SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

1876—1976

1976

1-2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/1—2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

50.013

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1976
XCII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

Bu.

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLITOTTA

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Botka Ferenc: A Korunk-kutatás problémái 358
Borsa Gedeon: XVI. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban 42
Buday György: Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson"-betűk megalkotójáról ... 61
F. Csanak Dóra: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása 333
Fenyő István: A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817—1818) 211
Fülöp Géza: Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban 94
Havasi Zoltán: A százéves Magyar Könyvszemle megindulása 3
Kindlovits Kálmán: A szerb Matica Letopis-ának első évtizede 227
Kókay György: Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével 76
Lang, Helmut W.: Der „Cursor Ordinarius", eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung 201
Mátrai László: A második évszázad elé 1
Mezey László: Egy korai karoling kódextöredék. (Ticonius in Apocalypsin?) 15
Rejtő István: A Vajda kritikai kiadás első kötetéről 110
Soltész Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai 321
Soltész Zoltánné: Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi 25
Steiner, Gerhard: Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer 350
Turczel Lajos: A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában 103
Varga László: A sajtó, a könyvtár és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban 244

KÖZLEMÉNYEK

Barlay Ö. Szabolcs: Egy XVI. századi olasz tudósítás Erdélyről 265
Bendefy László: Sabaria Anonymus „Gesta"-jában 120
Bugyi Balázs: Az iskolázottak betegségeiről 397
Csapláros István: Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz 137
Csapodi Csaba: Az Academia Istropolitana egy fönnmaradt könyve 262
Csapodi Csaba: Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben ... 126
Fabó Irma: A Hét krajcár Balázs Béla fordításában 144
Fallenbühl Zoltán: Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója 128
Fodor Adrienne: Az Egyetemi Könyvtár karolingkori Deuteronomium töredéke 373
B. Juhász Erzsébet: Elek Artur könyvtárának sorsa 145
Kovács Magda: Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez 401
Madas Edit: „Ad terrorem omnium" (Középkori vágánsének magyarországi változata?) 380
Mezey László: II. Lajos „atramentarium"-a 385
Miklóssy János: Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról 272
Miklóssy János: Vita a „néplapok"-ról, a népi ismeretterjesztésről 404
Móra László: Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegytani Lapok" 133
Scheiber Sándor: Héber könyvek a pesti vásáron 1772-ben 396
Szelestei N. László: Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete 390
Szelestei N. László: VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon 256
Tasi József: József Attila és az Európai Költők Antológiája 149

Turányi Kornél: Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei 270
Ugrin Aranka: „Álom egy könyvtárról". Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről 277
Voit Krisztina: A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez 409

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" (RMNy) első kötetéhez III. 281
Holl Béla: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól 156
Soltész Zoltánné: Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza 170

FIGYELŐ

Barlay Ö. Szabolcs: The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe. 1572—1627. 187
Berlász Jenő: A kéziratkatalogizálás kérdései Ausztriában 424
P. Brestyánszky Ilona: Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása 308
Fekete Csaba: Apáczai Csere János emlékezete. (Kiállítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában) 179
Fried István: A Matica srpska százötven éve (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása) 300
Haiman György: Harry Carter életművéhez 181
Hopp Lajos: 500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás 183
Hopp Lajos: Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban 296
Katona Ágnes: A II. Olasz – Magyar Tudományos Kongresszus előadásai 421
Kindlovits Kálmán: A Studia o Książce IV. kötete 185
[*Kókay György*] *(k. gy.):* Dersi Tamás (1929—1975) 175
Kosáry Domokos: Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása 176
Kovách Zoltán: Pázmány első latin munkájának hasonmás kiadása 429
V. Kovács Sándor: Magyar nyelvemlékek 416
V. Kovács Sándor: Régi könyvek és kéziratok 307
[*Pajkossy György*] *P. Gy.:* Sebestyén Géza. (1912—1976) 295
D. Szemző Piroska: Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története 302
Újszászy Kálmán: Rákóczi-emlékkiállítás Sárospatakon 427
Vizkelety András: Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnyomtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban) 186

SZEMLE

Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. *(V. Kovács Sándor)* 311
Bibliographie juridique roumaine 1968—1973. *(Nagy Lajos)* 320
Documenta artis Paulinorum I. *(V. Kovács Sándor)* 313
English Literature 1660—1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V—VI. Princeton, 1972. *(Kókay György)* 317
Fuks, L.—Fuks-Mansfeld, R. G.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. *(Scheiber Sándor)* 197
Grönroos, Henrik: Suomen bibliografisen kirjallisunden opas. Helsinki, 1965. — uő.: Finlands bibliografisha litteratur. Helsinki, 1975. *(A. Molnár Ferenc)* 439
Hiller István: Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Sopron, 1975. *(FülöpGéza)* 431
Hubay Ilona: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. *(Soltész Zoltánné)* 197
Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. *(Kulcsár Péter)* 191

Korzon, Krystyna: Ludvik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. *(Kindlovits Kálmán)* ... 198
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig. 1975. *(Soltész Zoltánné)* ... 314
Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke. I—II. Bp. 1972—1974. *(Miklóssy János)* ... 312
Lapinski, H.: U poczatków dzialalnosci wydawniczy Ossolineum 1817—1834. Wrocław, 1973. *(Kindlovits Kálmán)* ... 198
Lukáts János: A magyar irodalom története. (Bibliográfia) Bp. 1973—1975. *(V. Kovács Sándor)* ... 432
A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Bp. 1975. *(Korompai Gáborné)* .. 436
Mazal, Otto: Buchkunst der Gotik. Graz, 1975. *(Vízkelety András)* ... 437
Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der ÖNB. IV. Wien, 1975. *(Vízkelety András)* ... 195
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. *(Scheiber Sándor)* ... 316
Mikes Kelemen összes művei. IV. Az Ifjak Kalauza. Bp. 1974. [*Kókay György*] *(k. gy.)* 310
Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. (Sec. XVI—XVII). Sibiu, 1974. *(Borsa Gedeon)* ... 193
Nova Posoniensia 1721—1722. Martin, 1973. *(Fried István)* ... 192
Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs, 1974. *(F. Csanak Dóra)* ... 434
Reguli Érnő: József Attila bibliográfia. Bp. 1975. *(Korompai Gáborné)* ... 436
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975. *(Kókay György)* ... 313
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. 1. Berlin—Weimar. 1975. *(Botka Ferenc)* 318
Shumani, S.: Bibliography of Jewisch Bibliographies. Suppl. Jerusalem, 1975. *(Scheiber Sándor)* ... 438
Szczepaniecz, Józef: Drukarze Jego Królewskiej Mości w życiu literackii polskiego Oświecencia. Wrocław, 1975. *(Hopp Lajos)* ... 438

NÉVMUTATÓ

Ábel Jenő 264, 311
Absolon Dániel 63
Ackermann, F. Chr. 399
Ady Endre 105, 110, 111, 147, 250, 278, 301, 428, 435
Aesopus 167, 235
Agárdi Ferenc 369
Ágoston, Szent 22, 378, 389
Albert, Szent 127
Alberti de Praga, Hieronymus 379
Albeus 122
III. Albrecht (herceg) 303
Alcuin 374
Aldobrandini-család 268, 269
Aldus-család 187
Alegambe, Philippus 429
Alloni F. Artur 414
Alloni J. Artur 413
Almási Balogh Pál 96, 97
Almássy Ádám 131
Alsted, Johann Henrik 180
Althusius, Johannes 180
Ambrosius Autpertus 21
Amelung, Waltherr 42
Amesius, Vilhelmus 180
Amphilochius 195
Anakreón 235
Andler, Charles 347
Andreus, Robert 68
Androvics 248
Andrysowic, Lazarz 164, 168–170, 282
Angelo, Constantini 130
Anonymus I. P. mester
Antal János 369
Antonius Gratia Dei 196
Apácai Csere János 179, 180
Apafi Mihály 63, 65, 66, 69, 70, 347
Apáti Miklós 180
Apianus, Peter 124
Apponyi Sándor 25, 321, 322, 325, 326, 328–330
Áprily Lajos 277–280
Apringius 21
Apt Antal 136
Aragóniai Beatrix 422
Aranka György 333–342, 345–347
Arany János 101, 110, 111, 277, 301, 406, 407, 409
Arany Tamás 423
Arató Endre 227
Archipoeta 381
Argenta 268
Argentanak, G. 268
Arisztotelész 39, 190, 198
Arnim, Ludwig Achim von 145
Árva Vince 313
Asnyk, Adam 141
Athias 71
Aubri, Jean 188–190
Avenarius, Johannes 291

Babits Mihály 147, 153, 154, 370
Baboss R. Ernő 418
Babus József 248
Bacon, Roger 180
Bacskády Péter 128, 129
Bacskai Kálmánné, özv. 244
Baer, Leo 29
Bahatcova, M. 184
Bajza Jenő 273–276
Bajza József 155, 273
Bakyth Pál 125
Balás-Piri Aladár 227
Balassa (gróf) 80
Balassa Ferenc 391
Balassi Bálint 110, 278, 417, 424
Balázs Béla 144, 145
Balázs Éva, H. 88
Balázs János 423
Bálint Aladárné 149
Bálint György 152, 154, 435
Balla Ignác 149
Balogh Edgár 108, 359, 361, 362
Balogh Jolán 31, 33, 38
Balogh József 98
Balogh Pál 98
Balozic, Mihajlo 293, 294
Bán Imre 64, 179, 180
Bánfi Florio 268, 418
Bánffy-család 339
Bánffy (gubernátor) 64
Bánffy György 333, 335, 339, 340, 342, 343, 348
Bányai László 360
Baranyai Decsi János 191
Barc (fejedelem) 125
Bárczi Géza 312
Bardenhewer, O. 21
Barker, Nicolaus 69
Barla Gyula 110, 112–114
Barlay Ö. Szabolcs 190, 268, 270
Baross R. Ernő 418
Barsuk, A. I. 185
Barta János 110, 111
Barta Lajos 149
Bártfay László 225
Bartha Katalin, D. 419
Bartholomeides, Johannes Ladislaus 164

Bartholomeus Anglicus de Glanvilla 126, 127
Bartholomeus de Pisa 265
Bartos Rozália 114
Bartsch, Conrad 76—93
Bascape, G. 268
Basch Lóránd 146
Bata Imre 366
Bathó János 428
Báthory-család 189, 265, 269, 300
Báthory András 265
Báthory István 267, 301
Báthory Kristóf 267
Báthory Zsigmond 265, 266, 268—270
Batizi András 49, 168, 169
Battelli, G. 256, 259, 437
Batthyány-család 291
Batthyány Boldizsár 189, 191, 416, 417
Batthyány Ferenc 125, 417, 419
Batthyány Ignác 339, 340
Batthyány József 346
Batthyány Orbán 155
Baumgarten Ferenc 146, 147, 149
Baviera, Alessandro 265
Baviera, Francesco 265, 268—270
Baviera, Giuseppe 270
Bamler 315
Beatus a Liebana 21
Bebel, August 246, 322
Becker, Felix 35
Becket, Thomas 381
Becsky Andor 359
Bécsy Tamás 369
Beer, Rudolf 195
Beham, Andreas 196
Beham, Sebald 330
Bél Károly András 344
Bél Mátyás 120, 193, 239, 336, 342, 344, 345, 433
II. Béla 125
IV. Béla 122, 125
Belia György 368
Bellarmino, Roberto 429, 430
Benczur József 346
Benda Kálmán 46, 76, 92, 298, 299, 343
Bendefy László 123, 124, 126
Benedek, Szent 17
Benedek Marcell 144
Benjacob, A. 396
Benkő András 361
Benkő József 338, 346, 348
Benkő Samu 100
Benyák Bernát 179
Benzing, Jósef 36, 174, 323, 330, 331
Bercsényi Miklós 297
Bérczy Károly 301
Berda Mária 279
Beregi Oszkár 250
Beregszászi Nagy Pál 179, 222
Bergl, J. N. 304
Berkovits Ilona 126, 264
Berlász Jenő 195, 302, 307, 311, 312, 426
Berlász, M. 439
Bernacki, Ludwik 198, 199
Bernolák, Anton 178
Bertalan József 249
Bertits Ferenc 96
Berzeviczy Gergely 95, 219
Berzsenyi Dániel 224, 225, 277
Bessenyei György 78, 94, 95, 176, 177, 333, 337
Bethlen-család 339
Bethlen Gábor 17, 180, 279
Bethlen Gergely 340
Bethlen Miklós 63, 70, 73, 180, 274, 275
Beville, Sainte Claire 136
Beyer 194
Beythe István 55, 191, 288, 291
Béza, Théodore de 44, 191
Bick, Josef 304, 305
Birnbaum, Marianna D. 145, 147, 148
Bischoff, Bernard 18, 259, 373, 374, 437
Bisterfeld, Johann Heinrich 180
Bisztray Gyula 101, 396
Bjenkowska, Barbara 184, 185
Blaeu, Jan 64
Blagojevic, A. T. 320
Blandrata György 43, 44, 423, 425
Bleyer György 361
Bleyer Jakab 170, 171
Blotius, Hugo 303
Blumauer, Alois 78, 313, 314
Bocatius, Johannes 42, 347
Bod Péter 43, 64, 71, 72, 156, 167, 433
Boda Miklós 434
Boda Miklósné 434
Bogel, Else 206
Boguslawski, L. 438
Bohomolec, Franciszek 438
Bohuszewiczówna, Maria 143
Bóka László 111, 435
Boldogréti Vig László l. Verseghy Ferenc
Bolgár Ágnes 128
Bolnai l. Bethlen Miklós
Bombergus 71
Bonfini, Antonio 42, 188, 266
Bongarsius, Jacobus 188
Bónis György 76, 77, 88, 89, 81
Bonyháti Jolán 360
Bonyhai Benjámin 98
Bordács Elek 408
Borégető Miklós 292
Borhy György 254
Born, Ignaz 78, 314
Bornemisza Pál 342, 345, 347
Bornemisza Péter 52, 55, 57, 58, 344, 417, 418
Boros Dezső 110, 112—114
Boros Tibor 419
Boross Mihály 408
Borraro, P. 439
Borsa Gedeon 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 58, 60, 195, 206, 294, 307
Botka Ferenc 319, 358, 360, 362, 364. 366, 368, 370, 372
Botta István 53

Bottoni, Hannibal Franz 207
Botzer, Quirin 174
Boyer, Jean-Baptista 132
Bozitovac, Gavril 232
Bölöni Farkas Sándor 100, 225
Brandis, Lucas 26
Brant, Sebastian 316
Braumüller, W. 313
Brawn, Virginia 259
Brecht, Bert 318, 319
Bredár Gyula 157
Breidenbach, Bernhard 316
Brenner Domokos 297–300
Brenner Frigyes 430
Brenner Márton 430
Brestyánszky Ilona, P. 309
Breu, Jörg 33, 36, 37, 39, 40
Brodarics István 266
Brunner, S. 17
Brunschwig 316
Brutus János Mihály 189
Buchberger, M. 21
Bucic, Mihajlo 294
Bucsay Mihály 178
Budai Ézsaiás 156, 167
Buday György 61, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 182, 183
Buffon, George Louis Leclerc 78
Bugát Pál 399
Bugyi Balázs 400, 401
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 246
Bullinger, Heinrich 44, 46, 52, 191
Bullough, Donald 18, 373
Bunyan, John 70
Burdach, Konrad 378
Burger, Johann 329
Burgundiai Mária 303
Busbeque, O. G. 188
Butsch, A. F. 322
Buzás, L. 302
Byron, George Gordon Lord 280

Caesius, Georgius 288
Calvin János 58, 189, 190
Callier, Aleksandra 138, 139
Camesina, Albert 207
Campe, Heinrich 130, 131
Capella, Martianus 187
Čaplovič, Ján 193
Cappelli, Adriano 259
Cárfáti, Joszéf 198
Caraffa, Antonio 67
Camojevic 227
Carter, Harry 61, 62, 68, 69, 181–183
Carter, Matthew 183
Carter, Nick 244
Cassuto, M. 198
Castelletti, Cristoforo 424
Castle, E. 76, 78
Celtis, Konrad 303, 316
Cervantes, Miquel de Saavedra 246
Chapelle, Jean de la 300
Chasee Miklós 49
Chatillon, Gautier de 381–383
Ceausescu, Nicolae 362
Chmel, Rudolf 238
Chmielowski, Piotr 139, 141
Chojecka, Eva 25, 184
Chorzewska, K. 184
Chretien 189
Cicero, Marcus Tullius 95, 235, 386
Cohen, B. 397
Colasanti, Franco Mario 424
Colerus, T. 188
Collimitius-Tanstetter, Georgius 124
Comenius, Jan Amos 193
Concha Győző 179
Copinger 197
Cornides Dániel 88, 334, 346
Corvin János 416, 417, 419
Corvin Mátyás l. Hunyadi Mátyás
Cosbuc, George 152
Cosmerovius Máté 206
Cotrus, Aron 153
Craster, E. 302
Cratander, Andreas 322, 323
Crato, Johann 189
Craue, Ronald S. 317
Creutzer, Peter 26
Cravelius, A. 188
Croesus l. Kroiszosz
Cromer, L. 53
Cromwell, O. 180
Crous, E. 437
Crozet, René 316
Cukrowski, Stanislaw 139
Curio, Valentin 322–324
Curipeschitz 326
Curtius, Ernst Robert 186
Cuspinianus. Spiesshammer, Johannes 124, 303
Cybulsky, Radoslav 186
Cyrillus 378
Czebe Gyula 418
Czech János 417
Czegei Vass György 73
Czerniatowicz, J. 184
Czine Mihály 362
Czvittinger Dávid 433

Csanak Dóra, F. 333, 334, 336, 338, 340, 342, 344, 346, 348, 390, 391, 434
Csanda Sándor 362
Csaplár Ferenc 366
Csapláros István 143
Csaplovics János 220, 221
Csapodi Csaba 121, 128, 264, 265, 417
Császár Elemér 418
Császár Ferenc 407, 408
Császár Mihály 263
Csatári Dániel 364, 365 369
Csatári Ottó 101
Csécsi János 427
Csehi Gyula 359
Csengery Antal 85, 301, 404, 406
Cserei Mihály 339

Cserépfalvi Imre 149–154
Cseresnyés 275
Csernátoni Gyula 72
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 246
Csillag Imre 148
Csóka J. Lajos 120, 336, 390
Csokonai Vitéz Mihály 110, 224, 278, 432, 433
Csomor István 104
Csontosi János 12, 13, 264
Csorba Csaba 312
Csuka Zoltán 227, 230, 301
Csutak Levente 180
Csürös Ferenc 46
Csürös Miklós 361
Csüry Bálint 348

Damasus 378
Damjanich János 271
Dán Róbert 419, 439
Dancza János 246, 251–254
Dankó Imre 436
Dante Alighieri 147, 379
D'Argens (márki) 132
Darwin, Charles 246
Dávid (próféta) 293
Dávid Ferenc 43, 164, 433
Dávid Gyula 362
Davidovic, Dimitrije 228
Davidson, Peter 181
Davis, Herbert 183
Deák Farkas 417
Deák Ferenc 401
Debicki, Zdislav 143
Debreceni Ember Pál 156, 157
Debrecenyi Bárány Péter 221
Decius, Jodocus Ludovicus 283
Decsi Gáspár 191
Décsy Gyula 419
Defoe, Daniel 130, 131
Dégh Linda 100
Deme László 418
Denis, Michael 178
Dersi Tamás 175
Déry Tibor 435
Descartes, René 180
Dési Huber István 369
Dési Márton 63
Dessewffy Aurél 401, 402
Dessewffy József 219, 225
Dévai Biró Mátyás 49, 169
Dezsényi Béla 95, 100, 193, 302, 390
Dézsi András 49
Dézsi Lajos 71–73, 283
Dician, Amelia 296
Dickens, Charles 246
Diderot, Denis 318
Dienes László 358, 360, 362
Di Francesco, Amedeo 424
Dobai Székely Sámuel 128–133
Dobrovsky 236
Dóczi Lajos 141
Domokos Péter 440
Donatus, Aelius 196
Donnay, Maurice 95
D'Orleans, Hugues 381
Dorothea von Rastenfeld 378
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 144, 279
Döbrentei Gábor 224, 225, 348
Drágfy-család 156
Drágfy Tamás 39
Dragollovej, L. 185
Dragosljević, Adam 240
Dragulin, W. 74
Draveczky Imre 129
Dressler, Fridolin 197
Dreves, G. M. 16, 383
Dreyfus, John 181, 183
Du Cange, Charles Dufresne 387
Dudás József 247
Dudith András 189, 423
Dufour, Pierre 438
Dugonics András 211, 238
Duka Zólyomi Norbert 398, 401
Dumas, Alexandre 246
Dusan István 237
Dutka Ákos 149
Dürer Albert 315, 316, 330

Eckhardt Sándor 95, 417
Eder József Károly 339, 347, 348
Eger, Heinrich 379
Egyed Antal 225
Elek Andrea 146
Elek Artúr 145–149
Elek István 149
Eleonóra (császárnő) 427
Elisabeth von Mähren 378
Elzevir-család 64, 71
Emich Gusztáv 274
Emmel, Samuel 326
II. Endre 125
Engels Frigyes 152, 246, 250
Enyedi György 71
Eötvös József 9, 98, 141, 142, 401, 402
Ephorinus, Anselmus 283
Epiktétosz 95
Erasmus Roterodamus, Desiderius 131, 188
Ercsei Dániel 220
Erdélyi Ferenc 154
Erdélyi János 308, 309, 427
Erdélyi László 122
Erdélyi Zsuzsa 128
Erdődy Péter 125
Erg Ágoston 369
Éri István 436
Ernst Lajos 430
Érsekújvári K. Orbán 180
Erzsébet (királynő) 381
Estreicher, Karl 170, 299
Esze Tamás 297, 343, 428
Esze Tamás (történész) 165
Eszéki Szigeti Imre 191

Eszterházy János 339
Eusebius 378
Evans, R. J. W. 187—190
Evelyn, John 66, 67, 69

Fábián Pál 116
Fabinyi Rudolf 133, 134, 136, 137
Fabó Irma 145
Fabricius, A. 208
Fábry Zoltán 104, 107, 359, 360, 362, 368
Faigel Pál 96
Fallenbüchl Ferenc 133, 387
Faludy György 150, 151, 153, 154
Fándly 178
Farkas A. 275
Farkas Gyula 136
Farkaš, Ljudevit Vulectinarić 242
Farkas Vilmos 419
Fastnachl, Adam 296
Fava, Domenico 33, 36
Fáy András 97, 98, 225, 401
Fazakas József 307
Fazekas 253
Fedor János 369
Fehér Erzsébet 151, 152
Fehér Pál, E. 359, 364
Fejér György 211—219, 224, 225
Fejtő Ferenc 369, 435
Fekete Csaba 180
Fekete István 348
Fekete János (gróf) 314, 348
Félegyházi Tamás 157, 164
Fényes Elek 98, 100, 311
Fényes Miklós 434
Fenyő István 211, 212, 214, 216, 218, 220, 222, 224, 226
I. Ferdinánd 303, 325—327
Ferenc, Assisi (Szent) 381
I. Ferenc 231, 232, 241, 242, 314
Fero l. Dancza János
Ferrari Zsigmond 419
Ferrari, Giorgio E. 424
Festetich-család 239
Festetich György 88, 346, 420
Fettich Nándor 123
Feuchtwanger, Lion 108
Fichte, Johann Gottlieb 218
Fiedler, Rudolf 303, 304
Filarete 237
Filipecz János 39
Fill, Hauke 426
Finály Henrik 420
Fischer Manó 249
Fischer, Bonifacio 376
Fischer Miklós 249
Fischer von Erlach, J. B. 304
Fitz József 6, 434
Fleury, Claude 95
Flór 399
Florenius, Paulus 192
Fodor Adrienne 15, 380
Fodor József 359
Foerstemann, Carolus Eduardus 156
Fogarasy Mihály 99
Fokos-Fuchs Dávid 439
Folnesics Lajos 217, 218
Forbáth Imre 107, 359
Forgách Miklós 77, 88—90
Forgó György 212, 213
Formica Máté 206
Forstner, Karl 425
Fortius 180
Fourier, François Marie Charles 246
Fournier, P. S. 181
Fraknói Vilmos 6, 9, 11, 12, 85, 269
France, Anatole 144
Francke, Hermann August 193
Franckh, Tobias Johann 206
Francus, Jacobus 173, 174
Frangepán-család 157, 164, 166, 169
Frangepán Katalin 169
Frankel Leó 415
Frankel, Marcus 66
Frankovics Gergely 287
Friebeisz István 409
Fried István 193, 302
III. Frigyes (császár) 26, 28, 196, 303
Friml 179
Frisius, Gemma 133
Froben 71, 187
Fuchs, Hermann 373
Fuks, L. 197
Fuks-Mansfeld, R. G. 197
Fuxhofer, Damján 166
Fülöp Ernő 435
Fülöp Géza 6, 8, 94, 96, 98, 100, 102, 432
Füredi Vida l. Kisfaludy Sándor
Füst Milán 149

Gaál Anna 361
Gaál Gábor 358—360, 362, 364, 366—368
Gaal Jenő 95
Gabelmann Miklós 287
Gábor Ignác 149
Gabriel Venetus 385, 387, 389
Gaj, Ljudevit 241
Galambos Ferenc 312
Gáldi László 418
Galeotto Marzio 421, 422
Gáll Ernő 359
Gallinius, Martinus 284
Gálos Rezső 345
Gálszécsi István 49, 54
Gams, Bonifacius 311
Gárdonyi Klára, Cs. 264, 307, 423
Garibaldi, Giuseppe 274
Gáspár János 134, 136
Gavigan, J. J. 389
Gebauer Miklós 380
Gebethner 138
Géfin Gyula 120, 124
Gelbhaar, Gregor 201
Gelei József 130
Gellért (püspök), Szent 433
Gelléri Andor Endre 149
Gellert, Christian 95, 96, 235

Gellért Oszkár 148, 149
Georgius de Hungaria 196
Gervasius von Tilbury 124
Geissler, Valentin 328, 329, 331
Gessner, Salomon 235
Geszti Mihály 284
Géza (fejedelem) 420
Ghelen, Johann Peter van 80, 81, 207, 208
Gilbofer 322
Glavina, Venatus 293, 294
Glombiowski, Karol 185
Gobinet, Charles 310
Goebel, Matthaeus 129
Goethe, Johann Wolfgang von 155, 280, 301
Goffe, Frederick R. 26, 31
Goffeaux, F. J. 130
Goldschmid, Marcus Israel 396
Goldziher Ignác 198
Gorkij, Makszim 144, 369
Gottlieb, Theodor 373, 379
Gottlob, Heineccius Johann 132
Göllner, Carl 321, 322, 326, 327
Gömöri Jenő Tamás 149
Gönczi György 156, 157, 164
Grabowski, Edward 141
Graciotti, Sante 421
Graesse 311
Gran, Daniel 304
Grassalkovich Antal 90
Grawer. Albert 58
Gregorius Turonensis 374
Grezsa Ferenc 366
Gribomont, Johanne 376
Grimme, Ferdinand 201
Grimmelshausen, Johann Jakob Christoph von 130
Gromo (kapitány) 268
Grosjean, G. 124
Gross, W. Reinhard 219
Grossinger 78
Grotius, Hugo 180, 298—300
Gröbl, Antoni 438
Gröll, Michal 438
Grönroos, Henrik 439, 440
Grünbach, Johannes l. Lichtenberger, Johannes
Grünpeck, Joseph 26
Grzeszczuk, S. 185
Guarino da Verona 421, 422
Gunrynowicz (kereskedő) 138
Gugelweit János 420
Guitérrez, D. 389
Gulyás József 433
Gulyás Pál 46, 52, 265
Gutenberg, Johann 62, 68, 182, 196, 306, 315, 427
Gutjanszki, S. K. 184
Gülfferich, Hermann 36, 40

Gyalui Farkas 52, 64, 71—73
Gyarmathi Sámuel 179
Gyéressy Béla 313
Gyöngyösi Gergely 313
Györffy György 123, 125
V. György (király) 430
Gyulai-család 339
Gyulai Pál 113, 116, 272, 275, 277, 407

Hablicsek András 253
Habsburg-uralkodóház 28, 189, 195, 216, 227, 231, 233, 300, 303
Hacque, Johann Baptist 206, 207
Hadik András 346
Hadrovics László 293, 294, 302
Hadzic, Jovan 229, 232—234, 237, 240—242
Haiman György 73—75, 183
Hain. Ludwig 31, 196
Hajdu Ráfis 366
Hajdukiewicz, L. 184
Hajnik Károly 408
Hajnóczy József 76—93
Halme, Ewa 440
Halter, Kurt 425
Hamann, Günther 123
Hammarskjöld, Dag 306
Hammer 166
Haner János Jeremiás 348
Hankó Vilmos 136
Haraszthy Zoltán 248
Haraszti Sándor 360, 369
Harmos Károly 145
Harris 70
Harsányi István 156, 418, 433
Harsányi Kálmán 149
Harsányi Zsolt 148, 280
Hart, Horace 68, 181
Hartyáni Imre 49
Hatfaludy-család 72
Hatvani János 418
Hatvany Lajos 152
Havasi Zoltán 3, 4, 6, 8, 10, 12—14
Havlicek-Borovsky 108
Hayer, Gerold 425
Hazay Gábor 401
Házi Jenő 439
Hazucha Ferenc l. Kelmenfy László
Häusle, Hugo 305
Hearn, L. 144
Heckenast Gusztáv 119, 273, 274, 276
Heer, Friedrich 437
Hegedüs Zoltán 147, 151
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 211
Hegedorff, Christoph 283
Heigl, Paul 304, 305
Heilig, Konrad 126
Heine, Heinrich 108
Heinrich Gusztáv 417
Hell Miksa 337
Hellebrant Árpád 430
Heller Bernát 317
Helm, P. J. 67, 70
Heltai Gáspár 42, 43, 54, 57, 285, 417—420
II. Henrik (király) 381
Herczeg Ferenc 140
Herder, Johann Gottfried 235

Herepei Gergely 72
Herepei János 65
Hérodotosz 292
Hervay Ferenc 307, 313
Hesbert, R. J. 259
Hesse, Hans 29
Héthy Zoltán 436
Hevenesi Gábor 346
Heyd, Uriel 439
Heyden, Sebald 168, 281–284
Hieronymus l. Jeromos, Szent
Hiller István 431, 432
Hintz György 134, 136
Hittendorfi Miklós 263
Hoeflake, Netty 183
Hoffgreff György 54–57, 285
Hoffhalter Rafael 56
Hoffmann 90
Holbein, Hans 322, 324
Holik Flóris l. Bánfi Florio
Holl Béla 128, 170, 281, 297, 307
Hollstein, F. W. H. 33
Holter, Kurt 208
Homann 132
Homolya I. 439
Honter János 194, 316
Honorius (pápa) 381
Hoóz Istvánné 434
Hopp Lajos 185, 298, 300, 310, 438
Horányi Elek 301
Horatius Flaccus, Quintus 235, 323, 334, 386
Hormayr, Josef 220
Horn, Georg 180
Horninger, H. 426
Horovitz 156
Horthi István 63
Horthy Miklós 250, 364
Horvát Endre 222, 225
Horvát István 211–213, 215, 217, 218, 224
Horvát János 218
Horváth Béla 150, 153
Horváth Cyrill 420
Horváth Ildikó, T. 436
Horváth János 157
Horváth János (orvos) 399
Horváth János, ifj. 120, 126, 400, 419
Horváth Kálmán 140
Horváth Károly 116
Horváth Kázmér 269
Horváth T. A. 120
Hrenkó Pál 123
Hubay Ilona 39, 196, 197, 321, 322, 324–331
Hugo, Victor 151, 152, 155
Hunyadi-család 264
Hunyadi János 219, 322
Hunyadi Mátyás 25–42, 123, 196, 263–265, 300, 326, 421, 422
Huszár Dávid 57
Huszár Gál 48, 49, 51–58
Huszár Károly 220
Huszár Tibor 364–366
Hutz, Ferdinand 383
Hübner, Joseph Alexander 95

Ignjatovic, Jakov 301
Ignotus Pál 151
Ihrlinger Antal 410, 412–415
Ilbrich, Eva 424, 425, 426
Ilkus Márton 26
Illés Endre 147
Illés László 366, 368
Ilona, Szent 128
Ilosvay Lajos 136
Illyés Gyula 103, 105–107, 147, 155, 361, 367
Imreh Sándor 73
Ionasco, T. 320
Institoris-Mossóczy Mihály 193
Irblich, Eva 187
Irinyi Károly 46
Irinyi József 402–404
Ising, Erika 419
Isnard 403
István (deák) 49
I. István (király), Szent 125, 166, 293, 420 421
Istvánffy Miklós 124
Iustinianus 180
Iványi Béla 191
Iványi-Grünwald Béla 216
Izabella (királyné) 67, 267
Izsák József 359

Jacob, L. H. 217
Jáhn Károly 136
Jakab (prépost) 418
Jakab Antal, K. 369
Jakab Elek 337, 339–341, 346, 348
Jakobäer-család 90
Jakubovich Emil 126, 416
James, John 68, 182, 183
Jancsik Pál 361
Jancsó Adrienne 277
Jancsó Elemér 333, 335–338, 340–343, 346, 348
Jankovich-család 239
Jankovich Miklós 156, 166, 167, 212, 213, 217, 218, 346
János (apostol) 159, 162
II. János (király) 43, 46, 48, 267, 347
XXII. János (pápa) 381
Janson, Anton 61, 62, 69, 182
Jansonius, A. 61, 71
Janus Pannonius 239, 420–422
Járai Rezső 359
Jarzebowski, L. 184
Jarzyna, Stanislaw 142
Jászay-Horváth Elemér 149
Jávori Jenő 440
Jeffreys (bíró) 67, 70
Jékely Zoltán 278
Jermolo, Viviana 374
Jeremiás (próféta) 293

Jeromos, Szent 373, 378, 379, 385—387
Jetting Károly 130, 131
Jób Dániel 149
Johann von Neumarkt 378, 379
Johannes de Indagine 26
Johannes de Novo Foro l. Johann von Neumarkt
Johnson. I. A. F. 183
Johnston 405, 406
Jókai Mór 116, 137—143, 176, 246, 251, 273, 274, 280, 406, 419
Jones, Leslie Webber 374
Jordáky Lajos 312, 361
Jordán Tamás 189
Jordánszky Elek 417
Jordens, J. H. 399
Josch 78
Jósika Miklós 98, 141, 246
József nádor 231
II. József 79—82, 85, 88, 90, 91, 314, 337
József Attila 111, 149—155, 254, 361, 366, 434, 435
Jugareanu, Veturia 193
Juhász Erzsébet, B. 149
Juhász Gyula 111
Juhász József 252, 253
Jurgini, J. 184

Kachelofen, Konrad 39
Kacziány Géza 311
Kádár Zoltán 120
Kahla, Martti 440
Kállai Ernő 369
Kallós Miklós 360
Kálmáncsehi Márton 48, 51
Kant, Immanuel 218, 220
Kántor Lajos 360, 361
Kaprinay István 346
Karácsonyi Béla 433
Karácsonyi János 125
Karadzic, Vuk Stefanovic 228—230, 232—235, 240, 242
Karajan 326
Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 236
Karas, Mieczyslav 183
Kardos Tibor 421, 422
Kármán József 235, 239
Károli Gáspár 61, 418
Károly (császár) 344
IV. Károly 379
V. Károly 330
VIII. Károly 39
Károlyi A. 120
Károlyi Péter 292
Karsai Géza 125, 126
Kassák Lajos 254, 363, 366
Kátay-Horner Miklós 369
Kathona Géza 165, 191, 192, 418
Katona Ágnes 424
Katona György 238
Katona István 178
Katona Lajos 418
Kaufmann Dávid 317
Kaulici, Konstantin 229, 232
Kaunitz, Wenzel Anton 78
Kautsky, Karl 246
Kawecka-Gryszowa, Aloida 183
Kazinczy Ferenc 212, 213, 215, 218, 219, 222, 223—225, 239, 301, 322, 340, 341, 417, 428
Kazinczy Gábor 407
IV. Kázmér 39
Kelecsényi Ákos 56
V. Kelemen (pápa) 381
VIII. Kelemen (pápa) 269
Kelemen Lajos 72
Keller, Gottfried 76, 78
Kelmenfy László 98, 101
Kemény-család 339
Kemény Alfréd 369
Kemény G. Gábor 312, 313, 361
Kemény Gábor 367, 369
Kemény József 166—169
Kemény Lajos, ifj. 52
Kemény Simon 339
Kemény Zsigmond 85, 176, 272, 275, 277, 404
Kempelen Béla 311, 430
Kempelen Győző 271, 274
Kempf 276
Kempis Tamás 279
Kenéz Győző 390
Kensperger 125
„Kerekotzki Ferenc" 169
Keresztúri Pál 180
Keresztúry József 84, 85
Kertbeny Károly 25, 321, 322, 324—326
Kertész János 440
Kertész Magda 361
Khan, Eustachius 201
Kiehel Ferdinánd 410—413
Kinauer, R. 124
Kindlovits Kálmán 186, 198, 199, 227, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242
Kinizsi Pál 123
Kinkins, Erasme 299
Király László 179
Királyi Pál 275
Kirchner, Joachimus 374, 437
Kirjakovic, Djordje 242
Kis János 212, 224, 225
Kisfaludy Károly 212
Kisfaludy Sándor 214, 217, 224, 225
Kiss Áron 44
Kistler, Bartholomaeus 32, 33, 39
Klaniczay Tibor 192, 298, 417, 421
Klimó György 434
Kner Imre 72, 181
Kniezsa István 127
Knoblochtzer, Heinrich 31, 32
Knoll Károly 3, 5
Knorr, Johann 331
Knorr, Nicolaus 331
Koberger, Anton 315
Koch Antal 136
Koch Ferenc 134, 136

Koch Sámuel 396
Kochanowski, Jan 438
Kocsis Elemér 179
Kodolányi János 361
Koháry István 132
Kohn H. 359
Kohut 150
Kókay György 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 95, 175, 176, 307, 311, 314, 318
Kolacskovszky Lajos 245–247, 249, 253
Kolinovics 345
Kollár Ádám 346, 390, 396
Kollár, Ján 235, 241
Kollitz, Johann 174
Komáromi Csipkés György 180
Komáromi János 428
Komáromy András 270
Komjáti Benedek 168, 416, 420
Komjáthy Jenő 149
Komjáthy Miklós 307, 419
Komjáthy Vidor 149
Komlós Aladár 46, 111
Koncz József 72
Kont Ignác 297
Koppi Károly 346
Kormanova, Zanna 143
Kormos 275
Koroda Miklós 95
Korompai Bertalan 212
Korompai Gáborné 436
Korotajova, K. 184
Korvin János l. Corvin
Korzon, Krystina 198
Kós András 180
Kosáry Domokos 179, 265, 268, 311, 312
Kościuszko, Tadeusz 143, 438
Kossuth Lajos 98, 118, 178, 246, 401, 402
Kosztolányi Dezső 147, 148, 277, 278
Kothnaky Fülöp 313
Kovách Zoltán 307, 430
Kovachich Márton György 178, 345, 346
Kovács Ferenc 95, 96
Kovács János 252, 362
Kovács Magda 404
V. Kovács Sándor 120, 307, 308, 312, 313, 421, 433
Kovásznai Péter (püspök) 70
Kováts Mihály 211
Kozma István 180
Kozocsa Sándor 111, 440
Kölcsey Ferenc 224, 225, 338, 428
Köleséri Sámuel 180
Köpeczi Béla 297–300
Körner, Alfred 76, 80
Kötő József 361
Král, Janko 105
Kramár 108
Krasicki, Ignacy 198, 438
Kravcsik 246
Krcelic, Adam Balthasar 293, 294
Krimpen 69
Kristó Gyula 419
Kristóf (generális) 389
Krizsó Kálmán 73
Kroiszosz 292
Kromer, Martin 170
Krompecher Bertalan l. Korompai
Kronek 95
Krynicka, M. 184
Krzywicki, Ludwik 141
Kubinyi András 419
Kubinyi András 419
Kukucova, Dagmar 157
Kulai Sándor 440
Kulcsár Péter 192, 302
Kultsár István 211–213
Kun Béla 175
Kunits Mihály 241
Kurze, Dietrich 25, 26, 29, 32, 33
Kunze, Horst 314–316
Kusevic, Josif 239
Kuthy Lajos 402–404
Kutschmann, Theodor 314
Külföldi Viktor 409, 415

Labriolle, P. 21
Lachower, S. 197
Lackner, Franz 426
Lackner Kristóf 316
Lackó Miklós 365, 366
Laczkovich-család 430
Laczkovits Pál 430
Ladányi-család 156, 157
Ladányi (nemes) 164
Ladányi Sándor 341
Lájer Dezső 249
I. Lajos 381
II. Lajos 385, 387, 389
XIV. Lajos 63
Lakatos Éva 435
Lambeck 263
Láng Gusztáv 361
Lang, Helmut W. 201, 206, 208, 210
Lange, Antoni 143
Languet, Hubert 189
Lapiński, Henryk 198
La Rochefoucauld, François 235
Laskai Csókás Péter 190
Laskai Osvát 196
I. László, Szent 122
László Gyula 122
Latomus (nyomda) 173
Latomus, Anna Katharina 174
Latomus, Sigmund 174
Lauka Gusztáv 275
Lázár deák l. Lazarus Rosetus
Lázár István 340
Lázár Kálmán 272
Lázár Szini Karola 419
Lazarus Rosetus 123–125, 397
Lazarus Secretarius l. Lazarus Rosetus
Lazius, Wolfgang 188
Légrády (Testvérek) 144
Lehmann, Paul 23, 379

Lemaire (hadmérnök) 298
Lemberger, Georg 33, 34, 39, 40, 326
Lencsés György 416, 418, 419
Lengenfeld Zsigmond 263, 264
Lengyel Béla 136, 137
Lenin, Vladimir Iljics 246
Leskovac, M. 227
Leusden, J. 71
Lewenklau, J. 188
Lewiczka-Kamińska, Anna 184
Lichtenberger, Johannes 25—41, 326
Lieftinck, G. J. 437
Ligurius, Pyrrhus 124
Linné, Carolus 78
I. Lipót (császár) 67, 206, 299, 427
II. Lipót 314
Lipszky, Joannes 121
Liptai János 252
Livius, Titus 235, 326
Loret-Heintsch, Janina 296
Losonczi Zoltán 418
Lotharingiai Ferenc 132
Lovas Elemér 122
Lowe, E. A. 256, 374
Lőrinc, Szent 263
Löw Immánuel 439
Löwe 90
Lufft, Hans 29, 33, 34, 36, 322, 327
Lukács György 249, 361, 369
Lukáts János 432, 433
Lukinich Imréné 131
Luther, Martin 16, 29, 33, 156, 293, 326, 327
Luyk, A. L. van 385

Madách Imre 110, 252, 275
Madas Edit 15, 20, 385
Maehrl Jeromos 398—400
Magarašević, Djordje 229—236, 238, 240
Magyar Mihály 100
Magyari István 180, 429
Magyari Zoltán 6
Magyarországi Fábián 381
Mahrburg, Ádam 141
Maigráber Ágoston 271, 272
Maior Péter 178
Mairold, Maria 426
Majer István 408
Majláth Antal 399
Májmuni, Ábrahám 197
Makkai László 67, 423, 427
Maksay Ferenc 298
Maleczyńska, Kazimiera 184
Maletin, M. 227
Malik 318
Manlius János 281, 286—288, 291, 292, 294
Mann, Thomas 144
Manselli, Raoul 422
Manutius-család 71
Marchetti, Valerio 423
Mária Béla 360
Mária Terézia 78, 79, 87, 88, 99, 336, 390
Marichal, Robert 18, 374
Márki Sándor 9, 299
Marmontel, Jean-François 96
Marne, Claude de 188
Maróth Miklós 307
Marsiglio, Lorenzo 27
Martialis, Marcus Valerius 127
Martini 78, 79
Martinovics Ignác 96, 314
Martinus, Jacobus 15
Martinuzzi György 67
Márton, Szent 120—126
Márton István 218
Martonfalvi 180
Marx, Karl 246, 250
Massai-család 156, 157, 164
Masséna, Victor 36
Máté (apostol) 159, 162, 262
Matiaszewski, Antoni 438
Matolcsy Sándor 277
Mátrai László 1
Mattheus de Cracovia 379
Matuszewski, Ignacy 139
Maupassant, Guy de 144
May, Frank 399
Mayer, Anton 207
Mayer, Friedrich 130
Mayerhöfer, Josef 304
Mazal, Otto 186, 187, 195, 423—425, 437
Medgyesi Pál 180, 428
Medici, Cosimo del 64, 65
Meissner, August Gottlieb 235
Melanchton, Philipp 156, 191
Melczer Jakab 221
Melegdi János l. Melich János
Melich János 419
Melius Juhász Péter 42—44, 46, 48, 49, 53, 67, 191
Méliusz József 360
Mészáros István 417
Meszlényi Ignác 219
Mészöly Gedeon 418
Metzger, M. 316, 317
Meurer, Theodor 173, 174
Meydenbach, Jakob 32
Mezey László 15, 16, 18, 20, 22, 24, 128, 262, 373, 374, 378, 379, 387, 389, 419, 423
Michael de Hungaria 196
Mickiewicz, Adam 198, 199, 301
Middelburg, Paul von 27
Miglio, Tullio 207
Migne, Jacques-Paul 20, 21
Migoń, Krzysztof 185
Mikes Kelemen 310, 345, 428
VI. Miklós 430
Miklóssy János 110, 118, 119, 273, 277, 313, 409
Mikó Imre 279, 348, 361
Mikoviny Sámuel 336
Miksa (főherceg) 124
I. Miksa 196, 303
Mikszáth Kálmán 111, 113, 116, 141, 251
Miletić, Svetozar 301
Miliç, Jan 379

Milisavac, Ž. 227
Millot 95
Milovuk, Josif 232–234
Milton, John 95
Milutinović Sarajlija, Sima 235
Minutelli, Stefania Rossi 424
Mirabeau, Octave 91
Mišianik, Ján 417
Mitzler de Kolof, Wawrzyniec 438
Modrzewski, Andrej Frycz 438
Moholy Nagy László 369
Mohorai Vidfy Ambrus (alispán) 39
Mokry Benjámin 212, 213, 220
Mollay Károly 418, 420
Molnár Ferenc 140, 144
Molnár Ferenc, A. 440
Molnár József 53, 63, 416, 421
Montesquieu 95, 132
Montezinos, David 197
Mónus Illés 154
Moór Elemér 121
Móra László 137, 302, 431
Mores, Edward Rowe 68, 181, 182
Móricz Zsigmond 144, 145, 148, 250, 370, 435
Morison, Stanley 69, 181–183
Morlinus, H. D. Joachimus 16
Morris, William 181
Morteira, Saul Levi 197
Mosel, Franz I. von 303
Mossóczi Zakariás 434
Moyses, Samuel 397
Moxon 181
Mózes (próféta) 159, 162, 293
Mrázek-Schwab, Edith 304
Murer de Brunn, Stephanus 263
Musculus 191
Mušicki, Lukian 229, 232, 235, 239, 241
Muszyński, M. 184
Muther, Richard 28, 31, 32
Mühlböck, Annamarie 426
Müller Gyula 409

Nádasdy-család 291
Nádasdy Tamás 55
Nádass József 145, 360
Nádasy Ferenc 434
Nagl, J. W. 76, 78
Nagy Barna 44
Nagy Borbála 146
Nagy G. 67
Nagy György 361
Nagy István 156
Nagy Iván 430
Nagy József 244, 245
Nagy Józsefné 247
Nagy Károly (uralkodó) 373
Nagy Lajos 320, 435
Nagy Magda, K. 366
Nagy Miklós (XIX. sz.) 275, 276
Nagy Sándor, E. 361, 366
Nagy Zoltán 421, 422
Nagy Zilievits János 411
I. Napóleon 404
Naruszewicz, Adam 438
Naumann, Robert 8
Nägler, Doina 193–195
Nelson 279
I. Nemanja István 237
Nemes György 100, 153
Nemes Klára 124
Nemeskürty István 157, 417, 419
Német János 313
Németh Andor 151, 153, 435
Németh, Anton 76.
Németh István 187
Németh László 366, 435
Németh Mária 312
Nepos, Cornelius 235
Néró 82
Nesdanov Pál 279
Neuhauser, Walter 425, 426
Neupart János 128
Nicolai, Henricus 15
Nicolaus de Ausmo 264
Nikolaus von Prachatitz 379
Nikolić, Atanasije 240
Nordström 317
Novák Sándor 428
Novaković, Stefan 228
Novomesky, Laco 104, 105
Nowak, Z. 184
Nowicki, Andrzej 185
Nyemirovszki, E. L. 184

Oates 197
Obadja (fejedelem) 439
Obradović, Dositej Dimitrije 233, 235
Obrenović, Jevrem 233
Obrenović, Miloš 233
Oertel, Gottfried Honorius 397–400
Okos Miklós 253, 254
Opel, Otto Julius 201
Opitz, Martin 235
Oporinus 71
Orlay Bertalan 313
Ormosi László 436
Orosz Pál 427
Oroszy Véghelyi Georgina 113
Országh László 70, 312
Ortvay Tivadar 263
Ossikowsky József 136
Ossoliński, Józef Maksymilian 198
Ozorai Imre 156–170
Őri Miklós 428–430

P. mester 120–126, 433
Pacassi 304
Pačić, Jovan 235, 239
Paintner 90
Pais Dezső 123, 125, 128, 416, 418
Pajkossy György 296
Pákh Albert 405, 407, 408
Paksi Cormacus Mihály 191
Pál (apostol) 168
Palacký, Frantisek 193, 241

Páldi Székely István 180
Pálfalvi Etelka 419
Pálóczi Horváth Ádám 225
Panyák Ede 311
Pap Gábor 154
Pápai Ernő 153
Pápai Páriz Ferenc 63, 64, 71, 72
Pápai Sámuel 225
Papp Ivánné 307
Parker, Mike 183
Parschitius, Christophorus 342, 345
Pascher, Erhard 426
Passaeri Cinthius l. Passari, Cinzio
Passari, Cinzio 269
II. Paszkál (pápa) 122
Pászthory 86
Pásztó András 419
Patacsics Ádám 238
Pataki István 63, 70
Pataki János Vidor 123
Patavinus-Marsilius 324
Patzkó Ferenc 395, 396
Patyi Sándor 312
Pavlović, Teodor 241, 242, 301
Pavlovna, Alexandra 231
Pázmány Péter 428—430
Péczeli József 95, 96, 156, 211, 214, 270
Pécsi Balázs 385, 387—389
Peinlich 429
Pelcowa, Paulina 184
Perczel Mór 118
Perczel Sándor 225
Peregriny Elek 97
Perényi János 156, 169
Perkins 180
Pesante, Sauro 290
Pestalozzi, Johann Heinrich 217, 218
Pesti Gábor 168, 419, 420
Pestvármegyei József 129
Pethe Ferenc 212, 213
Petőfi Sándor 94, 101, 103—111, 140, 141, 176, 254, 278, 280, 301, 406, 407, 429
Petrarca, Francesco 379
Petri, Johann 28
Petrovic, M. 227
Petrus Lombardus 264
Petrus Martyr 191
Pétsei (kanonok) 344
Petzhold, Julius 8
Peutinger, Konrad 196
Pflugk, Julius 127
Phaedrus 235
Piller-család 438
Pintér Márta 197, 307, 439
Pirnát Antal 413, 433
Piscator, Ludovicus Philippus 180
II. Pius (pápa) 28
Pizigano testvérek 124
Plantin, Christoph 187
Platinus 71
Platón 155, 235
Pleydenwurff 315
Plutarchos 334
Podjebrad György 27, 29, 39
Poe, Edgar Allan 144, 148
Pogonowski, Jerzy 137
Polgár 429
Politzer Zsigmond 409
Pollák Miksa 439
Polzer, Victor 144, 145
Pomogáts Béla 362, 365
Poniatowski, Stanislaw August 438
Poničan, Ján 103
Pontanus, G. B. 188
Porcsalmi András 180
Porto, Emilio 188
Portus, Aemilius l. Porto, Emilio
Possevino, Antonio 268
Pray György 346
Pretner, Jovan 242
Primasius 22, 23
Prokopp Gyula 120
Prónay Dezső 164
Prónay Sándor 342, 346
Prus, Boleslav 143
Przyweczka-Samecka, Maria 186
Pseŭdo-Augustinus 21, 22
Ptolemaios 26, 39
Pucz Antal 220
Puky Károly 100
Pulszky Ferenc 9
Puskin, Alekszandr Szergejevics 280, 301
Putnoky Áfra 417, 419
Püspöki Szilágyi János 180

Quentell, Peter 33

Rába György 148
Raby, F. J. E. 381
Rabutin 67
Rácz Győző 362
Radán Balázs 49
Ráday Gedeon 278, 340—345, 347
Ráday Pál 297, 298, 343, 345, 347
Radnóti Miklós 153—155, 361, 366
Radó György 440
Radó Polikárp 128
Radwan-Wińska, Tereza 186
Rajeczky Benjámin 307
Rákóczi-család 156
II. Rákóczi Ferenc 131, 133, 296—300, 310, 343—345, 347, 427—429
Rákóczy György 133
Ramus, Petrus 180, 190
Rand, Edward Kennard 374
Ranke, Leopold von 241
Ranschburg 322
Rapacka-Cuisiner, L. 185
Rát Mátyás 396
Ratdolt, Erhard 31, 196, 315
Ráth György 52
Rautenstrauch 90
Regiomontanus, Johannes 26
Reguli Ernő 434, 543,
Rehberger, Robert 304
Reichling 917

Rejtő István 110, 112, 114, 118
Reményik Sándor 279
Remenyik Zsigmond 361, 366
Remete László 302, 360
Remsey György 149
Renato, Camillo 422, 423
Réti Endre 398, 401
Reubén, Jákób b. 197
Reuleaux, F. 130
Reusner, Nicolaus 188
Révai testvérek 144
Révai Imre 129
Révai Miklós 178, 333, 337
Révay-család 129
Révay Miklós 340
Révész Béla 149
Révész Imre 157, 165, 418
Reviczky Gyula 278, 279
Ribel, Josias 326
Ribini János 90
Richelieu 310
Richter, Joseph 78
Ricks, Christopher 68, 182, 183
Riedel, Friedrich Justus 78
Riedl Szende 275
Rienzo, Cola di 379
Riha György 246
Rimely Gusztáv 263
Ritoók Zsigmond 165
Ritoók Zsigmondné 53, 166
Rivet André 132
Robespierre 403
Roch, Paul 57
Roche, De la 133
Rodecki 194
Rodt, Stephan 33
Roermond, Salamon von 328
Rolla Margit 149
Rollin, Charles 95
Romanelli, Samuel 198
Rónay Mária 154
Rosenstrauch-Königsberg, Edith 76, 80, 313, 314
Rosenthal, J. 197
Rosnák Márton 387
Rousseau, Jean-Jacques 235
Róz, Jerzy 300
Rozgonyi József 218
Rózycki, E. 184
Rozványi Vilmos 147, 149
Rózsa György 302
Rössl, Joachim 426
Rössler Mária Irén 419
Röttinger, Heinrich 330, 331
Rudolf (császár) 344
Ruffy Péter 360, 362
Rumy Károly György 219
Rusu, Dragos 320
Ruszek József 225
Rutebeuf 152
Rye-család 67
Rynman, Johann 196
Rzepka, W. R. 184
Sabatier, Paul 381
Sabowski 141
Šafarik, Jozef 229—231, 233, 236, 238
Sajnovics János 179
Sajó Géza 28, 439
Salamon Ferenc 275, 406, 407
Salla, Johann Maximilian 207
Sallai István 296
Sallai Pál 101
Sallustius Crispus, Caius 235
Salm Miklós 324
Samaran, Charles 18, 374
Sambucus, Johannes l. Zsámboky János
Sander, Max 31, 36
I. Sándor (cár) 236
Sándor István 166, 167
Sándor László 360, 361, 364, 369
Sára, Szent 293
Saravlija 241
Sárközi György 149
Sayrar (kapitány) 125
Scaramuzza, Fiorilli Tiberi 130
Schedel, Hartmann 38, 316
Schedius Lajos 211—213, 216, 217, 222
Scheiber Ignác 198
Scheiber Sándor 197, 198, 307, 317, 397, 418, 439
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 218
Schesaeus, Christian 339
Schier, Xystus 387
Schilgen, Johann Baptist 208
Schiller, Friedrich 197, 235, 241
Schirmann, Ch. 198
Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 96
Schlözer, August Ludwig 87, 90
Schmelczer, I. 439
Schmidt (könyvkereskedő) 138
Schmidt, Johann Georg 129
Schneider János 414
Schoeller, Ida 25, 33
Schottenloher, Karl 323
Schön, Erhard 330, 331
Schönfeld, Báruch 197
Schönherr, Karl 144, 145
Schönsperger, Hans 315
Schönwetter, Johann Baptist 207
Schramm, Albert 29—32
Schrauf Károly 164
Schreibeir, W. L. 31
Schreiner, Martin 439
Schulek Tibor 52
Schulze, Gottlöb Ernst 218
Schumann, Gottlieb 210
Schwartner Márton 216, 218
Ściebora, M. 184
Sebald, Heyden 169
Sebestyén Géza 295
Seget, T. 189
Seidel, Gerhard 318
Seilern (gróf) 345
Seneca, Lucius Annaeus 71, 95
Seres József 110, 113, 115, 117, 118

Seripando, Girolano 389
Sermage Petar 241
Servatius Márton 288
Servet Mihály 44
Sforza, Bianca Maria 303
Shelley, Percy Bysshe 155
Shunami, S. 438, 439
Siarczyński, Franciszek 198
Siekierski, Stanislav 183
Sienkiewicz, Henryk 140, 143, 144, 199
Siniarska-Czaplicka, J. 184
Sinkai, Gheorghe 178
Simeon, Uri ben 188
Simon Györgyi 416, 421
Simondel Lajos 412, 413
Simonyi Zsigmond 116, 117
Sinai Miklós 156, 162, 170
Sinkó Ervin 361
Sipayłło, M. 184
Sipos József 222
Siró Zsuzsanna 293
Sirola, Francesco 149
IV. Sixtus (pápa) 264, 265
Skaricza Máté 191
Ślaski, Jan 137
Slotwinski, Konstanty 198
Słowacki 198, 199
Smázor Béla 248
Smith, Francis 70
Sobieski János 299
Solarić, Pavel 235
Solohov, Mihail Alekszandrovics 369
Solorić, Pavel 234
Soltész Zoltánné 25, 26, 28, 30, 32, 34,36-38, 40, 46, 55, 74, 174, 197, 316, 321, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 439
Sólyom Jenő 157, 165
Somfai János 248
Somsich-család 239
Sonnenfels, Josef 78, 79, 82
Soraić 236
Sozzini, Fausto 423
Sozzini, Leilo 423
Sőni Pál 361
Spaiser Domonkos Ferenc 128
Speiser Krisztián 391
Spielmann, J. 419
Stamatović, Pavel 235, 240
Stankiewicz, Witold 183
Steffens, F. 256, 259
Stegena Lajos 124
Steiner, Gerhard 350, 352, 354, 356
Steiner, Heinrich 33, 325, 326
Stempel, D. 74
Stendhal 146
Stephanus, Henricus 71
Stern Sámuel Miklós 439
Stillwell, Margaret Bingham 31
Stoll Béla 42, 417
Storz, Werner 210
Stöckel, Leonhard 57
Strasser, Kurt 78
Stratimirović, Stefan 230, 232
Straubing 329, 331
Strebl, Laurenz 304
Strecker, K. 382, 383
Střibřny 108
Stromp László 164
Studt János 252
Stuller Ferenc 98
Stummvoll, Josef 303—306
Štunda, Štefan 104
Subotić, Jovan 242
Sugár Erzsébet 360—362
Sulpicius Severus 123
Summer, Andreas 329—331
Surkamp 319
Surovecki 236
Svetić, Jovan 234, 235
Svetić, Milos 229
Swieten Gottfried von 78, 304
Sydney, Philip 189
Sylvester János 55, 284, 416, 419
Symmachus 386

Szabadváry Ferenc 137
Szabó András 390, 391
Szabó Béla, Gy. 180
Szabó Dénes 416—420
Szabó Ervin 6
Szabó Ignác 276
Szabó Imre 369
Szabó Károly 12, 13, 43, 156, 168, 170—172, 194
Szabó László, Cs. 149, 153, 154
Szabó Márton 159, 165, 170
Szabó Richárd 274
Szabó T. Attila 417
Szabolcsi Bence 439
Szabolcsi Miklós 317, 363, 369, 370
Szafran, P. 184
Szajko, U. 184
Szalatnai Rezső 106
Szalay László 297
Szamosközy István 188, 269, 270
Szántó Judit 154
Szántó Imre 253, 254
Szántó Tibor 175, 264
Száray V. 381
Szarvas Gábor 116
Szász Béla 277
Szász János 360, 362
Szász Levente 440
Szathmári Papp Mihály 346
Szathmáry Király György 427
Szathmáry László 27
Szczepaniec, Józef 184, 296, 438
Szczucki, L. 184
Széchényi Ferenc 76—93, 198, 346
Széchenyi István 178, 216, 219, 232, 301, 401, 402, 404
Széchenyi Pál 299
Széchi Károly 342
Szegedi Gergely 46, 49
Szegedi Kis István 49, 51, 190—192

Szegedi Lajos 49
Székács József 302
Székely György 120
Székely István 164, 168, 169, 417, 418, 419
Székely Sámuel 346
Széki Tibor 137
Szelestei N. László 262, 396
Szelińska, W. 184
Szemere Gyula 116—118
Szemere Pál 212, 213, 223, 225, 301
Szemere Samu 439
Szemián Mihály 178
Szemző Piroska, D. 274, 307
Szenci Molnár Albert 190, 278
Szendrey Júlia 276
Szenes Erzsi 149
Szenterzsébeti Valintz Márton 159, 162, 164, 165
Szentjóbi Sándor l. Szentpétery Imre
Szentkuty Pál 72, 73
Szentléleky Tivadar 120
Szentmiklóssy Alajos 222, 223, 225
Szentpétery Imre 419
Szigeti József 318
Sziklay László 301
Szikszai Fabricius Balázs 156, 157
Szilágyi Géza 149
Szilágyi Júlia 361
Szilágyi Sándor 11, 53, 269
Szilágyi Virgil 405, 406
Szilasi Jakab 136
Szily Kálmán 116
Szimonidesz Lajos 288
Szini Károly 275
Szinnyei József 3, 131, 312, 398, 430
Szirmay Antal 346
Szirmay István 297
Szirmay Tamás 129
Szkhárosi Horvát András 49
Szklenár György 178
Szlabey Györgyi 15
Szlichtyn-család 438
Szokoly Viktor 246
II. Szolimán (szultán) 330
Szombathelyi Tamás 313
Szophoklész 278
Szőkefalvi Nagy Zoltán 137
Szöllősy 276
Sztárai Mihály 42, 49, 165, 169, 191, 192, 194
Sztripszky Hiador 194

Tagányi Károly 168
Tagore, Rabindranath 144
Takáts Gyula 277, 278
Takáts Sándor 179
Talar, Grazyna 184, 186
Tančić 236
Táncsics Mihály 100, 101, 246, 406, 408, 409
Tarczay Lajos 98
Tarnóc Márton 56
Taschler Károly 271
Tasi József 155, 366
Taurinus István 347
Taylor, W. 130
Tekelije, Sava l. Thököly Száva
Telegdi Kovách László l. Csatári Ottó
Telegdy Pál 419
Telekes Béla 149
Teleki-család 339, 344
Teleki Domokos 348
Teleki Johanna 342
Teleki József 213, 223, 334, 342, 346, 347
Teleki László 212, 340, 342, 343, 345
Teleki Mihály 71
Temesvári Pelbárt 196
Terhes Gyula 73
Terlajić, Gligorije 231, 235
Tersztyánszky Dániel 390, 391, 395, 396
Tesini Imre 49
Teslér László 225
Tessedik Sámuel 178
Teuppenbach, Christoff von 329
Thaisz András 213, 219, 222, 224, 225
Thaly Kálmán 297, 299, 428
Than Károly 134, 136
Than Mór 301
Thann, Christianus 15
Theodolphus (püspök) 373, 374
Thiboust, C. L. 131
Thieme, Ulrich 35
Thiers, Louis-Adolphe 403
Thomas Edit, B. 120
Thompson, E. M. 374
Thordai Benedek 49
Thököly Imre 70
Thököly Péter 242
Thököly Popovics Száva l. Thököly Száva
Thököly Száva 242, 301
Thury Farkas Pál 191
Thuróczy János 31, 38, 196, 239
Tibenský, J. 178
Tibullus, Albius 155, 235
Ticonius 21—23
Tilkovszky Loránt 99
Tinódi Sebestyén 57, 285
Tirol, Dimitrije 234
Tissot, Sim. Andreas 398, 399, 401
Tisza Kálmán 273
Tófeus Mihály 63, 71
Tokody Gyula 113
Toldy Ferenc 9, 61, 156, 166, 167, 176, 311, 407
Tolhoff János 27
Tolnai Dali János 180
Tolnai Fabricius Bálint 191
Tolnai Gábor 61, 64, 366
Tolnai Máté 17
Tolsztoj, Lev 144, 246
Tompa László 279

Tordai Zádor 64, 364
Tótfalusi Kis Miklós 61—75, 181, 182, 308
Tóth András 302
Tóth Árpád 111, 148, 278
Tóth Dezső 433
Tóth Endre 120—122, 126
Tóth István 245
Tóth Kálmán 114
Tóth Lőrinc 409
Tóth Sándor 359, 361, 364, 365
Török Imre 419, 420
Török János 405
Török Sophie 147
Trattner János Tamás 211—213
Traube, L. 256, 259
Trenkler, Ernst 303, 305—307
Trockij, Lev Davidovics 246
Troppau, Johannes von 303
Trypućko, J. 185
Tubero, Ludovico 188
Turányi Kornél 272
Turczel Lajos 103, 104, 106, 108
Turgenyev, Iván Szergejevics 279

Udvardy János 98
Ugrin Aranka 280
Uila, A. 386
Újfalussy-család 129
Újlaki János 389
Újlaki Pál 129
Újszászy Kálmán 307, 429
Újvári László 367, 369
Újváry Miklós 131
Ulewicz, T. 184
Ungler (műhely) 168, 169
Ungvárnémeti Tóth László 220, 223
Unterkircher, Franz 195, 304
Updike, John 69
Urbankovej, E. 185
Uros (apát) 121
Ustrnul, Geralt 304

Váczy János 340
Váczy Péter 120—123, 125, 126
Vadas József 369
Vadnai Károly 274, 275
Vahot Imre 98
Vajda Imre 136
Vajda János 110—119, 272—278, 405—407
Valvassore, A. 124
Vályi György 245
Van Der Muelen, Willen 300
Van Switen 78 304
Várdai Béla 149
Várday Kata 417
Varga László 244, 246—248, 250—252, 254
Varga Rózsa 103, 312
Vargha Kálmán 176
Vargyasi Daniel Gábor, id. 297
Varjas Béla 54, 57, 157, 168—170, 416
Varjú Elemér 38
Vas Gereben 407, 408
Vasoli, Cesare 423
Vass József 339, 346
Vass László 73, 103, 105, 213
Vay Ádám 297, 298
Vazul, Szent 293
Velkurió 156
Vendelinus de Spira 264
Venetus, Gabriel 385
Veracius Constantius 297
Verancsics Faustus 423, 424
Veres Péter 362, 366, 367
Veress Endre 194, 268
Veresmarti Mihály 191
Vergilius Maro, Publius 334
Verhaeren, Emile 149, 151, 152
Verseghy Ferenc 217
Vértes Edit 419, 439
Vértesy Miklós 302, 307
Vervliet, H. D. L. 182, 183
Vicenza, Agostino da 387
Vidaković, Milovan 229, 233
Vietor, Hieronymus 156, 157, 167—169, 282, 283
Vietoris, Hieronymus 78
Vildud 95
Vincenza, Agostino da 423
Vincenzo, S. 21
Vischer, M. 130
Viszota Gyula 402
Vitéz János 13, 26, 239, 421, 422
Vitković, Jovan 242
Vitkovics Mihály 213, 223, 225, 235, 239, 241, 242, 301
Vízkelety András 187, 196, 307, 378, 438
Voet, L. 182
Voetius 180
Voit Krisztina 415
Volfius 95
Voltaire 132, 133, 235
Voskens, Dirk 64
Voulliéme, Ernst 31, 32
Voytlender, Crispinus 201
Vörösmarty Mihály 111, 225, 277, 301, 401, 428, 433
Vrany 108
Vujić, Joakim 242
Vujicsics D. Sztoján 302

Wachtel David 271
Wachter, George 328
Wagner, Michael 201, 346
Waldapfel József 212, 417, 419, 433
Walner Tibor 247
Warner, G. F. 374
Wartha Vince 133, 136
Wattenbach, Wilhelm 386, 387
Wawrzychowska-Wierciochowa, D. 143
Weber, Robertus 376
Wechel-család 187

Wechel András 188–190
Wechel, Chrétien 188
Wechel, Johann 188
Weispriacher (főispán) 125
Weiszmann (nyomdász) 3, 5
Weller Emil 172, 173
Wende, Edward 139
Weöres Gyula 440
Weöres Sándor 278
Wesselényi Miklós 401
Widmanstadius, Georgius 429
Wiegler, Paul 144
Wieland, Christoph von 95
Wieser, Walter G. 304
Wiesner, Adolph 206
Wiesiolowski, J. 184
Wiesiolowski, Ksawery 198
Wigluszowa, Maria 186
Wilde, Oscar 145
Willibald, Szent 122
Winckler, Johann 206
Windisch Éva, V. 176
Windisch, Karl Gottlieb 82, 88, 89
Winter, Eduard 379
Withaker Vilmos 429, 430
Wix Györgyné 308
Wohlfarth József 413, 414
Wojnar, K. 140
Wolff, Sigismundus 138
Wolgemut 315
Wydra, W. 184
Wyrwicz, Karol 438

Xantus János 272

Záborszky Alajos 401
Zainer, Johann 31, 315
Žak, A. 17
Zaluski, Józef Andrzej 438
Zathey, J. 184
Závodszky Károly l. Széchy Károly
Zawadzki, Piotr 438
Zayugróci Névtelen 49
Żbikowska-Migoń, A. 184
Zeidler, J. 76, 78
Zeillern 344
Zell, Chrirstoff 330
Zemán (kántor) 100
Zerich Tivadar 99
Żeromski 140, 143
Zerralewicz, J. 184
Zeyk Dániel 339
Zilahy Károly 112, 272—277
Zimmermann, Hildegard 39
Zinner, Ernst 27
Zola, Émile 144, 246, 251, 252
Zolnai Gyula 415, 416
Zoltai Dénes 368, 369
Zoványi Jenő 164
Zrínyi-család 301, 430
Zrínyi Miklós 347
Zrínyi Péter 430
Zukerkandel, Wilhelm 139
Żurkowa, Renata 184, 186

Zsámboky János 124, 188, 304
Zsidi János 212
Zsigmond Ágost (király) 284
Zsófia (királynő) 199

A második évszázad elé

Száz esztendő a könyv, az olvasás, a műveltség szolgálatában: ez volt a lapunk szerény címe mögött meghúzódó kulturális és tudományos hivatás lényege. Ezt a hivatást hol jobban, hol gyengébben, de mindig tudományos igényességgel, a hű és megbízható közlések hosszú során át igyekezett betölteni. E hivatás betöltésének tartalmi és módszertani elemei változtak a 100 év során aszerint, hogy miképpen változtak azok az igények, melyeket társadalmunk fejlődése támasztott a könyv és műveltség történetének kutatóival — lapunk szerzőivel — szemben. Egy valami azonban mindvégig megnyilvánult közleményeinkben: az a komoly meggyőződés, hogy az írás, a könyv az emberi műveltség nélkülözhetetlen hordozója s ezért méltó módon, tudományos kutatásra méltón képviseli azt a történelmi folytonosságot, mely jelen műveltségünket az egyetemes és hazai művelődéssel szervesen és termékeny módon összeköti.

Aligha vonható kétségbe, hogy lapunk társadalmi, kulturális szerepe az újabb 100 esztendőn át növekedni fog: nem az elméleti divatok mondatják ezt (hiszen ezek jönnek és mennek), hanem a társadalom fejlődésének máris világosan megfigyelhető tendenciái. Különösen vonatkozik ez a szocialista országok „futurum"-ára, ahol nem csupán a tudományos-technikai forradalom által megkívánt új dokumentációs szükségletek dörömbölnek könyvtáraink kapuján, de még inkább a társadalmi forradalomnak azok a kulturális igényei, melyek olyan örvendetes módon jelentkeznek a könyvkiadói, olvasói vagy múzeumi statisztikák ugrásszerű növekedésében. Az olvasás elválaszthatatlan a műveltségtől, a műveltség elválaszthatatlan a történetiségtől: lapunk jövőjét így bízvást láthatjuk optimista módon. Feladataink nagyok és megtisztelőek: művelődés- és tudománytörténeti feladataink egyre inkább kilépnek egy szűk olvasótábor köréből és a szocialista kultúra társadalmi feladatainak sorában kapnak helyet.

MÁTRAI LÁSZLÓ

HAVASI ZOLTÁN

A százéves Magyar Könyvszemle megindulása

1. A keletkezés időpontja. A tudományos élet és az akadémiai könyvkiadási törekvések. Folyóiratunk: a *Magyar Könyvszemle* száz évvel ezelőtt indult. Keletkezésének az 1876. éven belüli időpontjáról is számot ad az első számban a lapról közölt adatsor, amely a *Hírlapirodalmunk 1876-ban* c. rovatban (Szinnyei József összállítása) található: „Magyar Könyv-Szemle. Közrebocsátja a M. Nemzeti Múzeum könyvtára. Előfizethetni Knoll Károly akad. könyvárusnál. Nyom. Weiszmann testvéreknél. Megjelenik kéthavi 2—3 íves füzetekben. Ára 2 frt 40 kr. (*Keletkezett 1876. márcz. 1.*)"[1] (Kiemelés: H. Z.)

A magyar tudományos világ nemrégiben ünnepelte a Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázados fennállását. A kutatások eredményeit tükröző tanulmányokból és kötetekből kiolvasható, hogy a *Magyar Könyvszemle* keletkezési időszakában, a dualizmus kezdeti évtizedeiben, a társadalomtudományok alakulására kettős feszültség hatott: a társadalmi rend konzerválására irányuló törekvések az egyik, a polgári haladás követelményeinek jelentkezése a másik oldalon.[2] Vizsgált korszakunkban fel-felszökken a társadalmi haladás elleni nacionalizmus, de a dualizmus kora a gyarapodás és a fejlődés kora is, a kapitalizmus viszonylag gyors kibontakozásáé is. E feszültségekkel, ellentmondásokkal terhes korban, a gyorsan mozgó szellemi frontvonalak térképén nem rajzolódnak ki domináns, átfogó szemléleti módok; a keresés, a külön utak, a részletek vizsgálata, a pozitívabb kutatási eljárások, a tudományos apparátusok bővítését célzó gyűjtögetés nyomvonalai fedhetők fel inkább. Végképp lejárt a régi típusú polihisztorok kora, a specialisták lépnek előtérbe. A szakosodás, külön tudományágak kísérletezése, önálló tudományági folyóiratok létrehozása jellemzi a kort. Már a hatvanas években indulnak olyan szaktudományos orgánumok, mint például a *Századok*. (Keletkezett 1867 júliusában). Egyáltalán a kiegyezés után az irodalmi társaságok alakulása, az olvasótábor növekedése, a könyvkiadók számának gyarapodása következtében új helyzet teremtődött. Az Akadémia könyvkiadó tevékenysége is fellendült. A rendszeres és időszaki kiadványokon kívül az Akadémia saját költségén adta ki vagy segélyezte a tagjai által írt nagyobb terjedelmű tudományos munkákat. Gondoskodott a bizottságai által megindított nagyobb szabású irodalomtörténeti és történelmi források kiadásáról is. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázadát felölelő kötet a dualizmus évtizedeivel foglalkozó fejezetében a tudományos munka és anyagi feltételeiről szólva közli, hogy „*a Magyar Nyelvőr*, az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Nemzetgazdasági Szemle*, a *Had-*

[1] *Magyar Könyv-Szemle* 1876. I. füzet 48.
[2] *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975.* Bp. 1975. 186.

Első évfolyam. I. füzet. 1876. Január-Február.

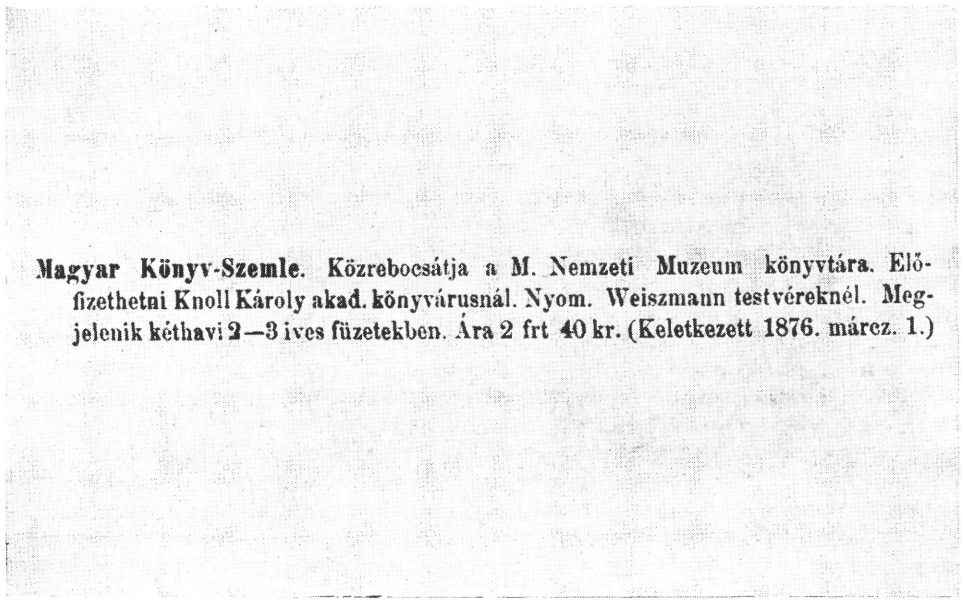
MAGYAR KÖNYV-SZEMLE.

KÖZREBOCSÁTJA

A M. NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA.

BUDAPEST,
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.
1876.

1. ábra

Magyar Könyv-Szemle. Közrebocsátja a M. Nemzeti Muzeum könyvtára. Előfizethetni Knoll Károly akad. könyvárusnál. Nyom. Weiszmann testvéreknél. Megjelenik kéthavi 2—3 ives füzetekben. Ára 2 frt 40 kr. (Keletkezett 1876. márcz. 1.)

2. ábra

történeti Szemle és a *Budapesti Szemle* mellett, melyek az Akadémia megbízásából és költségén jelentek meg, kisebb-nagyobb összegekkel támogatta az *Egyetemes Philologiai Közlöny*, a *Magyar Könyvszemle*, a *Philosophiai Szemle*, a *Történelmi Tár*, továbbá az *Ungarische Revue* és a *Naturwissenschaftliche Berichte* kiadását."[3]

2. *A kutatás és a tudományos könyvtárak.* A társadalomtudományok művelőinek egy része már a hatvanas évek elején egzaktabb módszereket követelt. A múlt igaz ismeretét, a társadalom egész történetét, a gazdálkodási viszonyok feltárását, a művelődés folyamatának bemutatását kívánnák a szaktudományok. Mindehhez azonban a kútfők, a források felderítése és kritikai értelmezése kell. Kell továbbá a kor követelményeinek színvonalára emelt könyvészeti tájékoztatás, bibliográfiai figyelőszolgálat az új szakirodalmi termésről. Az Akadémia maga nem boldogulhatott a tagjai által felismert kutatási feladatok hatalmas tömegének megvalósításával. Több nemzedékre szóló tudományos programot adott, őrködni kívánt a tudományos munka szakszerűségén, osztályainak keretei között vállalta az elméleti iránymutatás feladatát. Könyvkiadói Bizottságot is hozott létre, de a hatvanas években nem oldotta meg az akadémiai könyvkiadás gondjait. A könyvészeti figyelést a könyvkereskedők teljesítették. A tudományos könyvtárak pedig állományaik szakszerű rendezésének, feltárásának feladatát, ezzel kapcsolatos felelősségüket felismerték ugyan, de apparátusaik elégtelensége folytán még nem álltak készen a kutatás magasabbrendű szolgálatára.

A hetvenes évekre érett meg a helyzet arra, hogy könyvtáraink és a kutatás között létrejöjjön a nélkülözhetetlen kapcsolat.

[3] U. o. 171.

„A modern magyar bibliográfia jelentőségre . . . csak a hetvenes években ébred. A bibliográfia s a könyvtárügy iránt általános érdeklődés támad. Röpiratok és cikkek foglalkoznak vele, szakcímjegyzékek jelennek meg, a bibliográfiai címgyűjtés, mint Európaszerte, megszerveződik, bizonyos mértékben természetes munkamegosztás fejlődik, sőt bibliográfiai szervek alakulnak. 1876-ban Fraknói Vilmos szerkesztésében megindult a magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának folyóirata, a Magyar Könyvszemle, melyben a magyar tudományos bibliográfia végre hazát lelt. A bibliográfiai s könyvtörténeti tanulmányok mellett figyelemmel kísérte a hazai és külföldi könyvészeti tevékenységet s évi repertóriumot közölt a hazai s a Magyarországot érdeklő külföldi nyomtatványokról."[4]

Kettős feszültség, kettős szorítás érlelte a tudományos könyvtári munkát. A polgári tudományosság követelte a kurrens könyvészeti tájékoztatást, de a szaktudományok még hagyományos vagy éppen konzervatív igényei is új megoldásokat követeltek. A klasszika-filológiából ágazott ki vizsgált korszakunkban az a külön kutatási irányzat, amely a magyarországi humanizmusra vonatkozó irodalmi emlékek feltárásával foglalkozott. Az irodalmi emlékek felkutatása tudományos könyvtári feladatnak is ígérkezett. Természetesnek, magától értetődőnek tarthatjuk, hogy tudományos könyvtáraink közül a történetileg megalapozottak abban az időben a történeti kutatásnak jobban szolgálatára álltak, mint a valóságfeltáró társadalomtudományi kutatásoknak. Szabó Ervin még évtizedek múlva is, már a huszadik század első évtizedeiben írta:

„A tudományok fejlődése okozza, hogy a régi könyvtárak inkább a régi, humanisztikus tudományok irodalmával vannak fölszerelve és hajlandóságuk is inkább ezek irányába vonzza őket; a sokkal fiatalabb, de mind nagyobb szerepet játszó társadalmi tudományokkal nehezen tudnak megbarátkozni."[5]

3. A Magyar Könyvszemle keletkezése és helye a hazai szakfolyóiratok és a nemzetközi könyvtári szaksajtó közegében. Nem arra vállalkozunk, hogy jelen korunk igényeit vetítsük vissza egy száz évvel ezelőtt indult könyvtári kutatásokat tükröző folyóirattal szemben, hanem a keletkezés okait, motivációit és körülményeit vizsgáljuk. Erre azért kell szót vesztegetni, mert sokan ahelyett, hogy a tudományos élet fejlettségi állapotát tekintenék kiindulási alapnak, továbbá a kutatás és könyvtári munka termékeny kapcsolatát helyeznék előtérbe, hajlamosak a *Magyar Könyvszemlét* leszűkítetten mint könyvtári szakmai kérdést kezelni és ezzel eleve téves megítélésnek vetik alá a máig élő folyóirat hivatásának, történeti alakulásának, tudomány- és művelődéstörténeti jelentőségének mérlegelését.

Kétségtelenül megvan a lapnak a legszűkebb értelemben vett könyvtári szakmai érdekű szerepe, funkciója. Vizsgálható sajtótörténeti aspektusból is keletkezése és évszázados folyamata. Igaza van Fülöp Gézának, aki az egyik helyeselhető nézőpontot alkalmazza lengyelül megjelent[6] (magyarul csak kéziratban olvasható) tanulmányában, amikor a *Magyar Könyvszemlé*nek a magyar tudományos folyóiratok közötti történeti és szakmai helyét jelöli meg.

[4] Fitz József: *A bibliográfia.* = A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyari Zoltán. Bp. 1927. 357.

[5] Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900—1918. Bp. 1959. 237.

[6] Fülöp, Géza: *„Magyar Könyvszemle" („Węgierski Przegląd Księgoznawczy") 1876—1970.* — Studia o Książce 1971. T. 2. 241—274.

AZ ELSŐ FÜZET TARTALMA:

Rómer Flóris: Corvin-Codexek Thornban, Königsbergben és Szent-Pétervárt . . . . . 1—8
Fraknói Vilmos: A mohácsi csatáról szóló egykorú ujságlapok a Magy. Nemz. Múzeum könyvtárában 8—14
Szabó Károly: XVI. századbeli magyar kalendáriumok 14—21
Id. Szinnyei József: Az egyetemi könyvtár rendezéséről 21—25
A magyar irodalom 1876-ban . . . . . 25—37
1876-ra szóló naptárak . . . . . 38—39
Hazai nem-magyar irodalom. . . . . 39—41
Hazánkat érdeklő külföldi munkák . . . . . 41—42
Hirlapirodalmunk 1876-ban. . . . . 43—52
Vegyes közlemények . . . . . 52—54
A M. Tud. Akadémia legujabb könyvkiadványai 55—56

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára ezen czím alatt folyóiratot indit meg, mely a magyarországi könyvészet és a hazai könyvtárak közlönye óhajt lenni.

Közölni fog a régibb magyarországi bibliographia körébe tartozó értekezéseket és az újabb felfedezésekről szóló értesitéseket. Ismertetni fogja a hazai könyvtáraknak történetét, szervezetét, nevezetesebb tudományos kincseit és szerzeményeit. Továbbá összeállítandja a magyarországi sajtó irodalmi érdekü termékeinek és a hazánkat érdeklő külföldi munkáknak lehetőleg teljes és pontos jegyzékét.

Készséggel megnyitva hasábjait a könyvtárnokok és könyvgyüjtők felszólásainak, javaslatainak és kérdéseinek; számít mindazoknak szives közreműködésére, kiket hivatalos állásuk és irodalmi foglalkozásuk ezen térre vezet.

A „Könyv-Szemle" megjelenik évenkint 20 ivnyi terjedelemben, két-havi füzetekben, diszes kiállitásban.

Előfizetési ára egész évre bérmentes szétküldéssel együtt 2 frt 40 kr.

Az előfizetési pénzek Knoll Károly urhoz a M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalába, egyéb küldemények és irodalmi közlemények a M. Nemzeti Múzeum könyvtárába czimezendők.

Fraknói Vilmos,

a M. Nemzeti Múzeum könyvtári őre.

3. ábra

„A különböző tudományágak magyarországi szaksajtója nagyobbrészt ... az 1867-i kiegyezés után alakul ki. A Magyar Könyvszemle megindulása előtt napvilágot látnak már olyan enciklopédikus tartalmú tudományos folyóiratok, mint a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1841 óta megjelenő Akadémiai Értesítő és az 1873 óta megjelenő Budapesti Szemle, továbbá a magyar nyelvtudományok és mellette 1872-től a Magyar Nyelvőr, továbbá a Magyar Történelmi Társulat is kiadja 1867 óta Századok címen a történettudomány szakfolyóiratát, de például az irodalomtudományi szaklapok később indulnak: 1877-ben az Egyetemes Philologiai Közlöny, mely elsősorban a klasszikus-filológia és a modern külföldi irodalmak filológiai problémáival foglalkozik, s csak jóval később az a két irodalomtörténeti lap, amelyeknek fő profilja a magyar irodalomtörténeti problémák kutatása: 1891-ben az Irodalomtörténeti Közlemények és 1912-ben az Irodalomtörténet; ugyancsak későbbi időre esik a művészettörténeti szaksajtó kezdete is. Hosszabb időn keresztül tehát a Magyar Könyvszemle a magyar irodalomtörténeti kutatás és a könyvművészet egyik fő orgánuma, de hatékonyan segíti mindvégig az összes történeti vonatkozású studiumok szakembereit. A könyvtárak állományában levő forrásanyagoknak mindvégig elsődleges ismertetője és publikálója, s munkatársi gárdájához olyan kiemelkedő szakemberek tartoznak, akiknek egyéb közleményei és tanulmányai iránt is nagy az érdeklődés szakkörökben."[7]

Tény az is, hogy világviszonylatban az elsők közé számít a *Magyar Könyvszemle*nek mint könyvtári kutatásokat közlő orgánumnak az időbeli keletkezése.

„A Magyar Könyvszemle indulását ... jelentékenyen megelőzi két német szaklap, a Robert NAUMANN szerkesztésében megjelenő Serapeum (teljes címén: Serapeum, Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur) és a Julius PETZHOLD szerkesztésében induló Anzeiger für Litteratur der Bibliothekswissenschaft. Közülük a Serapeum jelentékenyebb, hatása a Magyar Könyvszemle cikkein is megmutatkozik ... 5 évvel a Magyar Könyvszemle megjelenése előtt indult a »Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos« című spanyol szakfolyóirat, amely azonban — ahogy a címéből is kitűnik — nemcsak a könyvtárak, hanem a könyvtárakhoz hasonló gyűjtemény-szerű intézmények, a levéltárak és múzeumok ügyeivel is foglalkozik. S végül: a Magyar Könyvszemlével azonos évben, 1876-ban indul az Amerikai Egyesült Államokban az első könyvtártudományi folyóirat, The Library Journal."[8]

Nem lehet azonban megválaszolni, tehát nem is érdemes felvetni azt a kérdést, amit FÜLÖP Géza megfogalmaz: mivel magyarázható, hogy a polgárosultabb államokhoz képest elmaradott Magyarországon az elsők között indult könyvtártani szakfolyóirat.

Ha a folyóirat keletkezésének mozgató rugóit felkutatjuk, másként fest a kérdés — és a válasz is.

4. A M. Nemzeti Múzeum Könyvtára és a Magyar Könyvszemle alapítása. A Széchényi Könyvtárnak, akkori nevén a Nemzeti Múzeum Könyvtárának is a nemzeti közműveltségnek a polgári igényekhez igazodó fejlesztéséhez kellett kapcsolódnia. A kiegyezés után, a polgári társadalmi rendre történő berendezkedés kezdetén, a könyvtár munkatársai előtt ott állt a feladat: pótolni a feudális idők és az abszolutizmus korának súlyos mulasztásait. A könyvek és egyéb dokumentumok részben hozzáférhetetlen, használhatatlan állományából rendezett, működőképes nemzeti könyvtárat kellett teremteni. A polgári tudományosság és közművelődés igényei szorították az intézményt arra, hogy 1875-től kezdve, a könyvtári reformmunkálatok mintegy hatéves periódusa után, a teljes állománnyal rendelkezésére álljon az olvasóközönségnek.

[7] FÜLÖP Géza: *A Magyar Könyvszemle, a magyar könyvtártudomány nagymultú szakfolyóirata (1876—1971).* [Kézirat] 9—10.
[8] U. o. 4—5.

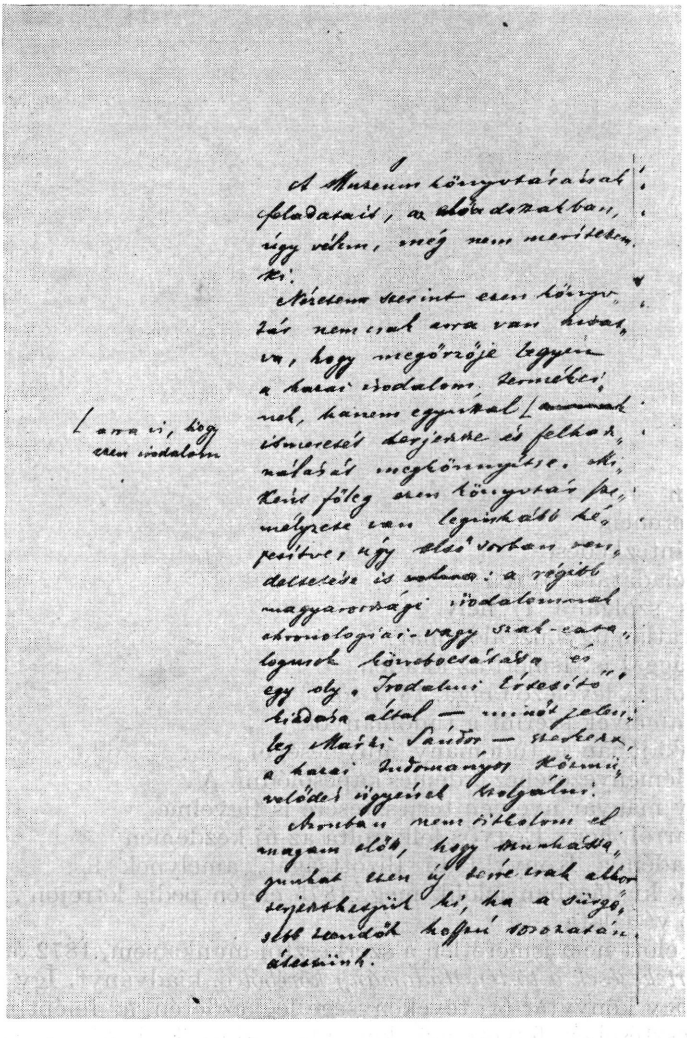
Az intézmény munkájának megújhodását, a fellendülést segítette, hogy 1875-ben ambiciózus, gyorsan felívelő tudományos pályát befutó egyéniség került a könyvtár élére FRAKNÓI Vilmos (1843—1924) személyében. Egész életére érvényes az a megítélés, hogy munkabírása, szorgalma, érvényesülési vágya, szervezőkészsége erős volt. Pesti teológiai és bölcsészeti tanulmányok után a nagyszombati gimnáziumban, majd az esztergomi papnevelőben tanított. A katolikus pap-tanár már fiatalon jelentős tudományos megbecsülést is kivívott magának. FRAKNÓI Vilmos 1870-től 1892-ig, alig több mint húsz év alatt nem mindennapi teljesítményt produkált. Papi pályáján a c. püspöki rangig vitte, konzervatív-katolikus szemléletű történetírói munkásságával az Akadémia levelező tagságát, majd rendes tagságát nyerte el, korszerű és mozgékony tudományszervező tevékenysége révén pedig az N. Múzeum könyvtári őre, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, majd másodelnöke posztokat töltötte be; közben a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelői teendőit is ellátta.

Az egész életére jellemző aktivitással kezdi meg 1875-ben könyvtár-őri működését. Kiemelkedő ügybuzgalmára vall, hogy könyvtárnoki hivatalát április 10-én foglalja el és április 16-án már összefoglaló előterjesztést tesz PULSZKY Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának a könyvtár állapotáról és a teendő intézkedésekről. Figyelmét hat pontra irányozza, „melyek a könyvtárnak a) feladatára b) rendezésére c) kiegészítésére d) használatára e) tisztviselőire és szolgáira f) helyiségeire és bútorzatára vonatkoznak."[9] Nem pusztán páratlan ügybuzgalommal lát munkához, hanem a kor igényeihez mért tájékozottsággal is. Ismeri az akadémiai körökben felmerülő igényeket. 1870-ben választották levelező taggá. 1871-től él Pesten, de ismeretesek előtte azok a felfogások, amelyek szerint a tudományok terjesztése háttérbe szorul az Akadémia munkájában a tudomány művelésével szemben. Tudja, hogy TOLDY Ferenc kezdeményezéséhez érdemes kapcsolódni. A tudomány művelése mellett a tudomány magyar nyelven terjesztésére is figyelmet kell fordítani. Kellően tájékozott arról, hogy EÖTVÖS felkarolta az új kezdeményezéseket. Megalakítják az Akadémia Könyvkiadó Bizottságát, amelynek feladatát kizárólag kézikönyvek kiadásában jelölik meg. 1875 elején pedig létrejön az Akadémia könyvkiadó vállalata.

FRAKNÓI előtt nem ismeretlen a szerkesztői munka sem, 1872 óta szerkeszti az *MTA Értekezések a történettudomány köréből* c. kiadványt. Így azután nem meglepő, hogy könyvtár-őri tevékenysége legkezdetén, az imént már említett első felterjesztésében felveti egy könyvtári időszaki kiadvány létesítésének gondolatát.

„Nézeteim szerint ezen könyvtár nem külön csak arra van hivatva, hogy megőrzője legyen a hazai irodalom termékeinek, hanem egyúttal arra is, hogy ezen irodalom ismeretét terjessze és felhasználását megkönnyítse. Miként főleg ezen könyvtár személyzete van leginkább képesítve, úgy elsősorban rendeltetése is: a régibb magyarországi irodalomnak chronologiai- vagy szak-catalogusok közrebocsátása és egy oly »Irodalmi Értesítő« kiadása által — minőt jelenleg Márki Sándor — szerkeszt, a hazai tudományos közművelődés ügyének szolgálni."[10]

[9] M. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára irattára, 30/1875. sz.
[10] U. o.

4. ábra

Itt mindjárt érdemes leszögezni: a gondolat felvetője nem elsősorban könyvtári szakember, hanem történész, akinek a hazai tudományosság és a hazai tudományos közművelődés ügye nem pusztán program, hanem olyan kutató, aki munkássága kezdetén már több művelődéstörténeti témájú tanulmányt tett közzé (pl. *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában* . . . Pest 1861.; *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Pest, 1873).

Felterjesztésében, közvetlenül az idézett elgondolás szövegét követően, jónak gondolja megemlíteni (nehogy a soronlevő könyvtári munkák lebecsülésének vádjával illessék): „Azonban nem titkolom el magam előtt, hogy munkássá-

gunkat ezen új térre csak akkor terjeszthetjük ki, ha a sürgősebb teendők hosszú sorozatán átesünk."[11]

Törekvéseiben azonban következetesnek és mozgékonynak bizonyul, mert a terv megvalósítását nem odázza el hosszabb időre. Egy éven belül megkezdi működését a *Magyar Könyv-Szemle*. Még ma is példátlanul gyorsnak minősíthetjük a terv megvalósítását, igen rövidnek tekinthetjük az elgondolástól a teljesülésig eltelt időt. 1876. július 10-én kelt *Jelentés*ben, amelyet a M. N. Múzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról, az 1874—1876-os időszakról adott, a könyvtári személyzet irodalmi munkásságának eredményeit felsoroló fejezetben — mintegy kiegészítésként — az alábbiakat jelenti:

„Ezzel kapcsolatban kell megemlítenem, hogy a f. ev elején megindítottam egy ily czímű folyóiratot: *Magyar Könyv-Szemle*". Közrebocsátja a »M. N. Múzeum könyvtára« Ez a magyarországi könyvészet és hazai könyvtárak közlönye ohajt lenni.

Közölni fog a régibb magyarországi bibliographia körébe tartozó értekezéseket és az ujabb felfedezésekről értesitéseket. Ismertetni fogja a hazai könyvtáraknak történetét, szervezetét, nevezetesebb tudományos kincseit és szerzeményeit. Továbbá összeállitandja a magyarországi sajtó irodalmi érdekü termekeinek és a hazánkat érdeklő külföldi munkáknak lehetőleg teljes és pontos jegyzékét.

A »Könyvszemle« megjelenik évenkint 20. ivnyi terjedelemben, kéthavi füzetekben, díszes kiállításban.

Ezen folyóirat megindításánál nem csak a magyar könyvészet általános érdeke, hanem intézetünk sulyának emelése is lebegett szemeim előtt."[12]

A jelentés e részének az iratanyagból történő idézését fontosnak tartottuk azért, mert egyértelműen utal arra is, hogy FRAKNÓI miben látta a tudományos könyvtár hivatását, miben látta tekintélyének növelését és azért is, mert az említett *Jelentés* a *Magyar Könyv-Szemle* 1876. évi 5. füzetében megjelent ugyan, de nem teljes terjedelemben, így az idézett rész csak az iratanyagban található.

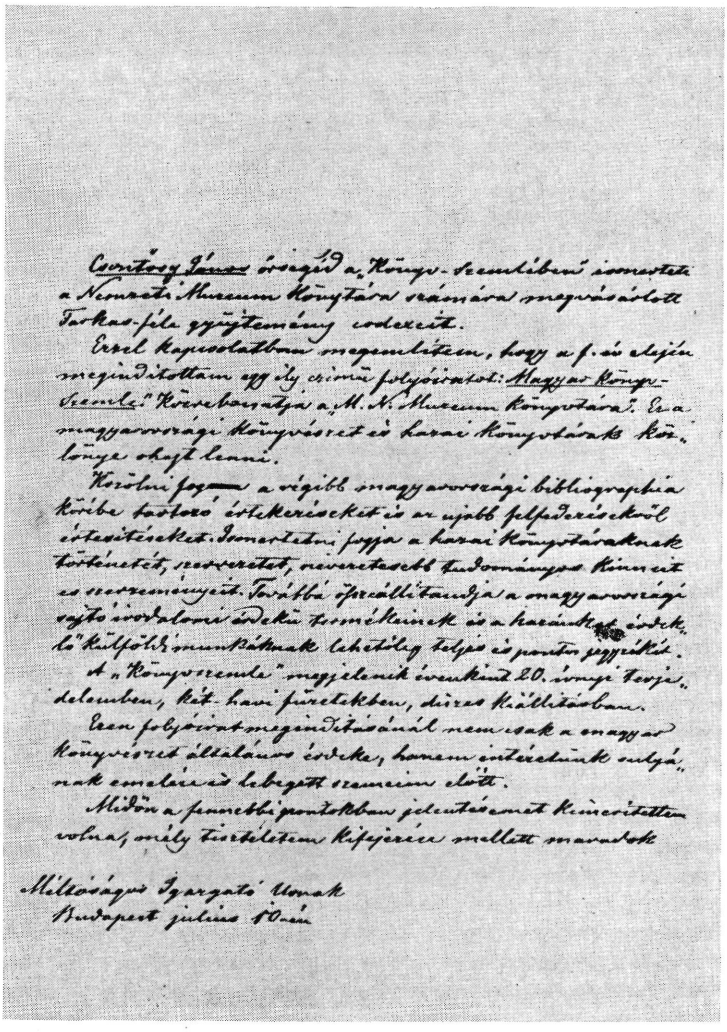
5. A százéves Magyar Könyvszemle megindulásának jelentősége. A *Magyar Könyvszemle* 1876-ban történő megindulását és száz éves fennállását a magyar művelődés- és tudománytörténet szemszögéből nézve és a magyarországi művelődési folyamatba ágyazva tartjuk jelentősnek. Az elmúlt száz év folyamán nyújtott teljesítménye méltán válthatja ki a könyvtári kutatásokat végzők és a könyvtári kutatások eredményeit felhasználók megbecsülését. Indulásakor pótolhatatlan funkciót teljesített a magyar időszaki szaksajtóban, a történeti tudományok művelésében, a szakkutatás támogatásában. Egyik legrégibb ma is élő folyóiratunkként tartjuk számon.

A *Magyar Könyvszemle* nemzetközi rangot is kivívott magának. Alapításának időpontja, hagyományt teremtő ereje folytán a könyvtári és bibliográfiai szaksajtóban is tekintélyes orgánumként ismerik. Tanulmányai, közleményei, bibliográfiai közlései és adatai nem ritkán az egyetemes művelődéstörténet számára is értékes hozzájárulást jelentettek.

Keletkezésének okai, alapításának körülményei, első évfolyamainak eredményei, száz éves fennállásának ténye meggyőzően bizonyítják kutatásszervező szerepét, sajátságos műhely-jellegét. SZILÁGYI Sándor neves történészünk, az egyetemi könyvtár egykori igazgatója 1888-ban a *Magyarország Bibliographiája 1712—1860.* I. kötetének bevezetésében, folyóiratunk első évtizedének eredményei láttán már ezt írhatta:

[11] U. o.

[12] M. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára irattára, 75/1876. sz.

5. ábra

„Szabó Károly »Régi magyar könyvtárának« megjelenése (1872.) bibliographiai irodalmunkban fordulópontot képez . . . Az örvendetes mozgalomnak, mely e téren beállott, legpraegnansabb kifejezése volt a »Könyvszemlének« megindulása 1876-ban, mely azóta állandó találkozási helye mind azoknak, kik bibliographiai irodalmunkkal foglalkoznak, s fennállása óta tartalomban és magvasságban folytonosan nevekedve, állandóan sikerrel szolgálja az ügyet, melynek apostolává szegődött."

Csontosi János, Fraknói után a folyóirat második szerkesztője, amikor a *Magyar Könyv-Szemle* első „decenniuma" kikerekedett, ezt írhatta:

„Folyóiratunk a jelen folyammal tízéves pályáját futja meg. 1876-ban *Fraknói Vilmos*, akkori muzeumi könyvtár-őr által a muzeumi könyvtár kiadásában, az osztály rendezett

anyagának feldolgozására, a magyar bibliographia müvelésére s könyvtártani és bibliographiai ismeretek terjesztésére alapitva, tizéves pályafutása alatt oda törekedett, hogy a három czélt lehetőleg megvalósitsa, s mint hézagpótló folyóirat betöltse helyét az irodalomban . . . Ezen eredményekből kiemeljük azokat, [melyek ismeretlen voltuknál fogva hazánk müvelődéstörténetének több fejezetét egészen uj világitásba helyezik, eddigi ismereteinket ujakkal gyarapitják s a folyóirat létjogosultságát igazolják."[13]

Ezek után felsorolhatta, hogy a tízéves működés alatt hány ismeretlen adalékot közölt SZABÓ Károly *„Régi magyar könyvtárá"*-hoz, mi módon segítette a *Corvina*-kutatást, hogyan ismertette VITÉZ János könyvtárát, amely a reneszánsz-kori művelődési viszonyokhoz egészen új adalékot nyújtott. Szólt a kódexek felderítésével és ismertetésével összefüggő munkákról, az írástörténeti eredményekről, a sajtótörténeti kutatások felfedezéseiről. Elmondhatta, hogy a lap központja volt a hazai bibliográfiai és könyvtártani mozgalmaknak, lendületet adott a hazai könyvtárügynek. Majd így folytatta:

„S midőn ma az első decenniumot lezárjuk s a második decenniumot megkezdjük, ezt azon öntudatban tesszük, hogy a »Könyvszemle«, mint úttörő vállalat egy ismeretlen tudományt honosított meg nálunk az irodalomban s jó szolgálatot tett a hazai culturtörténetnek."[14]

Az alapítás okairól valló források feltárása után érdemes volt talán bemutatni: miként értékelte maga a lap a kitűzött célok teljesítését.

Ma a centenárium alkalmából megállapíthatjuk, hogy az első szerkesztők száz évre mindenesetre programot adtak. Buktatókon át, sok tekintetben konzervatív tehertételekkel is, a történettudományi „pozitivizmus" ismérveit is magán hordozva, az átfogó szintézisekről való lemondás és helyenként a leghaladóbb társadalmi törekvésektől való elmaradás jegyeivel ugyan, de máig ért el a folyóiratnak az a folyama, amelynek fő vonalában mégis a művelődéstörténeti érdemeket látjuk, továbbá azt, hogy a *Magyar Könyvszemle* a könyvtári kutatásoknak szervező műhelyévé vált és az éppen napjainkban magasabb szinten kibontakozó művelődéstörténeti kutatások nélkülözhetetlen forrása marad.

ZOLTÁN HAVASI

Le début de la Magyar Könyvszemle centenaire

Notre revue, la *Magyar Könyvszemle* (Revue de Livre Hongrois) a débuté il y a cent ans, le premier mars 1876. À cette époque, elle a accompli une tâche irremplaçable dans la presse périodique hongroise en cultivant les sciences historiques et en soutenant les recherches spéciales. Des le commencement, elle fait connaître la première les matériaux de source qui se trouvent dans le stock des bibliothèques hongroises. Durant une période plus longue — jusqu'à la création des revues spéciales d'histoire littéraire — elle était l'un des organes principaux de la recherche d'histoire littéraire hongroise et celui de l'art du livre, mais jusqu'aujourd'hui elle aide considérablement les spécialistes de toutes les disciplines historiques.

Aux années soixante du siècle passé, une tension double s'est exercée à la formation des sciences humaines en Hongrie: les efforts en vue de la conservation de l'ordre social d'une part, l'apparition des exigences du progrès bourgeois de l'autre. La science bourgeoise a exigé une orientation bibliographique courante. Les représentants encore traditionnels ou

[13] (CSONTOSI János): *A Magyar Könyv-Szemle első decenniuma.* = Magyar Könyv-Szemle. 1885. 10. évf. 1—6. sz. 291.
[14] U. o. 292.

conservateurs des sciences spéciales attendaient, eux aussi, des solutions nouvelles dans la découverte des sources et dans leur interprétation critique.

Le travail de bibliothèque scientifique s'est développé, lui aussi, sous une pression double. La Bibliothèque Széchényi (nommée à cette époque Bibliothèque du Musée National) devait se joindre au travail de ceux qui voulaient développer la culture nationale d'après les exigences bourgeoises.

La *Magyar Könyvszemle*, publiée par la Bibliothèque du Musée National Hongrois, est devenue l'atelier de la bibliographie scien ifique hongroise. Elle a publié des études du domaine de la bibliographie de Hongrie, elle a informé sur les découvertes nouvelles. Elle a composé la liste des produits d'intérêt littéraire de la presse de Hongrie et des publications se rapportant à notre patrie.

Cette revue c'est conquis un rang international aussi. Par suite de la date de sa fondation et de sa force de créer une tradition, elle est connue, dans la presse spéciale de bibliographie aussi, comme un organe considérable. Ses études, ses articles, ses communications et ses données bibliographiques représentent bien des fois une contribution précieuse pour l'histoire de la culture universelle aussi.

MEZEY LÁSZLÓ

Egy korai karoling kódextöredék[1]

(Ticonius in Apocalypsin?)

A már harmadik évébe lépő kódextöredék kutatás *eddig* ismert és már feldolgozott[2] *legrégibb* darabját szeretném ez alkalommal ismertetni. Hogy ezzel a vélhetőleg majd igen értékesnek bizonyuló koraközépkori fragmentumunkkal és az egykori kódexnek sorsával jobban megismerkedhessünk, a következőkről fogok szólni. 1° az őrző könyv posszesszor és proveniencia-kérdései; 2° a kísérő anyag; 3° a későbbi fedéltöredék; 4° a kódextöredék külső bemutatása és írása; 5° a szöveg; 6° szövegazonosítási kísérlet.

1. *Töredékünk* egy másik középkori liturgikus töredékkel és a tömörítésre használt 1600 körüli német papír kéziratlapokkal együtt a budapesti Központi Papnevelő Intézet könyvtára egy kolligátumának (BBd 17) *kötésére* szolgált. A kolligátum tizenkilenc tagból áll és ezek evangélikus (wittenbergi vagy hallei) promóciós tételek. Közülük az első 1623-ban Christianus THANN nyomdájában készült és Jacobus MARTINUS elnöklete alatt Henricus NICOLAI respondens *Diaskesis philosophica* címmel védett tételeit tartalmazza. Ez az aprónyomtatvány köteg több társával együtt, a Központi Papnevelde könyvtárába az Egyetemi Könyvtár fölöspéldányaként a XIX. sz. első felében került. Mielőtt az Egyetemi Könyvtárba került volna, néhány más, hasonló jellegű kolligátummal együtt a pozsonyi, Szent Üdvözítőről nevezett jezsuita kollégium könyve volt. Oda viszont minden bizonnyal a pozsonyi evangélikusok viszontagságos történetének folyományaként jutott.[3] A kolligátum első tagjának, az említett *Diaskesis*nek címlapja rongált, a könyv elejéről pedig három lap hiányzik is. Ez a tény megfelelően csak úgy magyarázható, hogy korábban a kolligátum egésze vagy legalább annak első tagja éppen *kötés nélkül*, vagy *nem a jelenlegi* kötésben hányódott. Később azután vagy a kolligátumot létrehozó pozsonyi evangélikus, vagy — ami valószínűbb — jezsuita könyvtáros,

[1] (S. Fr. l. m. l. — Ticonius in Apocalypsin?) — A töredékek leírásánál használatos jelzet első betűje az őrző intézmény sziglája: S(eminarium centrale cleri Hungarie Budapestini), ezután következik Fr(agmentum) l(atinum) m(embranaceum, ha pergamen) ch(artaceum, ha papír) 1 (a sorszám). Töredékünk tehát a Központi Papnevelő Intézet tulajdona; az Egyetemi Könyvtár töredékei U(niversitas Budapestinen.) betűjellel szerepelnek gyűjtésünkben.

[2] A feldolgozó munkában (méretek, az őrző könyv kérdéseinek tisztázása), az azonosításhoz szükséges szövegek keresésében FODOR Adrienne és MADAS Edit tanítványaim és most már munkatársaim, nagy hálára kötelező segítséget nyújtottak. A töredék restaurálása SZLABEY Györgyi (Egyetemi Könyvtár) kitűnő munkája.

[3] A könyv (kolligátum) sorsa úgy alakulhatott, ahogyan azt az Egyetemi Könyvtár Béda-töredékéről írtam (Magyar Könyvszemle, 1962, 1—7)

koruk felfogása szerint, *a legolcsóbb kötéssel, kódextöredékkel* látta el.[4] A jezsuiták által történt bekötést, vagy újrakötést azért tartom valószínűbbnek, mert a kis tézisfüzet erős rongálódását, amit kötetlen, vagy éppen csak papírral borított volta okozhatott, a pozsonyi evangélikusok konfiskált könyveinek hányatott sorsa érthetővé teszi. A *„membrana scriptat"* a *„beírt"*, tehát *kódextöredék* pergament felhasználó jezsuita könyvtáros, egyforma érdektelenséggel vette igénybe a liturgikus kódexlapot, a német lutheránus kéziratot és jelenlegi vizsgálódásunk főtárgyát, a már akkor is nyolcszázéves töredéket, vagy — talán — kódexmaradványt. Mielőtt tehát a voltaképpeni fragmentum-témára térnék, a kísérő anyagról és az együtt felhasznált töredékről számolok be.

2. *A kísérő anyag* hét beírt és egy üres papírlapból áll. A német nyelven író szerző a *Lutheri kátéval* foglalkozik. A lapszéli hivatkozásokkal ellátott, gondos írású szöveg, füzetbe kötve, úgy látszik, nyomtatásra volt előkészítve. A vélhetően előszó, vagy ajánlás, a címet már csak sejtető erősen rongált felső margó alatt így kezdődik: „Ihr geliebte und ausserwehlete im Herrn Christo Jesu! Was für ein herliches nützliches und heilsames büchlein *der Catechismus des hern D. Lutherj* sey . . ." Hivatkozás történik még „H. D. Joachimus Morlinus weiland P[farh]er zu Braunschwaig"(?)-ra is.[5] A kísérő kéziratos anyag, mert a kötésnél történt felhasználáskor már maga is roncs volt, közvetlenül a kolligátum darabjait egykor magába foglaló *állomány* történetéhez szolgáltat adatot, de *nem magának a töredéknek* a sorsához. Ezt figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy *a kísérő anyag eszmei elértéktelenedése, részben megsemmisítése, a kolligátumnak a jezsuiták által történt beköttetése mellett szól.*

3. *A fedéltöredék másik darabja* egy nagy formátumú pergamen levél. A kolligátum nagyobbik részéhez, fedélként ez szolgált. A gerincrész kikopott, erősen szennyezett, feketés darabján, a XVII. századi téves címadás olvasható: Miscellanea Hierarchica Barth[olomaei] Shaereit. Könyvkötőnk bizonyosan már szétesett kódexet, vagy kódextöredéket használt, mely fűzésétől már megfosztva, szétterjesztett kettős fóliókkal feküdt a compactor műhelyében. Ezt bizonyítja kódextöredékünk felhasználásának módja. Ugyanis a könyvkötő két, a fűzéssel összefogott fóliót vágott ketté úgy, hogy az egyik fóliót a beírt tükör külső szélein vágta le, a másik fólió belső margójából vélhetőleg a levágott margónak megfelelő részt is levágta. E töredék egyelőre D műfajcsoportunk (liturgica sine cantu) 99. számú darabja természetesen S betűjellel ellátva.

Írása gothica textualis formata, németes jelleggel;[6] iniciáléi pirosak és kékek, ügyes rubricator dolgozott rajta. Az írás kora a XV. század első fele, vagy inkább a közepe (1430—60). Műfaji meghatározása: *psalterium chori monasticum* consuet. francoromanae. E megszorítás azért szükséges, mert foliónkon a szerdai vecsernye zsoltárainak befejezését (Ps. 137) találjuk a recton, a megfelelő himnusszal *(Celi deus sanctissime . . .)*[7], majd közvetlenül a csütörtöki vecsernye

[4] Középkori kódextöredékek könyvkötésre felhasználásának körülményeiről részletesebben írtam: *Fragmenta codicum 1974—75. Egy forrásterület feltárása* címmel az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeinek 1975. évi kötetében.

[5] A helynév második fele — Braunsch után — csak bizonytalanul olvasható.

[6] A „németes" jellegen a betűvonalak formálásának és illesztésének erősen gót jellegét értem. Ez a jelleg a hazai kissé szélesebb, nyugodtabb, nem annyira szögletes, gót ductustól megkülönböztethető.

[7] DREVES, G. M., *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 51, 36: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung II.* Leipzig, 1909, 401. (Megtaláljuk — a ciszterci és kartauzi kivétellel — a breviáriumokban is.)

(Feria Va ad vesperas) következik első zsoltáraival: Ps. 138, a bencés regula szerint „cum divisione" és a Ps. 139. Mint könyvfedél, a recto került belülre, a verso kívülre, ez tehát a kopottabb. A kóruspsalterium ordója sem karthauzi, sem ciszterci nem lehetett, mivel ezek egyike sem ír elő a hétköznapi vecsernyékre külön himnuszt, hanem rendesen — per annum — a *Deus Creator omniumot* énekelteti.[8] Töredékünk ordója az előbb említettektől azért is eltér, mivel a Magnificat-antifonát nem közli. Az tehát Mária énekének egy verse nem lehetett, mint általában, hanem *frank szokás* szerint a vasárnapi evangéliumból kellett kikerülnie. (Így volt ez az *esztergomi uzusban* is!) Azt a *monasztikus szokást,* amit töredékünk kódexének keletkezési helyén követtek, segíthet meghatározni még a vecsernye oratioja: „Gratias tibi agimus . . .",[9] mely külön e *hétköznapra* volt szánva. Általában ugyanis a vasárnapi oratiót mondották. Így volt ez a ciszterc ieknél és a karthauziaknál is, így volt a kuriális formát alkalmazó subiacoi és ezt követő melki bencés szokásban és következésképpen a rubrica patrum Mellicensiumot átvevő, TOLNAI Máté-féle breviáriumban is.[10] Viszont külön oratiót tartalmaz a salzburgi breviárium is, bár az töredékünkével nem egyezik. És bár scriptorunkat német iskolázottságúnak[11] kell tartanunk, ez magában még a magyarországi bencés eredetnek ellene nem mond;[12] hiszen középkori bencéseink belső életét és természetesen liturgiáját még nagyjából sem ismerjük. Azt viszont tudjuk, hogy TOLNAI Máté reformja előtt egyik-másik kolostorban használták a Santa Giustina (Cassinese)-kongregáció, sőt a ciszterci ritus éppen nem római-monasztikus (Melk-Tolnai Máté) könyveit.[13] Használhattak akár egy osztrák, vagy morva apátságból átkerült liturgikus könyvet is. A töredék kötésre felhasználása helyének, Pozsonynak határváros volta, mindenesetre további meggondolást ajánl.

4. A pozsonyi kompaktor, mivel látnia kellett, hogy a kötéstáblára szánt pergamentlap valamicskével kisebb a kelleténél, egy másik kódex maradványait vette elő. A könyv eredetileg nagy formátumú, nem kisebb mint a psalterium.

[8] Ehhez l. a hivatkozott rendi breviáriumokat.

[9] „Gratias tibi agimus domine custoditi per diem, grates tibi ex soluimus custodiendi per noctem; representa nos, quesumus, matutinis horis incolumes, ut nos omni tempore habeas laudatores. Per [Dominum]." Ez oratiot a dél-német monasztikus uzus egyik reprezentánsa, a rheinaui Sacramentarium nem tartalmazza (Hänggi, A., — Schönherr, A., Sacramentarium Rhenaugiense. — Spicilegium Friburgense 15, Freiburg Schw. 1970.) Mindazonáltal az ősi imádság anyagához tartozik, amint ezt a prekaroling, un. Sacramentarium Gelasianum bizonyítja (Orationes ad Vesperum, The Gelasian Sacramentary, Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae, ed. H. A. Wilson, Oxford 1894, 293); ugyanez az oratio a Migne által kiadott Liber sacramentariumban az „Orationes ad Completorium" sorában olvasható: PL 78, 201.

[10] Breviarium Salisburgense: „In euangelio antiphona dominicalis cum oratione de eadem [de dominica] *vel dicatur ista oratio:* „Omnipotens sempiterne deus vespere et mane et meridie maiestatem tuam suppliciter deprecamur . . . "Migne, PL 78, 201: „Orationes aliae vespertinales". (Megjegyzendő, hogy a salzburgi érseki káptalan tagjai 1508-ig ágostonrendi kanonokok voltak Žak, A., Österreichisches Klosterbuch, Wien 1912, 107).

[11] L. 6. j.

[12] Pozsonyhoz legközelebb eső bencés kolostor, a morva határ túlsó oldalán levő rajhradi (Raigern) bencés, akkor még prépostság volt. A prépostságot BETHLEN Gábor csapatai 1623-ban feldúlták és kifosztották, ugyanígy tettek azonban 1624-ben a császáriak is, majd 1645-ben a svédek (BRUNNER, S., *Ein Benediktinerbuch,* Würzburg, én. n. [1880] 77—81.) Azonban a Pozsonyhoz közelebb eső magyarországi kolostorok (Lébény, Ludány, Kolos, sőt talán maga a TOLNAI Máté reformja előtti Pannonhalma) sem zárhatók ki.

[13] A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története, III.

Ha töredékünk méreteit (230×kb. 160 mm) kétszer vesszük, nagyjából megkapjuk az eredeti hosszúságot, tehát mintegy 460 mm-t. A könyvkötő ezt a hosszúkás fóliót négybe vágta. De, mert többre nem volt szüksége, csak egynegyedét szánta a kolligátum kötésének pergamen fedeléhez már felhasznált kiegészítésére. Végül is azt kell hinnünk, hogy az egész kódexből csak ez, a 230×100 mm-es darabon 205×90 mm tükörrel kétszer húsz sornyi szöveg maradt meg.

Az *írás korai karoling minuszkula.*[14] A betűsor jellege, mert bizonyos kurzív elemeket még megőrzött, a reform központi területétől távolabb eső scriptoriumra mutat. Olyan írásvidékre kell gondolnunk, ahol a teljes karoling *littera* sort még nem vették át. Római kurzívból ered az *ic* formájú nyitott *a* betű, a régebbi római kurzívra visszavezethető maiuscula *U* (V) és az ugyanilyen származásra mutató, de már az unciális fejlődésen átment *D* nagybetű. A *ductus* a kellemes karoling kiegyensúlyozottságot érzékelteti. A *tractatio* arányos és a betűszárak alakításában is túljut, a prekaroling írásoknak nem egy írásvidéken, a IX. században is tovább élő buzogány-szerű elvastagodásán; scriptorunk előtt ez már nem követendő példa. A betűsor *pondusa* egyenletes és bár a betűk vonalai nem nagyon vékonyak, súlyosnak nem mondható. Mindazonáltal a hártya külső oldalán (Haarseite) — most verso — valamivel vaskosabbak a betűtestek, mint a belső oldalon (Fleischseite), a jelenlegi recton. Azonban a kikészítés módjának megállapítását a kitűnő restaurátor munka ellenére is visszamaradt ragasztóanyag részek zavarják. Az *angulus* az alapvonalhoz képest kissé (70°), jobbról dől. A rövidítések az egy, függőleges vonallal jelölt nasálisra korlátozódnak. (Egy esetben még ez is elmarad.) *Ligatura* három szerepel: *et*, *ec*, és *ri*. Ez az írásvidékre jellemző sajátság, hiszen a központi, Aachen—Köln-i provinciában csak az *et* volt engedélyezve. *Interpunctiós* jel kettő van. A pausa mediát a sor közepére helyezett pont, a finálist pontosvessző jelzi. Idézőjel már a középkorban végig használatos ⸗⸗ forma. *Helyesírási* szokatlanság kevés van. Ilyen a gyakran előforduló: israhelita, azután reliqui (relique) discribit (describit). Ez utóbbiak esetleg olyan hagyományozási előzményre (másolandó szövegre) utalnak, melyben az *i* és *e* összetéveszthető volt.

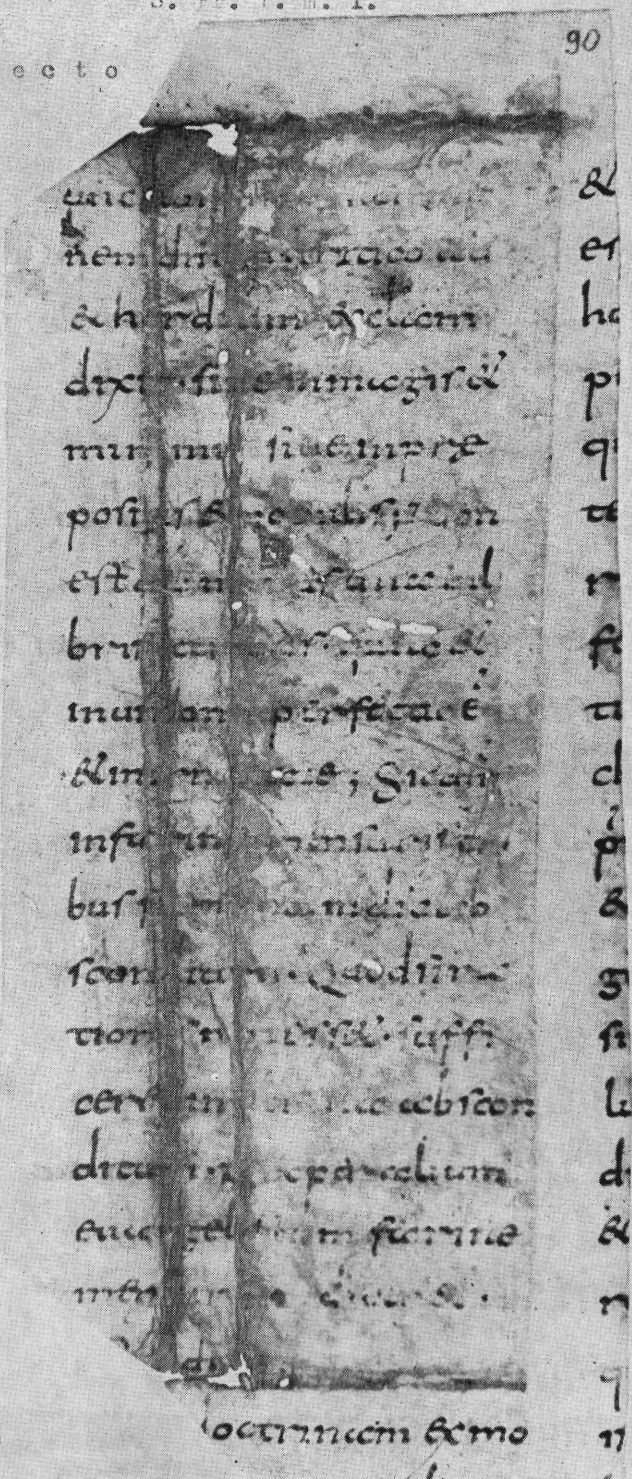
5. A pergamen, az írás, felsorolt sajátosságai a karoling betűkánonhoz tartozó, lotharingiai, vagy északfrancia,[15] e korabeli keltezett írásmintákkal való egybevetés után, és miután a rhaetiai minusculával rokonságot tartó délnémet[16] gyakorlat emlékeit is bevontuk vizsgálatunkba, arra a következtetésre juttattak, hogy *töredékünk itáliai, közelebbről, északitáliai.* Valamennyi sajátosságával a *nonantolai* apátsági scriptorium termékeihez áll legközelebb.[17]

[14] A karoling írásreformról legújabban: Bullough, D., *Le siècle de Charlemagne*, Paris 1967, 118—131 (B. Bischoff eredményeit fejleszti tovább. L.: *Nomenclature des écritures livresques*, Paris 1954, 7—14, összefoglalóan).

[15] Paris, Bibl. nat. lat. 10837, 18048, 11710, 13519, 9579, 13729, 18926,7227, 12296 (Samaran, Ch., — Marichal, R., *Catalogue des manuscrits en écriture latine, portant des indications de date de lieu ou de copiste* III., Paris 1974, Pl. II., IV., V., VII., VIII., IX. 13909, 12294, (im. Pl. X.).

[16] Bischoff, B., *Sie Südostdeutschen Schreibschulen im Frühmittelalter*, Wiesbaden 1938.

[17] *Catalogo dei manoscritti datati o databili I.* Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, Torino 1971. Tav. I. II., III.

S. Fr. l. m. l.

verso

fuerunt · no bñ mcgñ
pficiat celiemc curio
sitatem · quemcumquemcc
tem comunionem probac
re ; Vt sicut in mon
deo ostenebrarum deum
apostolor pcedimon
tem septiformem
populor Vbique enim
septenarius numerus
plenitudo est ecclesie
quae agitur ; Sicut
in figuram ecclesiae
filiis israhel huic pscu
tor dictum est · re
liquum mihi septe milia
virorum ; Discribe
libripe ornim reuela
tem ;
Et cum aperu

A szöveg eredetileg két oszlopban íródott; a másodikból a recton többnyire két betű maradt meg soronként, a verson csak egy. Ez abból következik, hogy a kompaktor a pontatlanul négyzetbe hajtott fóliót nem egyenesen vágta négy darabra.

recto

	A	B
1.	un c	et ...
2.	nem dominus?[in] tritico[ait?]	es ...
3.	et h[o]rd[e]um ecclesiam	h ?...
4.	dixi[t] si[u]e in mag[n]is et	p...
5.	min[i]mi[s] siue in prae	qu?...
6.	posi[t]is et [pop]ulis; et[ñ]on	te...
7.	est [...minu]s una bili	r...
8.	libri[s] e....quia et	fe...
9.	in unione perfecta est	ti...
10.	et in trinitate; Sic enim	cl?...
11.	in fa[ri]ne mensuris tri	pr?...
12.	bus [f]ini[tivu]m (?) diem ab	et?...
13.	scon[d]itum. Quod si ra	qu?...
14.	tion[is] non esset suffi	si...
15.	cer[et] in [farin] a abscon	li...
16.	ditum. ... per alium	d...
17.	eua[n] gel[ista]m farine	et...
18.	men[suris] dicere.	r...
19.	[osten]d[ens]	q...
20.	[d]octrinam ex mo	r...
21.	.....	li?...

verso

	A	B
1.	... a	fuerunt nobis magis
2.	... s	proficiet aliena curio —
3.	... e	sitas quamque ma —
4.	... r	teriam unam proba —
5.	... le	re; ut sicut in hor —
6.	... co?	deo ostendit duodecim
7.	... e	apostolos ita et in tri
8.	... ?	tico etiam septiformes
9.	... es	populos Ubique enim
10.	... ?	septinarius numerus
11.	... s	plenitudo est eius rei
12.	... c	[de] qua agitur; sicut
13.	... ?	in figuram ecclesie
14.	... s	sub israhelita persecu
15.	... ?	tore dictum est Re-
16.	... em	lique mihi septe[m] milia
17.	... ri	uirorum; Discribit
18.	... e	et hypocrisin reuela
19.	... ?	tam
20.	... un	et cum aperu[isset]

6. A *szövegről* azonnal megállapítható, hogy nem liturgikus, nem is bibliai, *de bibliát magyaráz.* Tehát *vagy homilia,* mely morális, lelkipásztori cél érdeké-

ben foglalkozik a szöveggel, *vagy* egyszerűen a szövegmagyarázat *exegézis*. Homilétikus vagy exegetikus szöveggel van-e dolgunk, a *műfajjal* kapcsolatos kérdés. A töredék szövege annyira kicsiny — kétszer húsz sor — és még csak nem is összefüggő részletekben, hogy olvasása nem szüntetheti meg azonnal a műfaji bizonytalanságot. De járjuk végig először ezt a körülményesebb utat. A töredék szövegének mai rectója, két hasábnyi távolságban a verso B columna felső felében olvasható folytatásból és ott, ahogy látszik, befejeződik. Azonban a téma azonosságát két szó teszi világossá: triticum és hordeum. A rectón ez az összefüggés: „in tritico (2. sor) et hordeum ecclesiam dixit" (3. sor); a verson: „ut sicut in hordeo ostendit duodecim apostolos, ita et in tritico etiam septiformes populos." A tiszta búza *(triticum)* és az árpa *(hordeum)* jelentenek valamit, allegorikus teológiai értelmezésük van. Az árpa az egyházat, de különösen a tizenkét apostolt jelenti. *Hosszasan* kifejtett, szerzőnk által jól hasznosított allegorizálás, hiszen a két idézett összefüggést az eredetiben mintegy száz sornyi szöveg választotta el egymástól. Honnét merülhet fel a *hordeum*, mint az allegoresis alapja? Bizonyára a csodálatos kenyérszaporításnak János apostolnál található leírásából (Jo. 6,9—10), ahol öt *árpakenyérről* és két halról olvasunk. Az, hogy az öt kenyér árpából volt sütve, *csak Jánosnál* található, Máté (14, 1—17), Márk (6, 1—38) és Lukács (9, 6—13) említik ugyan az öt kenyeret, de nem mondják, hogy árpakenyerek voltak. Az is igaz, hogy a Jánostól említett árpakenyerekből maradt *tizenkét kosárnyi* morzsa, a tizenkét apostolra jól volt alkalmazható. Szerzőnk ezt alkalmazza is. A szinoptikusok előadása ezt nem tette volna lehetővé — ahol csak búzakenyérről van szó — marad tehát az a lehetőség, hogy szerzőnk *800 előtt*, a János evangéliumot kommentálta. Az első teendő az lett volna, hogy a 800 (töredékünk datálása) előtti *János-kommentárok* közt nézzünk körül. *Körülményes és eredménytelen munka volt.*[18] A célhoz rövidebb út vezetett.

A könyvkötő — nagy szerencsére — úgy vágta el a pergament, hogy versóján a szövegrész befejezése után még majdnem három szó megmaradt. E szavak az *idézőjel* figyelmeztetése szerint, a következő bibliai lemmát vezetik be: „Et cum aperu [isset] . . ."[19] E szavakkal azonban csak az *Apokalipszis*, azaz a Jelenések könyvéből vett szöveg kezdődhet. A Jelenések hatodik fejezetében, a látnok előtt feltörik a hét pecséttel ellátott könyv pecséteit. A negyedik pecsét feltörése után jelent meg a fekete lovas, aki kezében mérleget tart, és ez ige hallatszott: „Két font *búza* egy dénárért és háromszor két font *árpa* egy dénárért . . ." *Töredékünk triticum és hordeum magyarázata tehát, ehhez a bibliai helyhez fűződik.* Ez következik a szöveg más helyével kapcsolatos megfontolásból is. E rész kifejtését követi ugyanis a negyedik pecsét feltörésekor megjelenő fakó lovon ülő lovassal kapcsolatos magyarázat, de ebből töredékünk már semmit nem őrzött meg. Mindebből világosan kitűnik, hogy töredékünk szövege nem más mint egy *Apokalipszis kommentár, a hatodik fejezet 5—6.* verséhez. *Műfaj* és *tárgy* így már pontosan körülhatárolva lévén, feltehető a következő kérdés: ki az a *szerző*, aki 800 előtt az Apokalipszist magyarázta és akinek a *művéből* való töredékünk?

[18] A Migne, PL. 30—100 köteteiben található János-kommentárok kerültek átnézésre.
[19] Ezt a nagyon jelentős és igen apró jelet Madas Edit vette észre.

MIGNE Patrológiája és a patrisztikával foglalkozó irodalom, LABRIOLLE,[20] BARDENHEWER,[21] Dictionnaire de Théologie Catholique, Realenzyklopedie der theol. Wiss. és a Lexikon für Theologie und Kirche[22] segítségével a 800 előtti szerzők így tűntek fel: Ticonius (†400 k)[23] Ps.-Augustinus (V. sz.);[24] Primasius Hadrumetanus (†522 u.);[35] Apringius (530 k);[36] Ambrosius Autpertus (768);[37] Beatus a Liebana (†798).[38] Ezek közül a legutóbb említett Beatus a Liebanát formai okból — kommentárja katénaformájú — töredék-szövegünk két hasábos elrendezése, és a lemmák szövegbe illesztése (nem a fólió közepére helyezett textus) kizárja. Az első kommentátor, *Ticonius* munkája, *teljes szövegében nem maradt ránk.* Töredékesen ismert csupán, *Ps.-Augustinus, Primasius és Beatus* későbbi kommentárjaiból. E három közül ismét kiesik — problémánk megoldását illetően — Beatus, marad tehát a *Ps.-Augustinus és Primasius.* A szöveg azonosításából e két szerző Apokalipszis-magyarázata volt hasznosítható a következő eredménnyel. Az Ap. 6, 5—6 verséhez írt rövid magyarázatban a *Ps.-Augustinus* csak a recto 4—6 soraihoz szolgáltat hasonló részletet:

Fragmentum:	*Ps.-Augustinus:*
(recto 2—6) . . . in tritico	PL. 35, 2432,
et hordeum ecclesiam dixit, siue in magnis et minimis, siue in pre positis et populis; non est . . .	In tritico vel hordeo, tota ecclesia siue in magnis, sive in minimis, aut certe in prepositis et in populis . . .

További párhuzam nincs. De nem is lehet, mert a mi *fragmentumunk szövege* az Apokalipszis illető versének a Ps.-Augustinusénál jóval *terjedelmesebb* magyarázatából maradt meg.

Most nézzük meg, milyen lehetőséget nyújt Primasius?

[20] LABRIOLLE, P., *Histoire de la littérature latine chrétienne I—II*, Paris 1947.

[21] BARDENHEWER, O., *Geschichte der altchristlichen Literatur, I—V*, Freiburg Brg. 1912—1932.

[22] M. BUCHBERGER által vezetett kiadást (1929—1937) használtam.

[23] TICONIUS 400 k. halt meg, teológiával foglalkozó világi ember volt, aki a donatisták szektájához tartozott. (A donátistákról, akik az egyházfogalomban nem értettek a katolikusokkal egyet, Diction. de Théol. Cath. IV. 1687—1692, 1701—1728); Lexikon f. Theol. u. Kirche, X. 157—158; Bardenhewer, im. III. 495—98, IV. 59 kk. V. 332 kk.; Real. Encycl. XX. 851—855; Labriolle, im. I. 425—427, (az Apokalipszis kommentárról nagyon röviden). Kommentárját 380 k. írta (Bardenhewer im. III. 477)

[24] PRIMASIUS idézi, tehát előtte élt. Kommentárja rövid homiliákba volt osztva, töredéktől tehát formailag is különbözött.

[35] Lexikon für Theol. u. Kirche, VIII, 475.

[36] Béjai (Portugália) püspök (531—538); kommentárja 1892-ben, Koppenhágában került elő töredékben, mely csak a 1—5 és 18—22 fejezetet tartalmazza; a minket érdeklő 6. fejezetet nem. Lexikon für Theol. u. Kirche, I. 576 (A. Seider)

[37] S. VINCENZO Volturno apátja. Lexikon, I, 487. Kiadás: PL. 17, 763—970. TICONIUS-szal kapcsolatban az irodalom sem említi.

[38] Másként „a Lebana" asturiai (Spanyolország) szerzetes. Lexikon, II., 74); ő használta legbővebben Ticoniust.

Fragmentum: (recto 3—20)	*Primasius* (PL. 68, 837)
. . . . in tritico et hordeum ecclesiam dixit, siue in magnis et minimis siue in pre positis et populis; non est [autem minus] una bili bris . . . quia et in unione perfecta est et in trinitate; Sic enim in farine mensuris tri bus finitivum diem ab sconditum. Quod si ra tionis non esset. suffi ceret in farina abscon ditum per alium euangelistam farine mensuris dicere . . . . doctrinam ex mo	In tritico et hordeo ecclesia[m] dixit sive in magnis et minimis sive in prepositis et populis non est autem minus una bili- bris a tribus. Eadem quippe et in singularitate et in tri- nitate perfectio. Sic Dominus in farinae mensuris tribus fer- mentum dicit absconditum [Mt. 13. Lc.13.] ostendens sapientiae et doctrinae ex modico (omnem populum mystico indi- viduae Trinitatis numero consecravit . . .)

Pseudo-Augustinus és *Primasius* szövegeinek *töredékünkkel* történt *összehasonlításából* eddig ezek a megállapítások következnek:

1° *fragmentumunk és Pseudo-Augustinus* között a kapcsolat nem jelentős, de egy *közös forrás* használatára mutat;

2° ugyanez a kapcsolat a *fragmentum* és *Primasius* szövegének terjedelmes szöveghasonlóságot, sőt szó és kifejezés egyezéseit mutatja, de a mi *szövegünk Primasiusnál bővebben tárgyalja a témát*, a *közös forrás* használata mégis joggal feltételezhető.

Ezek után feltehető két kérdés. Melyek voltak *Primasius forrásai?* Hogyan használta forrásait? Művének prológusában Primasius mindkét kérdésre maga ad választ. Először is megmondja, hogy két szerzőt használt, *Ágostont* [Ps.-*Augustinust*] és a donatista *Ticoniust* „. . . non meis solis tantum fuerim contentus inventis, sed quamquam numero pauca, si qua tamen a sancto quoque Augustino sxposita forte reperi *indubitanter* adiunxi, sed etiam a *Ticonio Donatista* quondam certa *quae sano congruunt sensui defloravi* . . .” (PL. 68, 793). Az Ágostonnak tulajdonított művet Primasius kétely nélkül használta; a donatista eretnek magyarázatát pedig annyiban, amennyiben az az egészséges felfogásnak megfelel, tehát kritikával. Ticonius ennyiben legalább is megérdemelte a hadrumetumi püspök bizalmát. A donátistát *Ágoston*, „a katolikus doktorok fénye” is mind éles szelleme, mind bőven folyó ékesszólása miatt becsülte *(homo et acri ingenio praeditus et uberi eloquio!)*[29], Ticonius hét szabályát mint a bibliai magyarázatnál követendőket, a Doctrina Christianaba is felvette. *Primasius* arról is tájékoztat, hogy *Ticoniust miként használta fel.* Válogatott és stilizált, összevont, elhagyott, csiszolt: „ex eis quae eligenda fuerant exundantia reprimens, importuna resecans et impolita componens catholico moderamine temperavi” (i. h.). Ticonius Apokalipszis-kommentárjainak felhasználása tekintetében ezek lettek volna Primasius alapelvei.

Töredékünk szövege *mintha* igazolná, mind a megmaradt szövegrésznek

[29] De doctrina christiana, 3, 30—37.

Ticoniustól származását, mind Primasius említett kritikai elveinek alkalmazását. Az első elv a szöveg terjedelmének *csökkentését* célozza: „exundantia reprimens". Fentebb már szó volt arról, hogy kódexünk eredetileg mily hosszú magyarázatot adott az Apoc. 6, 5—6-hoz. Talán 110 sorra lehet tenni (két hasábban) az eredeti magyarázat szövegét. *Primasius* magyarázata az összehasonlításhoz felhasznált szövegnél még egyszer nagyobb, vagy nem sokkal több; de semmiképpen nem érheti el a töredékünk kódexében egykor megvolt teljes szöveget. A terjedelem-különbség azt mutatja, hogy töredékünk nem az „exundantia reprimens"-féle elv hatását érezteti. A második elv, amire nincs szükség, *elhagyható* („importuna resecans"). Töredékünk verzóján arról van szó, hogy az árpa (mely a rectun az egyház jelképe, a csodálatosan szaporított árpakenyér révén a tizenkét apostol jelképévé lesz (5—7. sor): „ut sicut in hordeo ostendit duodecim apostolos . . .". Ez a rész Primasiusnál már teljesen hiányzik, de hiányzik a hét búzakenyérnek a keresztény nép teljességére értelmezése (10—15. sor): „ita [ostendit] et in tritico septiformes populos. Ubique enim septinarius numerus plenitudo est eius rei [de] qua agitur; Sicut in figuram ecclesiae sub israhelita persecutore dictum est . . ." *Primasius* a hét búzakenyér allegóriáját talán ezért találta fölöslegesnek, mert ugyanezt a gondolatot az öt árpakenyér és a fekete lovas mérlegére helyezett két font árpakenyér is kifejezte. Tehát: „importuna resecans." A *stilizálási* kedv a fentebbi szövegösszehasonlítás néhány mondatából is kitűnik: *Fragm.:* „. . . quia et in unione perfecta est et in trinitate . . ." *Primasius:* „Eadem quippe et in singularitate et in trinitate perfectio . . ." *Fragm.:* „Sic enim in farine mensuris tribus fermentum dicit absconditum . . ." *Primasius:* „Sic Dominus in farinae mensuris tribus fermentum dicit absconditum . . ." Primasius — amint látszik — *pontosabbá* igyekszik tenni a töredékünkön levő textust, azután pedig elhagyja a „Quod si rationis non esset, sufficeret in farina absconditum . . ." kezdetű szövegrészét.

Úgy *látszik* tehát, hogy töredékünkön, PRIMASIUSnak TICONIUS kommentárja felhasználásában követett elveinek alkalmazása figyelhető meg. *Ez esetben Ticonius lenne* a szerző, s az elveszett Apokalipszis-kommentárból származó idézetek számát töredékünk is gyarapítja. De az is még mindig *lehetséges*, hogy egy *ismeretlen* szerző elveszett vagy legalább eddig ismeretlen kommentárjában, Primasiustól függetlenül, Ticoniust szintén felhasználta.[30] *És bár az első feltevés sokkal elfogadhatóbbnak látszik, a szerzőség továbbra is kérdéses marad.*

Az *Apokalipszis-kommentár* előkerülésének körülményei, a pozsonyi jezsuiták könyvének kötésfedeléről, emlékeztetnek egy másik karoling-töredék, *Beda Venerabilis Vita Cuthberti rhythmica*ja sorsának alakulására. Ez utóbbinál arra a következtetésre kellett jutnom, hogy *Esztergomból*, az érseki egyház könyveinek néhányával került Pozsonyba, és ott a viszontagságoktól, a nemtörődömségtől megviselt, szétesett állapotban, vagy inkább roncsokban a könyvkötő műhelyébe. *Ugyanezt* kell mondanom a most megtárgyalt töredékről is. Ily módon tehát *talán* már az első király idejében az országba került, *legrégibb könyvek egyikének* kicsiny maradványát mutathattam most be.

[30] TICONIUST a IX. századi St. Gallenben — a könyvtárkatalógus szerint — ismerték: „Expositio Tichonii Donatiste in apocalipsim, vol. I. vetus; utána Primasius Expositiója következik „in apocal. 11. V." Lehmann, P., Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschland und der Schweiz I. München 1918, 77; sőt a XV. sz. végén Salvatorberg Erfurt, karthausi könyvtárának katalógusa is említi „Tyconius Affricanus"-t, Lehmann im. II, München 1928, 542.

LÁSZLÓ MEZEY

Un fragment de codex de l'époque Carolingienne

(Ticonius in Apocalypsin?)

Au cours des travaux récemment (dès 1974) organisés aux fins de découvrir et de dresser un catalogue des fragments retrouvables dans les archives et bibliothèques de Hongrie, nous avons rencontré ce fragment carolingien dont la description avec une tentative d'identification sont données sur ces pages.

Le débris d'une feuille de parchemin servit pour couvercle d'un colligatum de la bibliothèque de Seminaire Centrale Catholique à Budapest. Ce parchemin a partagé son rôle de couvercle avec un autre plus grand, reste d'un psautier de cursus monasticus de la première moitié de 15e siècle, tandis que l'autre est bien datable de premier tiers de 9e s. Par conséquent il s'agit d'un fragment carolingien, d'une écriture belle et claire d'allure plutôt italienne (Véronne?). Une vingtaine de lignes de recto et autant de verso, sont pour la plupart lisibles. Elles donnent deux parties d'un commentaire sur *l'Apocalypse* (Apoc. 5,6) d'un auteur inconnu.

Pour les recherches d'identification le *terminus ante quem* est fourni par la datation paléographique. Celui *post quem* avec une grande probabilité dès le 4e siècle. Or dans cette époque on ne peut trouver que les commentateurs de *l'Apocalypse* suivants: *Ticonius* (c. 400); *Ps.-Augustinus* (c. 450—500); *Primasius* (c. 500) (Les autres sont exclus de par la disposition des textes.)

De ceux qui restent, *Ticonius* le Donatiste n'est pas connu que des citations (outre les mentions à trouver dans les catalogues des bibliothèques médiévales). L'auteur, après une comparaison faite a l'oeuvre de Primasius, parvint à la conclusion que le fragment de Budapest pouvait conserver quelques lignes de commentaire de Ticonius.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi

A pfalzi Grünbachból származó asztrológus, Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*ját 1488-tól kezdve Európa-szerte sokan olvasták. A gazdagon illusztrált népkönyvként terjesztett mű a XV-XVI. században közel félszáz kiadásban került a közönség elé.[1] Hatása, közvéleményformáló szerepe tehát aligha vitatható. Magyar szempontból mindez azért figyelemre méltó, mert e munka egyik fejezete igen pozitív értékelést nyújt MÁTYÁS király uralkodásáról s utal az ország sorsának várható alakulására. Johannes LICHTENBERGER nem járt Magyarországon s nem tartozott a MÁTYÁS által foglalkoztatott asztrológusokhoz. Nem volt tehát elkötelezve a magyar királynak. A külföldi szakirodalomban dicshimnusznak (Lobeshymnus) minősített,[2] MÁTYÁSra vonatkozó jövendölése alapján sem vádolható elfogultsággal. Johannes LICHTENBERGER ugyanis MÁTYÁS király érdemeinek elismerése és méltatása után nem további sikerekben gazdag, hosszú uralkodást jósolt a magyar királynak, hanem tényként állította, hogy halála után országa német uralkodó hatalma alá kerül, elveszti nemzeti függetlenségét.

Mint általában az aktuális hírközlő nyomtatványokból, vagy a sokat használt, olvasott népkönyvekből, Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jából is kevés példány maradt fenn Magyarországon. Nyilván ez a tény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az egykor oly népszerű, magyar vonatkozású munkát a hazai szakirodalom ritkán említi.[3] Kétségtelen, hogy Johannes LICHTENBERGER jövendölései nem sorolhatók a MÁTYÁSra vonatkozó kortárs-irodalom kiemelkedő emlékeihez. De az 1488-tól kezdve olykor évenkint több kiadást megért — latin, német, olasz és francia nyelven közreadott — jövendöléseket

[1] KURZE, Dietrich: *Johannes Lichtenberger*. (Historische Studien Heft 379.) Lübeck-Hamburg 1960. 47.

[2] U. o. 23.

[3] KERTBENY Károly Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-1600 (Budapest 1880.) című bibliográfiája, valamint a magyar vonatkozású, régi nyomtatványokról tájékoztató egyik legfontosabb munka, APPONYI Sándor Hungarica-könyvtárának katalógusa (APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. 1-4.* München, 1903-1927.) Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának egyetlen kiadását sem említi. — Feltehetően a korai kiadások ritkaságával magyarázható, hogy számos külföldi munka, tanulmány a meglehetősen késői, 1527. évi wittenbergi kiadás illusztrációira hivatkozik, a korábbi kiadások azonos tárgyú metszeteit nem említve. V. ö. SCHOELLER, Ida: *Die Kunst im deutschen Buchdruck*. Weimar 1915. 27. 1. Nr. 164. — CHOJECKA, Ewa: *Astronomische und astrologische Darstellungen und Deutungen bei kunsthistorischen Betrachtungen alter wissenschaftlicher Illustrationen des XV. bis XVIII. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Staatlichen Mathematisch-Physikalischen Salons. Bd. 4.) Berlin 1967. 56. 1. és 25. kép.

Európa-szerte olyan néprétegek olvasták, amelyek más forrásokból, a kortárs történetírók és a humanisták értékesebb műveiből nem tájékozódhattak. Elsősorban ezért — népkönyvként kifejtett közvéleményformáló hatása, művelődéstörténeti szerepe miatt — érdemel figyelmet Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*ja.

Magáról a szerzőről, életéről kevés hiteles adat ismert. Eredeti neve Johannes GRÜNBACH lehetett, mert az 1470-es évekből származó műveiben ilyen néven, illetve Johannes GRUNBACH alias LICHTENBERGERként említette magát. Születési évét mindeddig nem sikerült megállapítani; első munkáját 1468-ban Speyerben írta. Asztrológusi tevékenységének fő korszaka az 1470-es évekre esett, amikor különböző hercegekhez intézett műveivel nemcsak hírnevet szerzett magának, hanem III. FRIGYES császártól elnyerte az udvari asztrológus címet.[4] Ezután több művében „astrorum iudex sacri imperii"-nek nevezte magát. Korai sikerei után számos kudarcot, megpróbáltatást, csalódást kellett elviselnie. Elvesztette udvari állását s a fejedelmeket bíráló asztrológusnak senki nem biztosított hasonló pozíciót. Azt is csupán pártfogói jóindulatának köszönhette, hogy 1503-ban bekövetkezett haláláig a félreeső brambachi plébánia vezetőjeként nyugodtan folytathatta asztrológusi, ill. irodalmi tevékenységét. 1488-ban Brambachban készült történeti szempontból legérdekesebb munkája, a népszerűségét hosszú ideig fenntartó *Pronosticatio*.

A visszavonultan dolgozó Johannes LICHTENBERGER műveit asztrológustársai nemcsak számon tartották, hanem a mai értékelés szerint túlbecsülték. Tanítványai, követői szinte történelemformáló jelentőséget tulajdonítottak neki s kora Ptolemaioszaként emlegették.[5] A XV. századi asztrológusok az ilyen túlzó megállapításokkal nyilván nemcsak Johannes LICHTENBERGER érdemét, hanem magának az asztrológusi hivatásnak a fontosságát is tudatosítani akarták. Pedig erre aligha volt szükség. Az asztrológiát ekkor Európa számos egyetemén tudományként oktatták, a neves csillagvizsgálókat pedig művelt uralkodók, fejedelmek állandó tanácsadóként, megbecsült tudósként alkalmazták. Számos uralkodó — köztük MÁTYÁS király — minden jelentősebb döntése, diplomáciai-politikai lépése előtt kikérte asztrológusai véleményét. MÁTYÁS érdeklődését a csillagászat iránt még ifjúkorában VITÉZ JÁNOS keltette fel, később pedig Prágában fejlesztette tovább asztrológiai ismereteit. VITÉZ JÁNOS után ő volt Magyarországon a csillagászat és csillagjóslás legfőbb pártfogója és szorgalmazója. A pozsonyi egyetemre meghívott REGIOMONTANUSnak évi 200 arany fizetést biztosított s bőkezűen támogatta ILKUS Mártont,

[4] KURZE i. m. 8-12. A Dietrich KURZE által részletesen ismertetett korai művei közül itt csak a legfontosabbakat említjük. Johannes LICHTENBERGERnek az 1468. szeptember 22-én feltűnt üstökösről Speyerben írt, első munkája kéziratban sem ismert. 1471-ben összeállított Horoskopja a heidelbergi Codex P. germ. 12. jelzetű kéziratban maradt fenn. 1472-ből való Köln városa számára készített Judicioluma. A Coniunctio Saturni et Martis in anno 1473. című művének, valamint a Neuss 1474. július 28-i megszállása alkalmából készített Horoskopjának ősnyomtatvány-kiadása Lübeckben, Lucas BRANDISnál jelent meg, 1474 december 3 után. (V. ö. GOFF, Frederick R.: *Incunabula in American Libraries*. New York 1973. L-203.) Az 1476-ban Köln városához intézett „Ad honorem ac consolacionem graciosissimorum dominorum meorum gubernatorum inclite urbis Coloniensis", valamint a bécsi Sortilegium szövegét közli: Kurze i. m. 75-79.

[5] Peter CREUTZER az egyetlen, aki tanítványának nevezte magát, de hatást gyakorolt Joseph GRÜNPECKre és Johannes de INDAGINEre is, akik nagy elismeréssel hivatkoztak műveire. Kurze i. m. 11., 48-49.

Tolhoff Jánost és az asztrológiához is értő sokoldalú tudóst, Lorenzo Marsigliot.[6]

De nemcsak művelt uralkodók és fejedelmek vártak útbaigazítást a bolygók járásából levonható következtetésekből, hanem az egyszerű nép is babonás hittel fogadta az asztrológusoknak az aktuális politikai, vallási kérdésekben tett nyilatkozatait, valamint a várható elemi csapásokra, háborúkra, járványokra vonatkozó jövendöléseit. Oly mélyen gyökerezett a kor köztudatában a csillagjóslásba vetett hit, hogy több be nem teljesült, balsikerű jóslása ellenére Johannes Lichtenberger sem vesztette el tekintélyét, hitelét. A bukott, félrevonulva dolgozó asztrológus *Pronosticatio*ját 1488-ban Európa-szerte általános érdeklődéssel fogadták.

A mű eléggé hosszadalmas előszavában Johannes Lichtenberger kifejtette, hogy munkáját az 1484. november végi napfogyatkozás hatására írta. A baljós csillagászati jelenség széles körben keltett visszhangot; sokan várható egyházi reformokat, mások a szifiliszt tulajdonították e konstellációnak. Paul von Middelburg ekkor írta húsz évre szóló jövendölését, amely nemcsak forrásul, hanem szinte alapul szolgált Johannes Lichtenbergernek a *Pronosticatio* megírásakor.[7] Ő azonban a konstellációból levont jövendöléseket 1576-ig fejlesztette tovább. Paul von Middelburg munkáján kívül felhasznált korábbi asztrológiai sémákat, műveket s így *Pronosticatio*ja lényegében világos kompozíciót nélkülöző kompiláció.

Bár ez alkalommal a mű magyar vonatkozású fejezetét és hozzáférhető illusztrációit kívánjuk ismertetni, annyit mégis meg kell említenünk, hogy Johannes Lichtenberger *Pronosticatio*jának gerincét nem a történeti személyiségekre vonatkozó jóslatok alkotják. Sokkal behatóbban tárgyalja az egyházzal kapcsolatos problémákat, várható eseményeket, üldöztetéseket, valamint a népeket általában fenyegető elemi csapásokat, betegségeket s a török veszedelmet. Nem is foglalkozik valamennyi korabeli európai uralkodóval. Önálló fejezetben csupán a francia, a cseh és a magyar király uralkodását, valamint a szerző által nagyrabecsült rajnai választófejedelem érdemeit és várható sorsát ismerteti. A *Pronosticatio* valamennyi uralkodót a szerző politikai-vallási elveiből, érzelmi elkötelezettségéből adódó szubjektivitással jellemez. A francia király a német sas alárendeltje, illő, hogy kellő tisztelettel adózzék a német császárnak. Sokkal szigorúbb intés szól a cseh királyhoz. Podjebrad György az egyház és az egész kereszténység ellensége, aki még sok ember romlását okozhatja. A rá vonatkozó fejezet valóban azt a benyomást kelti, hogy Johannes Lichtenberger az asztrológiának s önmagának történelemformáló erőt és jogot tulajdonított. Csak ilyen elképzeléssel magyarázható a huszitizmus híveként kíméletlenül bírált cseh királyra vonatkozó jóslat, mely szerint útja szégyenteljes véghez vezet, alattvalói olyan emberként tartják majd számon, „der da mechtig war ynn seiner Untugend.[8]

Egészen más hangvétel jellemzi a magyar királyra vonatkozó fejezetet. A féltés és aggodalom nevében figyelmezteti a szerző Mátyás királyt arra, hány uralkodó sorsát megrontotta már az irigység és a becsvágy. Az előjelek nem

[6] Szathmáry László: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában.* (Különlenyomat a „Mátyás Király Emlékkönyv"-ből.) Budapest [1940] 426.

[7] Zinner, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance.* Leipzig 1941. 19.

[8] XX. fejezet. A *Die Weissagungen* című 1527. évi wittenbergi kiadásban (Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 2533a) K 3 verzó levél.

kedveznek a magyar királynak sem, pedig érdemei oly számosak, hogy azok méltatásához megfelelőbb tollra volna szükség. MÁTYÁS a keresztény hit egyetlen védelmezője a török ellen. Nemcsak a vad népeket hajtja uralma alá, hanem a bécsieket, a büszke osztrákokat is megtöri. Igazságos és jámbor uralkodó, mértékletes a haragban és a győzelemben s azt is tudja, hogy tisztelettel és engedelmességgel tartozik a német császárnak. De az idő megront minden emberi művet. MÁTYÁS hatalma hanyatlik s nem saját vére követi majd az országlásban, hanem „von dem Felsen des deutschen Landes . . . ein rechtschaffener König".[9]

III. FRIGYES császár egykori udvari asztrológusa nyilván nem a kedvezőtlen konstellációból jósolta meg a független magyar állam bukását. Tudomása lehetett a császár és MÁTYÁS által 1463-ban kötött örökösödési szerződésről, amely kimondta, hogy Magyarország a Habsburg-házra száll, ha MÁTYÁS fiúörökös nélkül hal meg. E szerződés szövege csak MÁTYÁS halála (1490. ápr. 6.) után jelent meg nyomtatásban, éppen a Habsburg-ház magyar trónörökösödési jogának dokumentálására.[10] A MÁTYÁS halálát mintegy két évvel megelőző jóslatot tehát Európa-szerte érdeklődéssel fogadhatták. A későbbi kiadásokból pedig azt a következtetést lehetett levonni a magyar király sorsából is, hogy a csillagjóslás helyesen jelzi az elkövetkező politikai változásokat.

A *Pronosticatio*t első kiadója 44 nagyméretű és többnyire színezett fametszettel hozta forgalomba.[11] A nem tehetségtelen művésztől származó illusztrációk fontos szerepet töltenek be Johannes LICHTENBERGER munkájában. Egyrészt felhívják a figyelmet a mű fontosabb témáira, másrészt elősegítik a homályos fogalmazású szövegrészletek értelmezését. Bemutatják a szerzőt, a jóslások alapjául szolgáló jelenséget — a skorpió jegyében Saturnus és Jupiter konstellációját — az egyház jelképét, sorsa alakulását, képviselőit, a népnek törvényt adó királyt, a sokak által várt új prófétát, a dolgozó ember jelképeként a hónapábrázolások szokásos magvető-alakját, a szöveg számos állatallegóriáját, szimbólumát. E kiragadott példákból is érzékelhető, hogy a szöveghez hasonlóan az illusztrációk sorrendjében sincs logikai rend. Ilyen igényt azonban a mű olvasói bizonyára nem is támasztottak. Ikonográfiai szempontból is meglehetősen különbözőek e metszetek. Van közöttük a XV. században általánosan ismert jelkép, amilyen az imbolygó csónakban ábrázolt templom — az egyház sorsának szimbóluma —, számos ugyancsak széles körben elterjedt állatallegória, s nem egy olyan ikonográfiai típus, illetve kompozíció, amely a XVI. századi művekben vált általánosan ismertté. Ilyen a vállán ördöggel ábrázolt anti-

[9] XXI. fejezet. Fenti kiadásban L 1 rektó levél.

[10] A szerződés latin és német nyelven, II. PIUS pápa szerzőségének feltüntetése nélkül, az alábbi címmel jelent meg: *Capitula concordiae inter Fridericum III. imperatorem Romanum et Matthiam Hungariae regem super successione in eodem regno conclusa.* — Capitel der bericht oder vertrags vorlangst zwischen Friderichen Romischen Kaiser und Matthias Kunnig zu Hungern beschlossen. Mindkét kiadást Johann PETRI passaui nyomdája adta közre Mátyás halála és az 1491. november 7-i pozsonyi országgyűlés közti időben. V. ö. SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Ausgaben des zwischen Kaiser Friedrich III. und König Matthias Corvinus 1463 geschlossenen Erbvertrags.* Gutenberg-Jahrbuch, 1972. 105.

[11] MUTHER, Richard: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance 1460-1530.* München-Leipzig 1884. 820. számon e latin kiadás metszeteinek feliratait közölve ismerteti a mű illusztrációit. A kiadás Magyarországon egyetlen csonka példányban van meg az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzete: Inc. 466. V. ö. SAJÓ, Géza — SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I-II.* Budapest 1970. Nr. 2069.

krisztus,[12] valamint a gyermekeket mészárló harcosok, katonák motívuma, amely számos változatban ismétlődik néhány évtizeddel később a Magyarország, illetve Bécs török megszállásáról tudósító röplapokban.[13]

A feliratokkal ellátott, változatos kompozíciójú illusztrációk Johannes LICHTENBERGER művének a szöveggel egyenértékű komponensei. A könnyű olvasmánynak nem nevezhető *Pronosticatio* nélkülük aligha vált volna ilyen sok kiadást megért népkönyvvé. A mű 1527. évi wittenbergi kiadásához előszót író LUTHER is kiemelte már e metszetek közvéleményformáló jelentőségét, bár magáról a műről s az asztrológiáról általában nem volt ilyen pozitív a véleménye.[14] A történeti személyiségeket ábrázoló néhány metszet művelődéstörténeti jelentősége e képmások kettős funkciójából adódik. Ezek nem értelmezik a szöveget, hanem felkeltik a figyelmet a tárgyalt uralkodók iránt s tudatosítják azt a pozitív, vagy negatív értékelést, amelyet a szöveg részletesen kifejt. Magyar szempontból ez mindenesetre annyit jelent, hogy Johannes LICHTENBERGER sok kiadást megért műve és illusztrációi Európa számos területén és különböző társadalmi rétegeiben tartották ébren az érdeklődést MÁTYÁS király és országa iránt.

A *Pronosticatio* első ízben latin nyelven jelent meg, így a magyar vonatkozású 21. fejezet előtt „Hic debet stare Hungaro[...] rex" felirat alatt látható a 135 × × 150 mm nagyságú királykép. A szabad tájban, balra kilépve ábrázolt koronás magyar király ugyanolyan páncélt visel, mint PODJEBRAD György az előző metszeten. Jobb oldalán hosszú kard, páncélkesztyűs baljában a kettős keresztes és a magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászló. Haja a korona alól vállára omlik, markáns arcéle, vonásai semmi kapcsolatot nem mutatnak a hiteles MÁTYÁS-portrékkal. A kompozíció tervezője sem az arcvonások, sem a viselet ábrázolásában nem törekedett hitelességre. Határozott és energikus benyomást keltő figurája reprezentatív királytípus, amely a kor felfogása szerint méltóképpen szemlélteti a hadi tetteiről híres MÁTYÁS magyar királyt. A Széchényi Könyvtár példányában egykorú színezés fokozza a metszet esztétikai hatását: a ruha halványkék, a páncél világos sárga, a föld és a zászlóbojt zöld, a címerben a magyar vágások vörösek.

Leo BAER szerint a *Pronosticatio* első illusztráció-sorozatát Hans HESSE tervezte s egy kevésbé tehetséges fametsző vitte át a dúcra.[15] Ez utóbbi nem

[12] A Széchényi Könyvtárban meglevő első kiadásban E 5 verzó levél. — Ugyanezt a metszetet az 1492. évi mainzi kiadásból közli SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Bd. XV.* Leipzig 1932. 1133. kép.

[13] Azonos témájú címlapmetszettel került forgalomba a mohácsi csatáról tudósító, hely és nyomdanév nélkül kiadott következő röplap: Hernach volgt des Bludthundts der sich nennet eyn Türkischen Keyser gethaten, so er und die seinen nach eroberung der schlacht, auff den XXVIII. tag Augusti nechstvergangen geschehen, an unsern Mitbrüdern der Ungrischen Landtschafften gantz unmenschlich getryben hat, und noch teglichs thut. Apponyi i. m. 188. sz.

A Bécs 1529. évi megszállásáról tudósító „Des Turcken erschreckliche Belagerung und Abschiedt der Stat Wien" című röplap (Apponyi i. m. 211. sz.) címlapmetszete pontosan megegyezik a LICHTENBERGER-mű 1527. évi wittenbergi kiadásának a gyermekek legyilkolását ábrázoló illusztrációjával. Mindkét kiadványban a metszet kerete ugyanazon helyen sérült, tehát a lenyomatok azonos dúcról készültek. Az ismételten felhasznált illusztráció alapján a szakirodalomban eddig hely és nyomdamegjelölés nélkül regisztrált röplap megjelenési körülményei tisztázhatók. Ezt is Hans LUFFT wittenbergi nyomdája hozta forgalomba.

[14] KURZE i. m. 32. és 60.

[15] BAER, Leo: *Der Heidelberger Totentanz und die mittelrheinische Buchillustration des fünfzehnten Jahrhunderts.* Gutenberg-Festschrift 1925. 274.

1. Mátyás királyt ábrázoló metszet Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának 1488-ban megjelent, első kiadásából.

volt képes a színvonalas kompozíciók részletszépségeit maradéktalanul érzékeltetni. A tematikát maga a szerző határozta meg a metszetek felett olvasható feliratokkal. Johannes LICHTENBERGER 1488. április 1-én fejezte be munkáját, az első illusztráció-sorozat tehát nem sokkal ezután készülhetett.

Vajon milyen MÁTYÁS-képmásokat követhetett volna az illusztrátor, ha egyáltalában felmerült volna a *Pronosticatio*val kapcsolatban akár a szerzőben, akár a kiadóban a történeti személyiségek hiteles ábrázolásának igénye? 1488 márciusában került a közönség elé a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának MÁTYÁS-képe, majd ugyanezen év júniusában a RATDOLT-féle augsburgi kiadás magyar királyokat bemutató illusztráció-sorozata. Ha a fametsző a *Thuróczy-krónika* brünni, vagy augsburgi metszeteit nem ismerte, vagy a trónoló királyalakokat mintaképül nem használhatta, úgy legfeljebb a monumentális bautzeni MÁTYÁS-szobrot választhatta volna előképül az arc megformálásához. Az 1488 előtt készült, többi hiteles MÁTYÁS-képmásról ugyanis aligha szerezhetett másolatot, akár a magyar király arcképével, alakjával díszített, illuminált kódexekre, akár a MÁTYÁST ábrázoló festményekre, vagy itáliai, budai, bécsújhelyi szobrokra, domborművekre gondolunk.[16] A valósághű előképek felkutatása azonban nem tartozott a népkönyveket illusztráló, XV. századi fametszők alkotói gyakorlatához. A népszerű művek illusztrációi többnyire csupán figyelemkeltő, vagy didaktikai célokat szolgáltak.

Johannes LICHTENBERGER uralkodókat bíráló s így nem egészen veszélytelen *Pronosticatio*jának közreadását a XV. századi nyomdászok eleinte csak nevük feltüntetése nélkül vállalták.[17] Ezért nem alakult ki egységes állásfoglalás abban a kérdésben, hogy a mű első ízben hol jelent meg. A latin nyelvű, első kiadást a British Museum ősnyomtatványkatalógusa az ulmi Johann ZAINER kiadványaként publikálta.[18] Ernst VOULLIÉME viszont ugyanezt a kiadást Heinrich KNOBLOCHTZER heidelbergi sajtójának tulajdonította[19] Általános elfogadásra ez a nézet sem talált, mert VOULLIÉME meghatározása után több ősnyomtatványkatalógus hely- és nyomdamegjelölés nélkül regisztrálta a mű első kiadását.[20]

Nem jutott egységes állásfoglalásra a fametszeteket tárgyaló szakirodalom sem. SCHREIBER ulmi ZAINER-kiadványként írta le a művet, Albert SCHRAMM viszont az ulmi nyomdák illusztrációit publikáló kötetében nem szerepeltette a *Pronosticatio* fametszeteit.[21] MUTHER nem foglalt állást a korai kiadások megjelenésének kérdésében, csupán HAIN *Repertorium bibliographicum*ának tételszámaira hivatkozva sorolta fel a német nyomdákban készült, általa ismert

[16] BALOGH Jolán: *Mátyás király ikonográfiája.* (Különlenyomat a „Mátyás király Emlékkönyv"-ből.) Budapest [1940.] 542-543. — Ua.: *A művészet Mátyás király udvarában I-II.* Budapest 1966. I. 705-716.

[17] MUTHER i. m. 291. — Az Itáliában megjelent korai kiadások közül hét nyomtatványban nem szerepel a nyomdász neve. V. ö. SANDER, Max: *Le livre à figures italien, depuis 1467 jusqu' à 1530.* Essai de sa bibliographie et de son histoire. 1-6. Milano 1942. 3965, 3967-3972. szám.

[18] *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II.* London 1912. 532.

[19] VOULLIÉME, Ernst: *Zur Bibliographie Heinrich Knoblochtzers in Heidelberg.* Collijn-Festschrift, Uppsala 1925. 144., 147.

[20] STILLWELL, Margaret Bingham: *Incunabula in American Libraries.* New York 1940. L-178. — GOFF i. m. L-204.

[21] SCHREIBER, W. L.: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle.* Leipzig 1910-1911. Nr. 4499. — SCHRAMM i. m. Bd. V. Leipzig 1923.

2. A Lichtenberger-mű 1497. évi strassburgi kiadásának Mátyás-képe.

kiadásokat.[22] Dietrich KURZE nemrég megjelent Johannes LICHTENBERGER-monográfiája — VOULLIÉME meghatározására hivatkozva — Heidelbergből, Heinrich KNOBLOCHTZER nyomdájából származtatja a *Pronosticatio* első kiadását és illusztrációit, amelynek dúcai 1492-ben Mainzban voltak.[23] Ez évben ugyanis Jakob MEYDENBACH mainzi nyomdász azonos metszetekkel adta ki a mű eredeti latin szövegét, majd a német fordítását. Albert SCHRAMM e kiadás alapján — tehát a *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* című sorozata mainzi kötetében — mutatja be a *Pronosticatio* első illusztrációit.[24]

MUTHER szerint Johannes LICHTENBERGER művének német nyelvterületen készült összes XV. századi kiadásában azonosak az illusztrációk.[25] Ez a megállapítása azonban téves, mert a század utolsó éveiben ugyancsak német fametsző egy újabb illusztráció-sorozatot készített a műhöz. A lényegesen kisebb méretű, de az eredeti kompozíciókat általában követő fametszetek a strassburgi Bartholomaeus KISTLER-nyomda tulajdonában voltak. 1497-ben, majd három éven belül további két kiadásban jelent meg a *Pronosticatio* KISTLER sajtóján ezekkel az újabb illusztrációkkal.[26]

[22] MUTHER i. m. Nr. 820-823.
[23] KURZE i. m. 81.
[24] SCHRAMM i. m. Bd. XV. Leipzig, 1932. 1099-1141. kép.
[25] MUTHER i. m. 291. és Nr. 524., 525., 585.
[26] SCHRAMM i. m. Bd. XX. Leipzig 1937. 1754-1801. kép. — A magyar királyt ábrázoló metszetet ld. ugyanitt 1783. kép.

A strassburgi fametszet-sorozat MÁTYÁS-képe lényegesen eltér az első kiadás azonos tárgyú illusztrációjától. Fákkal, sziklákkal részletesebben jelzett domboldalon, a nézővel szemben állva ábrázolja a páncélt viselő királyt, amint baljában a kettős kereszttel és magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászlót tartja. A hosszú hajú és szakállú fej kissé balra tekint; semmi kapcsolatot nem mutat CORVIN MÁTYÁS hiteles képmásaival. Maga a metsző sem szánhatta hiteles portrénak, mert ugyanezt az arctípusát több illusztrációján ismételten alkalmazta. Mint a sorozat egyéb királyképeinél, itt sem az egyéni vonások megörökítése, hanem reprezentatív uralkodótípusok kialakítása volt csupán a célja. Ezt a hatást fokozzák a dekoratív elemek, a horizontális képmezőben egyedül álló alak körül a lobogó szalagok.

A KISTLER-féle kiadások után negyedszázadig olasz sajtók nemzeti nyelven adták közre Johannes LICHTENBERGER művét.[27] Az eredeti latin szöveget német nyelvterületen 1526-ban a kölni Peter QUENTELL hozta ismét forgalomba. A német fordítás viszont két — hely- és nyomdanév nélkül megjelent — 1526-os kiadás után Hans LUFFT wittenbergi nyomdájában látott napvilágot 1527-ben.[28] E nyolcadrétű kötet MÁTYÁS-metszetét BALOGH Jolán 1940-ben ismertette.[29]

A Koenig Matthias feliratú (90 × 50 mm) LUFFT-illusztráció páncélos királyképe a mű első kiadásának nagyméretű, korai fametszetére vezethető vissza. Hasonló a csupán néhány motívummal jelzett tájháttér, sőt a figura beállítása is. Csakhogy a wittenbergi metszeten ellentétes irányba fordulva tartja maga elé MÁTYÁS a kettős kereszttel és magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászlót, baljában pedig szablyát tart. A XV. századi illusztráció lendületesen kilépő, karcsú királyfigurája helyett a wittenbergi metszet zömökebb, idősebb férfit ábrázol, amint elgondolkodva maga elé tekint. Ez esetben sem valószínű, hogy a fametsző — Georg LEMBERGER[30] — tudatosan történeti hitelességre törekedett, de MÁTYÁS-képén a korona alól a homlokba hulló fürtök elrendezése, a kissé domborúan ívelő orr s a száj mellett húzódó két mély ránc a bautzeni MÁTYÁS-szobor oldalnézetére emlékeztet.

A LUFFT-kiadás illusztrációjától beállításban, ruházatban, arctípusban egyaránt eltérő metszet szemlélteti a magyar királyt az augsburgi STEINER-nyomda feltehetően 1530-ban megjelent „Dyse Practica und Prenostication" című nyomtatványában.[31] A pár évvel korábbi, Volksbuch-jellegű kiadások után Heinrich STEINER ismét reprezentatív könyvalakban adta közre Johannes LICHTENBERGER népszerű művét. A nagyobb szedéstükörrel szedett, német szöveg szemléltetéséhez a nevesebb grafikus művészekhez tartozó id. Jörg BREU készítette a metszeteket. [32] A korábban főleg liturgikus könyveket és fontosabb kiadványokat illusztráló művész ebben a korszakában már szerényebb megbízatásokat is vállalt. Oeuvre-jében így a korábbi vallásos és törté-

[27] FAVA, Domenico: *La Fortuna del Pronostico di Giovanni Lichtenberger in Italia nel quattrocento et nel cinquecento.* Gutenberg-Jahrbuch 1930. 126-148.

[28] KURZE i. m. 82-83. A Stephan RODT fordításában, LUTHER előszavával közreadott, 1527. évi wittenbergi kiadás megvan az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzete: App. H. 2533a.

[29] BALOGH: *Mátyás király ikonográfiája* i. m. 85. szám.

[30] SCHOELLER i. m. Nr. 164.

[31] Az Országos Széchényi Könyvtárban levő példány jelzete: Ant. 1403 (2).

[32] HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400—1700. IV.* Amsterdam [1960] 178. lapon az augsburgi, Heinrich Steiner-féle 1524., 1525. és 1526. évi kiadást említi.

nicht zudeckte/ſo biſtu viel einer groſſern vermaledeyung wirdig/ der du die heben veter/ wilche Gottes botſchafft furen/ ſchmach vnd ſchande anlegeſt? Erkenne doch den einflus der ſterne/vnd ſihe wie ſie herunter ſteigen beide auff gold vnd kot wie die ſonnen glentze/Warlich du wirſt ſchendlich vntergehē/ Straffe vnd beſſer dein leben/ vnd hüte dich fur deinem verbanten Abgott/ der da verflucht vnd aus deinem vaterland vertrieben iſt/fleuch fur yhm als fur einer ſchlangen/ Denn er wird deine ſeele vergifften/triege ich anders nicht. Vnd nach dir wird komen einer der die Pragiſche kirche zu der mutter der glewbigen furen wird/Vnd es wird eine newe Reformation yn Behemen angericht werden.

Hie ſtehet der Vngeriſche kōnig gewappent.

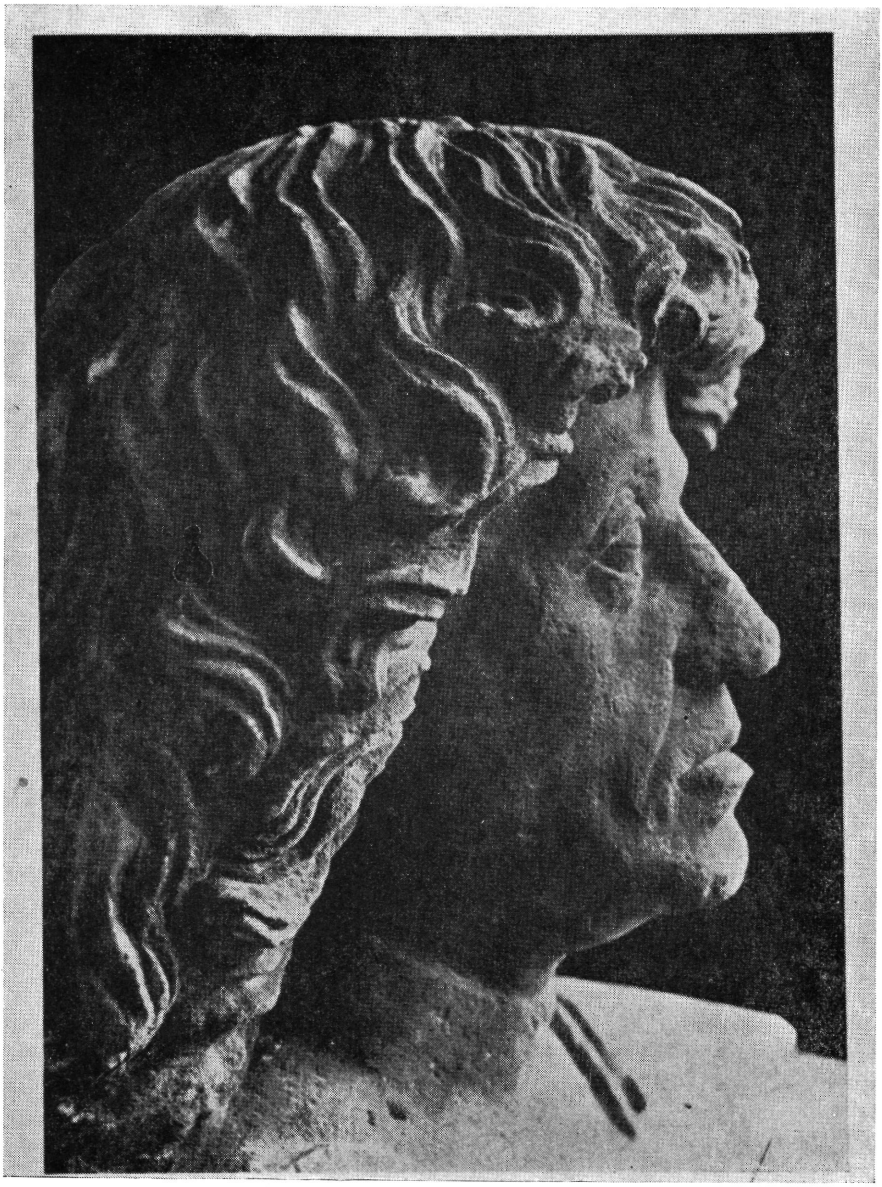
König Matthias.

Das. xxi. Capitel.

ACh leider/ neid vnd alleine geitz der fürſten vnd Regenten haben yhr viel toricht vnd vnſynnig gemacht/ hat yhr auch viel verfüret/ vnd ſeer viel vmb den hals bracht/ Viel haben all yhr gut vnd yhren eigen leib auch der vnderthanen vmbs glaubens willen/ zu einem ewigen gedechtnis hin gegeben. Dis gedechtnis wird ausgetilget/ durch die giſſt des neides/ Der eckſtein der einickeit wird zurriſſen. Der grosmechtige kōnig zu Vngern etce. wird mittelmeſſig ſtehen/ Denn er wird

3. Georg Lemberger Mátyás-metszete a wittenbergi Lufft-nyomda 1527. évi Lichtenberger-kiadásában.

4. Mátyás király hiteles portréja. A bautzeni ülőszobor részlete.

neti témákat háttérbe szorították a kevesebb előtanulmánnyal és kompozíciós problémával kivitelezhető népszerű illusztrációk.[33] Több olyan alkotása készült ebben a korszakban, amelynek témája s gyakran előképe is adott volt. Ilyen

[33] THIEME, Ulrich-BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Bd. IV.* Leipzig 1910. 595.

jellegű grafikáihoz sorolhatók a LICHTENBERGER-műben közreadott illusztrációi. Id. Jörg BREU azonban nem a közvetlen elődök metszeteit, hanem a nagyobb méretű illusztrációk tervezésénél előnyösebben követhető, első fametszet-sorozatot használta mintaképül. Számos témánál szinte változatlanul átvette a kompozíciót. Csupán a részletezőbb előadásmód, az életteljesebb gesztusok s az eltérő arctípusok miatt keltenek azonos tárgyú metszetei merőben más — de nem minden esetben kedvezőbb — hatást.

Id. Jörg BREU MÁTYÁS-metszete az augsburgi *Pronosticatio*-kiadás önállóbb kompozícióihoz tartozik. Itt is szerényen jelzett tájháttér előtt magasodik fel a balra kilépő királyi alak, de a hatalmas termetű figura a *Pronosticatio* általunk ismert valamennyi MÁTYÁS-illusztrációjától eltér. Id. Jörg BREU sem törekedett hiteles képmás kialakítására; a szakállt soha nem viselő MÁTYÁST hosszú szakállal és ugyanolyan öltözetben ábrázolta, mint a sorozat más királyalakjait. Egyedül a bal kézzel tartott, magyar címeres lobogó jelzi, hogy a művész ezt a metszetét a kötet „*Der Künig von Ungern*" című fejezete illusztrációjának szánta.

A *Pronosticatio* számunkra hozzáférhető utolsó MÁTYÁS-képe húsz évvel később készült: a *Die Weissagunge* című német fordításban jelent meg 1551-ben Frankfurt am Mainban.[34] Ebben a Hermann GÜLFFERICH-féle, nyolcadrétű kiadásban egy felirat nélküli, 53 × 35 mm nagyságú kép szemlélteti a mű magyar vonatkozású fejezetét. Mint a kötet valamennyi fametszete, úgy ez a MÁTYÁS-képmás is az 1527. évi LUFFT-kiadás illusztrációjának jellegtelen másolata. A kisebb képmezőben ugyanolyan beállításban és öltözetben ábrázolja a magyar királyt, de a tájra utaló motívum elmaradt, az arc kifejezéstelen. Egyetlen dekoratív elem nyert hangsúlyt: a magyar címeres zászló, amelynek hosszan aláhulló selyme mintegy keretbe foglalja a páncélos királyalakot.

Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának közel félszáz XV-XVI. századi kiadásából csupán öt MÁTYÁS-illusztrációt ismertethettünk. Valamennyi német fametsző alkotása. Hogy milyen MÁTYÁS-képekkel jelenhettek meg az Itáliában annyira népszerű *Pronosticatio* olasz nyelvű kiadásai, azt csupán a szakirodalom alapján nem lehet megállapítani. A korai velencei könyvgrafikákat és az 1540 előtt megjelent, illusztrált olasz nyomtatványokat szisztematikusan tárgyaló két alapvető mű Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának kiadásait is felsorolja, sőt több fametszettel be is mutatja.[35] E képek között azonban nincs MÁTYÁST ábrázoló metszet, vagy más uralkodói képmás. Hasonlóképpen a *Pronosticatio* illusztrációit méltató tanulmányokban is a sorozat más metszetei nyertek bemutatást.[36]

A német nyelvterületen készült kiadások MÁTYÁS-illusztrációi azt a benyomást keltik, hogy a népkönyvként terjesztett *Pronosticatio* illusztrátorai nem törekedtek a történeti személyiségek hiteles ábrázolására. Sem a kiadók, sem a

[34] A *Die Weissagunge* című kiadásnak az Országos Széchényi Könyvtárban levő példánya: Ant. 7471. — Feltehetően azonos metszetekkel került forgalomba a GÜLFFERICH-nyomda 1550. és 1555. évi *Pronosticatio*-kiadása. V. ö. BENZING, Josef: *Hermann Gülfferich zu Frankfurt/M. und sein populärwissenschaftlicher Verlag (von 1542 bis 1554 bzw. 1556.)* Das Antiquariat (Wien) 1956. XII. Jhrg. Nr. 9/12. Nr. 63., 82. és 136.

[35] MASSÉNA, Victor, prince d'Essling: *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. I-III.* Florence 1907-1914. Nr. 1249-1255. — SANDER i. m. 3961-3972.

[36] FAVA i. m. — Ua.: *Sulla tipografia Modenese del quattrocento specialmente sulle edizioni silografiche.* Gutenberg-Jahrbuch 1929. 164-185.

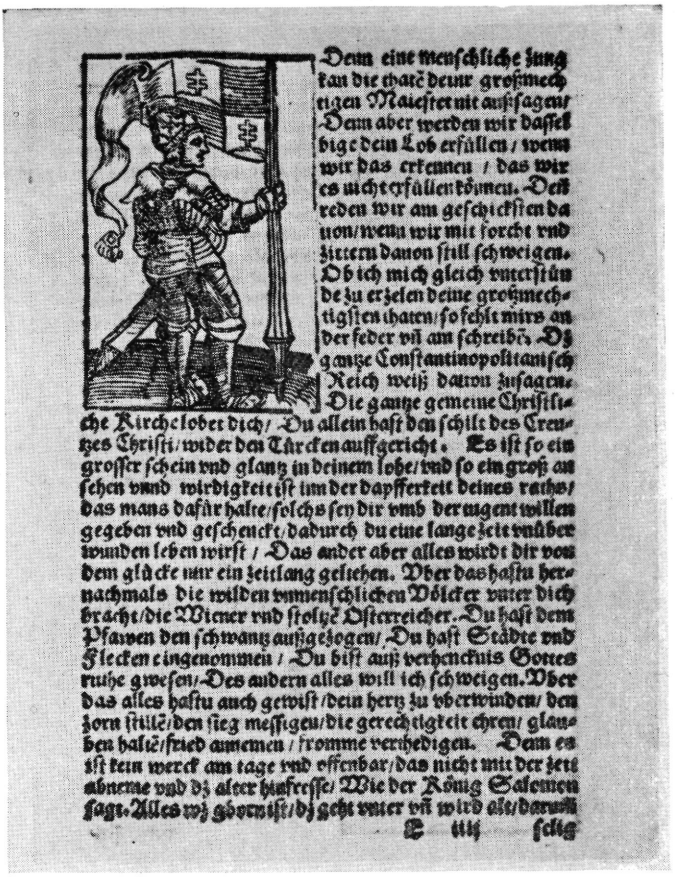
¶ Der Künig von Vngern gewapnet mit ſpyeß vnnd Panner.

¶ Das XXIII: Capitel:

O haſſe vnd girigkait der Fürſten vnd regierer hat vil zů narren gemacht vnnd verfüret / auch erwann vil zům tod bracht / auch die ir ſubſtantien vnd aigen leich nam vnd jre vnderthan vmb des hailigen glauben willen gegeben hand zům ewigen gedechtnus wirt ſollich gedechtnus durch vergifft des nutz vnd haſſe der gyrigkait außgetilgkt der eckſtain der eynkait wirt geſpalten / Der groß mechtig künig von vngern wirt mittelmeſſig geſtalt / dann er wirt ein Retrogradatien leyden. O Mathia werden wir ettwas zů deinem lob ertrachten / dz wirt als es mag dann die hoche Achtbarkait deiner gröſſe mag kain flayßlich zunge außſprechen / Aber dann wirt dein lob warlich ermeſſen / ſo wir erkennen das nit gnůglichen erfüllen můgen / vnd daß reden wir am zierlichſten / waß wir des gantz ſtille ſchwygenn.

5. Id. Jörg Breu Mátyás-illusztrációja az augsburgi Lichtenberger-kiadásokban.

6. A Die Weissagunge című, 1551. évi frankfurti kiadás Mátyás-illusztrációja.

közönség nem várta ezt tőlük. A XV-XVI. században jelentősebb művek illusztrációi sem készültek minden esetben autopszia, vagy megbízható előképek alapján, amint ezt Hartmann SCHEDEL sok kiadást megért és gazdagon díszített világkrónikájának ismétlődő városképei és arcképei tanúsítják. Az 1493. évi latin kiadás MÁTYÁST jelképező metszete (CCLII. levél) ugyanebben a kötetben még hétszer fordul elő s minden alkalommal más személyt reprezentál.[37] Hasonlóképpen az augsburgi *Thuróczy-krónika* kitűnő illusztrátora sem készített minden magyar király bemutatásához új fametszetet. Nagy leleményességgel úgy módosította a dúcon a dekoratív motívumokat, hogy ugyanazzal a metszettel több uralkodót szemléltethessen a fontos történeti munkában.[38] A *Thuróczy-krónika* mindkét kiadásának MÁTYÁS-metszetét hiteles kép-

[37] BALOGH: *Mátyás király ikonográfiája* i. m. 83. sz.

[38] VARJÚ Elemér: *A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai.* Magyar Könyvszemle 1902. 369-372.

másként tartja nyilván a szakirodalom, de ezek sem az 1488-ban valós állapotban, hanem jóval fiatalabb korában ábrázolják a magyar királyt.

Az egyik legjelentősebb XV. századi magyar tárgyú könyv, MÁTYÁS *Decretum maius* néven ismert törvénykönyvének második kiadása sem hiteles MÁTYÁS-képmással került forgalomba. Pedig a kéziratos másolatokban már kinyomtatása előtt elterjedt törvénykönyvet MOHORAI VIDFY Ambrus nógrádi alispán rendezte sajtó alá, közreadását pedig a *Decretum maius* előkészítésében részt vevő DRÁGFY Tamás perszonális és FILIPECZ János királyi kancellár is szorgalmazta.[39] A lipcsei Konrad KACHELOFEN-nyomdában megjelent második kiadás címlapmetszete tehát nem készülhetett nevezettek javaslata, vagy jóváhagyása nélkül. Annyira nem élt a XV. századi köztudatban a hiteles ábrázolás igénye, hogy a lipcsei KACHELOFEN-nyomda a magyar törvénykönyvben MÁTYÁST ábrázoló címlapmetszetet a *Constitutiones regni Poloniae* 1490. évi kiadásában IV. KÁZMÉR lengyel királyra értelmezve ismételten felhasználta.[40]

A *Constitutiones incliti regni Hungariae* címmel közreadott *Decretum maius* illusztrált kiadása közvetlenül MÁTYÁS halála (1490. ápr. 6.) után jelent meg.[41] Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának első illusztráció-sorozata viszont 1488-ban került a közönség elé. Magyar vonatkozású metszete tehát egyike a MÁTYÁS királlyal kapcsolatba hozott, legkorábbi grafikáknak. Nem hiteles MÁTYÁS-képmás, de grafikai értékei miatt sem jelentéktelen, karakterisztikus királyalak. Nem azonos a művész váltakozva alkalmazott férfitípusaival, mert alakjai általában alacsonyabbak, zömökebbek, akár a szerzőt jelképező térdelő férfivel, akár az első metszet Ptolemaiosz, vagy Arisztotelesz-figurájával hasonlítjuk is össze. Ilyen karcsú, a gótika szellemében fogant alakot csupán az uralkodókat bemutató metszetein alkalmazott a művész, de VIII. KÁROLYT szakállas, idős férfiként homloknézetben, PODJEBRAD Györgyöt pedig ugyancsak a nézővel szemben állva, merev fejedelmi pózban ábrázolta. Egyedül a rajnai választófejedelem beállítása hasonlít MÁTYÁSéhoz, csakhogy a magyar király alakja lendületesebb, jobban megfelel a határozott és céltudatos uralkodóként ismert MÁTYÁS reprezentálására. A strassburgi KISTLER-kiadások MÁTYÁS-illusztrációja jellegtelenebb alkotás, külsőségeitől eltekintve egy a sorozat metszőjének gyakran ismételt uralkodó-, ill. próféta-típusai közül.

Az első ízben 1524-ben megjelent id. Jörg BREU-féle MÁTYÁS-illusztráció kétségkívül egyéni s MÁTYÁSsal kapcsolatban szokatlan királyalakot ábrázol. VIII. KÁROLY megjelenítése hagyományosabb, a keményen bírált PODJEBRAD Györgyről viszont id. Jörg BREU nem készített képmást. Míg a *Pronosticatio* első illusztrátora karcsú, gótikus figurákkal, id. Jörg BREU túlzott méretű, az átlagosnál nagyobb alakokkal ábrázolta a képmezőben egyedül álló uralkodókat. Így lett illusztrációján az 1488-ban már beteges, megviselt magyar király erőtől duzzadó hódítótípus.

ZIMMERMANN szerint az 1527. évi wittenbergi kiadást illusztráló Georg LEMBERGER a Jörg BREU-féle metszetek nyomán készítette fametszet-sorozatát.[42] Id. Jörg BREU hatása azonban sem az azonos témájú kompozíciókon,

[39] SOLTÉSZ Zoltánné: *Incunabula Hungarica. III. Constitutiones incliti regni Hungariae.* Magyar Könyvszemle 1971. 277.

[40] HUBAY Ilona: *Mátyás király törvénykönyve.* Magyar Könyvszemle 1939. 239.

[41] U. o. 237.

[42] ZIMMERMANN, Hildegard: *Beiträge zur Bibelillustration des 16. Jahrhunderts.* (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Heft 226.) Strassburg 1924. 34.

sem az uralkodókat ábrázoló képeken nem észlelhető. Emellett a wittenbergi kiadásban az id. Jörg BREU által képben be nem mutatott cseh királyt is illusztráció szemlélteti. A „Carolus Gibbosus" és a „Koenig Georg zu Behem" feliratú két metszet fejedelmi palástot viselő, hosszú hajú és szakállú, reprezentatív beállítású — kissé szemlélődve, illetve nyugodtan maga elé tekintő — királyi alakokat ábrázol. A rajnai választófejedelem viszont kihúzott karddal jelenik meg, mint seregét rohamra vezető hadvezér; legfeljebb fejdísze és hosszú bajusza emlékeztet id. Jörg BREU azonos témájú metszetére. Ugyanígy nincs kapcsolat Jörg BREU és Georg LEMBERGER MÁTYÁS-illusztrációi között sem, de ez utóbbi a wittenbergi kiadás egyéb uralkodóképeitől is eltér. Elképzelhető, hogy a művész csupán változatos királytípusokat kívánt ábrázolni, de MÁTYÁS-illusztrációjának arcvonásai a kötet egyetlen metszetén, egyetlen figuráján sem ismétlődnek. Pedig a kis, kerek fej általában jellemző a művészre s bár nem azonos jellegű, de fürtökbe rendezett hajábrázolás is előfordul néhány szerzetes-alakjánál. Ezért nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a Wittenbergben és Lipcsében dolgozó művész ismerhette a Drezdától nem messze fekvő Bautzen egyik nevezetességét, a MÁTYÁS által 1486-ban újjáépíttetett Ortenburg-kastélyt s a magyar király emlékét hirdető monumentális szoboralkotást. A wittenbergi MÁTYÁS-illusztráció keserűséget, aggodalmat tükröző portréjához ugyanis leginkább a bautzeni szobor oldalnézete adhatta az ihletet.

Utolsó bemutatott metszetünk, a frankfurti Gülfferich-kiadásban megjelent másolat, már jellegtelenebb királytípus. A népkönyvillusztrációk funkciójának azonban a nem hiteles, csupán a külföldi művészekben élő MÁTYÁS-fogalmat megtestesítő ábrázolások is megfelelnek. Hosszú ideig és széles körben emlékeztették Európa népeit arra a magyar uralkodóra, akinek hadjáratait, diplomáciai és politikai akcióit ugyan a kortársak különbözőképpen értékelték, de számon tartották. Ezért Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának magyar vonatkozású illusztrációi nem mint MÁTYÁS király alkatát és jellemvonásait híven megörökítő, ikonográfiai jelentőségű ábrázolások, hanem mint a magyar király hírnevét fenntartó, művelődéstörténeti értékű dokumentumok érdemelnek figyelmet.

ELISABETH SOLTÉSZ

König Matthias betreffende Prophezeiung und Illustrationen in Johannes Lichtenberger's Pronosticatio

Johannes LICHTENBERGER (alias Johannes GRÜNBACH) gehört zu den namhaften Astrologen des 15. Jahrhunderts. Die Hauptperiode seiner Tätigkeit fiel in die 1470-er Jahre, als er vom Kaiser FRIEDRICH III. zum Hofastrologen ernannt wurde. Nachdem er seine Stellung am kaiserlichen Hof verloren hatte, lebte er bis zu seinem Tode (1503) zurückgezogen in Brambach. Hier schrieb er 1488 sein berühmtes Werk *Pronosticatio*, das in den 15-16. Jahrhunderten in fast 50 Ausgaben lateinisch, deutsch, italienisch usw. herausgegeben wurde. Eben deshalb is es beachtenswert, daß dieses — als beliebtes Volksbuch bekannte — Werk auch eine Prophezeiung über König *Matthias Corvinus* enthält, die in der ausländischen Fachliteratur als Lobeshymnus erwähnt wird.

Johannes LICHTENBERGER wurde von König MATTHIAS weder beschäftigt, noch unterstützt, trotzdem würdigte die *Pronosticatio* mit Anerkennung die Herrschaft des ungarischen Königs. Der ehemalige Astrologe des Kaisers FRIEDRICH III. dürfte aber auch von dem Erbvertrag Kenntnis gehabt haben, der 1463 zwischen Kaiser FRIEDRICH III. und König MATTHIAS geschlossen wurde. In diesem Pakt wird Kaiser FRIEDRICHS Recht anerkannt, den Titel des ungarischen Königs zu führen; und wenn König MATTHIAS ohne männlichen Nachfolger stürbe, so sollte das ungarische Königreich entweder dem

Kaiser selbst oder seinem von ihm genannten Sohn zufallen. LICHTENBERGER's Wahrsagung über das Schicksal des ungarischen Königs ist im Sinne dieses Pakts verfaßt. Die *Pronosticatio* prophezeit nämlich dem König von Ungarn kein langes und erfolgreiches Leben und betrachtet es als Tatsache, daß nach MATTHIAS' Tode in Ungarn „von dem Felsen des deutschen Landes . . . ein rechtschaffener König" herrschen werde. Diese für König MATTHIAS ungünstige Prophezeiung erschien zwei Jahre früher als der Text des zwischen Kaiser FRIEDRICH III. und König MATTHIAS 1463 geschlossenen Erbvertrages und hatte demgemäß ziemlich großes Interesse erweckt.

Die Erstausgabe der Pronosticatio erschien mit 44 vorwiegend kolorierten Holzschnitten. Der Ungarn betreffende Abschnitt (21) ist mit einem Königsbild in gotischem Stil illustriert. Auch die späteren Ausgaben der Pronosticatio wurden mit Illustrationen veröffentlicht, von denen wir hier nur die Holzschnitte von Georg LEMBERGER, Jörg BREU d. Ä. und einiger unbekannter, deutscher Meister darlegen konnten.

Die MATTHIAS-Bilder der *Pronosticatio* sind meistens keine authentischen Porträts, als Volksbuch-Illustrationen erfüllten sie aber keine unbedeutende Funktion. LICHTENBERGER's Prophezeiung und die MATTHIAS-Bilder der *Pronosticatio* erinnerten nämlich jahrhundertelang die Völker Europas an den großen ungarischen König, MATTHIAS CORVINUS.

BORSA GEDEON

16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban

Régi magyarországi nyomtatványok utáni kutatás során 1975 nyarán felkerestem a Német Szövetségi Köztársaságnak mind a hat regionális, központi könyvkatalógusát, amelyet Münchenben, Stuttgartban, Frankfurtban, Kölnben és Hamburgban vezetnek. Ezek közül a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban levő, mintegy tízmillió cédulával, a legnagyobb. A könyvtár saját állománya, amely a második világháború során rendkívül súlyos veszteséget szenvedett, mind ebben a központi, mind saját katalógusában áttekinthető.

Dr. Peter AMELUNG, a könyvtár régi nyomtatványainak kezelője már korábban, az RMNy első kötetének szerkesztése során igen értékes adatokat szolgáltatott rendkívül szívélyes, kollegiális támogatásként. Így vált ismertté, hogy ebben a különben is kimagasló könyvértékeket őrző délnémet gyűjteményben nemcsak három, meglehetősen elterjedt 16. századi hazai nyomtatványt,[1] hanem egybekötve a magyar irodalomtörténet szempontjából is két rendkívüli ritkaságot őriznek.[2] Az egyik HELTAI Gáspár műve *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*,[3] a másik SZTÁRAI Mihály *Comedia . . . az igaz papság tüköre . . . .*[4] Az elsőből eddig csupán a gyulafehérvári Batthyaneum teljes és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár erősen hiányos példánya volt ismeretes.[5] A második műből a korábban ismert egyetlen példányt az MTA könyvtára őrzi.[6]

Így némi várakozással láttam hozzá a stuttgarti Landesbibliothekban a régi magyarországi nyomtatványok utáni keresgélésnek. A városban rendelkezésemre álló mindössze 48 óra ugyanis nem adott lehetőséget rendszeres kutatásnak nevezhető munkához. Nehezítette ezt a hétvége és a könyvtár nyári szünete is. Mindezek után az eredmény minden reális várakozást messze felülmúlt. Az RMNy első kötetének névmutatójából kivonatolt jegyzékemen jó száz név szerepelt, ezeket kerestem elsősorban a Landesbibliothek említett katalógusaiban, mintegy szúrópróbaként. Ilyen módszerrel kíséreltem meg képet kapni

[1] RMNy 205: MELIUS JUHÁSZ Péter: *A két Sámuel könyvének . . . fordítása*. Debrecen 1565. Jelezte: Bibl. Hung. fol. 1565. — RMNy 209: BONFINI, Antonio: *Historia inclyti Matthiae Hunyadis*. Claudiopoli 1565. Jelzete: HBb 321. — RMNy 846: BOCATIUS, Joannes: *Hungaridos libri poematum V*. Bartphae (1599). Jelzete: fr. D. oct. 5564.

[2] HB 8° 1890 jelzet alatt.

[3] Kolozsvár 1552 — RMNy 98.

[4] [Óvár 1559] — RMNy 158.

[5] Az előbbiekről készült STOLL Béla gondozásában az 1951-ben megjelent hasonmáskiadás.

[6] Erről készült a szövegkiadás 1960-ban: *Régi Magyar Drámai Emlékek I. köt.* 589—614.

arról, hogy vajon érdemes-e a jövőben hosszabb és rendszeres kutatások keretében az itteni könyvállományt régi hazai nyomtatványok végett „végigrostálni".

A katalógusban kikeresett első név HELTAI Gáspár volt. Ez alatt csupán megerősítve láttam a korábbról már ismert adatokat. Annál eredményesebbnek bizonyult a második név, MELIUS Péter. Az itt talált címleírás valóban értékes, új adathoz vezetett. Eszerint *Az igaz hitnek és keresztyénségnek minden ágairól való igaz vallás* című munkája, amely 1569-ben jelent meg Debrecenben, a stuttgarti könyvtár HB 4002 jelzetű kötetében megtalálható (1. ábra). Ismert volt ez a kiadvány a hazai bibliográfiai irodalomban BOD Pétertől[7] kezdve SZABÓ Károlyon[8] át a legutóbb megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-ig.[9] Példány hiányában azonban mind a mai napig az egyetlen forrás BOD 18. századi tudósítása[10] volt. Eszerint MELIUS Az igaz kereszténységnek rövid fundamentoma. Nyomtattatott Debretz. 1569. 4r. Vagyon ajánlva János királynak, akit alkalmas festékkel lefest, mert tántorog vallásában".

MELIUS és JÁNOS ZSIGMOND fejedelem, tehát e kor két jelentős személyiségének kapcsolatára vethet fényt ez az eddig ismeretlenségben maradt ajánlás. Ezért a negyedrét alakú kötetnek a címlevelet követő kilenc lapján álló MELIUS-féle írás egy részét érdemes itt közreadni:

„Serenissimo principi ac domino domino Joanni Secundo, electo regi Ungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Domino suo clementissimo gratiam et pacem a Deo Patre et Jehova Filio Dei ab aeterno a Patre genito precatur.

Miért hogy kiáltó szó vagyok, az Istennek az ő parancsolatja, azután sok akadémiáknak és bölcs embereknek intési, a te feleséged hozzám való kegyelmessége is intet engemet erre, hogy én te felségedet intsem és a sötétség országából a világosságra, a tévelygő Antikrisztusok és eretnekek tőréből és szín alatt való tettetés hamis tévelygésekből az igaz Isten ismeretére, az igaz útra és életre az Isten lelke segítségével vezetnem: mást is azért ugyanazon indulatot és szándékot gerjesztve fel bennem az Istennek kegyelmének világosító és örök életre foglaló lelke.

Nagy örömünk vala ezen, hogy Isten te felségedet a római Antikrisztus és parázna Babylon országából kihozá: de felülhaladá a bánat és siralom mindnyájunknak örömét te felséged felöl, hogy a pápa eretnekségénél nagyobb veszedelmes eretnekségbe ejte Blandrata és Dávid Ferenc. Igen kérkedik vala Blandrata, hogy ő leleknek a testnek is orvosa. De nam méreg volt e szó alatt, és mást kell volt érteni az ő szaván, hogy a léleknek és testnek vesztője volt, mint a Szent Péter, Szent Pál és az apostolok mondják: 1. Timoth. 4. — 2. Timoth. 3,4. — 2. Pet. 2,3. — Jud. 1. — Joan. 2,4,5. — 2. Joan. 1. Mert nam ők voltanak amaz veszedelmes eretnekség behozó Antikrisztusok és hittől elszakadtak, akikről az egész Szentírás szól. Ezt pedig rájuk bizonyítom ilyen módon, hogy Antikrisztusok."

Itt most hat lap terjedelemben előbb nyolc, majd 13 további pontban foglalja össze érveit az unitáriusokkal szemben, majd így folytatja:

„Több, sok, számtalan tévelygések vagyon, kiket ezután te felséged meghall, és jegyek látván te felséged távoztassa el őket, mert religione mutata, regnum et potentia mutatur et transfertur. Sok jámbor keresztyén vitéz urak, hadnagyok, akadémiák, tanítók, megidegenedtenek mind e világ szerint, sőt semmi jót te felséged felöl nem tudnak reményleni. Ezelőtt a felföldön bedugtam szájukat, de hogy husvét napjától fogva te felséged egynéhány hitető szavára képest pártját fogá az Antikrisztusoknak, immár semmit nem fog szóm. Higyje felséged, hogy valót mondok, nem álmot, mert él a Jehova Isten, hogy te felséged-

[7] *Magyar Athenas.* [Szeben] 1766, 173.
[8] RMK. I. 72.
[9] RMNy 266.
[10] 7. jegyzet.

nek minden tanácsával, országával, testébe, lelkébe épületét kívánom. Oltalmaztam te felségedet a tudományban és a religióban, kiért te felséged mellett fogságot is szenvedtem. Ha az Isten te felségedet e Blandrata tőréből kihozza, az Úrnak lelkével mondom, hogy lelkében, testében, urasságában felséged növekedik. Ha az nem leszen, hanem megmarad felséged az Antikrisztus hitében, veszedelem következik az egész országra, mint Béza, Bullinger és az akadémiák írják. De mindezektől felségedet Isten megszabadítsa.

E kicsiny könyvet felséged vegye jónéven. Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem. Isten Szentlelkével lakjék felségedben. Az oroszlánt, a sárkányt, a bűnt, eretnekségeket rontsa el Isten és te felségedet növelje. Debrecini 10. Junii anno Domini 1569.

A te feséged szegény pásztora, Melius vagy Ihász Péter de Horhi."

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 266 alatti leírás helyére az alábbinak kell lépnie:

S 266

MELIUS JUHÁSZ Péter: Az igaz hitnek es köröztiensegnek minden agairol valo igaz vallas az Zent Irasnak sommaiabol, kiben a Christus ellen tamat Antichristusok hamis tudomania megmutattatot es meg hamissittatot. Az Horhi Melivs vag Ihaz Peter altal . . . Debreczenbe MDLXIX Komlos.

[]^4 []^2, A^4—M^{4}N^2 = [56] fol. —4°—Orn., init.

Református katekizmus. — A címlevelet követi *Melius vagy Ihaz Peter de Horhi* Debrecenben 1569 június 10-én kelt magyar nyelvű ajánlása *Serenissimo principi ac domino Joanni Secundo, electo regi Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc.* Utána *Az igaz kereszténységnek rövid fundamentuma* címmel a főrész következik, amely a *Kérdés* és *Felelés* párbeszédében adja elő a református hit- és erkölcstani tanítást igen polemizáló hangnemben.

E kiadványnak a hazai protestantizmus története szempontjából történő kiértékelése és az eddig teljesen ismeretlen Melius-szöveg teljes közlése külön tanulmányt igényel.

A MELIUS neve alatt így előkerült 1569. évi katekizmus[11] korabeli kötésében még két további debreceni kiadvány is található. Ezek közül az első ugyancsak közvetlenül MELIUS nevéhez fűződik: *A Debrecenben összegyűlt keresztyén prédikátornak igaz és szent írás szerint való vallásuk.* Ez a kiadvány 1567-ben Debrecenben készült, és eddig összesen négy példánya volt ismeretes.[12] Érdekes módon azonban valamennyiből hiányzik az utolsó, „G" jelű füzet két levele, amint ezt már KISS Áron, aki e református hitvallás szövegét sajtó alá rendezte, megállapította.[13] A most napfényre került stuttgarti példány állapota tökéletes: így fény derült a hiányzó levelekre és azok pontos szövegére (2—5. ábra). Ezek szerint az utolsó füzet összesen hat levélből állott: a nyomtatvány összterjedelme tehát nem 32, hanem 34 számozatlan levél. Az eddig hiányzott két levél a G_2 és az ezzel levélpárt alkotó G_5

MELIUS e szövegrészekben a lehető legkeményebb szavakkal („Amaz átkozott Antikrisztus, a Servetus Mihály . . . Hát átkozottak vagytok Servetus ebei . . .") ítélte el az antitrinitáriusok anabaptista álláspontját.[14] Talán ez volt az oka, hogy az eddig ismert valamennyi példányból ez a levélpár hiányzik.

[11] Jelzete HB 4002.

[12] RMNy 229.

[13] *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1882. 556—560.

[14] Az unitáriusoknak a gyermekek megkeresztelése elleni határozott álláspontjára már NAGY Barna felhívta a figyelmet: *Studia et Acta Ecclesiastica 2.* Bp. 1967. 237.

Monasterij Wirtembergensis Anno 16[illegible]

Az Igaz Hitnek Es KÖRÖSTIENSEGNEK MINDEN AGAIROL VALO IGAZ VALLAS, AZ Sent Iraſnak Sommaiabol, kiben à Chriſtus ellen tamat Antichriſtuſok hamis tudomania megmutatattatot, es meg hamiſsittatot.

AZ HORHI MELIVS VAG IHAZ PETER ALTAL:

Antichriſtus az, valaki tagaggia hogy à Ieſus nẽ Iſten Fia, nem valoſagos Attiához egienlő nagh felſeges egedűl valo es imadando Iſten: 1 Ioan: 2, 4, 5. 2 Petr 2. Iud: 1. 1 Timot: 1, 4, 6.

Ne legen Sár, nẽ az Attia Iſten hypoſtaſiſsabol es Attia Iehouaſagabol tamat Iſtentek: Es ne imagh El Nekar vyonnan formalt kezdetet Iſtent, akki az eget, földet nem teremtette, örökke nem volt: Pſal: 81. Hier. 10. Eſa. 41, 44, 43, 44, 45. Exo. 20 Deu. 5, 6.

DEBRECZENBE
Niomtattatot Komlos Andras Altal. AN. D. M.D. LXIX.

1. ábra

Az említett stuttgarti gyűjtőkötet a fentiekben már ismertetett két MELIUS-féle műhöz kötve még egy harmadik debreceni kiadványt is tartalmaz. Ez ugyan nem nyújt egészében, de még csak részben sem eddig ismeretlen szöveget, mégis fontos és ritka nyomtatvány: a SZEGEDI Gergely által összállított és Debrecenben 1569-ben megjelent *Énekeskönyv*.[15] Ez ugyanis az első, magyar nyelvű, szorosabb értelemben vett református énekeskönyv, amelyből eddig mindössze egyetlen példány volt ismeretes, amelyet a szléziai Boroszlóban őriznek. A stuttgarti példány — a gyűjtőkötetben levő másik két, debreceni kiadványhoz hasonlóan — tökéletesen ép. Sőt megtalálható benne az ívjelekkel ellátott füzetek elé kötött címlevéllel összefüggő üres papírlap is. A nyilván utólag készült címlevelet tehát egy befűzhető levélpár egyik lapjára nyomtatták.

A stuttgarti kötet első és harmadik tagját azonos évben, vagyis 1569-ben állították elő Debrecenben. Mindkettőben megtalálható az az 53 × 97 mm. méretű, mintalaphoz hasonló, ornamentális fametszet, amelyet a nyomdász, KOMLÓS András több más kiadványában is szívesen használt.[16] Míg a most előkerült és 1569. június 10-i ajánlást tartalmazó MELIUS-féle katekizmus utolsóelőtti lapján[17] a keret csak egy helyen szakad meg, addig az énekeskönyvben már két jelentősebb folytonossági hiány észlelhető. Ezek szerint ez utóbbi kiadvány az 1569. esztendő második felében láthatott napvilágot.

A stuttgarti gyűjtőkötetben levő két, 1569. évi, debreceni nyomtatvány a KOMLÓS-műhely eddig ismert teljes, datált termése, működésének első esztendejéből. A fentiekben megállapított megjelenési sorrend megerősítette GULYÁS Pál feltételezését, amely szerint ezzel a korábban példányból nem ismert a MELIUS-féle kátéval „kezdette meg Komlós tipográfiai munkásságát".[18] BENDA Kálmán a műhely indulását 1569 őszére helyezte.[19] Valóban, MELIUS ez év április 27-én munkája külföldön történő megjelentetése ügyében fordult Heinrich BULLINGERhez Zürichben, „mivel a mi környékünkön hiányoznak a tanult és megbízható nyomdászok".[20] Ez az állapot azonban nem tarthatott sokáig, mert MELIUS most előkerült kátéjához írt és a fentiekben kivonatosan ismertetett előszavának kelte 1569. június 10. A hat levél terjedelmű bevezető részt (címlevél és ajánlás) az ívjelek tanúsága szerint utólag nyomtatták. Így KOMLÓS műhelyének megindulása, ha nem is sokkal, de még ez elé az időpont elé helyezhető.

Érdekes MELIUS egyik mondata az említett és JÁNOS ZSIGMOND fejedelemhez írt és a fentiekben idézett ajánlásának végén: „Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem". Tehát KOMLÓS a kátét nem saját vállalkozásaként, hanem MELIUS megrendelésére és „költségére" készíthette. Persze meglehetősen nehéz megítélni, hogy vajon mi rejlik valójában e mondat mögött. Talán csak egyszerű kifogás arra, hogy a nyilván gyorsan írt ajánlást befejezze? KOMLÓS valóban igen borsosan szabta meg a nyomtatás árát? MELIUS anyagi helyzete igazán nem tette lehetővé a kedvére való terjedelemben történő

[15] RMNY 264.
[16] SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. 91, 141. és XLII. tábla 2. sz.
[17] N_2a.
[18] GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 153.
[19] BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszázéves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 23.
[20] CSŰRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története.* Debrecen 1911. 49.

Harod: Az iteletkor à férfi el marad, feleſegè fel vére-
tic ſoknac: A paráznac, fertelmes aſſony állatoc ackic
meg térnec, èlöl veſinec titökét Sidoc à mennyorſágba.
Hered: A mennyorſágba nem nősnec, férnec ſem
adnac: Mindennec, mint hogy ſaiát hiti vagion, ig ſaiát
teſtè lelke itt, à más világonis: Férfiuuà nem változnac
azert, mert az Adám helyet à honnan ki vöttè ötet, be
czenalta, hogy ſemmi heya ne legyen Adamnac, Gen. 2.
Mikent itt è földön, nem az férfiba igazul, nem leſsen
férfiuuà az elsö lelec fel tamaſtaſaba az aſſony állat: Igy
az vtolſo fel tamaſtásba, kúlen leſsen à férfiu az aſſony
állattol: kiki mind ſaiát teſtebe, rendiben. S. Iob mongya
Cap. 19. Ezen teſtem lelkè lattya az vrat: Hát nem vál-
tozic à férfi aſſönyà, ſem az aſſony férfiuuà. Hazud hát acki
azt hazuggya, hogy az aſſony állatoc férfiuua változnac.

A KIS GYERMEKEK MEG-
keresteleséről.

A Maz átkozot Antichriſtus à Seruetus Mihal meg
tagaduán à ſent haromſagot, az Chriſtuſnac valo iſten-
ſeget, es ö magaba valo fiuſagát, es tulaydon iſteni ſemelyet: Tagaduán az S. lélec iſteni valoſagos állattvát,
ſemelyet, s-magaba leteiet, hogy mit az Atya Iehona, Iſté,
magaba vagion, tagaduán ezt, hogy à Fiu, à S. lélec nem
Iehoua, nem Iſten, nintſen magaba valoſaga es ſemelye,
kiről oda fel ſoltam: Ez eretnekſseggel torlotta meg, hogy
az kis gyermekeket nè kel meg keresztelni: Az S. iras pe-
nig azt mongya hogy meg kel, kit meg bizonitoc illyen
okockal.

2. ábra

Elsö: Az ſent iègyec, mind az ö es vy teſtamentom-
ba, à iegyzésbe es az iduöſſeg dolgaba egy: A környül
metelés igy vala, hogy nyoczad napra meg meſſèc hoc
ſemerem teſtèt, ackit kiczin korba nem ért, pogan volt,
az èlött nem tutta, nagy koraban meſſèc meg. Hát à ke-
reſtſegis azon ſèt dolog iegye, hát vgyan ſükſeg kiczen
koraba meg keresztölni, mint acki nagy, nagy koraban.
Maſic: Chriſtus ig ſol. Mennyetec el è ſeles világra,
prędikallyatoc, kereſztellyetec öket, tanetſatoc, à nagyo-
kat ö magokat tanitſatoc, à keresztseg iegzésére, à kicze-
neknec, attyokat, annyokat, hogy mikor fel nönec, azoc
meg tanetſac fiokat: mint Gen. 17. Exo. 13. 14. A Iehoua pa-
rantſolta az Atyáknac. Ha mïdeneket meg kel keresztelni
hát à kiczeneketis.
Harmad: Chriſtus à kiczineket hozzá hya, à valaſtotta-
kat meg ſètöli, gyakorta mèg annyoc mehèbe, es el va-
laſtya, azt mongya hogy à kiczinec hiſsnec. Ha ki hiſsen,
hal, meg kel keresztelni: A valaſtot kiczinöc az belsö lel-
ki oskolaba az ö edes attyoktol halnac, tanulnac, mert az
Atya ſent lelkeuel tanittya à kiczinöket, hitöt czenál,
Ioan. 5. 6. 12. Eſai. 45. Matth. 18. 19. Mar. 9. Luc. 17.
Negyed: Senki nem lehet kedues Iſtè èlöt hit nekül,
Rom. 14. Ebr. 11. A kiczin valaſtrot czöz ſopoc kedueſec,
Pſalmo. 8. 108. Eſai. 8. Matth. 18. Mar. 9. Hát hitöc vagion,
kit nè az külsö hallasbol, de az belsöböl czenál Iſten: Hát
ha kedueſec iſtennec, hiſsnec, meg ſentölteinec, mint Ie-
remias, Samuel, körölstölö Ianos, ſükſeg hogy meg keresz-
telkösggyenec.

3. ábra

Igy vgian ſükſeg à kiczinceket meg keresztelni, mert azö
ſent iegy az keresztseg, mint à környül metelés, mint ſèt
Pal Rom. 2 4. 6. Col. 2 3. Gal. 5. Olſuè vèri, es ölsuè haſon-
littya è kettöc, à környül metelés hely et, azert à keresztse g.
Negyed ellen vètés.
A vaczorát czac az nagyoknac kel adni, nem à kiczi-
nöknec. Hát a keresztlegis czac à nagyoké.
Felelet. Nem köuetközic, mert eg czickelbe à vaczo-
ra es az keresztseg nem eggyez: A keresztse g vya valo
ſületesünknec, meg teresünknec, igazulasunknac, az vt
hazaba valo be hozasunknac iegye: A ſületés penig ki-
czinecke, Ioa. 3 Ephe. 5. Tit. 3 Rom. 3. 4. 6. Förděs ielè. A töre-
děs mind kiczinę, nagyę, Titum. 3.
A vaczora, váltagunknac, életünknec es fel nöué-
sünknec ielè: Acki penig èlsic, ilsic, válaſtáſt kel annac
tenni, az etel öregę, acki meg tuggya probalni ammit
elsic, ilsic: à rey gyermekę, az öreg kemeny étec à nagyę,
Ebr. 5. 6. 1 Corin. 10. 11. Szent Pal igy ſol: Meg proballya
magát az ember, s-vgy egyec, à kiczin probaláſt nem
tud, hát nem kel ö neki élni à vaczoraual: Hazud hát Ser-
uetus hogy à keresztseget à vaczoraual ölsuè vètöttè: Er-
ről maſutt beuebben ſoltam.

SVMMA A.

A Keresztseg meg vyulasnac, az Chriſtushoz valo me
netelnec, keresztyène valo lételnec förděsiè, es ièlè, à Chri-
tuſſal valo meg halasnac, es fel tamadasnac, Rom. 2. 4. 6.
Ephe. 5. Col. 2. Tit. 3. Gal. 3. De Chriſtus à czetz ſopokat,

4. ábra

Görögül hya Szent Lucaczta brephi, ta pædia, Sidoul,
Matt. 18. Xeiſrijm et Nearijm, Matt. 19. hozza hya. A ki-
czinec vya ſületetnec, keresztyenne leſsnec: Ammit ie-
gyez à keresztseg el vélsic: Hát az iegyet ſem kel meg tilt-
tani tölöc, mint az Apoſtoloc mongyac. Senki nem tilt-
hattya meg az keresztseségtöl azokat, ackic az ſent lelket
vettec, Act. 2. 3. 10. Hár átkozottac vattoc Seruetus ebei,
kic meg tiltyatoc az keresztseget à kiczinektöl. Iſten az ö-
röksseget nekic adgya, ti penig az iegyet nem akariatoc
nekię adni.
Ötöd ellen vetés: A keresztseg meg téreſnec, vyu-
laſnac ielè. A kiczinec meg nètérthetnec, meg ſem vyul-
hatnac: Hát nem kel meg feddeni.
Felelet. Igaz hogy meg teręs, es vy élet ielè az keresz-
tseg, Matt. 3. Luc. 3. Ioa. 1. Ephe. 5. Tit. 3. De hamis az hogy
az kiczineket ackic válaſtottac, Iſten ollyan hatalömal
meg nem térithetnę, mit az nagyokat: Ollyan èrös Iſten
à kiczenbe mint az nagyba: Mert mindenüt Iſten èreiè
forog, mind kiczinbe nagyba. Valakit Iſten el valaſtot,
az vy frigbe bę vött, meg têriti, meg igazettya azt, meg
hoczattya bünęt: A valaſtot kiczineket be vöttè à frig-
be, lelkęt igerte, es bün boczanatot, áldáſt, az hiueknec,
s-meg az hyuö anya ſent egy haz maguanakis, Eſai 54.
Gene. 17. 22. Ro. 8. 9. Igy ſoi Ieremiaſnalis. 31. es S. Ioa. 5. 6.
Meg eſmérnec engè kiczintöl fogua nagig: meg eſmer-
ni az vrat mi legyen. Meg térni à bünböl, meg igazulni,
meg vyulni, 2 Cor. 3. 4. Hát az kiczinec hiſsnec meg vyul-
nac,

5. ábra

nyomtatást? Írása csak formailag „ajánlás", hiszen az valójában inkább erkölcsi fenyegetés és nyílt dorgálás a fejedelem számára, aki átállt a MELIUS által olyan ádázan üldözött és részben már elhallgattatott unitáriusokhoz. („Bedugtam szájukat", amint ajánlásában írja.) Ezek után nyilván nem számíthatott anyagi jutalomra JÁNOS ZSIGMONDTÓL, mint különben ez más, valódi ajánlás esetében abban az időben szinte joggal elvárható lett volna.

Az 1569. évi debreceni *Énekeskönyv* címszava körüli keresgélés során a stuttgarti könyvtár katalógusában mind bibliográfiai, mind irodalomtörténeti szempontból még az előbbieknél is jóval fontosabb dokumentum nyomára bukkantam. A német könyvtárakban alkalmazott címfelvételi szabályzatnak megfelelően az anonym munkákat ugyanis a címben előforduló első alanyesetben álló főnév alatt regisztrálják. Így az „éneklések" szó alatt találtam rá *A keresztyéni gyülekezetben való éneklések, melyeket prímának hívnak a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordíttatott psalmusokkal egyetemben* című munkára, amelynek megjelenési éveként a katalógus az 1561. esztendőt jelölte meg. Ez pedig nem más, mint a magyar irodalomtörténetben már évszázadok óta emlegetett, de bizonyíthatóan 1602 óta senki által nem látott mű.[21] E kiadvánnyal kapcsolatos minden kérdés (megjelenési helye, ideje, szerkezete, szövege stb.) megválaszolása példány hiányában eddig csak találgatásokra és következtetésekre adott lehetőséget.

Ennek a nevezetes kiadványnak katalóguscéduláján alul megjegyzés olvasható, amely szerint a mű hozzá van kötve a *Cheretec* című munkához. Kikeresve ezt az utóbbi címszót kellett rádöbbenni, hogy a magyarul nemtudó katalogizáló *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek* szövegű címnek utolsó sorát képező és önmagában értelmetlen szótagok („cséretek") alatt regisztrálta ezt a könyvet. Ez pedig nem más, mint HUSZÁR Gálnak 1560-ban készült első énekeskönyve, amely eddig csak hagyományok és nem egyszer vitatott következtetések alapján szerepelt a régi magyar nyomtatványok nyilvántartásaiban.[22] Ez az őse a mai napig megjelent valamennyi magyar nyelvű, evangélikus és református énekeskönyvnek. Cikkek, tanulmányok, előadások szóltak már erről a kiadásról anélkül, hogy akárcsak egyetlen töredék is került volna elő belőle.

Ennek az írásnak keretei sajnos nem teszik lehetővé, hogy a fenti két műnek zene- és irodalomtörténeti szempontból történő ismertetésére itt most sor kerülhessen, ezért azt más cikkek formájában kell papírra vetni.[23] Így a további vizsgálódás során a *Magyar Könyvszemle* profiljának megfelelően, a bibliográfia és nyomdatörténet területére kell magunkat korlátozni.

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 160 alatti leírás helyére az alábbinak kell lépnie: (6. és 7. ábra).

S 160 [1.]

(HUSZÁR Gál): A keresztyéni gyülekezetben valo isteni dicheretec. — [2.] (A KERESZTYENI gyülekezetben valo regveli eneklesec, mellyeket primanac hijnac, az K a l -

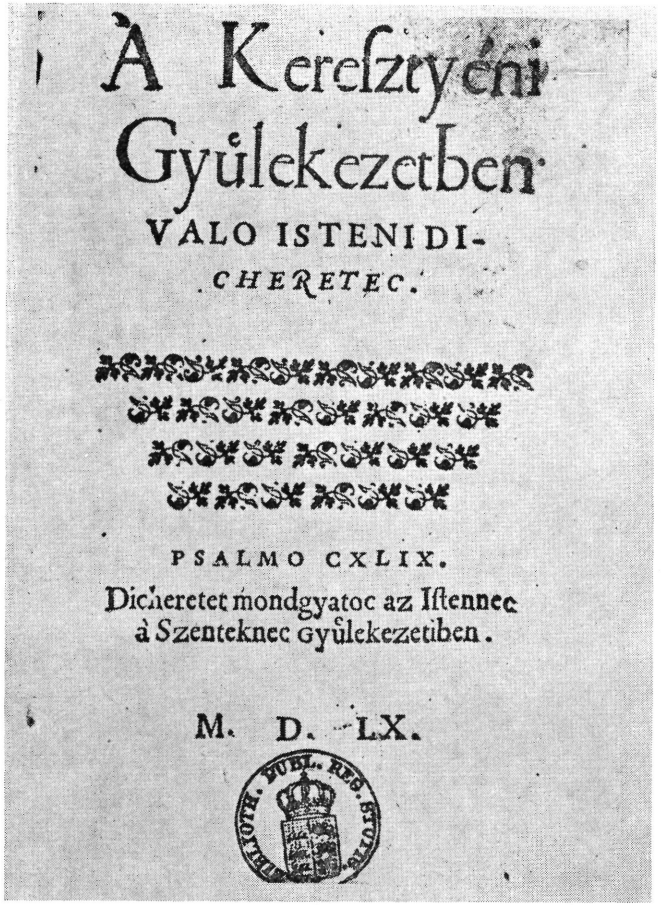
[21] RMNy 70.
[22] RMNy 160.
[23] *Irodalomtörténeti Közlemények* 1976.

manczehi Marton mestertől magyarrá forditatot psalmusockal egyetembe.) (Ouarat) [Kassa és Debrecen] MDLX (MDLXI) (Huszár).
A-Z; a-e = [184 + 40] fol. — 8° — ♪, init.

RMK I 40 — I 364

Protestáns énekeskönyv. — A címelevelet *Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor* ajánlása követi *Melios Péternek, a debreceni prédikátornak* Óvár 1560 március 1-i kelettel. A Huszár Gál által szerkesztett énekeskönyv beosztása a kezdőszavak szerint a következő: *A Szentlélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt.* A_4a: Szegedi Kis István: *Jövel Szentlélek Isten* ♪ — A_5a: Batizi András: *Jer, mi kérjük* ♪ — A_6a: *Adj Úristen* — A_6b: Batizi András: *Jövel Szentlélek Úristen lelkünknek* ♪.
A prédikáció után való könyörgések. A_8a: *Atya Isten* ♪ — B_1a: *Adj békességet* — B_1b: *Mennynek és földnek nemes teremtője és mindeneknek* ♪ — B_2b: *Felséges Isten, mennynek földnek Ura és embereknek* ♪ — B_3b: *Csak te benned* ♪ — B_5a: *Úrnak szolgái* ♪ — B_5b: Zayugróci Névtelen: *Hálát adunk tenéked* — B_6b: *Adjunk hálát mindnyájan* ♪.
A prédikációnak előtte, avagy utána való könyörgés. B_8b: *Hallgass meg minket nagy* — C_1a: Szegedi Gergely: *Keresztyének, kik vagytok* — C_2a: Szegedi Kis István: *Ó mindenható* ♪ — C_3b: *Tekints reánk immár* ♪ — C_6a: *Keserves* ♪.
Az Úristennek való hálaadás és könyörgés . . ., kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyülekezik. D_1a: Sztárai Mihály: *Hálaadásunkban* ♪ — D_2b: *Hallgass meg mostan, felséges* ♪ — D_5a: *Emlékezzél meg mennyéli* — D_6a: *Kérlek* — D_8b: *Mindenható Úristen, mi* ♪ — E_2b: Radán Balázs: *Buzgó* ♪ — E_5a: *Kegyelmezz* ♪ — E_7b: *Tanulj* — F_1a: *Imádunk* ♪ — F_5b: Dévai Bíró Mátyás: *Minden embernek* ♪ — F_5a: Batizi András: *Jer dicsérjük az Istennek* — G_1a: *Fényességes* — G_2b: *Szükség megtudnunk* — G_5a: *Mi kegyes Atyánk, kit* — G_6b: *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, Te* ♪ — H_2b: *Üdvözlégy örök Úr* ♪ — H_4b: *Aki akar* ♪ — H_6a: Gálszécsi István: *Mi hiszünk* ♪ — H_7a: *Hiszünk* — H_8a: *A keresztyénségben.*
Halott temetéskor való éneklés. I_1b: *Emlékezzünk mi keresztyén* ♪ — I_3a: Dézsi András: *Adj üdvösséges* — I_4b: *Jer, temessük* ♪ — I_6a: *Az Istennek jóvoltáról* — I_7b: *Megszabadultam* — I_8b: Batizi András: *Ember emlékezzél a.*
A Krisztus születéséről való dicséretek. K_1b: *Jer, mi dicsérjük* — K_6a: *Nagy örömnap ez nekünk* — K_6b: *Dicséretes a gyermek* — K_7b: *Gyermek született Betlehemben* — K_8b: *Hálát adjunk* — L_1a: Batizi András: *Jer, dicsérjük e mai* — L_4a: *Mikor e széles* — L_5b: *E nap nékünk* — L_6b: *Úristen veletek* — L_8a: *Jer, mindnyájan* — M_1b: *Krisztus Jézus született* — M_3a: *Úristennek* — M_3b: *Nekünk született mennyei király, kit* — M_4b: Huszár Gál: *Könyörögjünk az.*
A Krisztus feltámadásáról való dicséretek. M_6a: *Krisztus feltámada, mi bűnünket elmosá ő szent vére hullása* — M_7b: Batizi András: *Krisztus feltámada nékünk* — M_8b: Batizi András(?): *Krisztus feltámada, ki értünk meghalt vala, bűneinkért kint valla* — N_2a: *Krisztust* ♪ — N_4a: *Krisztus feltámada igazságunkra* — N_5b: *Krisztus feltámada, mi bűnünket elmosá, szent vére hullásával* ♪ — N_7a: Gálszécsi István: *Krisztus a* ♪ — N_8b: *Hálaadásokkal.*
A Krisztus mennybemeneséről. O_3b: *Krisztus mennybe felméne, nékünk helyet szerezni, ül* — O_5b: *Krisztus mennybe felméne, nékünk helyet szereznie Atyjával.*
A psalmusokból való isteni dicséretek. O_7b: *Boldog az olyan* ♪ — P_1a: Szkhárosi Horvát András: *Mind e* — P_7b: Szegedi Gergely: *Szent Dávid király* ♪ — Q_2b: *Régen ó törvényben Mózesnek* ♪ — Q_5b: *Ó Úristen* ♪ — Q_7a: *Emlékezzél meg, Úristen* ♪ — R_1b: *Szegedi Gergely: Dávid prófétának* ♪ — R_3b: Thordai Benedek: *Benned* — R_6b: Tesini Imre: *Tebenned* ♪ — R_7b: Szegedi Gergely: *Boldog az ilyen ember e* — S_1a: Szegedi Gergely: *Nagy bánatban Dávid* — S_3b: Chasee Miklós: *Mint kívánkozik* ♪ — S_5a: *Erős* ♪ — S_6b: *Minden népek* — S_7b: *Hogy panaszkodik* ♪ — T_2b: *Úristen, irgalmazz* ♪ — T_4a: *Mindenható Úristen, szívünk* ♪ — T_6a: Szegedi Lajos: *Légy* ♪ — T_7b: Hartyáni Imre: *Háborusága* ♪ — V_2a: István deák: *Irgalmazz* — V_4b: *Örök Isten* — V_5a: *Felséges Isten, néked* ♪ — V_7b: *Keresztyéneknek Istene* ♪ — X_1a: *Aki veti* ♪ — X_3a: *Aki az Istent* ♪ — X_7a: *Boldog a férfiú* ♪ — Y_1a: *Keresztyének, kik e* — Y_2a: *Unszol* — Y_3b: *Jer, emlékezzünk* — Y_5a: *Akik* — Y_5b: Zayugróci Névtelen: *Mindenek* — Y_6b: *Minden hív* — Y_7a: *Boldogok* ♪ — Y_8a: *Felséges Isten, hozzád* — Z_1b: *Mely igen jó légyen* — Z_2b: *Hallgass meg, Atya Isten, mi* ♪ — Z_5a: *Mikoron a* — Z_6b: *Valaki.*

A kiadvány második része protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgiát tartalmaz. A hét napjainak megfelelő hét rész felépítése azonos: *hymnus, antiphona,* egy vagy két *psalmus, responsorium* és *versiculus* (e kettő az utolsó három részben elmaradt), két prózában írt *imádság,* végül *benedicamus* (ez az utolsó két részben elmaradt). A legvégén még két himnusz és egy ének áll. Pontosabb beosztása a kezdőszavak szerint a következő:

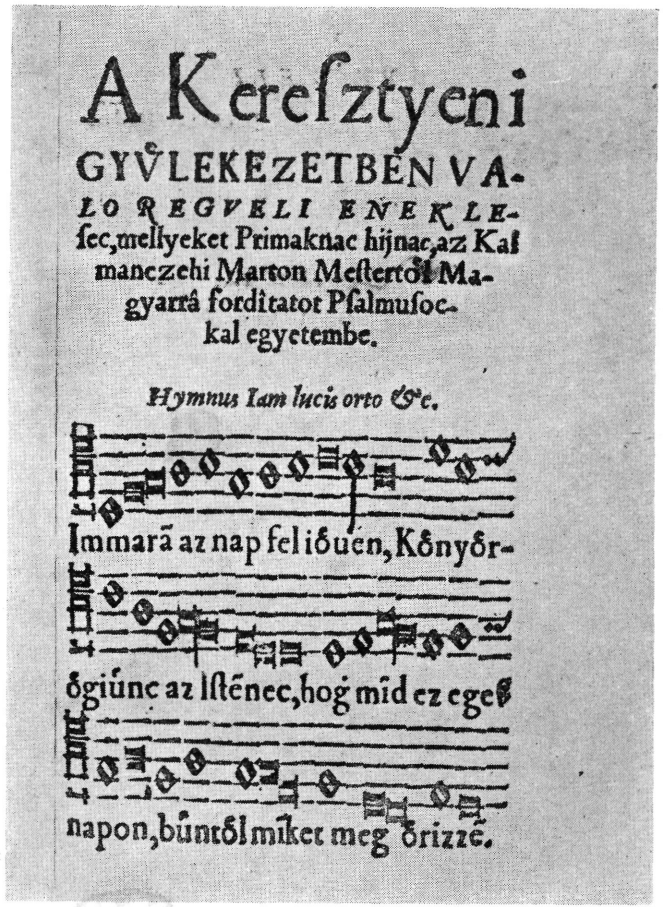
À Kereſztyéni
Gyûlekezetben
VALO ISTENI DI-
CHERETEC.

PSALMO CXLIX.

Dicheretet mondgyatoc az Iſtennec
à Szenteknec Gyûlekezetiben.

M. D. LX.

6. ábra

A Kereſztyeni
GYVLEKEZETBEN VA-
LO REGVELI ENEKLE-
ſec, mellyeket Primaknac hijnac, az Kal
manczehi Marton Meſtertől Ma-
gyarrá forditatot Pſalmuſoc-
kal egyetembe.

Hymnus Iam lucis orto &c.

Immarã az nap feliõuen, Kõnyõr-
õgiünc az Iſtẽnec, hogy mĩd ez ege
napon, bũntől mĩket meg õrizzẽ.

7. ábra

[Vasárnap:] a_1a: *Immáron a nap feljövén* ♪ — a_1b: *Téged egynek állatban* ♪ — a_2a: *Uram a te haragodban* — a_3a: *Miglen felejtesz el engemet* — a_4a: *Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia* ♪ — a_4b: *Támadj fel Úr Jézus Krisztus* — a_5b: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való szerelmednek* — a_5a: *Örök, mindenható Úristen, kitől vannak* — a_5b: *Örüljünk mi áldottak.*
[Hétfő:] a_5b: *Immár mostan ó Szentlélek* ♪ — a_6a: *Dicséret legyen teneked Szentháromság* ♪ — a_6b: *Állj bosszút érettem* — a_7b: *Úristen, a te nevedért* — a_8a: *Gyógyíts meg minket Úristen* ♪ — a_8b: *Mi segítségünk vagy te Úristen* — a_8b: *Örök mindenható és irgalmas Úristen* — b_1a: *Örök mindenható Úristen, ki nekünk azt hagyád* — b_2a: *Igazságszerető Atya* ♪.
[Kedd:] b_2b: *Igaz bíró, nagy Úristen* ♪ — b_3b: *Dicséret és örök dicsőség legyen* ♪ — b_4a: *Könyörüljön mirajtunk az Úristen* — b_4b: *Áldjad én lelkem az Úristent* — b_6b: *Áldjuk mindnyájan az Úristent* ♪ — b_7a: *Könyörülj Úristen mirajtunk* — b_7a: *Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy édes szóval* — b_7b: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod* — b_8a: *Felmagasztaljuk a felséges, mindenható Úristent* ♪.
[Szerda:] c_1a: *Állatoknak megtartója* ♪ — c_1b: *Nagy, dicséretes dicsőséget énekeljünk* ♪ — c_2a: *Énekeljetek az Úrnak új éneket* — c_3a: *Dicsérjétek Istennek szolgái uratokat* — c_3b: *Ó boldog Szentháromság* ♪ — c_4b: *Minden titkos bűneinkből* — c_4b: *Kegyes és kegyelmes, mindenható Úristen* — c_5a: *Úristen, mi mennyei, szerelmes szent Atyánk, könyörgünk* — c_6a: *Áldjuk és felmagasztaljuk* ♪.
[Csütörtök:] c_6b: *Látod Isten szíveinket* — c_7b: *Könyörülj rajtunk nagy Úristen* ♪ — c_7b: *Dicsérjed én lelkem az Úristent* — c_8b: *Dicsérjétek az Urat, mert őneki énekelnünk igen jó* — d_1b: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek* — d_2b: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki hozzánk való akaratodat* — d_3a: *Jézus Krisztus, kit az Atya váltságunkra eleresztе.*
[Péntek:] d_3b: *Ó felséges, áldott király* — d_4b: *Áldj meg minket Atya Úristen* ♪ — d_5a: *Örüljetek igazak az Úristenben* — d_7a: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet* — d_7b: *Úristen, mi mennyei, szerelmes, szent Atyánk, a te irgalmasságod.*
[Szombat:] d_8b: *Ó mennyei mi szent Atyánk* — e_1b: *Ha te meg nem tartasz Uram* ♪ — e_2a: *Áldom az Úristent minden időben* — e_3b: *Hálákat adunk teneked mindenható Úristen* — e_4b: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te felségednek.*
[Függelék:] e_5b: *Jövel Szentlélek Úristen, ki Atyával* — e_6b: *Úrnak végvacsorájára* — e_8a: Szegedi Kis István: *Ó mint keseregnek most a keresztyének.*

A nyomtatvány két, egymástól világosan elkülönülő részből áll. Ezek közül az első Huszár Gál szerkesztésében megjelent énekeskönyv, amely az „A—Z" jelölésű 23 íven foglal helyet. Az 1560. évszámot viselő címlap szövege — *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek* — is csak erre vonatkozik. Ehhez csatlakozik „a—e" jelölésű öt íven, külön címlap nélkül, a második rész az alábbi kezdősorokkal: „A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések, melyeket prímáknak hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarrá fordíttatott psalmusokkal egyetemben". Tartalmilag tehát két teljesen különálló műről van szó, amelyeket nem fog össze sem közös címlap, sem közös terjedelemmegjelölés (levél vagy lapszámozás), sem közös évjelzés. Ráadásul a második rész végén a címlaptól eltérő, 1561. évszám áll.

Ezek után arra lehetne gondolni, hogy két, egymástól független nyomtatványról van szó, amely csupán véletlenül egybekötve maradt fenn. Ennek azonban mégis néhány más körülmény ellene mond. A második rész ugyanis címlap nélkül készült, az első rész pedig a „Z" jelzésű füzet utolsó levelén végződik, míg a második rész az ezt logikusan folytató „a" jelű ív első levelén. Különösen ez az utóbbi körülmény figyelemre méltó és egyben perdöntő. Az első rész ívjelzése tehát verzálisokkal (nagybetűkkel), a másodiké pedig kurrensekkel (kisbetűkkel) történt. Nyilvánvaló tehát a megkülönböztetési szándék, amire a nyomdászok az együttes megjelentetés szándékával készített nyomtatványok esetében törekedtek. Amennyiben a második részt is önálló kiadványként állították volna elő, úgy annak ívjeleit nyilván ugyancsak verzálissal

jelölték volna, ahogy HUSZÁR összes ismert kiadványa 1559—1574 között készült.[24] Ha a kiadvány terjedelmesebb volt, mint a nyomdai ívek jelölésére akkoriban nemzetközileg használt 23 betűből futotta, úgy HUSZÁR a további íveket kurrensekkel jelölte.[25] Ugyanez történt tehát az 1560-ban megkezdett énekeskönyv esetében is. Véletlenül éppen a „Z" jelzésű ív volt az utolsó, amelyre az énekeskönyvhöz szüksége volt, de függelékként még hozzá kívánta nyomtatni a *Reggeli énekléseket*. Így ennek íveit tehát kurrensekkel jelölte. Mire a munka befejeződött — nyilván már Debrecenben — a kalendárium már az 1561. esztendőt mutatta, ezért a kötet végén ezt az évszámot is feltüntette. Tehát a kötet egyetlen bibliográfiai egységet képező nyomtatvány, amelyben az 1560-ban elkezdett HUSZÁR-féle énekeskönyvhöz 1561-ben befejezve függelékként hozzányomtatták a *Reggeli énekléseket*.

A kötet legvégén álló 1561. évszám nyilván a nyomtatás befejezésének esztendejét jelöli. Miután az 1560. évszámot viselő címlap és az 1560. március 1-én kelt óvári ajánlás ugyanazon az első, „A" jelű íven található, amelyen az első énekek is állnak, jogos a feltételezés, hogy a nyomtatást 1560. március elsejét követő napokban a mai Mosonmagyaróváron, az akkori Óvárott kezdték meg. Az éven belül ez az időpont korábbi, mint ahogy ezt eddig általában feltételezték. Egyedül GULYÁS Pál volt az, aki felvetette annak lehetőségét, hogy HUSZÁR Gál énekeskönyve „talán Magyaróvárott 1560. március 20 előtt, vagy Kassán március 20 és október eleje között jött ki a sajtóból."[26] Erre vonatkoztatta ugyanis HUSZÁR 1560. január 10-én a kassaiaknak írt levele egy mondatát. Miután megküldte nekik BULLINGER[27] kiadásának négy példányát, hozzáfűzte: „Egyházatok népét több ilyen újdonsággal fogom ellátni, ha Isten akaratából eljutok hozzátok."[28]

Tehát HUSZÁR 1560 márciusában Óvárott fogott hozzá énekeskönyve kinyomtatásához, de nem dolgozhatott ezen sokáig, hiszen még e hónap 20-án már beiktatták Kassán lelkészi hivatalába.[29] Első pillanatban meglepőnek tűnik, hogy miért látott neki Óvárott e munkához, ha Kassára ajánlkozott és készült. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kassaiak sokáig nem válaszoltak HUSZÁR levelére. Talán éppen a türelmetlen HUSZÁR küldte el BORNEMISZA Pétert 1560. február 1-én Kassára a mielőbbi bizonyosságért.[30] Bár Kassa városa február 19-én határozatot hozott, „hogy Gál uramat házanépével, marhájával" Kassára hozassák,[31] HUSZÁR még erről nem értesülhetett, amikor február 26-án újabb, sürgető levelet írt Kassára.[32] Így március elején, amikor énekeskönyve nyomtatásába belefoghatott, még teljes bizonytalanságban volt, hogy marad-e Óvárott, vagy megy Kassára.

Ez utóbbi következett be. A kassaiak említett, február 19-i döntését hamarosan kézhez vehette, majd „házanépével, marhájával" Kassára költözött. A „marha" fogalmába nyilván beletartozott nyomdája is, annak teljes felszerelésével együtt. Majd 1560. március 20-án már be is iktatták Kassa város

[24] RMNy 157, 158, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 333, 353, továbbá a *Magyar Könyvszemlé*ben (1973. 187—190. l.) megjelent három pótlás RMNy 327A, 327B, 327C.
[25] Így járt el az 1574. évi nagy kötetének mindkét részénél. — RMNy 353.
[26] 18. jegyzet 118.
[27] RMNy 157.
[28] *Magyar Könyvszemle* 1902. 62. Gyulai Farkas.
[29] *Századok* 1895. 31. Ráth György.
[30] SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Bp.—Győr—Sopron 1939. 19—20.
[31] *Irodalomtörténeti Közlemények* 1911. 487. ifj. KEMÉNY Lajos.
[32] *Történelmi Tár* 1894. 189. ifj. KEMÉNY Lajos.

magyar lelkészének tisztébe.[33] Itt nyilván folytatta az Óvárott megkezdett munkáját az énekeskönyve kinyomtatásával. A kötet végén álló 1561. évszám pedig arra utal, hogy ezt Kassán nem is tudta befejezni. Október második hetében ugyanis HUSZÁRt letartóztatták,[34] de többek segítségével december 27-én megszökött,[35] majd Debrecenbe menekült.

Itt — immáron a harmadik városban — fejezhette be énekeskönyve kinyomtatását. Erre valószínűleg az 1561. esztendő első hónapjaiban kerülhetett már sor. MELIUS Péternek *A szent Pál apostol levelének, melyet a Colossabelieknek írt, prédikációk szerinti magyarázatja* c. munkájának előszava 1561. május 1-én kelt, a ma hiányzó zárósorokban pedig július állhatott.[36] Eddig ezt tekintették az első debreceni nyomtatványnak. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy a HUSZÁR-féle énekeskönyv volt az első, amely sajtóját Debrecenben elhagyta.

Tehát e nyomtatvány HUSZÁR műhelyének eddig 1559/1560 fordulójáig ismert óvári működését néhány hónappal ott meghosszabbítva az eddig csak feltételezett 16. századi hazai nyomdahelyen, Kassán keresztül, a kezdetet több hónappal előbbrehozva folyamatosan összeköti debreceni tevékenységével. Nyomdája kassai tevékenységére RITOÓK Zsigmondné már meggyőző adatokat sorakoztatott fel. Eszerint 1560 tavaszán vagy nyarán HUSZÁR egy ma sajnos már ismeretlen, bizonyára magyar nyelvű, politikai paszkvillust nyomtatott ki. Az ügy Lenhard CROMER, Kassa város jegyzője feljelentése alapján FERDINÁND király elé került Bécsben augusztus közepén.[37]

Az egy éven belüli kétszeri költözködés és HUSZÁR több hónapos fogsága önmagában is elegendő magyarázatul szolgál arra, hogy az énekeskönyv elkészítése miért vett nagyjából egy egész esztendőt igénybe. Érdemes azonban a kiadványt megvizsgálni, hogy nyomdailag milyen változásokat árul el viszontagságos körülmények között végzett előállításáról.

Az első lapokon jól érzékelhető az az igényesség, amellyel az énekeskönyv nyomdai kiállításán igyekeztek. Így az első két ének egy részénél[38] a verssorokat igen jól áttekinthető formában és egyben helyigény módon külön-külön szedték. Ezt követően azonban felhagytak ezzel, és csak a versszakokat kezdték mindig új sorban. Ugyancsak abbamaradt az énekek eleinte megkezdett számozása. A római számokkal történő jelölés ugyanis csak I-től IV-ig tart, tovább nem. Ugyanilyen igénycsökkenés érzékelhető a könyvdíszeknél is. Az első ívben három, nagyméretű iniciálé található.[39] A harmadik ív elején még egy alkalommal feltűnik egy kisebb inciálé,[40] azonban a kötet további részében egyetlen egy könyvdíszt sem lehet felfedezni.

De nemcsak a nyomdai kivitelben, hanem a helyesírásban is felismerhető bizonyos változás. MOLNÁR József részletesen foglalkozott HUSZÁR helyes-

[33] 29. jegyzet.

[34] Kassa, városi levéltár 2204/1560. X. 13. — vö. BOTTA István *Huszár Gál Kassán* c. kéziratos munkájából vettem a 65. lapról és a 175. jegyzetből. E helyen is köszönetet mondok neki, hogy mind ennek, mind több más kéziratnak rendelkezésemre bocsátásával munkámat olyan készségesen és hatékonyan támogatta.

[35] *Történelmi Tár* 1884. 196—197. Sz[ilágyi] S[ándor].

[36] RMNy 171.

[37] *Irodalomtörténeti Közlemények* 1971. 268—269.

[38] Az A_4b és A_5a lapokon, vagyis az első ének 2—5. és a másodiknak első versszaka.

[39] 29×29 mm. „V"—A_2a, „I"—A_4a, „A"—A_8b.

[40] 21×22 mm. „O"—C_2b.

írásával.[41] Ennek során megállapította, hogy nyomtatványaiban viszonylag igen következetes ortográfiát alkalmazott 1558-tól 1574-ig. Csak egy lényeges változás tapasztalható nála: a „cs" jeleként az óvári nyomtatványokban „ch"-t használt, később azután — vagyis Debrecenben és Komjátin — viszont „cz"-t. Ebből a szempontból is tanulságos megvizsgálni az énekeskönyvet. Kiderül, hogy az első két ívben a „cs" jelölésére kizárólag „ch" szolgál. A harmadik ívben azután megjelenik a „cz", de vele azonos számban (nyolc-nyolc) fordul még elő a „ch". A negyedik ívben, annak is csak az első felében és mindössze két esetben található még „ch", miközben a „cz" 11 előfordulással már uralkodóvá válik. A következő négy ívre — „E"—„H" jelzéssel — kizárólag a „cz" jellemző, csupán egyetlen egy „ch" bukkan fel — F_8b lapon — szinte sajtóhibaként. Az ember úgy érzi, hogy a változás visszavonhatatlanul megtörtént: Huszár véglegesen áttért a „cz"-re, amelyhez azután későbbi debreceni és komjáti tevékenysége során végig szorosan tartotta is magát. Azonban az „I" jelű, kilencedik ívben váratlanul újra feltűnik a „ch", sőt 17 előfordulásával túlsúlyban van az öt „cz"-vel szemben. A „K" ívben kétszer, az „L" ív első felében ugyancsak két alkalommal még utoljára felbukkan a régi „ch" használata, hogy attól kezdve azután végleg eltűnjék.

A „cs" hangok „ch"-val történő jelölése a legrégibb magyar nyelvű nyomtatványokra jellemző. Eleinte kizárólag ilyen módon írták Krakkóban (1527—1531), Bécsben (1536—1554) és Kolozsvárott (1550—1553). Később váltakozva, vagy vegyesen használták a „ch"-t és a „cz"-t: Krakkó 1533—1552, Bécs 1558—1573 és Kolozsvár 1554—1559. A kizárólagos „cz" jelölés volt az utolsó stádium e fejlődés útján: Krakkó 1559-től, Bécs 1574-től, Kolozsvár 1560-tól, míg a sárvári műhely már kezdettől csak ezt (1539—1541) alkalmazta.[42] Huszár Gál esetében e fejlődés három állomása a most előkerült nyomtatványon belül zajlott le. Úgy tűnik, hogy ez nagyjából igazodott a nyomdahelyekhez. Óvárott végig tartotta magát az ott már korábban használt „ch"-hoz. Kassán áttért a „cz"-re, bár a „ch"-ra még egy ideig, majd később röviden és átmenetileg visszatért, vagyis ebben a szakaszban párhuzamosság figyelhető meg. Végül Debrecenben, majd jóval később Komjátin (1573—1574) már kizárólag a „cz"-t alkalmazta.

Mind a nyomdai kiállítás, mind a helyesírási gyakorlat terén tehát a harmadik, „C" jelzésű ív táján érzékelhető a változás. Talán nem téves az a feltételezés, hogy március első felében az első két ív kinyomtatásával végzett Huszár Óvárott. Munkáját Kassán folytatva tovább egyszerűsítette, majd végleg dísztelenné tette énekeskönyve szedését. Ugyanakkor ott fokozatosan áttért a „cs" jeleként addig Óvárott kizárólag alkalmazott „ch"-ról a „cz"-re. Énekeskönyve második, nagyobbik felében, az „L" ív derekától már kizárólag az utóbbi jelölést alkalmazta, akárcsak egész későbbi debreceni működése során.

Időrendben haladva a helyesíráshoz hasonlóan a nyomtatványok formátumában is megfigyelhető bizonyos irányzat a magyar nyelvű vallásos énekeskönyveknél. A legkorábbiak, vagyis Gálszécsi két krakkói kiadása 1536-ból és 1538-ból,[43] valamint a bibliai históriákat tartalmazó kolozsvári Hoffgreff-

[41] *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 320.

[42] 41. jegyzet 284., 289. és 293. és Varjas Béla kísérőtanulmánya 28. Heltai Gáspár *Cancionale*-jának hasonmáskiadásához. Bp. 1962.

[43] RMNy 18 és 24.

féle énekeskönyv 1554—1555 tájáról,[44] nyolcadrét alakúak. Formátumban ezekhez csatlakozik HUSZÁR Gál 1560—1561-ben készült és most ismertetésre kerülő kötete.[45] Ettől kezdve azonban, vagyis az 1563-ra helyezhető debreceni kiadástól[46] fogva a többi tíz, példányból ismert, nyomtatott énekeskönyv a 16. században [47] mind negyedrét alakú. Ez alól csupán egyetlen kivétel akad: a BEYTHE-féle kötet.[48] Ez 1590 táján újra nyolcadrét formában látott napvilágot, ráadásul haránt alakban.

Ugyanilyen váltás érzékelhető kiadványaink formátumában HUSZÁR Gál nyomdájánál is. Bár 1558-ban az első óvári nyomtatványát negyedrét alakban állította elő,[49] ezt követően azonban a kiadványai nyolcadrétűek mind Óvárott,[50] mind debreceni működése elején.[51] Ebbe a sorba illeszkedik pontosan bele a most előkerült, 1560-ban Óvárott megkezdett, Kassán folytatott és Debrecenben befejezett énekeskönyve.[52] 1561 második felében áttért a négyrét alakú kötetek előállítására, amelyeknél azután működése végéig (1574-ig) kitartott.[53]

A HUSZÁR-féle énekeskönyvből nyomdája felszerelésére vonatkozó ismereteink a könyvdíszek területén is gyarapíthatók. Igaz, amint erről a fentiekből már szó esett, ilyenekből az énekeskönyvében nagyon kevés található. A C_2b lapon álló „O" iniciálé e téren valamit mégiscsak elárul. A 21×22 mm méretű, fekete alapú, puttóval díszített fametszet jól ismert a SYLVESTER-féle sárvár-újszigeti műhelyből.[54] Tudott volt az is, hogy e dúcot BORNEMISZA Péter is használta Semptén 1575-ben.[55] BORNEMISZÁhoz nyilván HUSZÁR közvetítésével kerültek a sárvári nyomda könyvdíszeiből, hiszen HUSZÁR debreceni kiadványaiban ezekből már több is feltűnt.[56] Az új azonban az, hogy e sárvári készlet HUSZÁR műhelyében most már debreceni tevékenysége előtt is kimutatható. A dúcok tehát HUSZÁRhoz a NÁDASDY-féle műhelyből feltehetően már óvári tartózkodása során kerültek.

HUSZÁR nyomdájának felszereléséből különös figyelmet érdemelnek a dallamok nyomtatására használt, matricáról öntött, mozgatható kottajelek. A most előkerült kötetben 67 dallamhoz összesen 258 sornyi kotta található. Ezek közül a 2 két-, 25 három-, 28 négy-, 7 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros elhelyezésben található. A köteten belül azonban ezek meglehetősen egyenetlenül helyezkednek el. Az első rész (HUSZÁR) 184 levelén (beleértve az ajánlást is) 49 dallamnak összesen 180 sora található (2 két-, 18 három-, 23 négy- és 6 ötsoros), vagyis levelenként átlagosan egy kottasor. Még ezen belül is egyenetlen a dallamok elhelyezkedése, mert vannak hosszú részek,[57] ahol egyetlen sor sincs. Ezzel

[44] RMNy 108.
[45] RMNy 160.
[46] RMNy 178.
[47] RMNy 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 713.
[48] RMNy 648.
[49] RMNy 151.
[50] RMNy 157. és 158.
[51] RMNy 171.
[52] RMNy 160.
[53] RMNy 169., 170., 176., 177., 181., S 327A, S 327B, S 327C (*Magyar Könyvszemle* 1973. 187—190.), 333, 353.
[54] 16. jegyzet IX. tábla 10. sz.
[55] $oooo_1$b lapon — *Magyar Könyvszemle* 1955. 204. SOLTÉSZ Zoltánné.
[56] 16. jegyzet 78—79.
[57] Pl. I_5b—N_1b, vagyis egymást követően 57 lapon.

szemben a második rész *(Reggeli éneklések)* 40 levelén 18 melódiának 78 sornyi kottája áll 7 három-, 5 négy-, 1 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros beosztásban. Ez levelenként kétsoros átlagnak felel meg, azaz kétszerese az első résznek. Ez természetesen a két rész egymástól eltérő jellegéből (népénekeskönyv, ill. reggeli istentiszteleti liturgia) is származhat. A részletesebb vizsgálat során mégis kimutatható, hogy az első részen belül is növekszik a kották sorszáma. Így kétsoros dallam csak a két első, még feltehetően Óvárott készült ívében[58] fordul elő, az összes további melódia sorszáma több ennél.

A Huszár műhelyében készült kiadványok közül eddig nyomtatott kotta csak az 1574-ben készült nagy kötetének[59] első, graduálét tartalmazó részéből volt ismeretes. Megállapítható, hogy ezt pontosan azzal a felszereléssel állították elő, mint amely az 1560—1561-ben készült könyvben található. Tehát ezek az öntött kottajelek már 1560 elején Huszár Gálnál voltak Óvárott. Készlete nem volt túlságosan nagy: mintegy 35—40 elemet tartalmazott, amelyek azonban mégis viszonylag igényes kivitelű kotta előállításához nyújtottak lehetőséget.

A 16. században hazánkban viszonylag kevés nyomtatvány jelent meg hangjeggyel. Ezek egy része fametszetes technikával készült Brassóban 1548-ban és 1562-ben,[60] ill. Kolozsvárott 1554-ben és 1574-ben.[61] Szedéssel előállított kottával még ennél is kevesebb kiadvány ismeretes: a már említett 1574. évi Huszár-féle köteten kívül csupán a kolozsvári Hoffgreff-énekeskönyv[62] ilyen, amelynek megjelenési idejét 1554 végére, vagy a következő esztendő elejére helyezik.[63] Így a most megtalált és 1560—1561-ben készült kötettel a hazai szedett kottanyomtatásnak időrendben második terméke került napvilágra.

Huszár Gál műhelyének kottanyomtatásra szolgáló felszerelése ezek szerint Óvártól Komjátiig, vagyis 1560-tól 1574-ig megvolt, akárcsak a könyvdíszek dúcai, amint erről a fentiekben már szó volt. Huszár Debrecenből történt távozásakor 1562 tavaszán[64] magával vitte műhelyének könyvdíszeit, amelyek azután csak az 1573-ban Komjátin újrakezdett nyomdai tevékenysége során bukkantak ismét fel.[65] Megalapozottnak látszik tehát a feltételezés, hogy e dúcokkal együtt a kottaszedésre szolgáló felszerelést is magával vitte. Erre utal az a körülmény, hogy nem sokkal távozása után Debrecenben nyomtatott énekeskönyv — a fennmaradt néhány levél tanúsága szerint — nem tartalmazott kottát,[66] akárcsak a Hoffhalter által készített 1566. évi váradi,[67] vagy az 1569. évi debreceni énekeskönyv.[68]

Ezek szerint a 16. században hazánkban mindössze két nyomdász rendelkezett dallamok nyomtatására szolgáló, öntött kottajelekkel: Georg Hoffgreff és Huszár Gál. Hoffgreff e felszerelése mind méretében, mind formájában

[58] A_4 és B_5 leveleken.
[59] RMNy 353.
[60] RMNy 71B. és 175.
[61] RMNy 109. és 351.
[62] RMNy 108.
[63] Tarnóc Márton kísérőtanulmánya 27. a Hoffgreff-énekeskönyv hasonmáskiadásához. Bp. 1966.
[64] *Magyar Könyvszemle* 1964. 171. Kelecsényi Ákos.
[65] 16. jegyzet 79.
[66] RMNy 178.
[67] RMNy 222.
[68] RMNy 264.

eltér HUSZÁRétól, így a kettőnek nincs kapcsolata egymáshoz. HELTAI Gáspárt kolozsvári műhelyében az 1574-ben készült nevezetes *Cancionale*-jához[69] nem ezeket a mozgatható kottajeleket, hanem az 1554. évi TINÓDI-féle *Cronica*-hoz[70] használt fametszetet alkalmazta. Jogos a feltételezés,[71] hogy ekkor már Kolozsvárott nem volt meg a hangjegyek nyomására szolgáló speciális felszerelés. HOFFGREFF öntött kottajeleinek 1559. év utáni sorsa, amikor is HELTAIé lett a kolozsvári műhely, nem ismeretes. HUSZÁR Gál könyvdíszeinek egy része BORNEMISZA Péterhez, másik része fiához, HUSZÁR Dávidhoz került,[72] azonban ezek az öntött kottajelek 1574 után egyetlen hazai műhelyben sem tűntek fel. Így BORNEMISZA énekeskönyve 1582-ben[73] hangjegyek nélkül jelent meg.

A HUSZÁR-féle kiadványt tartalmazó kötetet a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek eddig a Theol. 8° 6204 jelzet alatt őrizte. Miután értesültek e könyv nagy jelentőségéről, kiemelve a nagy raktárból, a régi nyomtatványok különgyűjteményében helyezték el HBF 3048 jelzet alá. A 17. századi, dísztelen bőrkötésű kötet első szennylevelének belső lapján 18—19. századinak tűnő kézírással két sorba írva a következő szöveg olvasható: „Ein sehr schönes böhmisches Gesangbuch." Ezt a téves megállapítást azután később áthúzták. A címlap alján a württembergi címer körül „Biblioth. Publ. Reg. Stuttg." feliratot viselő, feltehetően 19. századi, köralakú bélyegző lenyomata látható. Magyar szempontból érdekesebb az a két kézírásos bejegyzés, amelyek ugyanattól a 16. századi kéztől származnak. Az egyik a M_6a lapon olvasható a lapszélen a szövegtől függetlenül: „Ó kegyes, ó kegyelmes kegyes Krisztus irgalmazz nekünk". A másik a S_6a lapon az „Erős várunk nekünk az Isten" kezdetű zsoltár második versszakába betoldás ugyancsak a lapszélen: „Jézus Krisztus". Sajnos, a c_4b lap közepére beírt egyetlen szó olvashatatlanná vált azáltal, hogy a tinta megszáradása előtt csukták be a könyvet, és az írás ezzel — részben átkenődve a szemközti lapra — elmosódott. A legtöbb kézírásos bejegyzés a hátsó szennylevélen található. A rektón három különböző 16. századi kéztől származó latin nyelvű bejegyzés áll: „Saule Saule cur me persequeris" — „Omnia sunt hominum tenui penden. filo" — „Omnia si perdas famam". A lap alján három kis tolljegy. A harmadik kéz írta be e levél hátlapjára a legfontosabb bejegyzést: „Paulus Roch Norinbergensis me possidet". Sajnos, a kötet e 16. századi tulajdonosáról nem sikerült semmi közelebbit sem megtudni. Az említett magyar nyelvű bejegyzések alapján valószínűnek tűnik, hogy mielőtt Paul ROCH-hoz került, ha csak rövid ideig is, hiszen a nyomtatvány állapota kifogástalan, Magyarországon már használták ezt a kötetet. Feltételezhető, hogy e nürnbergi tulajdonossal került azután Németországba, majd — ma már ismeretlen időpontban, módon és közvetítéssel — mostani őrzőhelyére, Stuttgartba.

Az RMNy-ben regisztrált és bevezetőben már említett öt nyomtatványon,[74] valamint a most ismertetett négy kiadványon[75] kívül a Württembergische Landesbibliothekban még három további, 16. századi, hazai nyomtatvány is található. Ezek közül Leonhard STÖCKEL *Formulae tractandarum sacrarum*

[69] RMNy 351.
[70] RMNy 109.
[71] 42. jegyzet VARJAS kísérőtanulmánya 19.
[72] 16. jegyzet 79—80.
[73] RMNy 513.
[74] RMNy 98., 158., 205., 209., 846.
[75] RMNy 160., 229., 264., 266.

concionum[76] eddig négy másik példányból volt ismeretes. Bornemisza Péter *Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanuságoknak*[77] öt további példányban szerepel az eddigi nyilvántartásokban, míg Albert Grawer *Bellum Johannis Calvini* c. munkája[78] pedig kilencben.

Eddig ebben a stuttgarti gyűjteményben csupán szúrópróbaszerű keresgélés eredményeként tehát egy tucat 16. századi hazai nyomtatvány került elő. Ezek után nem indokolatlan annak feltételezése, hogy ebben a könyvtárban még további régi magyarországi nyomtatványok is lappanganak.

Ennek kapcsán szükségszerűen felmerül a kérdés: vajon honnan került ilyen viszonylag sok régi hazai kiadvány ebbe a délnémet városba? Sajnos erre egyértelmű és biztos válasz a jelenlegi ismeretek mellett nem adható. Bizonyos támpontot azonban néhány kötet azért nyújt. Hat, kizárólag magyar nyelvű kiadvány, vagyis fele az eddig ott ismert hazai nyomtatványoknak, található abban a három kötetben,[79] amelynek első lapján a „Monasterii Weingartensis. Anno 1622", ill. „Monasterii Weingartensis. Anno 1623" szövegű kéziratos bejegyzés található. Ebből megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy ebben az egykori württembergi bencés kolostorban, amely mintegy húsz kilométerre északra fekszik a Bodeni-tótól, a 17. század húszas éveiben viszonylag nagyobb számú magyar nyelvű könyvet őrizek. Az említett évszámok csak „terminus ante quem"-ként szolgálhatnak, vagyis ebben az időben már bizonyosan a bencések birtokában voltak. Lehetséges, sőt majdnem valószínű, hogy az 1622. és az 1623. év csak a könyvtári tulajdon megjelölésére szolgáló bejegyzés időpontja, de egyáltalában nem biztos, hogy azok már nem ezt megelőzőleg kerültek volna oda. Sőt a könyvek szinte tökéletes használatlan állapotából arra lehet következtetni, hogy a nyomtatványok hamarosan elkészültüket, vagyis a 16. század ötvenes-hatvanas éveit követően már Németországba jutottak. A weingarteni bencés kolostornak 1802-ben bekövetkezett feloszlatása után annak rendkívül gazdag könyvtára a stuttgarti királyi könyvtárba, ill. a mai Landesbibliothekba került.[80]

A most Stuttgartból előkerült Huszár-kötet alkalmat ad arra, hogy a legrégibb magyar nyelvű egyházi énekeket tartalmazó könyveket a teljesség és az ismeret példányok lelőhelyei szerint tekintsük át. Ezek alapján megállapítható, hogy az RMNy által nyilvántartott 19 kiadásból[81] példány a mai napig háromból nem ismeretes.[82] Csupán töredék formájában hat kiadás maradt fenn,[83] amelyek közül egy[84] kivételével a többi mind kötéstáblákból történt kibontás során került elő. Többé-kevésbé megviselt állapotban, vagyis csak hiányosan további hat kiadás maradt meg.[85] Mindössze négy kiadás az, amely teljesen ép példányból ismeretes ma.[86] Jól mutatják ezek a számok, hogy mennyire meg-

[76] Bártfa 1578 — RMNy 406 — Jelzete: Theol. 8° 17325.
[77] Sempte 1578 — RMNy 431 — Jelzete: Theol. 4°953.
[78] Bártfa 1597 — RMNy 790 — Jelzete: Theol. 4°5435a.
[79] Bibl. Hung. fol. 1565, HB 4002 és HB 8°1890.
[80] Ez különben részben leolvasható a jelzetekről is, hiszen a „HB" megjelölés a „Hofbibliothek"-ot fed.
[81] RMNy 18., 24., 70., 108., 160., 178., 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 648., 713., 804., 832.
[82] RMNy 70., 804., 832.
[83] RMNy 18., 24., 178., 357., 582., 648.
[84] RMNy 582.
[85] RMNy 108., 276., 353., 429., 640., 713.
[86] RMNy 160., 222., 264., 513.

tépázták a századok ezeket a használatra szánt és valóban sokat forgatott könyveket.

Különösen bizonyítják ezt, ha a teljességet összevetjük az őrzési hellyel. Ekkor kiderül, hogy mind a négy ép kiadás külföldön maradt fenn,[87] de egyetlen 16. századi egyházi énekeskönyv-kiadás egyetlen példánya sem Magyarországon. A hazánkon kívüli lelőhelyeken az ép példányokon kívül csak kötéstáblából kiáztatott töredékek ismeretesek,[88] míg egyetlen sérült vagy csonka példány sem. Ezzel szemben a történelmi Magyarország területén levő gyűjteményekben tíz különböző kiadás nem kevesebb, mint 24, de többé-kevésbé mind csonka példányát őrzik.[89]

Jól bizonyítják ezek az adatok a használatról, vagy pontosabban az elhasználódásról a fentiekben írottakat. Ezzel szemben, ha a magyar nyelvű nyomtatványok — nyilván nem sokkal megjelenésük után — külföldre kerültek, úgy ott — éppen a nyelv miatti „használhatatlanságuk" következtében — teljesen ép állapotban vészelték át a több évszázadot. Ezek szerint ilyen jellegű régi nyomtatványok előkerülésével, pontosabban előkerítésével a jövőben is elsősorban, sőt gyakorlatilag kizárólag a Lajtától és a Kárpátoktól nyugatra, ill. északra lehet számolni.

GEDEON BORSA

Ungarische Druckwerke aus dem 16. Jahrhundert in Stuttgart

In der Württembergischen Landesbibliothek war es mir möglich, eine Reihe von auffallend wertvollen Büchern in ungarischer Sprache aus den 60 Jahren des 16. Jahrhunderts aufzufinden. So tauchte der Katechismus von Péter MELIUS auf, der im Jahre 1569 in Debrecen gedruckt wurde. Dieser Vorkämpfer des Kalvinismus in Ungarn fasste in diesem Werk seine stufenweise herauskristallisierte Auffassung kurz vor seinem Ableben zusammen. Die Arbeit war bis jetzt allein aus einem Bericht des 18. Jahrhunderts bekannt. Besonders interessant ist dabei die Vorrede, die von MELIUS an den Fürsten von Siebenbürgen gerichtet wurde. Man kann diese Schrift kaum eine Widmung nennen, weil der Kalvinist in dieser ganz offen und ziemlich drohend den unitarischen Fürsten ermahnte. Zusammengebunden mit diesem Werk sind noch zwei weitere Frühdrücke aus Debrecen in ungarischer Sprache erhalten geblieben: ein kalvinistisches Glaubensbekenntnis aus dem Jahre 1567 und ein ebenfalls kalvinistisches Gesangbuch aus dem Jahre 1569. Aus dem ersten sind vier, aber laute unvollständige Exemplare erhalten geblieben, dagegen ist das sich in Stuttgart befindliche Exemplar ganz komplett. Das Gesangbuch war bis jetzt allein aus dem Unikat von Wrocław (Breslau) bekannt.

Doch befindet sich auch ein anderer Band in dieser Stuttgarter Bibliothek, der für die ungarische Wissenschaft einen noch grösseren Wert darstellt. Es handelt sich um das protestantische Gesangbuch von Gál HUSZÁR aus dem Jahre 1560, das als Anhang noch ein Primbuch (Gesänge für die Morgenstunden) aus dem Jahre 1561 enthält. Beide Werke waren bis jetzt ausschliesslich durch einen Bericht aus dem Jahre 1602 aus Debrecen bekannt. Das Gesangbuch von HUSZÁR vertritt das erste Durckwerk dieser Gattung in ungarischer Sprache: alle weitere Sammlungen der evangelischen und reformierten

[87] RMNy 160 — Stuttgart LB, RMNy 222 — Wolfenbüttel, RMNy 264 — Stuttgart LB és Wolfenbüttel, RMNy 513 — Olomouc Univ.

[88] RMNy 18 — Kraków Univ és Praha Strahov, RMNy 24 — Kraków Univ, RMNy 178 — Wolfenbüttel.

[89] RMNy 108 — Bp. Acad és Cluj Univ, RMNy 276 — Bp. Acad, RMNy 353 — Bp. Nat. (2 pld.) és Prešov Scient, RMNy 357 — Bp. Nat, RMNy 429 — Cluj Acad II és Cluj Univ, RMNy 513 — Bratislava Acad + Bp. Acad (2 pld.) + Bp. Nat + Univ+Nitra Dioec + Pápa Ref + Tîrgu Mureş, RMNy 582 — Cluj Univ, RMNy 640 — Cluj Acad II., RMNy 648 — Bp. Acad és Bp. Nat, RMNy 713 — Bp. Acad + Bp. Nat + Sárospatak Ref.

Kirchenlieder gehen auf diese Ausgabe zurück. Die Gesangbücher spielten in der ungarischen Literaturgeschichte eine besonders wichtige Rolle: in der Entwicklung der muttersprachlichen Poesie haben die damals enorm grosse Verdienste erworben. Obwohl die 105 Gesänge alle aus den späteren Ausgabe bekannt sind, bedeutet die Auffindung der Urausgabe doch ein Ereignis, nicht nur aus dem Standpunkt der Literatur- und Kirchengeschichte, sondern auch für die Musikgeschichte. Der Band enthält in 258, aus gegossenen Noten gesetzten Zeilen 67 Molodien, die alle für die älteste Notation dieser Lieder gelten.

Die Druckerei von HUSZÁR stand ab 1558 im Dienste der Reformation in der westungarischen Stadt Magyaróvár (Ung. Altenburg). Bis jetzt war die Frühtätigkeit dieser Offizin in dieser Ortschaft aus den Jahren 1558—1559, bzw. in Debrecen ab Mitte 1561 bekannt. Die Widmung des Buches — gerichtet von HUSZÁR an den oben schon erwähnten MELIUS — stammt vom 1. III. 1560 in Óvár. Das Titelblatt trägt die Jahreszahl 1560 und das Kolophon 1561. Man weiss, dass HUSZÁR in der Zeit zwischen 20. III. und 27. XII. 1560. in Kassa (Kachau) als ungarischer Prediger amtierte. Von dort aus musste er wegen seiner religiösen Auffassung in den letzten Tagen des Jahres 1560 nach Debrecen zu MELIUS flüchten. So ist es festzustellen, dass dieses Gesangbuch im Laufe eines Jahres in drei verschiedenen Ortschaften (Óvár, Kassa und Debrecen) gedruckt wurde. Aufgrund typographischer und ortographischer Charakteristika lässt sich auch die Grenze des Druckverfahrens zwischen Óvár und Kassa zu erkennen. So wurde die Kontinuität der Offizin von HUSZÁR bis Debrecen festgestellt, und Kassa als Druckort des 16. Jahrhunderts eindeutig bewiesen.

Auch weitere altungarische Druckwerke befinden sich in der Württembergische Landesbibliothek, die teilweise auch die Provenienzeintragung des im Jahre 1802 aufgehobenen Benediktinerklosters Weingarten aus den Jahren 1622 und 1623 tragen.

BUDAY GYÖRGY

Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson"-betűk megalkotójáról

A 17. századi betűmetsző, nyomdász és tudós TÓTFALUSI KIS Miklós életművének váltakozó értékelése jellegzetes példája annak, ami honfitársai között hagyományos osztályrésze azoknak a magyar embereknek, akik egy vagy más téren kitüntették magukat.

Ifjúsága csupa ígéret volt: a jóeszű fiú elnyerte az erdélyi politikai, tudományos és egyházi élet vezető személyiségeinek pártfogását és barátságát csakúgy, mint néhány saját korosztályához tartozó ifjúét.

A következő lépcsőfokot életében azok az Amszterdamban töltött évek jelentették, amelyek ifjúságának ígéretét minden szempontból valóra váltották. Tudományos téren a hollandiai egyetemeken tanuló két ifjú honfitársa közreműködésével korrigálta az 1646-ban J. JANSONIUS által Amszterdamban nyomtatott KÁROLI-féle magyar bibliafordításban fellelhető hibákat és tévedéseket és egyúttal, mintegy „mellékesen" bevezette a magyar helyesírás reformját, mely azóta is a magyar írás és nyomdászat fundamentuma.[1]

E rendkívül termékeny évek alatt az abban a korban és azon a területen legfejlettebb országban megtanult mindent ami megtanulható volt a betűmetszés, betűöntés és könyvnyomtatás terén, hogy a magyar biblia javított kiadását kinyomathassa Amszterdamban a saját költségén és a saját betűivel. Az erdélyi fejedelemség hivatalos körei szándékoztak ugyan kihozni egy új kiadást, mely régóta esedékes lett volna, és ami egy túlnyomóan protestáns országban, mint Erdély volt akkoriban, nemzeti ügynek számított, de a tervet nem sikerült megvalósítaniok.

Bár eredeti feladatának csupán a magyar nyelvű biblia erdélyi kinyomtatásához szükséges betűanyag produkálását tekintette, KIS Miklós nemzetközi méretekben és szinten is hozzájárult az emberi művelődéshez azzal, hogy megalkotta antikva, kurzív, görög, héber és több keleti betűtípusait, melyek közül számos, különféle nevek alatt él tovább és kiváló nyomdászok és kiadók favorizálják őket a világ legalábbis két kontinensén.

Ezek közül a betűtípusok közül a legutóbbi időkig a kiváló holland Anton JANSONnak tulajdonított és róla elnevezett betűkről Harry CARTER derítette ki 1953-ban, hogy azok valójában KIS Miklós alkotásai voltak.[2]

[1] TOLDY Ferenc: *Régi Magyar Nyelvészek*, Pest, 1866.

[2] A Janson—Kis betűk azonosításáról szóló első publikáció: CARTER, Harry—BUDAY György: *The Origin of the Janson types: with a note on Nicholas Kis* Liontipe Matrix 18, London, March, 1954; később, sokkal részletesebben, ugyanazon szerzők tollából ld. *Nicholas Kis and the Janson Types*, Gutenberg Jahrbuch, 1957. 207—212. TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre*. Filológiai Közlöny, 1968. 563—575. KIS működésére vonatkozó külföldi kutatásokról szóló tanulmánya végén, TOLNAI mint „minden eddiginél

Az erdélyi magyar mester elismertetése két és fél századdal idő előtti halála után következett be, távol szülőhazájától, ahol kiábrándult, megnyomorított, megalázott emberként temették el 1702-ben.

Amikor hollandiai éveinek optimizmusában és szabadságában, virágzó karrierjének közepén visszaemlékezett eredeti, lelkesen vállalt szándékára, hogy szép könyvek olcsó áron való előállításával szolgálja Istenét és hazáját, hogy a szegény emberek is megvásárolhassák — életének legtragikusabb hibáját követte el. 1690-ben visszatért Magyarországra, pontosabban Erdélybe, ahol olyan állapotokat talált, melyekben nem volt biztosítható a számára az a hely, amelyet korábban élvezett; a hazába, amely nem tudott és nem is kívánt olyan otthont adni a számára, mint amilyen megillette.

Kis távolléte alatt az erdélyi állapotok — a szakadatlan háborúság és a katonai megszállás következtében — rendkívül leromlottak. Ezenkívül régi patrónusai, hívei és barátai legtöbbje vagy még hazatérése előtt, vagy kevéssel azután meghalt. Helyükre rosszindulatú, irigykedő, gyűlölködő emberek kerültek. Ádáz ellenségek raja ármánykodott ellene, coccejanizmusa és cartézianizmusa címén és pl. azért az „irritáló szokásáért", hogy kéziratait a nyomtatás megkezdése előtt észrevette és kikorrigálta a hibáikat. Nehezteltek reá a templomban, az istentiszteleteken neki engedélyezett helye miatt és az öltözékért, amelyet fiatal felesége hordott, és amely túl jó volt a „vasmíves" feleségéhez. Amszterdam után mindezek a kicsinyességek és az egész életmód általában a szerencsétlen ember utolsó tíz évét a megpróbáltatások elleni teljesen reménytelen küzdelemmé tették.

A nyolcvan s egynehány kisebb-nagyobb kiadvány, amelyet 1694 és 1702 között Kolozsvárott megjelentetett, a magyar nyomdászat történetének értékes teljesítménye, bár az olvasónak sokszor gondolnia kell azokra a súlyos műszaki nehézségekre, melyeket Kisnek az adott körülmények között le kellett győznie. De figyelembe véve azt, hogy jól sikerült munkája valóban milyen kitűnő volt, méltó dolog néhány további adalékot közölni a 17. századvég e kiváló magyar betűmetszőjének fejlődését és munkásságát illetően. Mielőtt erre rátérnék, legyen szabad megemlítenem, hogy milyen öröm a számomra ez a cikk, melyben alkalmam van hangsúlyozni, hogy a Janson—Kis betűk azonosságának első felismerése teljességgel Harry Carter érdeme, az én szerény részem a kutatómunkában csak abból állott, hogy segítettem neki annak magyar aspektusaival.

Kis pályája szülőhazájában is elég kedvezően indult. 1650-ben született az Alsó Miszt-Tótfalu nevű községben — a szülőfalujára való utalást gyakran használta részben, vagy teljes alakjában nyomtatványain. Szüleiről semmit sem tudunk, bár Kis temetésén az egyik szónok elmondta, hogy „Jóllehet nem Úri Nemzetből, mindazonáltal tisztességes emlékezetű Szüléktől vévén eredetet." Bár írásaiban sohasem vindikálta, hogy „kiváló diák" lett volna, az ifjú Miklósnak tanítói véleménye szerint elég jól kellett dolgoznia a szomszédos Nagybányán, mivel tanulmányai következő állomásán a „nagyenyedi kollégium kenyerét ette" — ahogy az ösztöndíjas diákokat e híres erdélyi főiskolán még az én édesapám ottani diákoskodása idején is nevezték. Teológiai tanulmányai során Kis különösen a latin és a héber nyelvben tüntette ki magát

meglepőbb" és „valóságos szenzáció számba menő" felismerésnek minősíti a Janson-Kis betűk azonosítását; a következő évben pedig a *Gutenberg Jahrbuch*ban megjelent cikket, némileg rövidítve, magyarul is közölte a *Magyar Könyvszemle* 1969. 136—141.

— és mint egyik új életrajzírója, MOLNÁR József felhívta reá a figyelmet —, a később vele kapcsolatban oly gyakran használt „híres" jelzőt először az enyedi időkben alkalmazta rá a kollégium egyik legkitűnőbb diákja, aki fennmaradt naplójában feljegyezte, hogy „kaptunk híres preaceptort, úgymint Tótfalusi uramat".[3]

Az enyedi professzorok között számos nemzetközileg ismert személyiség is volt és ezekben az években alapozódott meg egész életre szóló barátsága PÁPAI PÁRIZ Ferenccel, aki egy évvel volt idősebb nála. PÁPAI tanácsa döntő fontosságúnak bizonyult az amszterdami évei vonatkozásában. KIS tanulmányai befejezése után mintegy három évet a fogarasi kollégium tanáraként töltött el és elég pénzt tett félre, hogy az erdélyi akadémiai szokásoknak megfelelően induljon a nyugat-európai tanulmányútra — a 17. században ez általában Hollandiát és Angliát jelentette —, hogy az ottani egyetemeken koronázza meg tanulmányait. „. . . Kegyelmed praeter propria studia, circumspicialna a' Typographiákban, és ott annyira vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a' Typographiát (minthogy a' sok tudatlan emberek tractálásokkal igen eltöltek az itt nyomtatott könyvek a' sok errorokkal) és kitisztítaná azokat, igen jól tselekedné. Mert Prédikátoraik Istennek hála elegen vannak Erdélyben, de illyen ember kellene igen, a' ki nintsen," — javasolta PÁPAI. HORTHI István, helybéli lelkész, később püspök, DÉSI Márton és PATAKI István professzorok, akikkel KIS a tervet megbeszélte, teljesen egyetértettek ezzel az elképzeléssel, míg BETHLEN Miklós — mikor KIS már Hollandiában volt — azt írta neki, hogy „Tsak lopd-el Hollandiának mesterségeit és tsináljunk Erdélyból egy kis Hollandiát" — tréfásan hozzátéve, hogy „míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lészen." TÓFEUS püspök szintén azt mondta neki, hogy a biblia korrigálásával több hasznot tehet nemzetének mint a prédikátorsággal.[4]

1680 őszén KIS elindult Hollandiába, 350 tallérral a zsebében, csatlakozva APAFI fejedelemnek a hivatásos diplomata ABSOLON Dániel vezetésével XIV. Lajos francia királyhoz küldött követeihez. Hivatalosan és teológiai tanulmányok mellett mint a magyar biblia új kiadásának korrektora ment Hollandiába, de a szíve mélyén eltökélte, hogy amint csak lehetséges, mindent elsajátít a nyomdászatból. A kutatás mindezideig nem derítette fel, hogy pontosan hogyan és miért utazott ilyen diplomáciai küldöttséggel — lehető következtetések e cikk további részleteiből esetleg levonhatók.

Belgiumba — ahogy Hollandiát vagy a Németalföldet akkor gyakran nevezték — megérkezésükkor KIS elhagyta a követeket és ellátogatott Leydenbe és Utrechtbe, mielőtt döntött volna az Amszterdamban való letelepedésről. Utrechtből 1680. november 12-én kelt és ABSOLONhoz intézett leveléből kitűnik, hogy a delegáció már továbbutazott Franciaországba anélkül, hogy elbúcsúzhatott volna tőlük az amszterdami Svéd Király nevű vendégfogadóban, amint azt megbeszélték volt, és mielőtt ABSOLONtól megtudhatta volna, hogy a megígért „Teleki beneficium"-ra számíthat-é vagy sem. A levélből nem derül ki, hogy KIS hollandiai tanulmányainak finanszírozására — ami a legvalószínűbb — szolgált ez a beneficium, vagy a bibliakiadás előkészítésével kapcsolatos munkálatok kiadásainak fedezésére vagy valami más célra volt fordí-

[3] MOLNÁR József: *Tótfalusi Kis Miklós ébresztése.* Új Látóhatár (München) 1971. 5. sz. 465—493. A cikk első fejezete egy KISről szóló magyar nyelvű kötetnek, mely Münchenben sajtó alatt van.

[4] *Mentség,* 52. l. és 70—71. l.

tandó. Kis kérte, hogy a választ, ill. leveleket az Elzevir nyomda címére küldjék neki.

Kis Miklós *Mentségé*ből,[5] melyet húsz évvel később Kolozsvárott írt és jelentetett meg, tudjuk, hogy a híres Blaeu nyomdász cég tulajdonosa, miután Kis beszámolt neki az erdélyi könyvkiadás állapotáról és szükségleteiről, azt tanácsolta neki, hogy legelőször is tanulja ki a betűmetszés művészetét, annak ellenére, hogy a szokásos inas-évek életkorát már régen túlhaladta. Bár Kis a nevét nem említi meg, az indirekt utalásokból nagyon valószínű, hogy Dirk Voskens-szel állapodott meg, hogy az hat hónapon át oktatja őt betűmetszésre 200 forintért.[6]

„Mert az én Mesterem-is azt mondja vala az alkuváskor, hogy ő ugyan fogadja, hogy a' *principium*okat hiven *communicál*ja; de kilencz vagy tíz esztendei *praxis* tészi az embert *perfectussá* mert én azt kívántam vólna, hogy engem *perfectussá* tegyen."[7]

Kis erőfeszítését siker koronázta. Rövidesen nemcsak mint a „romana" és „italica", hanem görög, német és héber betűk, nemkülönben a ritkább keleti, „orientális" betűk, mint a szír, kopt, örmény és grúz betűket metsző és öntő mesterként is igen keresett lett. A *Mentség*ből és néhány fennmaradt és publikált levélből tudjuk, hogy munkáját angol, német, svéd, olasz és lengyel nyomdák is igénybe vették. Egyeseknek inasokat tanított be, másoknak matricát készített, megint másoknak betűket szállított.[8]

Távoli országok, például Grúzia, ahol azelőtt még nem volt könyvnyomtatás, „hanem — mint a törökök — csak kézzel írtak", első nyomdai betűiket tőle rendelték meg amszterdami tartózkodása idején. Míg a grúziai megrendelés hollandiai működésének volt az eredménye, talán mint magyar a legbüszkébb — mint Tolnai Gábor írja[9] — arra a megrendelésre volt, amely Itáliából érkezett hozzá Amszterdamba, a Toscan nagyhercegtől, Cosimo del Medicitől, aki „generosus" ember lévén elhatározta, hogy egy jó betűöntő műhelyt állít

[5] *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedeteinek Mentsége, Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítetett.* Kolosváratt, 1698. Esztendőben. — Ez a több mint 100 oldalas önéletrajzi könyv sok adatot és információt tartalmaz a nyomdászatról és általában mind Hollandiában, mind Magyarországon, a 17. század végén. Nem tévesztendő össze Kis *Apologia Bibliorum* c. művével (Kolozsvár, 1697), amely — latinul — megvédi az Amszterdamban 1685-ben kinyomtatott magyar biblia kiadásának szövegkorrekcióit és a magyar helyesírás javításait. A szókimondó Mentség nem hozott igazi védelmet szegény Kisnek. Ellenkezőleg, a fejedelemség vezetőinek többsége még inkább ellene fordult. Bánffy gubernátor eklézsia előtti nyilvános megkövetésre kényszerítette, ami a mélységesen vallásos embert igen bánthatta; azonkívül elkobozták és megsemmisítették a *Mentség* minden hozzáférhető példányát és kierőszakolták, hogy Kis mind írásban, mind nyomtatásban visszavonja az abban írottakat. (1698. június 13.) Bod Péter látta a visszavonó nyilatkozatnak, a *Retractio*-nak egy példányát és megállapította, hogy az utókor szemében ez nem Kisre, hanem ellenfeleire hozott szégyent. *(Magyar Athenás* 302. l.) A *Mentség* egyik fennmaradt példánya jelenleg az Országos Széchenyi Könyvtár birtokában van, Budapesten. Újra-kiadták: Gyalui Farkas, Kolozsvár, 1902; Tolnai Gábor, a Kner nyomda kiadásában, Gyoma, 1940; Bán Imre, Budapest, 1952; Tordai Zádor, Bukarest, 1954.

[6] *Gutenberg Jahrbuch*, Mainz, 1957. 209. ld. még Kis 1681. január 15. keltezésű levelét Amszterdamból Pápai Páriz Ferenchez, melyet idéz Bod Péter: *Erdélyi Féniks* (Nagyszeben, 1767.), 27. jegyzet.

[7] *Mentség*, 56. l.

[8] Bod: *Erdélyi Féniks*, 28. jegyzet.

[9] Tolnai Gábor: *A great Transylvanian Printer.* The Hungarian Quarterly 1940—41. 4. sz. 567—577.

fel Itáliában. Emberei alapos tudakozódás után úgy találták, hogy Kis volt „a legjobb betűmetsző Európában". Következésképp nemcsak hogy nagymennyiségű felszerelést vettek tőle az új öntöde részére, de megpróbálták rábeszélni, hogy — igen előnyös feltételek mellett — vagy egy fél évre menjen el személyesen is Firenzébe, „hogy ott *discipulus*okat tanítanék, és *Fusoria Officinát erigálván* megmutogatnám, miképpen kell élni az eszközökkel, a' mellyeket tőlem szerzettenek vólt", írta.[10]

Mindez akkor történt, amikor Kis már készülődött az Erdélybe való hazatérésre s nem ment Firenzébe a bőkezű ajánlat ellenére sem. „Tsak ezt-is nagy *gloriá*nak tarthatná a' Magyar nemzet, hogy mi, a' kik anakelőtte *Itáliá*ból vöttük a' Betüket . . . most azt megértük, hogy ök szorúltanak mi reánk Betü végett" — kommentálta az ügyet Kis 1698-ban.[11] Az utókor szemszögéből azonban nemcsak Kis személyes életsorsa vonatkozásában kell az olasz ajánlattal szembeni negatív elhatározását hibásnak ítélnünk, hanem még inkább a betűalkotás és a könyvművészet egyetemes története szempontjából. A „Janson-betűk" tényleges alkotója számára Medici pártfogása minden bizonnyal más, azokkal egyenértékű, de talán még azoknál is szebb további alkotások létrehozását eredményezhette volna a nyomdászat történetében.

Ehelyett Kis folytatta előkészületeit a hazatérésre. Számos ékezetes betűkkel is ellátott betűsorozatot készített: az ékezetes betűket jobban szerette, mint a ligatúrákhoz hasonló betűkombinációkat, melyek abban az időben a magyar nyomdászatban még széltében használatosak voltak magánhangzók esetében is. Mindez beléilleszkedett azokba a tervekbe, melyeket az egyházi és világi rendek néhány évvel ezelőtt a fejedelem rendelkezésére egybehívott kolozsvári gyűlésen elhatároztak. A gyűlés célja az volt, hogy jó előre tisztázza a biblia nyomtatásával kapcsolatos különféle problémákat. Többek között egy petíciót nyújtottak be Apafi fejedelemhez, amelyben azt javasolták, hogy „az mi kegyelmes urunk eő Nagysága is requirálja az Lengiel királyt arról, hogy eő Nga valami Typographiához való eszközöket és exemplárokat akar hozatni, [itt az „exemplár" könyvet jelent, kötve vagy bekötetlenül] hanem annak mind securitással, mind penig az mi az vámokat s harmincadokat illeti, azok iránt mutassa jó akaratytyát, quod justum et aequum eő nga is praestalja."[12]

Azonban az otthonról jövő hírek egyre rosszabbodtak és egyre világosabbá vált, hogy a biblia kinyomtatása Erdélyben a fennálló körülmények között nem lesz lehetséges. Viszont sem a fejedelemnek, sem más hatóságnak nem volt módjában, hogy Amszterdamba megfelelő összeget átutaljanak a biblia Hollandiában való nyomtatása költségeinek fedezésére — akár be lesznek kötve a példányok, akár nem. (Történetesen Apafi fejedelem támogatásával jó könyvkötészet fejlődött ki ebben az időben Erdélyben, a kötés tehát helyileg is elkészíthető volt.) Ezen körülmények között jutott Kis arra az elhatározásra, hogy a bibliát nemcsak előkészítse, hanem ki is nyomtassa Amszterdamban, mondván, hogy „Hozzá fogok én egy szegénylegény lévén, és megmutatom, hogy egy szegénylegénynek szíves devotioja többet tészen, mint egy Országnak immel-ámmal való igyekezeti . . ."

[10] *Mentség*, 67. l.
[11] U. o., 69. l.
[12] ld. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. k.* Művelődési törekvések a század második felében, Herepei János cikkei, Budapest—Szeged, 1971. 268. l.

Az 1683 végi kolozsvári gyűlés petíciójában anticipált könyvszállítási problémákkal néhány évvel később, 1690-ben is szembetalálta magát, amikor bibliáit, psaltériumait és Új Testamentumait Lengyelországon keresztül próbálta Erdélybe juttatni. Bár kétféle fokozatú antiqua és kurzív betűket és négy héber betűkészletet átadott a lengyel Marcus FRANKEL megbízottainak, amiért a lengyelországi útvonalon érvényes oltalomlevelet ígértek, egy lengyel főnemes a könyvesládákat mégis lefoglalta. APAFI fejedelem közvetlenül a lengyel királyhoz fordult kérve közbelépését túlbuzgó honfitársánál, hogy a könyveket felszabadítsa. Az azonban hajthatatlan volt s nem engedelmeskedett sem a király, sem a püspök parancsának. A könyveket elküldi Rómába, a pápának, hogy ,,lássa, mit tsinál vélek'' mondotta. Az érvelése az volt, hogy KIS könyvesládáinak jegyzékére bukkanva feltűnt neki az ,,Aranyas Biblia'' (biblia aranyozott kötésben) megjelölés, amit ő ,,Ariánus'' bibliának értett. Az arianizmust 325-ben a niceai zsinat ítélte még el, de a 17. század végén újjáéledt nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem Angliában is. John EVELYN naplójában is találunk utalást reá.[13] A *Mentség*ben KIS Isten áldásába ajánlja az elhunyt fejedelem emlékét jó szándékaiért és amiért annyit költött a bibliák visszaszerzése érdekében. De elmeséli, hogy Isten után ténylegesen a nagy hegyi tolvajoknak köszönheti a könyvesládák felszabadítását . . . A véletlen folytán ugyanis éppen akkoriban egy rablóbanda rontott rá a környék kúriáira és kolostoraira, nagy károkat és veszteséget okozva Lengyelországnak azon a részén. A lengyelek valahogyan arra gyanakodtak, hogy az átutazó magyarok küldték rájuk a banditákat, megtorlásként jószágaik lefoglalásáért. Így aztán azzal a feltétellel szabadították fel azokat, hogy többször nem küldjük rájuk a fosztogatókat, írja KIS hozzátéve, hogy ,,mi pedig azoktól szinte úgy féltünk, nemhogy vélek egyet értettünk volna.''[14]

De térjünk vissza a biblia nyomtatására Amszterdamban. Világos volt, hogy a nyomtatás költségeinek fedezésére KISnek mind több és több betűt kellett metszenie olyan megrendelőknek, akik ezért a munkáért hajlandók voltak jól fizetni. Megemlíti, hogy a betűmetszéssel óránként egy tallért keresett, azonban télen gyertyafénynél kellett dolgoznia. Munkája természetével magyarázza hallgatag ember voltát és, hogy miért nem vállalt prédikálást: ,, . . .mert az a' mesterség, a' mellyet én oda-fel üztem tized fél esztendeig, annyira meg kivánnya, hogy az ember reá függessze minden elméjét és szemeit; hogy semmiképen nem lehet ezt jól tractálni, 's egyszersmind beszélleni. Innét vólt, hogy kivált eleinten, módnélkül el-szoktam vólt a' beszédről. Hogy haza jövék pedig, azólta a' sok tribulatio kimondhatatlan sok búba és melancholiában merite.''[15]

A helyzet, mely Erdélyben fogadta, egyáltalában nem volt szívderítő. A városok a Habsburg császár német katonái kezében voltak. Felszabadító vagy megszálló csapatok? — a vélemények eredetileg nyilván megoszlottak. A legtöbb

[13] 1699-ben és 1702-ben EVELYN azt írja, hogy ez a hitvallás most csodálatosan elterjedt. 1699 július 26-án egy prédikátorról ír, aki ,,a délutáni katekizmus után beszélt az istentelenség, arianizmus, a kvékerek és a libertinusok kárhozatos eltévelyedéseiről . . . ebben a korszakban.'' Erdélyben az unitárius egyház határozottan virágzott és KIS, a legjobb erdélyi tradíciónak megfelelően, kolozsvári működése során számos unitárius könyvet is nyomtatott, például egy unitárius püspök és egy lelkész imakönyvét. Természetesen ugyanebben a szellemben nyomtatott könyveket és egyebeket az Erdélyben újraéledő jezsuita rend számára is az 1690-es évek végén.

[14] *Mentség*, 100. l.

[15] U. o. 16. l.

házba katonaság volt beszállásolva és a generálisok, akik KIS hazatérése idején a hatalmat gyakorolták, kis zsarnokokként viselkedtek, nem hagyva semmi kétséget a tekintetben, hogy ők a fejedelemséget megszállott területnek tekintették és aszerint kezelték.

Bár LIPÓT császár — ebben az időben, amikor az erdélyi fejedelemség függetlensége jóformán teljesen megsemmisült — angol, holland és porosz nyomásnak engedve kiadta a „Diploma Leopoldinum"-ot, mely a vallásszabadságra vonatkozó korábbi törvények érvényben tartását ígérte; és ámbár Angliában a még megmaradt protestáns kápolnákban, a White-hall templomában és Windsorban — mint valamivel előbb EVELYN feljegyezte — hálaadó istentiszteletek tartását rendelték el a török elleni háború sikerességéért, az erdélyi református egyház számára valójában a megpróbáltatások idejét jelentette.[16]

A 17. századvég felfordulásai azonban nem korlátozódtak a Duna és a Kárpátok országaira. A vallási és politikai türelmetlenség Angliát sem kerülte el teljesen, azt az Angliát, amely pedig századok során többnyire jó példát adott arra, hogy történeti fejlődés és változások hogyan valósíthatók meg kevésbé erőszakos és kevésbé kegyetlen eszközökkel, mint ahogy az a legtöbb más országban történik. Az 1680-as években, amikor KIS a Csatorna túlsó oldalán, Hollandiában élt és dolgozott, ilyen kivételes korszak ébredt Angliára. 1683-ban az ún. Rye-házi összesküvést leplezték le és a vádlottakat könyörtelenül büntették. JEFFREYS bíró és a nevéhez kapcsolódó „véres" vésztörvényszék korszaka volt ez Angliában — kevéssel azelőtt, hogy a vérszomjas CARAFFA generálist, az ugyanolyan mértékben gyűlölt RABUTIN elődjét, császári helynöknek nevezték ki Erdélyben. És ez volt az az év, amikor KIS Miklós szép magyar bibliája elhagyta a sajtót.

A hírhedt JEFFREYS egyik életrajzírója nemrégiben a bíró mentségére hangoztatja, hogy személyisége és tettei megítélésében a történeti diszciplínát szükséges alkalmazni, tehát saját korának és nem a mának viszonylatában láttatni őt. A 17. század tory-jai nem egyenlők a modern konzervatív párt tagjaival, és a protestáns „disszidensek" nem azonosak a 20. század methodistáival, írja. De helyeslőleg idézi egy Lancashire-i békebírónak „északi józanságról" tanúskodó szavait, aki „Anglia lakosságát ebben az időszakban három csoportra osztotta fel: gazfickókra, bolondokra és bölcs emberekre; az első csoportban levők összeesküvéseket szőnek, a másodikban levők hisznek bennük, míg a harmadik csoportba tartoznak azok akik átlátnak mindezeken."[17]

Számolnunk kell e korszak kivételes jellegével, ha megkíséreljük megérteni KIS keserű latin versikéjét, melyet *Mentségé*ben idézett:

Anglica terra vale: fueras mihi Carcer & Orcus;
Angelicam quo te dicere jure queam?

[16] NAGY G.: *The Reformed Church in Transylvania.* The Hungarian Quarterly (Budapest) 1940. 672—673. A protestantizmus helyzetére nézve ld. MAKKAI, László: *Histoire de Transylvanie.* Paris, 1946. „... Ez az Erdély volt az amelyet Európa 1550-ben úgy ismert meg, mint az első vallási kompromisszum megvalósítóját, amikor az erdélyi országgyűlés proklamációt adott ki a katolikus és protestáns vallásszabadság gyakorlására. Martinuzzi halálával a katolicizmus elveszti fő védnökét és 1556-ban Izabella királyné már egy főként protestáns országba tér vissza. ... Méliusz Juhász Péter hatására a kolozsvári egyház 1559-ben a genfi hittételeket fogadta el, s ezt az irányt akkor a »magyar« vallásnak neveztek, a »német«-nek nevezett lutheránizmussal szemben ... és az ország többsége kálvinista lett." 164—165.

[17] P. J. HELM: *Jeffreys.* London, 1966. 12. és 16. l.

Keserű versének összefüggése az, hogy saját szülőhazáját kárhoztatja hasonló keserűséggel, amiért egész életét haszontalannak érzi, amiért megfosztotta őt korábbi ambícióitól és munkakedvétől. „Nem-is tsuda, ha engem idő elött el-ér a' vénség: mert Belgiumban (azt merem mondani) 30 esztendeig nem őszültem, és nem vénültem vólna annyit, mennyit itt a' 9 esztendötöl fogva", — és ehhez teszi hozzá: „Úgy hogy igazán mondhatnám Erdély felöl, a' mit Anglia felöl (mert ott is volt valami bajom) mondottam vólt, mikor onnét kijöttem."[18]

Isten hozzád angol föld: számomra börtön és pokol voltál;
Mily joggal mondhatnálak téged Angyalinak?

Csak természetes, hogy e cikk írója, aki maga is Erdélyben született és nőtt fel, és aki mint iskolásfiú virágcsokrot vitt néhány osztálytársával évenként KIS magányos sírjára az öreg házsongárdi temetőbe, és akinek angliai tapasztalatai annyira ellentétesek a kolozsvári kollégium híres nyomdászának soraival, zavarban van a keserű sorok olvastán. Valami olyan kényelmetlen érzés ez, mint amikor az ember meghitt barátai közül az egyik nem szereti a másikat. Mindez évszázadokkal ezelőtt történt, mégis jó lenne kideríteni ennek az érthetetlen haragnak az okait. Amint az 1957. évi *Gutenberg Jahrbuch*ban megjelent cikkben írtuk volt: angol források eddig nem produkáltak semmi érdemlegeset KIS itteni látogatását illetőleg. Ez a helyzet azóta sem változott.

Ami KIS Angliában is használt matricáit és betűit illeti, Harry CARTER és Christopher RICKS azonosítottak egy dupla ciceronak megfelelő héber betűtípust, amelyről megállapították, hogy egyike a TÓTFALUSI KIS által metszetteknek és amelyet amszterdami mintalapján „Augistin. Hebr." nek nevez. CARTER és RICKS azt is kimutatták, hogy ezt a betűt használták 1695-ben egy héber Haggadah-kiadásban.[19]

Más betűtípusokon kívül CARTER és RICKS a JAMES-féle öntöde betűmintái között talált egy angolul „Two-line English Roman and Italick"-nak nevezett betűtípust (sorszáma: 103), amelyről megállapították, hogy főként, ill. teljes mértékben, azonos KIS „Clein Canon" betűivel. A katalógus szerint JAMESnek 235 matricája volt ebből a betűtípusból és valószínű, hogy ezek „ugyanazok amelyekből Robert Andrews-nak 255 matricája volt". Ezekre a „Two-line English" betűkre utalt Harry CARTER Horace HART: *Notes on a century of typography at the University Press*, Oxford, 1693—1794 c. művének új, fakszimile kiadásához írott jegyzeteiben. (A HART-kötet eredetileg 1900-ban jelent meg.)[20] E két betűtípust úgy látszik 1692-től kezdődőleg használták Londonban és ennek a betűkészletnek a megvásárlását jegyezték fel számadásaikban az oxfordi egyetemi nyomda raktárnokai 1695-ben: „Szept. 13. Mr. Andrewsnak görög »Brevier« (azaz 8 pont méretű) és »2-line English« betűkért." — csak persze angolul. HART egyik jegyzetében megállapította, hogy annak írásakor, 1899-ben, az Oxford University Pressnél e készletnek sem patricája, sem matricája, sem maguk a betűk nem voltak már meg és a könyvében közölt

[18] *Mentség* 38. l.

[19] Edward Rowe MORES: *A dissertation upon English typographical founders and foundries [1778] with a catalogue and specimen of the typefoundry of John James* [1782]. Kiadta, bev. és jegyz. CARTER, Harry és RICKS, Christopher. Oxford University Press, 1961. 105. l.

[20] CARTER kiadása a Clarendon Pressnél jelent meg, 1970-ben.

reprodukcióit kliséről nyomják. Megjegyzi azonban, hogy az eredeti betűket a *The Works of Mr. William Shakespeare*, 1770, Royal 4to, Clarendon Press c. kiadványuk belső címoldalain használták; és az, hogy a betűkészlet 1794-ben még megvolt és nyomtattak vele, azt bizonyítja, hogy az említett 1794. évben más szedésmintákon is megtalálhatók a nyomda eredeti betűmintakönyvében.

Aligha van olyan erdélyi betűmetsző, aki ennél, hogy ti. „Mr. Shakespeare" munkáinak nyomtatásához használják a betűit, nagyobb dicsőségre tartana igényt és biztos vagyok benne, hogy Kis Miklós se vindikált volna nagyobbat. Különösen ha megsejthette volna, hogy a 20. században az ő régi szép betűit Updike, van Krimpen, Stanley Morison, és persze Harry Carter állandó érdeklődésének eredményeként – a világ két legnagyobb betűkészítő vállalata, a Linotype és a Monotype cégek, felújított változatokban — jóllehet „Janson" és „Ehrhardt" néven — újra kihozták a közelmúlt években.

De a 17. században ezek és feltehetően Kis más, még nem azonosított betűtípusai, csak közvetett úton kerültek az angol nyomdászok kezébe, nem közvetlen, személyes vásárlás útján. Így nem vetnek fényt Kis nyilvánvalóan szerencsétlen kimenetelű angliai tartózkodására.

Ez a személyes látogatás nem szükségképpen a magyar biblia, a zsoltárok és az Újszövetség kinyomtatása, vagy az amszterdami betűmintalap kibocsátása — ezt általában 1685—86-ra teszik — után történt. A nyugat-európai kutatás különösen az amszterdami mintalap reprodukálása és még inkább a „titokzatos holland 'Janson' betűk"[21] azonosítása óta hajlamos arra, hogy Kis Miklósban elsősorban a kitűnő betűmetszőt — ami kétségtelenül volt is — értékelje. Ez volt az a terület, amelyen a nemzetek feletti, egyetemes emberi művelődéshez hozzájárult. Szülőföldjén viszont leginkább mint nyomdászt és kiadót, írót, fordítót, sőt mint költőt és filológust értékelték, és ez bizonyos mértékben megkönnyíti annak megértését, hogy az előkerült és Kolozsvárott 1940-ben, majd Budapesten 1942-ben újra reprodukált amszterdami mintalap után is, a történészek és tipográfusok egyike sem tudta meglátni, ill. felismerni a Kis által alkotott betűk és az ún. Janson-betűk azonosságát — noha sokan közülük Kis őszinte nagyrabecsülői voltak.

Nem felejtendő el az sem, hogy amikor Kis útnak indult „Belgium"-ba legfőbb feladatának azt tartották, hogy elvégezze a magyar biblia korrigálását és nyomtatásra való előkészítését, ami mint említettük, nemzeti ügy volt az abban az időben főként protestáns Erdélyben. Nem volt-é lehetséges, hogy a fejedelemség vezetői valami más és hasonló, nemzeti szempontból is hasonló jelentőségű feladattal *is* megbízták volna?

Az 1680-as években Apafi fejedelem kénytelen volt katonailag összefogni a pogány törökkel a Habsburg császár ellen, hogy annak a „goodly K: dome of Hungarie" — ahogy Evelyn utalt meleg rokonszenvvel Magyarországra — népének szenvedéseit enyhítse és különösképp, hogy a magyar protestánsokat a császári hadak és kegyetlen parancsnokaik elnyomása alól kiszabadítsa. Ennek a lépésnek magyarázatára egy széles körű propagandakampányt indított, hogy a keresztény Európát biztosítsa, hogy távolról sem a keresztény hit cserbenhagyását célozza katonai vállalkozása, hanem éppen ellenkezőleg, a vallás szabad gyakorlatát kívánja biztosítani minden magyar számára.

A kampánnyal egy időben, nyilván annak részeként, egy szép kiállítású tizenhat leveles fólió formátumú pamflet jelent meg, latinul és angolul, a követ-

[21] Barker Nicolas: *Stanley Morison*. Macmillan, London, 1972. 175. l.

kező címen: *The Declaration of the War Lately set out by the most Illustrious Michael Apafi, Prince of Transilvania against the Emperour's S. Majtesty.* According to the Transylvanian Copy 1682.

A címzettek, akiknek a röpirat dedikálva volt:

A keresztyén világ minden királya, hercege, állama, az egész Szent Római Császárság minden Előkelősége és Rendjei, végül pedig az elnyomás terhe alatt nyögő szerencsétlen Pannonia népéhez, amiről örökkévaló Emlékezetre, Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a Magyar királyság csatolt részeinek Ura és a Székelyek grófja, kinyilatkoztatom és bizonyságot teszek, őszinte Igazsággal és tántoríthatatlan Hittel . . .

Kiadóként ,,Francis Smith, Sen. at the Elephant and Castle in Cornhill, London'' és a megjelenés évszámaként 1682 van feltüntetve.[22]

Apafinak 1678-tól kezdődően különféle manifesztumai ismeretesek, de a Smith-féle pamflet azért is érdekes, mert a kiadója az a Francis ,,Elephant'' Smith (a címében szereplő londoni ,,Elefánt és Kastély''-ból), aki ,,Anabaptist'' Smith-ként is ismeretes és John Bunyan műveinek a kiadója volt. Ellenségei nyomtatványaikban mint az anglikán vallástól elszakadó ,,hitehagyót'', ,,pimasz csalót'', ,,okirathamisítót'' és liberális ,,whig pamfletistát'' emlegették. Jefferys bíró ítélkező karrierje 1680-ban történetesen azzal indult, hogy megbízatást kapott két whig pamfletíró, nevezetesen Francis Smith és egy Harris nevű ember elleni büntető eljárás vezetésére. Smith-t rágalmazással vádolták amit ,,Tom Ticklefoot'' [,,Viszkető Láb Tamás''] és ,,Tabouer'' néven egyik pamfletjében követett volna el. Még ugyanennek az évnek az őszén ismét és hasonló vád alá helyezték. Ez alkalommal Jefferys hízelgően ,,igen tehetséges'' embernek nevezve őt megpróbálta rávenni, hogy ismerje be bűnösségét.[23] Smith folyóirata: a *Protestant Intelligence* közölt magyar híreket is.[24]

Nem volt elképzelhetetlen, hogy ellenzéki felfogású emberek, akik a magyar helyzet alakulását az angliai körülményekre is alkalmazták, börtönben találták magukat, mivel a törökkel szövetkezett Thökölynek a császári haderők elleni küzdelmét Angliában országszerte tárgyalták. (Erről sok fennmaradt vitairat tanúskodik.) Hogy Kis kapcsolatban lehetett ilyen protestáns és ,,dissenter'' körökkel, kiadókkal vagy nyomdászokkal, talán magával Francis Smith-tel, egyáltalában nem kizárt dolog. Valószínűbb, hogy a megpróbáltatások, amelyeket sorai szerint Angliában elszenvedett, ilyen okokra vezethetők vissza, mintsem betűszállítmányokra, amelyek először 1685 körül jutottak el amszterdami műhelyéből angliai nyomdászokhoz.

De, hogy visszatérjünk Apafi 1682-es kétnyelvű deklarációjára: Bethlen Miklós önéletrajzában említette, hogy ezt valójában Pataki István professzor írta Kovásznai püspökkel együtt.[25] Pataki egyike volt Kis régi és őt nagyrabecsülő barátainak, akivel levelezést Hollandiából is fenntartotta. Pataki volt az, aki visszatérése után azt tanácsolta Kisnek, hogy nősüljön meg s így

[22] A holland verzió: *Unt 't Latijn vertaald, Na de Copie, Gedrukt in Sevenbergen Anno 1682*; 4 r. 12 sztlan lev. (RMK III. 3225. H. n. 1682.) ld. még: RMK II. 1483. Kolozsvár, 1681. 4 r. 2 ív, 8 sztlan lev. Kezdete: ,,Universis Orbis Christiani Regibus, Principibus . . .''

[23] Helm, im. 62—69. l.

[24] Országh László: *Kis és az első magyar könyv Amerikáról.* Magyar Könyvszemle 1958. 22—41.

[25] Bethlen Miklós: *Önéletírás.* Budapest, 1955. 1. köt. 423. l.

tanúsítsa, hogy tényleg Erdélyben kíván letelepedni, ismert külföldi kapcsolatai ellenére is.

A másik körülmény, amely Kis „angol—angyali" szójátéka megetti rossz emlékeit okozhatta az e koszak virágzó vállalkozása — az angol nyelvű bibliák Hollandiából Angliába való rendszeres becsempészése is lehetett. Kis kétszer is említi az Athias—Schipper amszterdami nyomdászcéget, melynek ez a könyvcsempészés egyik speciálitása volt annak idején.[26]

Kis *Mentségé*ben szembeállítja a magyar nyelvű kiadványok példányszámának korlátolt voltát az angolokéval, aminek az oka a magyarul értők és olvasók viszonylag csekély száma. „*Anglicana* Bibliát pedig tsak Athias Amsterdamban (a' mint nékem *referal*ták) ötven ezeret minden esztendőben iktat-bé Ángliába: azt pedig tsak lopva; 's hát ottben mennyit nyomtatnak?" írja Kis mindjárt hozzátéve, hogy „Mert ott *curiosus*ok, és könyv 's tudomány szeretök az emberek, nem úgy mint itt. Tsak egy közönséges embernek-is derék *Bibliotheca*ja vagyon ott . . ."[27] Ezek az eléggé hízelgő mondatok mutatják, hogy Kis szerzett más tapasztalatokat is, mint a börtön és pokol, angliai tartózkodása idején. (Különös, hogy ezek a sorok legtöbb szakíró figyelmét elkerülték.)

Ha Kist, aki egy időben közvetlenül kapcsolatban volt az Athias nyomdával, bibliacsempészés miatt állították volna bíróság elé, ezt nem tekintették volna valami szégyellni való dolognak szülőhazájában. Az a tény, hogy míg ő maga nyíltan ír Angliáról, mely börtön volt a számára, erdélyi ellenségei pedig egy szóval sem említik angliai balsikerét különböző gyalázkodásaikban, arra vall, hogy saját személyére nézve bármily sajnálatosan alakult angliai tevékenysége, az nem lehetett olyan jellegű, hogy megszégyenítette volna őt az erdélyi közvélemény szemében.

Ez a rágalmazási kampány Kis ellen olyan intenzív és körültekintő volt, hogy még a halála után is, mind Enyedi, mind Pápai Páriz professzorok megemlékezéseit kiszaggatták a gyászbeszédeket tartalmazó egykori kiadvány minden egyes példányából.[28] Szerencsére Pápai Kis életét versalakban megéneklő szövegének egy példánya, feltehetően Pápai saját példánya, a 18. századig — talán az enyedi kollégiumban — fennmaradt. Így került az *Erdélyi Féniks* Bod Péter kezébe, aki jegyzetekkel látta el és újra kinyomtatta az *Életnek Könyve* c. kötetben (Nagyszebenben, 1767-ben). Bod a könyvhöz írt bevezetését ezekkel a sorokkal fejezi be:

Ollyan vólt azért Tótfalusi Miklós a Magyaroknál, mint *Frobénius*, *Oporinus* a' Helvétusoknál, *Henricus Stephanus*, a' Frantziáknál, *Manutius* az Olaszoknál, *Platinus*, *Elsevir*, *Jansonius* a Belgáknál, *Bombergus* a' ,Sidóknak a' Vénétusoknál; hanem ez annyival vólt elébb-való, hogy nem Atyjáról maradott gazdagsággal folytatta a' Mesterséget; hanem a' maga metszésbéli Mesterségével kereste a' gazdagságot, 's folytatta közhaszonra a' szükséges jó dolgot. Méltán meg-érdemli azért a' Féniks nevezetet; mellyről azt írja Seneka: *Semel quingentesimo anno nascitur*. Öt-száz Esztendők alatt egyszer

[26] Az Amszterdamban 1684-ben aug. 15-én kelt levélben, melynek címzettje Teleki Mihály, „a teljhatalmú kancellár" és Tofeus Mihály református püspök volt, megjegyzi, hogy holland pártfogója J. Leusden professzor — másokkal együtt — azt tanácsolják, hogy „a' mi Bibliánk nyomtatásának azt a' módját vegyem elő, és kövessem, mellyet itt követnek a' Schipper és Athiás műhelyekben az Anglicana Bibliának nyomtatásában". (Közölte Dézsi Kisről szóló könyve függelékében, 195. l.)

[27] Mentség, 89. l.

[28] Gyulai Farkas: *Vita M. Tótfalusi Kis M. ravatala fölött.* Erdélyi Múzeum 1909. 3. sz.

születik. Kivánnám én hogy nem öt-száz hanem öt, vagy bár tsak Ötven Esztendő alatt születnék illyen Féniks . . .

Bod említi, hogy „mind kéz-írásban 's mind Nyomtatásban" kezébe akadván „Medicinae Doctor és a' Nagy Enyedi Kollégiumban a Görög Nyelvnek és a Filosofiának híres Tanítója" Pápai Páriz Kisről szóló versei, „holmi oda tartozó szükséges és Emlékezetre méltó Jegyzésekkel megvilágosítván, kívántam hogy azokban ez a' Daciae Phoenix meg-elevenedjék".

Azóta ez a példány és a különböző kéziratok mind elvesztek, de a Bod-féle kiadás és más publikációk, amelyek egy kevésbé destruktív korban születtek, fennmaradtak és segítettek igazságot szolgáltatni Kisnek, akinek a nevét meg akarta örökíteni. Bod szintén érdemlegesen és elismeréssel írt a Kis-féle bibliakiadásról mind a nyelvi, mind a nyomtatási szempontok ismeretében a *Szent Biblia Históriája* c. művében (Nagyszeben, 1748).

Tótfalusi Kis elismertetésében egy másik feléledés a múlt századforduló idején történt. Herepei Gergely kolozsvári lelkész, később főesperes, megtalálta és érdeklődő nyomdászoknak és professzoroknak megmutatta Kis — akkor elhagyott és elfelejtett — sírját és sírkövét a kolozsvári temetőben az 1880-as években.[29] Ez a szerény gesztus a közérdeklődés újjáéledésére vezetett. Gyalui Farkas, Dézsi Lajos, Koncz József, Csernátoni Gyula és mások tanulmányokat jelentettek meg; Dézsi professzor megírta Kisről máig is forrás-értékű könyvét, Gyalui újra kiadta a *Mentség*et és Kis halálának 190. évfordulójára a *Siralmas Panaszt*. Ez egy „feddő költemény", amelynek a dallamát Kis komponálta és arról a nagy tűzvészről szól, amely 1697 tavaszán Kolozsvárott pusztított. Kis a nagy égést jól megérdemelt isteni büntetésként értelmezte és az ének végén „megtérésre való intés" és a város egészének nevében mondott „áhitatos könyörgő ének" rekeszti be a verset. A nyomdászok Kis halálának kétszázadik évfordulójára, 1902-ben a temetőben felállították emlékművét. Ezen mint „Európa-hírű nyomdászt és betűmetszőt" és mint a mi (magyar) „helyesírásunk alapítóját" ünnepelték.

Azóta Kis és *Mentsége* elismert részévé vált a magyar és különösen az erdélyi kulturális hagyományoknak, bár kissé szunnyadó hagyomány, amint az már az ilyen relikviákkal lenni szokott. Ha megemlékeztek róla, akkor rendszerint irodalomtörténészek idézték Kis életművét.

Munkásságának elismertetésében a következő, potenciálisan jelentős állomás amszterdami betűmintalapja egyetlen fennmaradt példányának felfedezése és közlése volt. Ez betűtípusainak gazdag választékát és néhány sornyi kotta-jegyét foglalja magában, amelyeket amszterdami címén vevőinek eladásra ajánlott az 1680-as években.

Felbukkanása a véletlen — vagy sorsszerű — utazásnak köszönhető, amelyet a kiváló Kner nyomda vezetője Kner Imre tett meg Gyomáról Kolozsvárra 1942 nyarán. Kelemen Lajossal, a kolozsvári korábbi levéltárossal társalogva a beszélgetés során Tótfalusi Kis neve is felmerült. Kelemen — akit az én időmben úgy ismertek, mint „keveset publikáló, de mindenttudó embert" — megmondta Knernek, hogy Kis betűmintalapja Budapesten van és egész pontosan megadta a lelőhelyet: az Országos Levéltárban, a Hatfaludy család iratai között. Gyomára visszatérve Kner továbbította a hírt Szentkuty Pálnak, Budapestre, akinek 1940-ben megjelent publikációját a régi

[29] Adattár i. m. 161. l.

magyar nyomdák betűmintakönyveiről Gyomán nyomták. KIS mintalapját így találta meg és egy cikk keretében reprodukálta SZENTKUTY a *Magyar Könyvszemlé*ben.[30]

Londonba azonban a háború után is még sokáig nem jutott el egyetlen példány sem. Különös módon — amint azt csak a közelmúltban HAIMAN György felfedezte — a KIS-féle amszterdami betűmintalapot publikálták a viszonylag közeli Kolozsvárott már 1940-ben, egy GYALUI Farkastól származó régi fényképről.[31] Erről viszont Budapesten sem tudtak.

Amszterdami betűmintalapja felfedezése és műveinek azonosítása óta — igen helyesen — TÓTFALUSI életművét szakértő tipográfusok és nyomdászattörténészek is egyre gyakrabban választják — odahaza csakúgy mint külföldön — tanulmányaik tárgyául.

Befejezésül szeretnék beszámolni két olyan publikációról, melyek a közelmúltban láttak napvilágot. Mindkettőt HAIMAN György, a Magyar Iparművészeti Főiskola tipográfiai tanszékének professzora írta.

Az első egy hosszabb cikk, címe: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához.*[32] Ebben HAIMAN elsőnek publikálja és elemzi KIS felszerelésének nemrég felfedezett leltárát, melyet 1702. április 25-én vettek fel Kolozsváron, közvetlenül KIS halála után. Maga a tény, hogy egy ilyen leltár készült KIS ingóságairól kevéssel halála után, ismeretes volt előzőleg is BETHLEN Miklós önéletrajzának és CZEGEI VASS György naplójának utalásaiból,[33] de a szöveg nem került elő.

HAIMAN beszámol arról, hogy a nagy érdeklődést kiváltó dokumentumot KRIZSÓ Kálmán találta meg, aki az említett 1940-es Grafikai évkönyvet publikálta, és aki 1971-ben a kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtő-levéltárában találta meg. A leltár 6 levélből áll, melyek mérete egyenként 200 × 315 mm és ugyanazon kéz írása. Az utolsó lap üres. Sajnos, a dokumentum nincs szignálva. KRIZSÓ szórul szóra lemásolta a 11 lapnyi szöveget és HAIMAN a cikkében ennek alapján közölte a szöveget, cikke 205—208. oldalán. A leltár eredeti kéziratának fotókópiája — mint HAIMAN Györgytől értesülök — a közelmúltban eljutott Magyarországra, de Angliában még nem kaptuk meg.

HAIMAN — nagyon helyesen — a most felfedezett 1702-es leltárat összehasonlítja egy 1711. október 21-i dátummal keltezettel, melyet IMREH Sándor, „ev.ref. főtanodai nyomdász" másolt le és publikált 1880-ban a *Typográphia* c. folyóiratban. Bár ezt a leltárt DÉZSI és mások is ismerték és röviden említették is, a két lista alapos egybevetése most KIS felszerelésének rendkívül tanulságos feltárásához ad alkalmat HAIMANnak.

Az 1702-es leltár regisztrálja a KIS amszterdami betűmintalapján szereplő teljes betűkészletet, de például, míg az utóbbiban 37 betűváltozat fordul elő, a leltárban 50 van. A betűtípusok nagyobb száma arra vall, hogy ezekből sokat Hollandiában készített és onnan hozta magával, viszont egy részüket soha

[30] *M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja.* Magyar Könyvszemle 1942. (Az Egyetemi Nyomda újra-nyomtatta különlenyomatként Budapest, 1943.)

[31] TERHES Gyula: *Misztótfalusi Kis Miklós, 1650—1702.* Grafikai Évkönyv, Kolozsvár, 1940.

[32] HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához.* Magyar Könyvszemle 1972. 3—4. sz. 193—209.

[33] *Czegei Vass György és Vass László naplói, 1659—1739.* Monumenta Hungariae Historica, Budapest, 1896, XXXV.

nem használta Kolozsváron nyomtatott ismert kiadványainak egyikében sem. A leltár sok érdekes revelációjának egyike a 'contrapensum contrapensorum' nevű komplikált instrumentum, mely — mint HAIMAN írja — kiváltképpen olyan mesternek lehetett hasznos, aki nagy számban gyártott patricákat és matricákat, mint KIS tette volt Amszterdamban.

HAIMAN folytatja a leltárban szereplő betűtípusok és KIS azon betűinek összehasonlítását, amelyeket — mint ismeretes — Lipcsében hagyott 1690-ben, Erdélybe való visszatérésekor, és amelyeket a *Mentség*ben és számos levelében is többször megemlített. Ezek, mint ma már tudjuk, részben a lipcsei Drugulin W. nyomda, betűöntöde, részben pedig a Frankfurt a/M.-i Stempel D. cég tulajdonába kerültek. HAIMAN véleménye szerint például a Drugulin utódai, az Andersen Nexö nyomda mai 20 pontos betűje az amszterdami mintalap „Paragon"-jának a megfelelője, míg a frankfurti Stempel cég kb. 1920-as mintalapján levő 36 pontos betű azonos a KIS-féle „Groot Canon" nagyságú betűkkel. „S ami még érdekesebb — írja HAIMAN —, a frankfurti minta kurzív címbetűinek megfelelő grádusaival a KIS Miklós Groot Canon és Parangon kurzívja azonosítható, az ezeket követő két kisebb fokozat azonban más kéztől származik." Vagyis — amint HAIMAN több példán is kimutatja — az a típus, ill. méret, amely az 1702. évi leltárban, tehát KIS kolozsvári anyagában megvolt, az a Lipcsében hagyott sorozatokból hiányzott, és megfordítva.

Az 1702-es leltár tele van igen érdekes információval, melyek nemcsak a „Janson" betűk, hanem általában a 17. századi tipográfia vonatkozásában is tanulságosak. HAIMAN cikke a jelen sorainknál részletesebb ismertetést érdemel, vagy talán lefordítást angol, vagy valamely más, általánosabban beszélt nyelvre.

A másik publikáció, amelyet meg szeretnék említeni, szintén HAIMANÉ, és egyike azoknak a kiadványoknak, amelyeket a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából adtak ki Budapesten.[34]

Ez egy nagyon gondosan megírt és szép kiállítású könyv, amelyben HAIMAN jó áttekintést ad KIS betűművészi és tipográfusi pályájáról és az erre vonatkozó kutatásokról. A szerzőn kívül gratulálhatunk a Magyar Helikonnak és a Kossuth Nyomdának is, amelyek a kiadványt együttesen jegyezték. Az olvasó mégis sajnálja, hogy a kiadók nem látták el indexszel a kötetet. (Nyilvánvaló, hogy nem a szerző a felelős ezért a mulsztásért: a 106. oldalon dicséri KIST, amiért nagy gondot fordított rá, hogy kiadványait tartalmi jegyzékekkel, indexekkel stb. lássa el!)

HAIMAN történeti vonatkozású megjegyzései és véleménye itt-ott vitára adhatnak alkalmat — ez az ilyen széles körű kutatási területre vonatkozó műveknek a természetéből következik. De talán a legnagyobb erénye, hogy ebben a kötetben KIS kolozsvári nyomtatványainak legtöbbjéről jó reprodukciót ad közre. Ezek a publikációk ma különféle országhatárokon innen és túl, szétszórva találhatók, ahol is a kutatómunkával és a reprodukciókészítéssel kapcsolatos rendelkezések rendkívül eltérőek. E nehézségek ismeretében a kötetet ebben a tekintetben is igen kiváló teljesítménynek találom.

Személy szerint igen hálás vagyok KIS nyomtatványainak bibliográfiájáért is, amelyet SOLTÉSZ Zoltánné gondosan és felkészültséggel állított össze a

[34] HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipografus.* Magyar Helikon 1972. (Megjelent 1973 nyarán.)

kötet végén. (Ez emlékeztet arra a buzgó, de eleve reménytelen erőfeszítésre, mellyel az 1950-es években a British Múzeum olvasótermében megkíséreltem összeállítani KIS könyveinek valamiféle „szükség-megoldás" bibliográfiáját az ott hozzáférhető forrásokból.)

Most mindezek a szükséges adatok megtalálhatók ebben a szép kötetben, jól választott reprodukciókkal, melyekhez egy olyan szerző írt kommentárt, aki a betű, a könyv és a könyvnyomtatás technikai és tipográfiai aspektusait is jól ismeri.

Bár néhány részletkérdésben HAIMAN véleménye eltér a mi KISről szóló cikkeinkben kifejtett nézetektől, nemcsak korrektül hivatkozik azokra könyve történeti részeiben, hanem az „E kötet célja" c. előszavában hangsúlyozza a Janson-betű 1954-es első azonosításának jelentőségét a szakirodalomban, mint amely KIS Miklós betűmetsző munkásságára irányította a figyelmet, beleértve a külföld érdeklődését és elismerését is. Ez persze igaz, de kell, hogy némi elégtételt adjon annak a tudósnak, aki — sok más kiváló teljesítménye mellett — a „Janson" és KIS-féle betűket először azonosította.

Elismerés nem mindig követi a jól végzett munkát.

GEORGE BUDAY

Some More Notes on Nicholas Kis of the „Janson" Types

(See in English: *The Library*. Transactions of the Bibliographical Society, Publ. Oxford University Press. 1974. pp. 21—35.)

KÓKAY GYÖRGY

Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével

A magyar jakobinus mozgalom periratai, mint ismeretes, 1919-től váltak a kutatás számára hozzáférhetőkké a bécsi Staatsarchivban. Később, az osztrák—magyar levéltári megegyezés értelmében, az akták egy része Budapestre, az Országos Levéltárba került, de a Vertrauliche Akten egyes csomói Bécsben maradtak. Ezek között található HAJNÓCZY József lefoglalt levelezése is, melynek legnagyobb részét az a 107 levél alkotja, amelyeket bécsi barátja, Conrad Dominik BARTSCH írt hozzá 1776—1792 között.[1]

Újabb szakirodalmunkban nem ismeretlen e levélgyűjtemény léte, sőt egyes részleteit már fel is használta, illetve idézte BENDA Kálmán *A magyar jakobinusok iratai*ban és az ő nyomán BÓNIS György Hajnóczy-monográfiájában.[2] Az értékes forrásanyag, amelynek eredetiben való, teljes áttanulmányozására nyílt alkalmam a közelmúltban, a már publikált és felhasznált levélrészeken kívül is bővelkedik jelentős és ismeretlen adatokban. Ezekből elsősorban BARTSCH személyére és arra a közvetlen, baráti kapcsolatra derül fény, amely — vitáik és politikai nézeteltéréseik ellenére — mindvégig jellemezte ismeretségüket. A bécsi újságszerkesztő tevékenysége mellett HAJNÓCZY publicisztikai munkásságára nézve is új ismeretekkel gazdagodunk, jóllehet levelezésük másik felét: HAJNÓCZY írásait sajnos nem ismerjük. BARTSCH több mint száz levele alapján új színekkel gazdagíthatjuk azt a képet, amelyet SZÉCHÉNYI Ferenc könyvtárgyarapító törekvéseiről a kutatás eddig felvázolt: pontosabban megtudhatjuk, mi szerepe volt ebben titkárának és BARTSCHnak. Fény deríthető a felvilágosult főnemes közéleti szereplésének néhány, eddig kevésbé ismert mozzanatára is. Hármuk kapcsolatának alakulása pedig mélyebb betekintést enged az egész korszak publicisztikai és sajtóviszonyaiba, a kéziratos tájékoz-

[1] BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. II.* Bp. 1952. 16., 108. — Ezúton is köszönetet mondok dr. Anton NÉMETH igazgató úrnak a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban folytatott kutatómunkámhoz nyújtott szíves segítségéért, valamint BENDA Kálmánnak a Bartsch-levelezéssel kapcsolatban adott tájékoztatásáért.

[2] BÓNIS György: *Hajnóczy József.* Bp. 1954. 296 l.

[3] Neve nem szerepel sem a „*Wurzbach*"-ban, sem pedig az újabb osztrák életrajzi lexikonban. A J. W. NAGL—J. ZEIDLER—E. CASTLE: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte* (Wien, 1914. Bd. II. 863—864.) röviden, néhány sorban megemlékezik róla. — A korszaknak az osztrák kutatás részéről történt háttérbeszorulására nézve ld.: Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG: *Freimaurerei in Josephinischen Wien.* Wien—Stuttgart 1975. 1. és Alfred KÖRNER: *Die Wiener Jakobiner.* Stuttgart, 1972. 16.

[4] „Du und Konrad Bartsch seid meine älteste biedere Freunde. Euch schreibe ich also, undzwar zu letzt, zusammen. Morgen soll ich hingerichtet werden . . ."—HAJNÓCZY József búcsúlevele KÉLER Gottfriedhoz, 1795. máj. 19. *A magyar jakobinusok iratai II.* Bp. 1952. 780.

tatás gyakorlatától kezdve, a sajtóról és sajtószabadságról vallott véleményeken át egészen azokig az ismert felvilágosodáskori, külföldi sajtóorgánumokkal való kapcsolatokig, amelyeket HAJNÓCZY — BARTSCH közvetítésével, vagy esetleg éppen bécsi barátja ellenében — kiépített. Ezek az utalások és tények önmagukban is beszédesek, de indítékokat és fogódzókat is nyújtanak a további kutatások számára, amelyek HAJNÓCZY politikai publicisztikájának korai, ismeretlen dokumentumaihoz vezethetnek el. A több mint másfél évtizeden keresztül folyt levelezés gazdag anyagából értékes szempontokat is kapunk a teréziánus korszak végétől kezdve, a jozefinista évtizeden keresztül egészen a nemesi mozgalom győzelméig terjedő időszak pontosabb megismeréséhez. A következőkben nem vállalkozhatunk a fenti forrásanyag teljes feldolgozására, hanem főként csak BARTSCH, HAJNÓCZY és SZÉCHÉNYI publicisztikai vonatkozású kapcsolatait szeretnénk megvilágítani.

Conrad Dominik BARTSCH személyével és munkásságával az osztrák kutatás sem nagyon foglalkozott, mint ahogy e korszak kutatása is meglehetősen háttérbe szorult Ausztriában. Számunkra pedig BARTSCH úgy is mint HAJNÓCZY egyik legjobb barátja, akit kivégzés előtt írt búcsúlevelében ő maga nevezett legrégibb és legderekabb barátjának, de úgy is mint a *Wiener Zeitung* jól tájékozott és a magyarországi viszonyok iránt meleg érdeklődést — olykor azonban értetlenséget is — tanúsító szerkesztője, mindenképpen figyelmet érdemel. Hatása — ha ezen nem csak nézetazonosságot, hanem sokszor éppen viták provokálását értjük — alig vitatható HAJNÓCZYra, sőt SZÉCHÉNYIre is. Hiszen ő volt az aktualitások és a publicisztika iránt már kora ifjúságától kezdve fogékony HAJNÓCZY számára az a jól informált bécsi barát, akitől sokszor kapott — nemritkán bizalmas jellegű — híreket, kommentárokat és nyomtatott újságokat, és akivel vitát kezdhetett a legkényesebb kérdésekről is.

Barátságuk alapjait bizonyára elsősorban a francia felvilágosodás eszméi iránti kölcsönös lelkesedésükben kereshetjük, még akkor is, ha ezeket nem mindig egyformán értelmezték, különösen ami az adott viszonyok közötti megvalósítási lehetőségeiket illette. Mindvégig szívélyes kapcsolataik legmélyén azonban az a hasonlóság rejlett, amely a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveinek a társadalom alsó, jogfosztott rétegeiből kiemelkedni vágyó értelmiségi fiataljait jellemezte. Egyéni kiemelkedésükkel párhuzamosan gondoltak mindazon rétegeknek a polgári jogokban való részesítésére, amelyek a Habsburg-birodalomban ezeket nélkülözték. Ide vezethető vissza a publicisztika iránti kölcsönös érdeklődésük is. Mindketten szabadkőművesek voltak.

Levelezésük 1776-tal indult meg; azt követően, hogy HAJNÓCZY, FORGÁCH Miklós gróf titkáraként, az év első felében hosszabb időt töltött Bécsben.[5] A két, nagyjából egyidős fiatalember ekkor köthetett barátságot. BARTSCHnak HAJNÓCZYhoz írt első leveleiből már érződik az a feszültség, ami a bécsi ifjúban megvolt egyrészt a születéséből eredő korlátok („Mein Geburt hat mich unter die kleinen Menschen gesezet . . ."), másrészt tervei és ambíciói között.[6] Sikertelenségei ugyan világgyűlölettel töltik el, de sorai elszántságról és energiáról tanúskodnak. Arról tájékoztatja új barátját, hogy irodalmi stúdiumokkal foglalkozott korábban, de tervei sorra meghiúsultak. MARTINI professzor-

[5] BÓNIS: *I. m.* 19.

[6] BARTSCH levele HAJNÓCZYhoz. 1776. júl. 25. Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien) Vertrauliche Akten 48. (régen: 71.) fasc. 7. sz. 12. f. (A továbbiakban csak a levelek dátumát és a folio-számot közöljük.)

nak, a felvilágosult abszolutizmus egyik főideológusának ígéretében bízva, aki a bécsi egyetemi könyvtárban ígért számára állást, szorgalmasan tanult irodalomtörténetet és bibliográfiai ismereteket. Baráti körével szinte szervezetten képezték magukat: olvasmányaikat, melyeknek tárgya a természettörténetre, metafizikára, erkölcstanra, matematikára, természettanra, politikára, logikára és filozófiára terjedt ki, rendszeresen cserélgették egymás között. LINNÉ, BUFFON és a többi, divatos szerző műveit a könyvtárakban tanulmányozták. A korszak enciklopedikus irányú érdeklődési körébe még a nyelvtudományt is belevonták. Felkészülési idejüket öt-hat évre tervezték, ezután azonban ki akartak lépni a nyilvánosság elé. Igaz, már 1776-ban is gondoltak arra, hogy bekapcsolódnak a *Realzeitung* szerkesztésébe: BARTSCH fel is kérte HAJNÓCZYT, legyen levelezője a lapnak. Főleg a Magyarország viszonyaival kapcsolatos cikkek érdekelték, ezekre nézve kérdéseket ígért és bízott abban, hogy barátja válaszai nagyon érdekesek és politikusak lesznek.[7]

A *Realzeitung* 1771-ben indult, bécsi irodalmi-tudományos jellegű hetilap volt, amelynek szerkesztői között olyan neves bécsi szabadkőműves aufkleristák voltak, mint Friedrich Justus RIEDEL, és Alois BLUMAUER, munkatársai sorában pedig van SWIETEN, Ignaz BORN, és Joseph RICHTER.[8] A hetvenes évek végétől kezdve BARTSCH is a munkatársak közé számítható.[9] 1781-ben arra hívta fel HAJNÓCZY figyelmét, hogy a folyóirat 12. darabjában megjelent a császár és a KAUNITZ közötti levélváltás. Küldött is a számból egy példányt Sopronba, VIETORIS barátjának, azzal, hogy tőle HAJNÓCZY is kölcsönkaphatja.[10] Arra nézve, hogy HAJNÓCZY végül is írt-e a lapba, a levelezésben nem találtunk utalást: ezt csak a *Realzeitung* tartalmának elemzése döntheti el. Ez annál inkább érdekes lehet, hiszen ebben a lapban jelent meg, éppen 1781-ben, az a BESSENYEIről szóló kritika is, amelyre ő maga ugyanitt válaszolt.[11] De nem lehetnek érdektelenek számunkra a későbbi évfolyamok sem, mert pl. 1786-ban BARTSCH arról tájékoztatta HAJNÓCZYT, hogy közös barátjuk, KELER Gottfried, GROSSINGER *Jus publicum* című művéről éles hangú recenziót készül a *Realzeitung*ban megjelentetni, bár ő azt tanácsolta neki, hogy terjedelmesebb formában, önállóan adassa ki.[12]

A HAJNÓCZYhoz küldött első leveleinek életrajzi vonatkozásaiból is nyilvánvaló, hogy BARTSCH a bécsi felvilágosultaknak azon köréhez tartozott, akik SONNENFELS és MARTINI irányításával, már a terézianus korszak végén reformokért lelkesedtek és készültek a jövőre. Egzisztenciájának bizonytalansága azonban csakúgy, mint MÁRIA TERÉZIA uralma ismételten pesszimista hangulattal töltötte el. Mindenekelőtt az a BESSENYEI által is emlegetett jelenség keserítette el, hogy az uralkodónőt ostobák és gonoszok irányítják. Attól tartott, hogy MÁRIA TERÉZIA száz évvel későbbi életrajzírója, akit már nem az a cél vezet, hogy hízelgése által nemességet szerezzen magának, sokkal szigorúbban ítéli majd meg, mint az életében megjelenő életrajzok írói. De keserűséggel töltötte el az a kudarca is, hogy barátjával, JOSCH-sal közösen készített felterjesztésüket, amelyet MARTINI útján a történelem tanításának reformjáról

[7] 1776. szept. 4. 13—14. f.
[8] STRASSER, Kurt: *Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit.* Wien, 1962. 73.
[9] J. W. NAGL—J. ZEIDLER—E. CASTLE: *I. m. II.* 863.
[10] 1781. márc. 22. 20. f.
[11] KÓKAY György: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőihez.* MKsz 1967. 164—167.
[12] 1786. márc. 10. 147. f.

nyújtottak be a Studienhofkommissionhoz, bár többen jónak tartották, mégsem méltatták figyelemre. — „Lasst die Dummköpfe machen, was sie wollen!" — fakadt ki magyar barátjának, akinek sorsát, boldogulását, vágyait élénk figyelemmel kísérte.[13]

Első levelétől kezdve — amellyel HAJNÓCZY „antimonarchista" levelére válaszolt — ismételten hangoztatja hozzá fűződő barátságát és kéri, értesítse rendszeresen életéről, munkásságáról és arról, hogy a magyar tudósok min dolgoznak. Sikert kívánt neki tervei megvalósulásához és azt a vágyát fejezte ki, hogy mindenki nyerhesse el az őt megillető helyet. HAJNÓCZY bizonyára tájékoztatta barátját közpályára való vágyódásáról, aki el is járt érdekében. 1776 végén azzal biztatta, hogy nemes szelleméhez méltó helyre fog kerülni rövidesen. Azt kívánta neki, hogy mindazt érje el, amit megérdemel, mert csak kevés olyan egyenes szívű, becsületes, felvilágosult és béklyóktól mentes emberhez volt eddig szerencséje, mint ő.[14]

Levelezésük a nyolcanas évektől kezdve kapcsolatuk új szakaszával ismertet meg. Anélkül, hogy barátságuk csökkenne, a II. JÓZSEF által bevezetett reformok — a sok mindennel való egyetértés mellett — számos ellentétet is támasztottak köztük. Ezekről leveleikben nem egyszer élénk vitákat folytattak, melyeknek egyelőre csak egyik részét ismerjük, de némileg ebből is következtethetünk HAJNÓCZY állásfoglalásaira is. E viták részletes nyomon követése alkalmat ad mind BARTSCH, mind pedig HAJNÓCZY fejlődésének árnyaltabb, sémáktól mentesebb értékelésére.

Kiderül például az, hogy noha BARTSCH mint az osztrák felvilágosult abszolutizmus főideológusainak, SONNENFELSnek és MARTINInek a tanítványa, lelkes híve volt II. JÓZSEFnek és a jozefinista rendszernek, mégis — magánlevelezésében — több alkalommal is bírálta az uralkodó egyes intézkedéseit. Természetesen sokkal többet és élesebben bírálta a magyar nemesség magatartását és politikáját. HAJNÓCZY „patriotizmusá"-t kezdettől fogva értetlenül nézte, és e kérdésekben — HAJNÓCZYhoz és hazájához fűződő meleg érzelmei ellenére — nem tudott kiszabadulni az összbirodalomban való gondolkodás béklyóiból.

HAJNÓCZY csakúgy, mint bécsi barátja, hamar tisztába jöhetett például a II. JÓZSEF által bevezetett ún. „sajtószabadság" valódi jellegével. Pedig ők is, mint a polgári felvilágosodás eszméiben járatos többi fiatal jozefinista, nagy reményeket fűztek e rendelkezéshez. Ez világlik ki BARTSCH 1781. február 13-i leveléből is, amelyben HAJNÓCZY talán legelső közjogi munkájával, a *Corpus Juris P. H.*-nak nevezett (és a későbbiek során még érintendő) művének hírére — bizonyára HAJNÓCZY aggodalmai eloszlatására — megnyugtatja barátját:

„Schreiben Sie immerhin Ihr Corpus J. P. H., von der Censur ist nicht mehr viel zu fürchten, sie liegt in Zügen und ist schon so gut als gestorben. Der Kaiser hatte kaum den Thron bestiegen, so begehrt er von jedem Censor ein besonderes Votum über das, was mit der Censur fernerhin zu verfügen seie. Unsere Censoren sind meist aufgeklärte, einsichtsvolle Leute, denen ihr Handwerk eben so lästig war, als den Autoren, die sie operiren mussten; sie gaben ihre Vota nach Hofe, die fast alle dehinausgingen: die Censur abzuschaffen, oder doch sehr einzuschränken; ihre Vota kamen an die Staatskanzley; diese machte darüber ihr Gutachten, wovon man wissen will, dass es eben so laute und gab's wieder an den Kaiser, von dem man nun täglich einen Ausspruch erwartet."[15]

[13] 1776. szept. 4. 13. f. — MÁRIA TERÉZIÁRÓL: 1776. okt. 24. 16. f.
[14] 1776. júl. 25. 11. f.; 1776. szept. 4. 13. f.; 1776. okt. 24. 15. f. — 1781. febr. 13. 17. f.
[15] 1781. febr. 13. 18. f.

De a március 22-i levelében már csalódottan ír BARTSCH az új cenzúrarendeletről:

„Ich muss Ihre Freude wegen der Censur ein wenig stören; sie ist zwar viel gemildert; aber das deswegen erlassene Dekret ist so unbestimmt, so wenig deutlich, dass alle Gutgesinnten damit unzufrieden sind, und die Censoren nur errathen müssen, was sie daraus abzunehmen haben."[16]

BARTSCH a fiatal, radikálisabb jozefinisták véleményét fejezte ki, akik elégedetlenek voltak a cenzúrareformmal és bírálták II. JÓZSEF rendeletének a határozatlanságát.[17] A jozefinista és a polgári sajtószabadság közti nagy különbség lehetett a fő oka annak, hogy BARTSCH, noha 1782-ben a félhivatalosnak számító *Wiener Zeitung* szerkesztője lett, kedvező fizetést kapott, mégis elvágyódott az újság szerkesztésétől. Hamarosan tisztába lett azzal, hogy a GHELEN-féle újságvállalat hagyományos, véleményt alig nyilvánító, referáló lapjának profilját lényegesen nem változtathatja meg, noha bizonyos korszerűsítéseket — főként ami a bécsi hírek és értesülések előtérbe helyezését illeti — végrehajtott.[18] Jellemző az a javaslata, amelyet az 1785. március 25-i levelében HAJNÓCZY közvetítésével, SZÉCHÉNYI Ferencnek tett. Ebben felajánlotta, hogy a levélhez mellékelt mintához hasonlóan, amennyiben a gróf igényli, szívesen küld számára hetenként, vagy más időszakossággal olyan újságjelentéseket, amelyek hozzá eljutnak és amikhez saját szerény véleményét is hozzáfűzi, hogy ezáltal kiegészítse a gyatra *Wiener Zeitung*ot.[19] Mint a későbbiekből kitűnik, SZÉCHÉNYI igényelte BARTSCH e tájékoztatását és ő ezeket rendszeresen el is juttatta HAJNÓCZYN keresztül hozzá. Vagyis kétirányú információáramlás jött létre köztük: egyrészt HAJNÓCZY mint felkért levelező, tájékoztatta BARTSCHot saját környezetének híreiről, másrészt pedig a bécsi újságszerkesztő küldött rendszeres beszámolót és „helyzetjelentés"-t a bécsi fejleményekről, a politikai élet kulisszatitkairól, valamint a hozzá nagy számban érkező külföldi újságok alapján, a külpolitika fontosabb eseményeiről. Mindezt az általa szerkesztett és „gyatrá"-nak nevezett *Wiener Zeitung* kiegészítése céljából . . .

Könnyen érthető, hogy ez az újságírói munka nem elégítette ki BARTSCH becsvágyát, aki a teréziánus korszak végén — mint láttuk — hatékonyabb publicisztikai szerepre készült. Miután alaposan megismerte HAJNÓCZY felvilágosult gondolkodású főnökét, egyre többet kezdte hangoztatni SZÉCHÉNYI iránti tiszteletét és szeretetét. Az 1785. október 7-i levelében pedig azt írta, hogy ha alkalma nyílna a gróf mellett magántitkárként működni, nyomban felbontaná az újságkiadóhoz fűződő szerződését, pedig évi ezer forint a jövedelme, édesapjánál lakhat, tehát lakásra és kosztra nincs külön szüksége.[20] Pár hónappal korábban, amikor BALASSA gróf táplálta őt azzal a reménnyel, hogy alkalmazni fogja, szintén vállalkozott volna addigi foglalkozása felcserélésére. Pedig újságírói működésének előnyei között ekkor még azt a bizonyos szabadságot is megemlítette, hogy tulajdonképpen nem kell senkinek sem engedelmeskednie. Ugyanakkor sohasem tudhatja, hogy a csak 1788-ig szóló szerző-

[16] 1781. márc. 22. 19—20. f.
[17] BARTSCH fenti levelét idézi és belőle hasonló következtetéseket von le Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG: *I. m.* 39—40.
[18] A. KÖRNER: *I. m.* 30.
[19] „. . . in complementum der leidigen Wienerzeitung . . ." 1785. márc. 25. 49. f.
[20] 95. f.

dését GHELENék meg fogják-e hosszabbítani. Egyébként sem érezte az újságírói címet ambíciói szempontjából elég hízelgőnek.[21]

Leírja barátjának azt is, hogy korábban az egyetemen egy tanszék elnyerésére törekedett, de miután látta, hogy az uralkodó nem eléggé szereti és értékeli a tudományokat és a tudósokat, ezért elment ettől a kedve.[22] Most már inkább állami hivatalnok szeretne lenni, még akkor is, ha ott a jövedelme a jelenleginél sokkal szerényebb lenne. Ezt vállalná is, de nem kíván Bécsben maradni, hanem az egyik provincián — lehetőleg Magyarországon, s annak is a zágrábi vagy a bécsi kerületében, barátja és a gróf közelében — szeretne alkalmazást nyerni.[23]

Az 1786. február 10-i levelében ismételten erről a témáról írt barátjának. Azt állította ekkor, hogy nem akar az év végénél tovább a kényelmes újságírómesterség mellett megmaradni, hanem HAJNÓCZY közelébe szeretne kerülni.[24] BARTSCH pályájának, ambícióinak alakulása jellemző a II. JÓZSEF alatti viszonyokra: a tudományos és az újságírói, tehát az értelmiségi pálya megbecsülése hiányára éppen úgy, mint a hivatalnoki eszmény presztízsének kifejlődésére. És bár a későbbiek során újabb ostromokat intézett leveleiben, barátján keresztül, annak érdekében, hogy a gróf közelébe kerüljön, e vágya végül is nem teljesült. Amikor HAJNÓCZY SZÉCHÉNYI Ferenc nemleges válaszát megírta neki, úgy érezte magát, mint akit álmából ébresztettek fel. Csak azzal vígasztalja magát, hogy levelezésük azért nem szakad meg. Vallomása, amely a HAJNÓCZYval folytatott vitái és a magyar nemesség iránt táplált teljesen negatív érzelmei ismeretében, különösen figyelemre méltó, éppen reményeiben való csalódásakor fogalmazódik meg:

„. . . Und Ungarn, das mit mir so übel umgegangen ist, bleibt num — ich weiss nicht warum — meinen Herzen die liebste Provinz, die einzige in der ich leben und sterben möchte."[25]

SZÉCHÉNYI elutasításának okai nem derülnek ki a levelekből, de összefüggtek az éppen akkoriban ellene megindított támadásokkal, amelyek azután a közéleti szerepléstől való visszavonulására késztették, amit betegsége is siettetett. (Ezekről még a későbbiekben lesz szó.) Nehezebben magyarázható BARTSCH ily mérvű ragaszkodása ahhoz, hogy SZÉCHÉNYI alkalmazásába kerüljön. Az ő és a HAJNÓCZY személye iránti nagy vonzalom létrejöttében azonban biztos hogy egyrészt az a radikálisabb, a francia polgári felvilágosodáshoz közelebb álló világnézet játszhatott szerepet, amely őt is, barátját is jellemezte, másrészt pedig az a körülmény, hogy a nyolcvanas bécsi politikában sok szempontból csalódott. Igaz, hogy jozefinista felfogása nagyon sok kérdésben változatlan maradt: nemcsak a rendi törekvésekkel nem értett soha egyet, hanem

[21] „. . . zudem schmeichle der Titel eines Zeitungsschreibers sehr wenig meiner Ambizion . . ." 1785. jún. 7. 51. f.

[22] „. . . Eheren war ich zum gelehrten Fache geneigt und hatte die Absicht um einen Lehrstuhl an der Universität zu suchen; aber ich sehe, der Kaiser liebt und schäzt die Wissenschaften und Gelehrten nicht genug — und ich habe diese Lust verlohren und glaube in einer Staatsamte nüzlicher sein zu kommen . . ." 1875. okt. 7. 95. f.

[23] „. . . Unter allen Provinzen aber die ich kenne, wäre mir keine lieber als Ungarn, und unter allen Gegenden keine lieber als die Agramer oder Fünfkirchner-District, der lezte noch mehr als die erste, denn ich kenne diese Gegenden und liebe sie; es sind allda mehrere Menschen, die ich schäze . . ." —93. f.

[24] „. . . Aber gerne, sehr gerne wäre ich in der Nähe meines Hainóczy." — 134. f.

[25] 1786. márc. 24. 153. f.

értetlen maradt a jogos nemzeti sérelmek iránt is. Így pl. nem tudta megérteni, miért ragaszkodnak a magyarok az anyanyelvükhöz, ehhez a „tatárhagyaték"-hoz ahelyett, hogy a német és a magyar nemzet egyre gyorsabb egymásba ötvöződését szorgalmaznák . . .[26] Ellentmondásai a helyzetéből is adódtak, teljesen azonban mai ismereteinkkel csak részben magyarázhatók meg.

A sajtóról való véleménye szintén jellegzetes keveréke a jozefinista és a polgáribb, demokratikusabb nézeteknek. Abban a levelében például, amelyben HAJNÓCZYnak a korona elszállításával kapcsolatos ellenvetéseire válaszolt, többek között — bizonyára magyar barátja aggodalmaira és vádjaira — arra hivatkozott, hogy nálunk az uralkodó sohasem válhat Néróvá, mert ebben — többek között — a sajtó által gyakorolt bírálat is megakadályozná:

„. . . Jeder ist überzeugt, wenn er etwas schlächtes thäte, dass seine That der Welt nicht verbergen bleibe; es gibt Druckerein, Journale und Zeitungen, die ein Nero nicht zu fürchten hatte . . ."[27]

Pedig bizonyára ismerte BARTSCH SONNENFELSnek az írásait, amelyekben a felvilágosult abszolutizmusnak sem engedélyezte az uralkodó bírálatát. De — az első, rövid időszakban tett némely engedmény ellenére — II. JÓZSEF és cenzúragyakorlata sem tette lehetővé ezt. A rendszer a sajtónak annyi engedményt tett, és ezt el is várta tőle — hogy leplezze le a hivatalnokok visszaéléseit és mulasztásait. Azt tehát joggal írhatta HAJNÓCZYnak 1785-ben: meg van győződve — barátjához hasonlóan — arról, hogy az újságoknak és a folyóiratoknak is az Adminisztráció eszközeivé kellene válniok, mert kellően alkalmazva, még sokkal hatékonyabbak lehetnének, mint az államigazgatás más eszközei. WINDISCH Károly Gottliebnek ezért tanácsolta azt, hogy folyóirata, az *Ungrisches Magazin* helyett adjon ki Magyarország számára egy politikai-statisztikai újságot, ahol pellengérre lehetne állítani mindenféle visszásságot és a derék embereket pedig meg lehetne dicsérni:

„Ich bin wie Sie überzeugt, dass Zeitungen und Journale Instrumenta Administrationis sein könnten, die zur rechten Zeit angewandt, weit wirksamer wären, als viele andere Staatskunstgriffe. In dieser Betrachtung habe ich vor kurzem dem Windisch gerathen, statt des Magazins, ein politisch-statistisch Journal für Ungarn herauszugeben, wo man alle Widerspenstigen an den Pranger stellen und den Braven ihr gehörings Lob zollen sollte . . ."[28]

Egyébként ezt a WINDISCH-sel kapcsolatos javaslatát máskor is megismételte, de a válaszra nézve nem kaptunk tájékoztatást. BARTSCH különben, mint látni fogjuk, munkatársa volt WINDISCH *Ungrisches Magazin*jának is.

A jozefinista sajtóviszonyokkal kapcsolatban az volt az igazság, hogy a gyakorlatban még a tisztviselők bírálatának a lehetősége sem válhatott általánossá; ehhez a szerkesztő részéről továbbra is bátorságra, a cenzor elnézését illetően pedig szerencsére volt szükség. Ezért mellékelte BARTSCH HAJNÓCZY számára, egyik levelében a *Wiener Blättchen* című újság egyik kis cikkét, melyről azt írta:

[26] 1786. febr. 21. 139—140. f.; 1970. jan. 29. 202. f.
[27] 1784. ápr. 22. 32. f.
[28] 1785. szept. 6. 77. f.

„. . . uns aufmuntern muss die Schurken an den Pranger der öffentlich' Blätter zu stellen."[29]

A bécsi lap arról számolt be, hogy valahol, egy vidéki újság hírt adott arról a visszaélésről, mely szerint az uraság elnyomta az alattvalóit. A hír közlésének megtorlása végett arra vették rá az érintettek a hatóságokat, hogy tartóztassák le a „tiszteletlen" levelezőt, az újságíróval pedig vonassák vissza a cikk állításait. A fejedelem azonban közbelépett, és úgy határozott: nem az újságírónak, hanem a valódi bűnösnek kell megjavulnia.

A *Wiener Zeitung* szerkesztőjéhez, mint a kor többi újságszerkesztőjéhez is, számos újság járt különböző országokból; hiszen ezek voltak az újságszerkesztés legfontosabb forrásai. Ezekre a lapokra — köztük jelentős orgánumokra is — gyakran utalt leveleiben: felhívta rájuk Hajnóczy és Széchényi Ferenc figyelmét, idézte őket vagy éppen e lapokban való publikálásra biztatta barátját.

A már említett *Realzeitung* mellett, leghamarább a *Brünner Zeitung* munkatársául és levelezőjéül hívta meg Bartsch Hajnóczyt. Igaz, hogy ez 1781-ben történt, tehát akkor, amikor még nem volt a *Wiener Zeitung* szerkesztője, de érdekes, hogy a bécsi lap szerkesztésének átvétele után is kölcsönösen kapcsolatban maradtak a brünni újsággal. Azt írta barátjának, hogy ha a lap számára híreket és tudósításokat kíván küldeni, ezeket őneki, mint az újság szerkesztésében résztvevő munkatársnak küldje el. Ő továbbítja a cikkeket, és ebből a „meglehetősen jó újság"-ból portó nélküli, tiszteletpéldányokat tud küldetni a kiadóval.[30] Tehát Hajnóczy újságcikkei, közleményei ebből az időszakból nem annyira a *Wiener Zeitung*ban, mint a *Brünner Zeitung*ban jelentek meg.

1785-ben azonban bizonyos konfliktusok támadtak Hajnóczynak a *Brünner Zeitung*hoz küldött cikkei következtében. Az 1785. augusztus 11-i levelében arról értesítette még Bartsch barátját, hogy a *Brünner Zeitung*ban egy közleménye jelent meg, amely Pécsről szól, és amelyben megemlékezik Hajnóczyról és Széchényiről is, persze — teszi hozzá — nem dicséret nélkül, hiszen ki tud úgy nyilatkozni róluk, hogy nem dicséri őket . . . Érdekes módon, azt is megemlíti azonban, hogy reméli, nem csinált ezzel semmi oktalanságot.[31] A cikk ismerete nélkül nem tudhatjuk, mi volt a pécsi tudósításban (sajnos a *Brünner Zeitung* sem a hazai könyvtárainkban, sem a prágai nemzeti könyvtárban nem található meg), de tény, hogy a következő levélen Bartsch már bosszankodik azért, amit a brünni újságíró a cikkből csinált. Azzal vigasztalja barátját: senki sem tudhatja, hogy az ügy az ő csatornáján keresztül lett ismertté.[32] Szeptember 16-án már egy újabb cikknek — bizonyára ismét Hajnóczytól származónak — Brünnbe való elküldéséről tájékoztatja Bartschot. Még biztatja is, hogy nemsokára látni fogja[33] kinyomtatva. Az „ügy"-ről, ami a fenti cikkből támadt, szeptember 27-én azt írja, hogy egészen jól alakul, de tartsa Hajnóczy a kérdéses cikket kéznél.[34] Majd a következő levelében annyit ír erről, hogy a *Brünner Zeitung* cikkét sok más újság is leközölte, a

[29] 1785. nov. 1. 102—104. f.
[30] 1781. febr. 13. 17. f.
[31] 64. f.
[32] 1785. aug. 26. 70. f.
[33] 82. f.
[34] 90. f.

Grazer Zeitung saját levelet is készített róla.[35] Mivel BARTSCH nagyon szűkszavúan nyilatkozik leveleiben a fenti konfliktusról, tisztán csak akkor fogjuk azt látni, ha az újság kérdéses cikkeit alkalmunk lesz tanulmányozni.

A következők során azonban a bécsi szerkesztő a brünni újsággal kapcsolatban ismét olyasmiről tájékoztatja HAJNÓCZYt, ami arra vall, hogy már az előbbiek során is SZÉCHÉNYI Ferenc ellenfeleinek valamilyen akcióiról lehetett szó. Ugyanis — ezúttal már pontosan elmondja, mi történt — bosszankodva számol be barátjának a következő ügyről. Nem is tudja, nem lenne-e jobb elhallgatni az egészet és megkímélni barátját. Mégis úgy dönt aztán, helyesebb ha tájékoztatja őt, de azt kéri, SZÉCHÉNYInek ne szóljon róla, hiszen már az eddigiek is elég bosszúságot okozhattak számára.

BARTSCH a *Brünner Zeitung* szerkesztőjétől kapott egy kéziratot, amelyet Pécsről, 1785. október 22-ről keltezve adtak fel a brünni újság szerkesztője részére. Mivel a szerkesztő gyanúsnak találta a közleményt, elküldte BARTSCHnak. A pécsi eredetű tudósítás azt a koholmányt tartalmazta, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc gróf 19-én rövid betegség után elhunyt. Evangélikus titkára azt állította, hogy a gróf halála előtt áttért az augsburgi hitvallásra, de — hála a toleranciának — ennek ellenére, a következő nap a plébánia kriptájában temetik el. BARTSCH, e hozzá küldött koholt hírrel kapcsolatban csak annak örült, hogy nem jelent meg nyomtatásban, mert bizonyára nagyon bosszantotta volna a grófot. Kéri barátját, ne szóljon e levélről, mert sokan tudják, hogy mindketten kapcsolatban állnak Brünnel, és egy esetleges alaptalan kombináció csak súlyosbíthatja a helyzetet. A levelet egyébként nem egyszerű csínynek, hanem gonoszságnak nevezi, és barátját a gonoszokkal való szembeszállásra buzdítja.[36]

A továbbiak során megnyugtatja őt, hogy Bécsben mindenki a legnagyobb tisztelettel beszél a grófról; de SZÉCHÉNYI bécsi „patrióta" barátainak az őszinteségét kétségbevonja és óvja tőlük őt.[37] Az 1785. december 2-i levelében ismét arról értesíti HAJNÓCZYt, hogy a *Brünner Zeitung*ban újból megjelent egy hosszú levél Pécsről, amely magyar barátja egy — feltehetően szintén ugyanitt megjelent — korábbi cikkének az adatait igyekszik helyesbíteni, és egy sor szemérmetlen hazugságot is tartalmaz. Mivel BARTSCH e tájékoztatását úgy vezette be: „A papokkal darázsfészekbe nyúltunk!" — feltehető, hogy a SZÉCHÉNYI és HAJNÓCZY elleni sajtóhadjárat mögött azok a hazai konzervatív körök álltak, amelyek rossz szemmel nézték SZÉCHÉNYI közéleti tevékenységét.[38]

Ezek szerint a *Brünner Zeitung* nemcsak HAJNÓCZY — BARTSCH által továbbított — közleményeinek adott helyt, hanem akkor, amikor a hazai konzervatív és rendi erők támadni kezdték őket, leközölte az ellenük írt pécsi leveleket is. Ezeknek is bizonyára volt szerepük abban, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc éppen ezeknek a hónapokban a politikai életből való visszavonulásra szánta el magát.

Erre egyébként — szintén BARTSCHtól tudjuk — már korábban is gondolt egy ellene irányult szóbeli híresztelés kapcsán. Az 1785. október 11-i levelében BARTSCH — KERESZTURY Józsefre hivatkozva — arról a panaszról értesíti magyarországi barátját, amit a gróf ellen emeltek Bécsben, nem tudja pontosan

[35] 1785. okt. 7. 94. f.
[36] 1785. nov. 11. 107—108. f.
[37] 1785. nov. 15. 110. f., és 1785. nov. 18. 111. f.
[38] 120—121. f.

mely szervek előtt. Ő biztos benne, hogy nem sokat adnak a gazfickók vádjaira. Szerinte főleg a papok közül kerülnek ki ellenségei. A vád egyébként az volt, hogy despotikusan kormányoz.[39] November 6-án írt leveléből már az derül ki, hogy — HAJNÓCZY tájékoztatása szerint — a gróf „elbátortalanodott" és a szolgálatból való visszavonulás gondolatával foglalkozik. BARTSCH nem érti, honnan vehetett tudomást e vádakról, amikor ő teljes diszkréciót kért – márcsak informátora, KERESZTURY miatt is. Egyébként megnyugtatja barátját, hogy a vád Horvátországból és Szerémségből származó, minden konkrét alapot nélkülöző általánosságokból álló rágalom. Szerinte nem szabad vele törődni, mert ha a gróf ismeri a világot és az embereket, előre tudnia kellett, hogy a hatalom, a tekintély és az erény mindig irigyeket és ellenségeket támaszt. Aki helyesen cselekszik, nem kell félnie a gonoszok dühétől, legkevésbé II. JÓZSEF alatt, aki nagyon jól ismeri a világot, és aki saját tapasztalataiból tudja, hogy a legjobb szándékok és cselekedetek is sokszor félreértést és befeketítést eredményeznek. Ő biztos abban, hogy a gróf el fog állni ettől a tervétől a jó ügy iránti szenvedélye és patriotizmusa miatt, valamint azért, mert az igazság barátainak sorába sorolja magát.[40]

SZÉCHÉNYI Ferenc életrajzírója, FRAKNÓI Vilmos még találgatta a közügyektől való visszavonulás igazi okait, feltételezve, hogy a betegségének előidézői között lelki okoknak is kellett lenniök: „Vajon ez a betegség tisztán a testi szervezetben beállott rendellenes változások folyománya volt? Vagy pedig lelki küzdelmek is szerepeltek benne, mint tényezők? Biztos választ a fenn maradt emlékek nem adnak."[41] Az előbbiekben ismertetett szóbeli és sajtó útján ellene indított rágalomhadjárat megerősíti azt a feltételezését, hogy SZÉCHÉNYI visszavonulásának pszichikai okai is lehettek. Ebbe pedig belejátszhattak még annak a „két pad közti helyzetnek a kellemetlenségei" is, ami KEMÉNY Zsigmond szerint a SZÉCHÉNYIekre oly jellemző volt.[42] Hiszen SZÉCHÉNYI Ferenc csakúgy, mint HAJNÓCZY, nemcsak a konzervatív, rendi oldalról, hanem — felvilágosult patriotizmusa miatt — a bécsi jozefinistáktól is bírálatoknak, támadásoknak volt kitéve. Jó bizonyíték erre pl. éppen annak a BARTSCHnak a levelezése, aki pedig vonzódott a magyar felvilágosult főnemeshez és titkárához, de aki mégis számos alkalommal szemükre vetette „patriotizmus"-ukat.

BARTSCH 1782-ben a *Wiener Zeitung* szerkesztője lett. Bár, mint láttuk, a lap publicisztikai lehetőségeit nem sokra értékelte és éppen ezért más folyóiratokat is ajánlott HAJNÓCZY figyelmébe, az újság hírszolgálatába mégis sikerült némi elevenséget vinni. Különösen, ettől kezdve már a lap elejére kerülő bécsi hírek és értesülések voltak azok a részei az újságnak, amelyek már nem más lapokból való átvételek, hanem a szerkesztő bécsi politikai életből önállóan megfogalmazott tudósításai voltak, és ezáltal élénkséget vittek a referáló újság monotóniájába. E hírekre, közleményekre több alkalommal fel is hívta HAJNÓCZY figyelmét, különösen azoknál, amelyek barátját különösen érdekelhették, vagy éppen róla szóltak. Egy alkalommal meg is írta, hogy ő mindig különös tisz-

[39] 97. f.
[40] 105—106. f.
[41] FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc.* Bp. 1902. 384. l. 107.
[42] CSENGERY Antal: *Magyar szónokok és státusférfiak.* Pest, 1851. 369.

telettel írja le az újságba HAJNÓCZY nevét és — félig tréfásan — még azt is hozzátette: milyen előnyös, ha az embernek újságíró a barátja![43]

Volt, amikor véleményét kérte, mint pl. 1783-ban azzal a cikkével összefüggésben, amit a rigai vámrendszerrel kapcsolatban külön jegyzetekkel látott el. Ezek miatt — mint írta — a magyar urak szívesen megkövezték volna, de abban bízik, hogy HAJNÓCZY másképp vélekedik.[44] Az is előfordult, hogy olyan közleményére hívta fel barátja figyelmét, ami csak a következő napon jelent meg a *Wiener Zeitung*ban; pl. a jobbágyrendelet megjelenése kapcsán is érdeklődött HAJNÓCZY véleménye iránt. Máskor köszönetet mond a küldött jelentésekért, hírekért, amelyeket HAJNÓCZY kerületéről küldött. Még 1790-ben is kért ilyeneket tőle: pl. — PÁSZTHORY tanácsára — a kerületében működő ipariskolákról szeretett volna írni, ehhez kért Pécsről anyagot.

BARTSCH levelei jó alkalmat szolgáltatnak ahhoz, hogy egybevessük az általa szerkesztett (és írt) újságban megjelent és a barátjához küldött levélben megírt tájékoztatások közötti különbségeket. Az alábbiakban idézzük ugyanattól az újságírótól származó, ugyanarról a témáról szóló közleményt úgy, ahogy az a *Wiener Zeitung*ban megjelent és úgy is, ahogy arról levelében beszámolt. Az esemény a korona Bécsbe szállítása volt.

Wiener Zeitung:

Ungarn. Da das Königl. Schloss zu Pressburg zu einem Generalseminarium der Ungrischen Geistlichkeit bestimmet worden ist, und wirklich schon dazu bereitet wird, so ist vor Kurzem auf allerhöchsten Befehl durch das Königl. Statthaltereyrath allen Gespannschaften und Freystädten bedeutet worden, dass die Ungrische Krone sammt allen Reichsinsignien aus bemeldtem Schlosse nach dem K. K. Schatze zu Wien übertragen, und so lange allda verwaret werden soll, bis ein anderer schicklicher Ort in dem Reiche bestimmt, und zur künftigen Aufbewahrung derselben gehörig zugerichtet seyn wird. In Folge dessen ist am 13.d.M. Nachmittags der bemeldte Königl. Schmuck in einem vierspänigen Wagen gebracht worden, wo sich vier Personen von der adelichen Ungarischen Leibwache befanden, und welchem die beyden Kronhüter, die Herren Grafen Franz de Paula Balassa von Gyarmath, und Joseph von Keglevics in einem anderen Wagen folgten, — und auf diese Weise nach Wien geführet worden, (wo sie am folgenden Tage angekommen, und dem K. K. Schatze beygesetzt worden is.)[45]

Levél Hajnóczyhoz:

„. . . Und nun nur etwas weniges de rebus patriis, wovon Sie am meisten schreiben. Die Krone ist wirklich hier, und wie ich in meiner Zeitung gesagt habe, dem Schaze *beigesezt*, das heisst allda begraben worden, und nicht mehr weg zu kommen. Es gehörte dieser Schritt mit in des System, dass der Kaiser in Rücksicht Ungarns adoptiret zu haben scheint. Ich bin überzeugt, die Sache sei de longue maine, vorbereitet, und zwischen dem Kaiser, dem Kanzler und dem Grafen Niczky und Balassa wohl abgekartet gewesen. Darum sezte man das Generalseminarium und die Schulen — gegen alle Nothwendigkeit, Bequemlichkeit und anscheinende Gründe, zu höchst auf des Schloss' obschon man dieses schon mehrere Monaten wussten schien man doch auf die Krone nicht zu denken. Nun erst in dem Augenblick, da schon das Seminar um bezogen werden soll, machte der Kanzler dem Kaiser eine unterthänige Vorstellung in Betref der Krone um ihm vorzustellen, wie unschicksam es wäre, dass dieser heilige Schaz in einem Winkel des Schulhauses bleibe, und bei ihm anzufragen, wohin S. M. befehlen, das man selbe bringen solle. — Der Kaiser ant-

[43] „In der Zeitung haben Sie doch bemerkt, dass ich Ihrem Namen eine besondere Ehre erwiesen habe. Welch ein Vortheil der Freund eines Zeitungsschreibers zu sein!" 1786. febr. 21. 139. f.

[44] 1783. jan. 23. 24. f.

[45] *Wiener Zeitung* 1784. ápr. 17. 823—824.

wortete in der Güte seines Herzens: er danke seinem Kanzler, dass er ihn auf diese wichtige Sache errinert habe; er wollte, dass die heilige Krone in Ehren gehalten und an einem anständigen Ort gebracht werde; er wolle ihn sogar zu dem Ende seine Schazkammer eröfnen, und sie zu den Kronen seiner übrigen Reiche sezen lassen. Hätte der Monarch sich gnädiger ausdrücken können? — Nun machte freilig das Cons. Locumt. Gegenvorstellungen; der Präsident selbst that dergleichen, als ob er die Sache misbilligte, man hatte die Dummheit dem Kaiser mit einer Rebellion zu drohen, und nun gab er keinen anderen Bescheid als das Horazische Sprüchlein: Risum teneatis amici, und schickte 4 Noblegardisten ab, um die Krone zu holen; nur einer darunter war so patriotisch sich krank zu stellen, um sich der Auftrage nicht zu unterziehen. — Nun was denken Sie von dem Hergange der Sache? War alles so zufällig, wie es scheinen sollte? . . ."[46]

A levélben ezután még hosszas politikai fejtegetés következett, amely már a fenti esemény jogosultságát, következményeit és egyéb vonatkozásait elemezte. De magának a korona Bécsbe szállításának a kétféle leírása is igen jól jellemzi azt a különbséget, ami a nyomtatásban megjelent újság és a magánlevél adta lehetőségek között volt. (Egyébként BARTSCH a leveleket és más küldeményeit a legtöbbször nem is postán, hanem a rendszeresen közlekedő fuvarosokkal, hajósokkal, rákászokkal és alkalmilag ismerősei útján juttatta el HAJNÓCZYhoz.) Ezért rendkívül érdekes forrásanyag BARTSCH e levelezése, mert — miként saját maga írta SZÉCHÉNYInek a felajánlott kézírásos politikai közleményeivel kapcsolatban — kiegészítette a „gyatra" *Wiener Zeitung* száraz, alaposan megrágott majd még meg is cenzúrázott hírszolgálatát. A bécsi események kulisszatitkai, a személyi vonatkozások, valamint a személyes állásfoglalások, amelyek az újságból kiszorultak, csak e hagyományos kommunikációs eszköz: a levél útján juthattak el, ha nem is a nyilvánossághoz, de egy-két baráthoz.

BARTSCH olvasója, sőt munkatársa volt a tekintélyes göttingai professzor, SCHLÖZER felvilágosult szellemű folyóiratainak. A *Briefwechsel*ből értesült 1776-ban MÁRIA TERÉZIA türelmi rendeletéről, amelynek kapcsán azt írta barátjának, hogy ő és a protestáns magyarok általában elégedettek lehetnek a vallásszabadság helyreállításával.[47] Sajátos viszont, hogy míg HAJNÓCZYt más lapokba való publikálásra buzdította, addig több ízben igyekezett arról lebeszélni, hogy írásait SCHLÖZER folyóiratába küldje el. Így vélekedett például akkor, amikor a korona Bécsbe szállítása után, egy bizonyára hozzá eljuttatott HAJNÓCZY-írással vitázott. Ebben magyar barátja az esemény közjogi vonatkozásait fejtegette. BARTSCH elismerte ugyan róla, hogy sok szép gondolatot tartalmazott, de mégsem javasolta SCHLÖZERhez küldeni, jobbnak látta a birodalom területén kinyomtatni . . .[48]

[46] 1784. ápr. 22. 32. f.
[47] 1776. okt. 24. 16. f.
[48] 1784. ápr. 22. 31. f.

Érdekes módon lebeszélte HAJNÓCZYT arról is, hogy a horvátországi összeírásokkal kapcsolatos gondolatait politikai folyóiratban ismertesse. (Ezúttal is megjegyezte: nagyon tetszett neki barátja írása, de ő más nézőpontból látja a dolgokat.) Ezúttal még azt ajánlja: inkább ő ismerteti SCHLÖZER *Statsanzeigen*-jében, annál is inkább mert erre most jó alkalmat nyújt számára egy közelmúltban megjelent cikk. A januári *Deutsches Museum*ban „egy nagyon ügyes magyar Whig" ugyanis védelmébe vette a conscriptiókkal kapcsolatos ellenállást. E cikket — amelyre válaszolni készült — „hamis nézőpontjai ellenére" — a legjobbnak tartotta azok közül, amit a „magyar whiggismus" érdekében eddig leírtak.[49] A *Statsanzeigen* 27—28. füzeteiben pedig — miként HAJNÓCZYT tudósította — CORNIDES közleményét kereste, de hiába. Abban reménykedett, hogy a következő számban közlik majd.[50]

Nem tudjuk, mennyire sikerült BARTSCHnak minden esetben HAJNÓCZYra hatni, hogy az általa kifogásolt és a hivatalos bécsi politikai irányzattól eltérő vitacikkeit ne küldje el pl. SCHLÖZERhez, aki — mint ismeretes — sok magyarországi levelet közölt folyóiratában, és aki egy ideig lelkes híve volt ugyan II. JÓZSEF rendszerének, de éppen 1785 táján, rokonszenve a magyar nemesi ellenállás felé fordult, hogy később arról is elítélően nyilatkozzon.[51]

BARTSCH széleskörű tájékozottságára vall, hogy a hamburgi *Politisches Journal*t olyan kiválónak találta, hogy melegen ajánlotta SZÉCHÉNYInek a lap előfizetését. Tette ezt annak ellenére, hogy az 1785. július 12-i levele szerint, valaki — szerinte FORGÁCH gróf — éppen az általa kiadott *Unpatriotische Briefét* igyekezett cáfolni.[53] A későbbiekből kiderült, hogy SZÉCHÉNYI már előfizette a lapot, mégpedig éppen FORGÁCH ajánlatára . . . 1786-ban BARTSCH is írt a hamburgi folyóiratba és benne SZÉCHÉNYI és FESTETITS érdemeit méltatta.[54]

A magyarországi újságok és folyóiratok közül csupán egy-két német nyelvű lapról tesz említést leveleiben; a szomszédos Pozsonyban megjelenő *Magyar Hírmondó*ról csakúgy nem ír, mint — a későbbiek során — Bécsben megindult magyar újságokról, a *Magyar Kurir*ról és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ről, pedig ez utóbbinak 1791-ben HAJNÓCZY is munkatársa lett.[54] WINDISCH *Ungrisches Magazin*jának egyébként BARTSCH volt a munkatársa: földrajzi-statisztikai leírásai jelentek meg benne. Nem lehetett elégedett e folyóirattal, mert — mint utaltunk rá — azt javasolta WINDISCHnek, hogy a *Magazint Ungrische Staatsanzeigen* címen folytassa, de több politikát vigyen bele. Célja is volt vele: azt szerette volna, ha e lap segítségével a pártokat egymás ellen lehetne izgatni, a felvilágosodás érdekében. Azt ígérte, hogy ha megfogadja tanácsait, néhány „magvas" cikket ő is fog írni számára.[56] A későbbiek során azonban már nem volt BARTSCH ilyen lelkes híve a különböző pártok és állás-

[49] 1785. febr. 11. 45—46. f.
[50] 1785. szept. 27. 89. f.
[51] Vö.: H. BALÁZS Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataikhoz.* 1. *Schlözer és magyar tanítványai.* Századok 1963. 1187—1204.
[52] 58. f.
[53] 1786. júl. 16. 163. f.
[54] BÓNIS: *I. m.*
[55] *Bemerkungen über den Plattensee.* Ungarisches Magazin II. 1782. 399—411.; *Beschreibung des Karlstädter Generalats im Königreich Kroatien.* U. o. III. 1783. 432—460.; *Nachricht von den Kupferbergwerke zu Szambor in Kroatien.* U. o. 501—512.
[56] [1785]. 1784. júl. 12. 58. f.

pontok között folytatandó vitának: a porosz írókkal már nem kívánta az összecsapást, jobban félt ettől, mint a háborúban a porosz csapatoktól.[57]

A folyóiratokon kívül — melyekkel HAJNÓCZY és BARTSCH kapcsolatban állott — néhány olyan műről is értesülünk a levelezésből, amelyekről eddig nem, vagy csak részben volt tudomásunk. Már volt szó korábban röviden HAJNÓCZY *Corpus Juris P. H.* c. művéről, amellyel kapcsolatban láttuk: BARTSCH arra biztatta barátját, hogy írja nyugodtan, bár arra is figyelmeztette, hogy ez a téma mindig kényes marad; a korona körül a nemzet jogai mindig összeütközés tárgyai lesznek. Hogy — miként BÓNIS György feltevésében szerepelt — valóban közjogi munkáról lehetett szó, az olvasási hibán kívül a levél későbbi mondatai is bizonyítják, ahol szerepel a „Jus publicum" kifejezés is.[58]

Említés történt 1783-ban is egy HAJNÓCZY-írásról, amelyet bécsi barátjához küldött el. Valószínűleg valamilyen beadványról volt szó, mert BARTSCH közreműködését ajánlotta fel vele kapcsolatban. Igaz, azt is hozzátette: akkor ígérhetne biztosabb eredményt, ha HAJNÓCZY stílusa egy kicsit pontosabb és termékenyítőbb lenne . . . Megígéri, hogy gondját viseli azért, mert sok jó eszmét tartalmaz, és nagyjából megfelel az uralkodó elgondolásainak.[59]

Horvátországi utazása előtt, 1784 áprilisában azt kérte BARTSCH HAJNÓCZY-tól, hogy vigyen magával tollat és írjon le mindent, amit csak meglát. Arra buzdítja, hogy erről a „terra incognitá"-ról készítsen egy érdekes leírást, amelyet WINDISCH folyóiratában aztán közölhetne, hasonlóképpen őhozzá, akinek — mint láttuk — szintén jelentek meg földrajzi leírásai a pozsonyi folyóiratban.[60]

Szóba került 1784. december végén BARTSCH leveleiben egy olyan mű, melynek az az érdekessége, hogy kettejük levelezéséből kellett volna összállnia. Azt javasolta a bécsi szerkesztő barátjának, hogy levélváltásukat, amelyben HAJNÓCZY „a nemzet pártját", ő pedig „a császár ügyét" képviseli, ki kellene adni nyomtatásban, az általa készítendő *Über die gegenwärtige Angelegenheiten von Ungarn* című mű részeként.[61] Kérte HAJNÓCZY véleményét e javaslattal kapcsolatban, de erre nézve nem találtunk utalást a levelekben. E javaslat önmagában is figyelemre méltó, hiszen arra vall, hogy HAJNÓCZY is behatóan foglalkozott leveleiben a felvetődő elméleti és gyakorlati politikai kérdésekkel, és hogy élénk vita keletkezett köztük.

Sok kérdésben természetesen egyetértettek. Érthető, hogy Hajnóczy Forgáchnak írt válasza 1785 derekán megelégedéssel töltötte el.[62] Örült, hogy minden úgy következett be, ahogy ő előre látta, és hogy HAJNÓCZY „előítéleteit"

[57] „. . . ich fürchte in diesem Streite weit mehr die Superiorität der Preussich Schriftsteller, als im Kriege diejenige ihrer Truppen." 1784. aug. 30. 74. f.

[58] 1781. febr. 13. 18. f. — Vö. BÓNIS: *I. m.* 55.

[59] „. . . Wenn Sie nur etwas sorgfältiger, präciser und befrüchter im Vortrage hätten sein wollen, ohne welchem die besten Vorschlage zu Boden fallen . . ." 1783. jan. 23. 23. f.

[60] 1784. ápr. 22. 32. f.

[61] „Wenn Sie mir die Intimata des Consilii verschaffen könne, so will ich mir vielleicht den Spach machen, oder aber lassen Sie sich bewegen mit mir gemeinschaftlich an meinem Werke über die gegenwärtige Angelegenheiten von Ungarn zu arbeiten. Das in einem zur Druck bestimmten Briefwechsel zwischen uns beide bestehen soll, an dem Sie die Parthey der Nazion nehmen und sie vertheidigen und ich die Sache des Kaisers verfechten will . . ." 1784. dec. 40. f.

[62] HAJNÓCZYnak a SZÉCHÉNYIt bíráló FORGÁCH Miklóshoz írt levelét már behatóan tárgyalta a szakirodalom; legújabban BÓNIS: *I. m.* 36—38.

a magyar patriótákról az állambölcsesség, az emberszeretet és az igazság tónusára hangolja át. Megdicséri HAJNÓCZY „görögösen világos" mondatait is. Utaltunk már rá, hogy BARTSCH nagy kedvet érzett ahhoz, hogy e levelezést a nevek és a mellékes körülmények elhagyásával, a *Politisches Journal*ban, vagy inkább SCHLÖZER *Staatsanzeigen*ében kiadassa.[63] Később meg azt kérdezte HAJNÓCZYtól, hozzájárulna-e ahhoz, hogy a FORGÁCH gróffal váltott levelezését a császárnak is előterjessze? Abban reménykedett, hogy hozzájárul, mert *Forgách*nak már úgysem lesz ezzel több a rovásán, neki meg használhatna . . . HAJNÓCZY válaszában azonban azt közölte: nem járul hozzá . . .[64]

BARTSCHnak még egy, de valamilyen formában már biztosan megjelent művéről esik még szó a levelezésben, az ún. *Unpatriotische Brief*éről, melyről annyit tudunk meg, hogy egy magyar patrióta a *Politisches Journal*ban cáfolni kívánta.[65]

Egyébként élénk figyelemmel kísérte és HAJNÓCZYval is ismertette a fontosabb vitairatokat. Örült annak, hogy magyar barátja is úgy gondolkozik, mint ő, HOFFMANN és RAUTENSTRAUCH *Antiberliner Briefe* c. munkájáról. Bár — mint írta — mindegyikük írása tartalmazott igazságokat, de teljes egészében egyikükét sem találta kielégítőnek. Azt is helytelenítette, hogy túl sokat deklamálnak, ahelyett, hogy tényekkel és adatokkal harcolnának a „szofisták" ellen. Egyébként azt írta HAJNÓCZYnak, hogy a *Berliner Briefe* c. műről „a magyar urak" számára be fogja bizonyítani: nem Berlinben, hanem Magyarországon készült; talán GRASSALKOVICH herceg kastélyában, az exjezsuita PAINTNER irányítása mellett. Azt is tudni vélte, hogy a kéziratát PAINTNER először LÖWE pozsonyi nyomdájába vitte, de mivel ott nem vállalták a kiadást, Lipcsébe küldték, a JAKOBÄER testvérekhez, és ők nyomták ki. Mint írta, előre is élvezte a magyar urak bosszúságát, ha megtudják, hogy a *Berliner Briefe* mögött nem a porosz, hanem a „jezsuita minisztérium" állt. Erre az ügyre a későbbiek során azonban nem tért vissza.[66]

BARTSCH kapcsolata, illetve levelezése — kívánságának megfelelően — nem szűnt meg sem HAJNÓCZYval, sem pedig SZÉCHÉNYIvel, azt követően, hogy a magántitkári állással kapcsolatosan elutasító választ kapott. A gróf számára is további szolgálatokat végzett; angliai útjára ő ajánlotta mellé RIBINI Jánost, kérésére pedig SZÉCHÉNYI utazásához egész kis statisztikai-politikai könyvtárat szerzett be számára.[67]

II. JÓZSEF megbetegedése alkalmat ad arra, hogy érdemeit felsorolja, de hozzáteszi azt is: tudja, hogy sokban tévedett. Kárhoztatja a feudális rendszert és úgy ítéli meg: Franciaországban az egész emberiség számára jótékony fény születik.[68] HAJNÓCZYval a harmadik rend szerepéről levelezhettek, mert azt írja 1789. július 7-i levelében, hogy a tiers état-val kapcsolatos kívánságai most

[63] 1785. júl. 12. 58. f.

[64] 1785. aug. 11. 64. f.; 1785. szept. 16. 82. f. Ebben BARTSCH így nyugtázta barátja döntését: „Ihre Erinnerung wegen der Forgachschen Briefe kam eben noch zur recht Zeit. Ich habe sie sehr eidlich abschreiben wollen und hatte schon ein Billet geschrieben, mit dem ich es eigenen Kaisers gehen Kanzellisten Bruder aus □ zuschicken wollte. Nun aber kann ich es unterlassen und thue es mit ganzer Billigung Ihrer Gründe —".

[65] 1785. júl. 12. 58. f.

[66] 1785. aug. 30. 72—74. f.

[67] 1786. dec. 5. 182. f.

[68] „In Frankreich geht für die ganze Menscheit ein wohltätiges Licht auf . . ." 1789. máj. 12. 194. f.

megvalósulnak.[69] Elégedett a francia forradalom alakulásával, csak azt nem szeretné, ha a magyarok magukat franciáknak képzelnék és a lázadás szelleme is hatna rájuk.[70] Kedvezőtlenül értékeli a nemesi ellenállás által elért eredményeket és azt, hogy országgyűlést tartanak. A magyar patriotizmusról úgy vélekedett, hogy csekély értékű: olyan mint a németalföldi, és nagyon eltér a franciától meg az angoltól, amelyek állambölcseletre és filozófiai alapra épültek. Értelmetlen fanatizmusnak találja, olyannak, ami Magyarország fejlődését évszázadokra visszaveti, a magyaroknak azt a törekvését, hogy nyelvüket, ezt a „tatár hagyatékot", ahelyett, hogy száműznék, kifejleszteni igyekeznek és magyar könyvtárakat állítanak fel . . . MIRABEAU újságját, mely a *Les États Généraux* címmel indult, majd a *Courier de Province* címet vette föl, ajánlja HAJNÓCZY figyelmébe, mert ebből megértheti, mit ért ő polgári szabadságon. Meg is ígéri neki, hogy ezt csakúgy, mint az amerikai alkotmányról szóló valamilyen munkát — amit nyilván barátja kért tőle — igyekszik megküldeni számára.[71]

Az uralkodó halála után még élesebben bírálja a magyar nemesség mozgalmát, porosz orientációját és műveletlenségét. Azt írta, könyvet készül írni II. JÓZSEFről, melynek mottója ez lesz: „Erat lux et tenebrae eum non comprehenderunt . . ."

Az ekkori élénk vitáikra vet fényt BARTSCHnak az olyan megállapítása például, hogy nem ért egyet HAJNÓCZY utolsó levelének egyetlen mondatával sem. Máskor azt írja neki, hogy vagy nem tudja mit történik az országban, vagy teljesen elvakította a patriotizmus. Az elvi jellegű viták mellett őszinte aggodalom is vezette BARTSCHot barátja iránt, hiszen — miként figyelmeztette őt — tisztában vannak nem-nemesi származása mellett azzal is, hogy luteránus, és nem hagyják meg a hivatalában. SZÉCHÉNYI Ferenc felajánlotta számára, hogy átmenetileg ismét magához veszi, és ennek a javaslatnak az elfogadására kérte BARTSCH is őt. Nyaktörő merészségnek nevezte azt a lehetőséget, (amit úgy látszik a sajtó hatalmában és lehetőségeiben túlságosan is bízó barátja vethetett fel), hogy az őt ért sérelmekről Európa újságjaiban számoljanak be.[72] HAJNÓCZY 1791-ben — mint ismeretes — Bécsben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újságnál, amely a magyar nemesi mozgalomhoz közelálló orgánum volt, a francia forradalomról szóló közleményeket írta és szerkesztette.[73] Levelezésük ekkor érthető módon szünetelt. 1792-ből pedig, amikor HAJNÓCZY már Budán volt, még két levelet tartalmaz a gyűjtemény, melyek főleg BARTSCH családi és anyagi gondjairól, HAJNÓCZYnak járó adósságáról szólnak. Legutolsó mondatával azonban arra utal, hogy „politikai hitét és hűségét" semmilyen esemény nem változtatta meg.[74] A magyar jakobinusok perének irataiból tud-

[69] „Ihre Wünsche wegen des Tiersétat realisieren sich in der That von allen Seiten . . ." 195. f.

[70] „Mit dem Gange der Französischen Angelegenheiten bin ich immer noch ganz wohl zufrieden. Die Sache scheint mir sogar zu gut gehen, als dass ich mich besorgen sollte, es möchte noch etwas dazwischen kommen, so alles Aussichten störet . . ." „. . . Es wäre mir sehr unlieb wenn der Geist der Empörung in sie führen . . ." 1789. szept. 26. 197. f.

[71] 1789. dec. 25. 199—200. f. és 1790. jan. 29. 201—202. f.

[72] 1790. febr. 29.

[73] Vö. BÓNIS: *I. m.* 111—118.

[74] 1792. szept. 1. 218—219. f.; 1792. szept. 14. 220. f.

juk — ha a levelezésbeli forrásaink itt el is apadnak —, hogy kapcsolataik egészen HAJNÓCZY kivégzéséig barátiak voltak, ezt bizonyítja mindenekelőtt HAJNÓCZY búcsúlevele.[75]

* * *

BARTSCH több mint száz levele alapján képet kívántunk adni a bécsi újságszerkesztőről, HAJNÓCZYhoz és SZÉCHÉNYI Ferenchez fűződő kapcsolatairól, elsősorban publicisztikai tevékenységük szempontjából. Indokolt volt, hogy HAJNÓCZY egyik legjobb barátjával megismerkedjünk, de leveleinek sorai mögött HAJNÓCZYt is kerestük. Amit lehetett, megkíséreltünk vele kapcsolatosan is kihámozni, de korai publicisztikai és politikai tevékenységével és eszméivel kapcsolatban akkor tudnánk meg sokkal többet, ha egyszer az általa BARTSCH-hoz írt levelek is előkerülhetnének. Talán ez sem teljesen reménytelen, ha arra gondolunk, hogy 1786-ban, egyik levelében azt írta HAJNÓCZYnak: 1776 óta megvannak a levelei; amint átnézte őket, nagyon örült, hogy már oly régóta jó barátok![76] És ez a barátság kiállta a következő évtized próbatételeit is, és legjobban talán BARTSCHnak egy 1784-ban papírra vetett mondta jellemezte. Eszerint sok megvitatni valójuk volt a kor eseményeiről, melyeket ugyan különböző nézőpontból, másként ítéltek meg — annyira, hogy egyiküknek tévednie kellett — de bizonyos, hogy mindketten csak az igazságot keresték:

„Wie vieles hätten wir nur gegenwärtig über die Zeitumstände zu sprechen, die wir aus verschiedenen Gesichtspunkten jeder anderes sehen, so doch einer von beiden irren muss, da wir aber beide gewiss nur die Wahrheit suchen . . ."[77]

GYÖRGY KÓKAY

Die Verbindungen Joseph Hajnóczy's und Ferenc Széchényi's mit C. D. Bartsch, Redaktor der Wiener Zeitung

Ein Ballen der Vertraulichen Akten ist in dem Wiener Staatsarchiv zu finden, der die an Joseph HAJNÓCZY, einem der Führer der ungarischen Bewegung der Jakobiner, geschriebenen Briefe enthält. Dieser Aufsatz hat sich vorgenommen aus denen die an HAJNÓCZY gerichteten Briefe von C. D. BARTSCH, Redaktor der *Wiener Zeitung* zu untersuchen. So wird hier ein skizziertes Bild von BARTSCH gezeichnet, dessen Tätigkeit noch nichteinmal von der österreichischen Forschung in gehörigem Maaße aufgearbeitet wurde, und von den Verbindungen, die zwischen ihm und HAJNÓCZY, bzw. dem Grafen Ferenc SZÉCHÉNYI zustandegekommen sind. Die Analyse der Beziehungen dieser drei Personen bietet — unter anderen — einen tiefen Einsicht in die Presse- und Publizistikverhältnissen der josephinischen Zeitalter dar.

BARTSCH's mehr als hundert Briefe enthalten noch viele neue Data die Aktivität von HAJNÓCZY und die öffentliche Tätigkeit Ferenc SZÉCHÉNYI's betreffend. Sie eröffnen jene politische Auseinandersetzungen, die zwischen dem Wiener Redaktor und HAJNÓCZY stattfanden im Laufe eines Briefwechsels von mehr als anderthalb Jahrzenten, zwischen 1776 und 1792. Dieser Aufsatz beschränkt sich aber in erster Linie auf die Ausarbeitung der publizistischen und Presse-orientierten Verbindungen und Wirksamkeiten — die zum größten Teil noch unbekannt sind — der beiden guten Freunde von aufgeklärter Weltanschauung. Zufolge des Briefwechsels der zwei radikalen Josephinisten kann ihre

[75] BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. II. Bp. 1952. 780.; továbbá: 108, 147.

[76] „Ich habe seit 1776 alle Ihre Briefe und habe sie erst letzhin zufälliger weise durchgangen und mich nicht wenig gefreuet daraus zu ersehen, dass wir schon so lange gute Freunde sind . . ." 1786. febr. 14. 136. f.

[77] 1784. ápr. 22. 31. f.

Verbindung dieser Art von Schritt für Schritt gefolgt werden. BARTSCH bemühte sich schon in 1776 HAJNÓCZY für Mitarbeiter der Wiener *Realzeitung* zu gewinnen, später hat er von ihm Artikeln und Publikationen für die *Brünner Zeitung* gebeten. Im 1782 wurde BARTSCH Redaktor der *Wiener Zeitung* und von diesem Zeitpunkt an hat er ihn um Nachrichten und Berichte auch für diese Zeitung ersucht. Aus den Briefen BARTSCH's hat sich auch herausgestellt, daß er sich in Wien nicht wohl fühlte unter den ihm von der *Wiener Zeitung* gesichteren beschränkten Möglichkeiten zum Publizieren. Darum hat er sich hinweggesehnt und wollte staatlicher Beamte sein. Seine eigene Artikeln und die von HAJNÓCZY hat er eben mehrmals an ausländischen Zeitschriften — so z. B. an den SCHLÖZERS *Staatsanzeigen* und an das *Politische Journal* in Hamburg — zugesandt; ihren Briefwechsel wollte er auch ausdrücken lassen.

Aus diesem Briefwechsel kommt es auch auf den Tag, daß hinter dem Zurücktreten Ferenc SZÉCHÉNYI's aus dem Staatsdienst ein gegen ihn im Presseweg und auch mündlich geführter Verleumdungsfeldzug stand. Deswegen konnte BARTSCH nicht in der Nähe von HAJNÓCZY und SZÉCHÉNYI in Dienst treten obwohl das sein heißester Wunsch war. Es ist wahr, daß HAJNÓCZY's Briefe an BARTSCH uns leider unbekannt sind, aber jene scharfen Debatten in die sich die zwei guten Freunde besonders über die Verordnungen von JOSEPH II. eingelassen haben, kommen auch so gut zum Vorschein. BARTSCH hat sich den Getreuen des Monarchen ohne Vorbehaltung gehalten — wenn auch er ihn in seinen Privatbriefen öfters kritisierte — und HAJNÓCZY hat er vielmals mit der Anklage von Patriotismus geschuldigt. Dass ihre Freundschaft von seinen Auseinandersetzungen garnicht beschädigt wurde ist es daraus ersichtlich, daß der im Prozeß der ungarischer Jakobiner zum Tode verurteilte HAJNÓCZY in seinem Abschiedsbrief in 1795 BARTSCH seinen ältesten Freund genannt hat.

FÜLÖP GÉZA:

Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban.

BESSENYEI és felvilágosult követői, majd a reformkor írói és művelődéspolitikusai, közéleti irányítói a nemzet és haza, továbbá a társadalmi haladás ügyéért tevékenykedve fontos szerepet szántak az irodalom agitációs és szervező funkciójának a társadalom minél szélesebb rétegeinek megnyerése érdekében s ezért az irodalmi és tudományos élet fellendítése és megszervezése mellett igyekeztek széles és fogékony, művelt közönséget nevelni a hazai és külföldi irodalom befogadására s ezen keresztül a felvilágosult és reformeszmék társadalmi méretű terjesztésére. A nemzeti függetlenségért és a polgári haladásért folytatott küzdelem sikere a társadalom minden rétegének hatékony és tevékeny részvételét s e rétegek alapos világnézeti, etikai, politikai, irodalmi és tudományos felkészítését, a közműveltség általános emelését, a társadalmi tudat átalakítását tette szükségessé.

Ilyen jellegű haladó nevelő tevékenységet az egészében osztrák érdekeket szolgáló hivatalos iskolapolitikától nem lehetett várni, ezért már BESSENYEI és társai is társadalmi jellegű tudatos közönségnevelési célok megvalósítását tűzték maguk elé, az irodalmi élet újjászervezése terén jelentékeny szerepet szántak az olvasóközönségnek mint az új irodalom terjesztette felvilágosult eszmék befogadójának és népszerűsítőjének. Ők — amíg a főrendektől mindenekelőtt az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várták, addig — elsősorban az ún. „közrendet": az egész nemességet és értelmiséget, a katolikus és protestáns alsópapságot, s az iskolák tanulóit akarták olvasóvá nevelni. A közönségszervezés felvilágosodás- és reformkori intézményes formáinak: a jakobinus olvasóköröknek és kluboknak, a könyvkereskedői kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabineteknek, az iskolai irodalmi diáktársaságoknak, a kaszinóknak, társalkodó egyleteknek és olvasóegyesületeknek a tagsága túlnyomórészt valóban a közrendhez tartozókból verbuválódott, bár némelyekben kisebb számban akadtak a társadalom alsóbb rétegeiből (pl. a városi kézművesekből s a falusi parasztságból) kikerülő tagok is. Mindenesetre hosszú fejlődési szakasznak kellett eltelnie, hogy PETŐFI és plebejus-demokrata elvbarátai szándéka szerint a nép uralkodjék a költészetben és a politikában, amely célkitűzés implicite tartalmazta azt a szükségszerű eredményt is, hogy a köznép művelt olvasóvá váljék. Ennek első, még nagyon szerény jelei a reformkor vége felé az 1840-es években kezdenek megmutatkozni, de a népet kiművelni szándékozó elszórt s elszigetelt törekvésekkel és kísérletekkel a 18. század utolsó negyede óta találkozhatunk s ezek a reformkorban — nemegyszer külföldi példák nyomán — megszaporodnak, mind gyakoribbakká válnak.

Már maga BESSENYEI, aki közönségszervező törekvéseit mindenekelőtt a

közrendhez tartozókra összpontosította, is szükségesnek tartotta a polgárok, sőt „polgárnék" művelését. A budai egyetem

„magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordittathatna magyarra Cicerót, Epictetest, Senecát, Rollint, Millot-ot, Hübnert sat . . . megvennék az ilyen munkákat, s így az univerzitásnak pénze, a nemzetnek pedig magyar könyvei lennének . . . ha Volfiust, Flörit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donátot sat. magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynehány esztendő mulva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országba. Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?"

— írja a *Magyarság*ban 1778-ban.[1] BERZEVICZY Gergely, a kor felvilágosult szellemű közgazdasági írója 1804-ben megjelent *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című művében elsők közt emel szót a falusi nép szellemi felemelése és művelése érdekében[2]

„Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezei és gazdasági dolgok valamelyes elméleti ismereteit megszerezte, vagy rosszabb alattvaló legyen, aki a jog és kötelesség fogalmával bír . . . A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol míveltebb és eszesebb a paraszt" —

szögezi szembe nyugat-európai útjának tapasztalatai alapján azokkal, „akik a parasztot . . . tudatlanságban tartani kívánják, s mindenféle művelődési eszközt, mint reá nézve károst, tőle elhárítani akarják." Ő azok közé tartozik, „akik a parasztot nevelés, erkölcsiség és jobb mívelés által javítani és hasznosabbá tenni kívánják" s ezzel a művelődés körébe a „nyomorult nép"-et is bevonva a nemzet egészére akarja kiterjeszteni a felvilágosult tudományt, műveltséget és erkölcsöt.

A felvilágosodás idején megjelent első magyar nyelvű folyóirataink egyik lényeges feladatuknak tartották a műveltség fontosságának tudatosítását olvasóik körében, továbbá a közműveltség emelését, az olvasás népszerűsítését és terjesztését. Bár legtöbb előfizetőjük középnemesi és értelmiségi, továbbá főrangú személy, s alig néhány polgár akad köztük, az újságok hírei nem egy helyen a parasztsághoz is eljutnak. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a francia forradalom eseményeiről tudósító lapok cikkeit a papok és a jegyzők felolvassák a parasztoknak.[3] A PÉCZELI József szerkesztette komáromi *Mindenes Gyűjtemény* 1789. december 19-i számában — BERZEVICZY nemes népnevelő sürgetését tizenöt évvel megelőzve — jelent meg KOVÁCS Ferenc pápai mérnök írása, amely a szerző külföldi tanulmányútján szerzett tapasztalatai alapján, ugyancsak a parasztság művelésének, továbbá népből szervezendő széles körű olvasóközönség kialakításának szükségességét hangoztatja.[4] A felvilágosodás Nyugat-Európában megismert eszmevilága és a fejlett polgári állapotok és művelődési viszonyok nyomán azt javasolja, hogy a

[1] *Bessenyei György válogatott művei.* Bp. 1953. 200, 201. l. (Magyar Klasszikusok.)

[2] Magyarul GAAL Jenő fordításában: *A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon.* Közli KORODA Miklós: A magyar felvilágosodás breviáriuma. Bp. é. n. 155—156.

[3] Ld. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* (Bp. 1924.) 102—103. és DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805).* Bp. 1941. 33—35.

[4] Ld. KÓKAY György: *Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ből.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Bp. 1961. 292—301.

közműveltség általános emelését, a nemzet kiművelését „a legalsó lépcsőfokon", a „mezei embereknél" kell kezdeni. Célja megvalósítása érdekében első helyen szorgalmazza a falusi és kisebb városi iskoláknak mint a népművelés legfontosabb intézményeinek fejlesztését: képzett tanítók kinevezését, az általános tankötelezettség bevezetését és a latin helyett hasznos ismeretek (helyesírás, olvasás, történelem, földrajz, gazdaságtan) tanítását. Az iskolában az olvasás iránt érdeklődővé nevelt falusi nép közt az ismereteket „jó, magokat kedveltető és hasznos könyvek" révén kívánja gyarapítani, amelyeknek az áruk ne legyen magasabb a nép körében elterjedt olcsó ponyvatermékek áránál. A ponyvairodalom helyett olyan „hasznos" művek kiadását tartja szükségesnek a parasztság számára, mint MARMONTEL „erkölcsi írásai", GELLERT, SCHLEGEL vagy PÉCZELI erkölcsi meséi, és olyan „mulattató és gyönyörködtető írásokét", mint a korabeli költők versei, a különféle vígjátékok, szomorújátékok és anekdoták.

KOVÁCS Ferenc javaslataihoz 1790-ben többen is hozzászólnak a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain (az 1790. március 20-i és június 9-i számban névtelenül, az 1790. május 8-i és 12-i számban BERTITS Ferenc pécs-egyházmegyei pap), támogatják és több vonatkozásban kiegészítik álláspontját, majd ő maga újabb cikksorozatban (az 1790. március 27-i, 31-i és április 3-i számban) foglalkozik a nép nevelésének szükségességével, s feltárja elmaradottságának történelmi és társadalmi okait is. Végül arra a konklúzióra jut, hogy a paraszti tömegek felemelésének legfontosabb feltétele a jobbágyság felszabadítása, amelyet ő a nemességtől vár. E radikális követelmény persze nem valósulhatott meg még az 1790—91-es évek ellenállási hangulatában sem, s különösen nem a Martinovics-mozgalom bukása utáni szigorú elnyomás korában.

A reformkorban meggyorsult polgári társadalmi fejlődés, nemzeti és gazdasági haladás még inkább szükségessé tette hasznos mezőgazdasági, ipari és természettudományi ismeretek, valamint a reformeszméket népszerűsítő szépirodalmi művek terjesztését mind szélesebb körben, a gazdálkodó paraszti rétegek és a kézművesek közt is. A reformkori sajtóban az 1830-as és 40-es években egyre több felhívás lát napvilágot hasznos tudnivalókat tartalmazó, olcsó könyvek készítésére és terjesztésére a köznép között, s az 1840-es években születnek konkrét tervek és eredmények is. FAIGEL Pál gyöngyösi káplán 1836-ban a *Társalkodó* hasábjain „magyar könyv-olcsító társaság" alakítására tesz javaslatot, mivel „igen drága a magyar munka", a kevésbé tehetős emberek közül „kinek kedve volna olvasni, annak nincs pénze olvasmányt szerezni." Ezért javasolja a cseh Matyica példájára olyan társaság szervezését, amelynek tagjai közös pénzen könyveket adhatnának ki s ezekből mindenki kapna egyet-egyet, a fennmaradt példányokat pedig haszonnal eladnák. Így emelkednék a magyar munkák száma, példányszáma és forgalma, „a legjobb s leghasznosabb munkákból . . . minden faluban egy pár példány találtatnák és olvastatnék" és az egész nemzet megismerné a bennük foglalt fontos ismereteket.[5]

FAIGEL Pál elképzelése „jámbor szándék" maradt csupán, de nem valósult meg eredetileg elképzelt formájában ALMÁSI BALOGH Pál orvos 1841-ben angol példa alapján részletesen kidolgozott, alaposan indokolt és élénk hírlapi vitát kiváltó demokratikus, felvilágosult szellemű tervezete sem egy „hasznos ismereteket terjesztő" társaság felállítására. BALOGH Pál a *Pesti Hírlap*ban

[5] FAIGEL Pál: *Javaslat magyar könyv-olcsító társaság alakítására.* = Társalkodó 1836. 4. sz. 15—16.

intézett felhívást a nyilvánossághoz e társaság ügyében. A reformkori vezetők felfogásával egyező véleménye szerint a társadalmi és nemzeti haladás érdeke kívánja meg a nép felemelését, csak tudományos kiképzése révén válhat a reformtervek megvalósításának segítőjévé.

„Ki kell emelnünk a népet lealacsonyított állapottyából a nevelés áldása által, s elidegenithetetlen születési jogának ismeretére juttatnunk, elme-kifejtés s ismeretekkeli gazdagitás által, ha azt akarjuk, hogy társasági helyzetének illőleg megfeleljen, s a nemzet haladásában s erősödésében méltó részt vegyen."

A tudományok megismerése egyaránt gyarapítja az értelmet és erkölcsöket, a népoktatás elmaradottsága miatt azonban erre alkalmas eszközről kell gondoskodni. S mivel nincs a „hasznos ismeretek terjesztésének hathatósb s célirányosb eszköze, mint a világos rendben és érthető nyelven írt munkák, mellyekből minden nagy előkészület nélkül, mindenki képes e vagy ama tárgyról magának alapos ismeretet szerezni", olyan társaság felállítását és pártolását javasolja, melynek „fő céljai volnának: 1. a nép minden osztályának szükségeihez alkalmaztatott népszerű kézikönyvek készítése; 2. azoknak minél olcsóbb áron eladása."[6]

Almási Balogh felszólítására alig néhány nap múlva elsőként Peregriny Elek, a pesti egyetem tudós pedagógus professzora válaszol a *Hírnök*ben.[7] Lelkesen üdvözli és támogatja is a tervet, egyetért Baloghgal abban, hogy a hasznos ismeretek terjesztésére szolgáló eszközöknek, azaz „alkalmas népszerű könyveknek . . . csaknem teljes hiányával vagyunk", de ennek fő okát a „közönség kevés olvasási vágyában" véli felfedezni. E miatt hevernek kéziratban „sok jeles, nevelést tárgyazó munkák", bár kiadóink is vannak. Mivel mi az olvasóközönségnek vagyunk hiányával, „a nagy célszerű feladás olvasó közönséget alkotni", s ezért azt javasolja, hogy a hasznos ismereteket terjesztő társaság ne foglalkozzék könyvkiadással, hanem a megjelent munkák terjesztésével. Erre annál inkább szükség van, mert a többségükben német magyarországi könyvkereskedők nem ismerik sem a magyar literatúrát, sem a megjelent magyar könyveket, magas haszonnal árusítják a kiadványokat, a magyar irodalom terjesztése terén tehát nem teljesítik feladatukat.

A vitába bekapcsolódó Fáy András nagy valóságérzékkel fejleszti tovább, egészíti ki s igyekszik a hazai viszonyokhoz és lehetőségekhez igazítani Balogh Pál angol példa nyomán készített tervezetét. Mivel az ország lakossága csak ötöde Angliáénak és a magyar köznép „még szomjával sem bír a lelki mívelődésnek" nyomorúságos helyzete és pénztelensége miatt, továbbá mivel számtalan előítélet él benne a könyvek iránt, az alakulandó társaság legsürgősebb céljának a „legalsóbb nepósztály nevelését" tartja. „Egyedül ezen alsóbb köznép számára adna ki tehát eleinte a társaság könyveket", mégpedig olyanokat, amelyek megismertetik saját sorsával, segítik helyzete javítását, hasznos gazdasági, háztartási, egészségügyi, természet- és földrajzi s főként Magyarországra vonatkozó történeti ismereteket nyújtanak neki. Rendkívül fontosnak tartja „annak találni fel módját és eszközeit: miként lehessen az alsóbb köznépnek mintegy k e z é b e j á t s z a n i a kiadott könyvet, ingyen és szerfe-

[6] Almási Balogh Pál: *Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében.* = Pesti Hírlap 1841. 2. sz. 14—15.

[7] Peregriny Elek: *Vélemény a Pesti Hírlapban Almási Balogh Pál által tervezett „hasznos ismereteket terjesztő társaság" ügyében.* = Hírnök 1841. 5. sz.

lett ócsón", mert , ,parasztjaink, bármi ócsón könyvet nem vesznek." A falvak papjai és földesurai által megvásárolandó példányokat mint iskolai jutalomkönyveket gondolja eljuttatni a tanulókon keresztül szüleikhez és rokonaikhoz s így terjeszteni a jó olvasmányokat minden faluban. A paraszti köznép után — a társaság megerősödésével — javasolja megfelelő könyvek kiadását kézművesek számára is.[8]

A ,,hasznos ismereteket terjesztő társaság" az iránta megnyilvánult élénk érdeklődés és a hamarosan jelentkező anyagi támogatás[9] ellenére sem alakult meg. KOSSUTH tanácsára a Magyar Iparegyesület jött létre helyette, amely a kézművesek, a ,,műiparos osztály" körében fejtett ki hasznos ismeretterjesztő tevékenységet. A falusi köznép és általában a mezőgazdasági lakosság számára — amelynek a művelését a korabeli gazdasági szaksajtóban is számos írás sürgette[10] — a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztálya tartott népszerű előadásokat és bocsátott ki kiadványokat.

Az alsóbb néprétegek könyvvel való ellátása és a népies irodalom fejlesztése terén vannak érdemei a Népkönyvkiadó Egyesületnek is. Az 1839—40. évi országgyűlésen alakult ifjúsági társalkodó egylet az ellenzéki politikusok arcképeinek kiadására képkiadó társulatot szervezett, s e társulatból keletkezett 1840-ben, az országgyűlés befejezése után a Népkönyvkiadó Egyesület JÓSIKA Miklós elnök, EÖTVÖS József alelnök és VAHOT Imre jegyző vezetésével, s neves írók és tudósok részvételével. Az egyesület az 1840-es években több pályázatot hirdetett a ,,köznép számára" kiadandó munkákra; pl. 1840-ben természettani kézikönyvre, ,,különös tekintettel a földmívelésre s a nép közt uralkodó babonás balhiedelmek kiirtására", vagy 1842-ben olyan ,,apró népszerű elbeszélésekre", amelyek alkalmasok ,,erkölcsi hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek s érzelmek terjesztésére." A díjnyertes pályaműveket kiadták s — az egyesület céljának megfelelően — olcsó áron terjesztették. TARCZAY Lajos pápai református főiskolai tanár, akadémiai tag pályadíjat nyert és 1843-ban megjelent *Népszerű természettan*ának 1500 példányából 1846-ban már csak néhány darab volt az egyesület birtokában, ami a munkák meglehetős kelendőségéről tanúskodik.[11] A Népszerű elbeszélések című sorozat 1. füzeteként KELEMENFY László *Korhely életnek szomorú a vége*, 2.-ként pedig BONYHAY Benjámin *A falu bírája* című munkáját adta közre a Népkönyvkiadó Egyesület; az utóbbit 6 pengő krajcáros áron.

A kifejezetten ismeretterjesztő célzatú s a köznépet olvasóvá szervezni kívánó egyleteken kívül adtak ki és terjesztettek népszerű munkákat az elsődlegesen

[8] FÁY András: *Észrevételek Almási Balogh Pál úrnak hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében tett felszólítására.* = Pesti Hírlap 1841. 15. sz. 119—120.

[9] A *Pesti Hírlap* 1847. évi 7. számának 56. lapján *Hasznos ismeretek terjesztése ügyében* címmel már hírt adott róla, hogy elsőként ,,hazánknak egy lelkes leánya . . . e célra élete fogytáig évenkint 40 pengő ftot kötelezett. Megnevezésétől szerénysége eltiltott."

[10] Pl. FÉNYES Elek: *Mellyek a magyar földmivelés főbb akadályai? s hogy lehetne azokon segíteni?* = Ismertető 1838. II. 1. sz. 1—12. hasáb. — BALOGH József: *A közönséges magyar földmivelők értelmetlensége.* = Ismertető 1838. II. 10. sz. 118—120. hasáb és 11. sz. 130—134. hasáb. — UDVARDY János: *Elmélkedő gazdáinkhoz.* = Ismertető 1839. II. 14. sz. 209—216. hasáb, stb.

[11] EÖTVÖS József—VAHOT Imre: *Népkönyvkiadó egyesület.* = Athenaeum 1841. II. 63. sz. 1006. hasáb. — STULLER Ferenc: *A népkönyvkiadó egyesület.* = Athenaeum, 1843. II. 212. p. — STULLER Ferenc: *A népkönyvkiadó egyesület.* = Jelenkor 1846. 53. sz. 316—317.

tudományos jellegű intézmények is, mint pl. a Tudós Társaság[12] vagy a Természettudományi Társulat[13] sőt az 1845-ben felállítani tervezett történelmi társulat alapszabálytervezetében is van szó közérdekű munkák kiadásáról.[14] Mindezek az egyesületek a népnevelést a reformkori politikai és gazdasági célok szolgálatába állították, munkásságuk nem irányult kifejezetten sem a vallás, sem az egyház ellen, a katolikus egyház vezető emberei azonban saját tevékenységi körükre nézve mégis valamilyen veszedelmet láttak bennük. „Az idő int, a kor kívánata sürget, az ellenfél buzgalma megelőz . . . Tennünk kell, ha azt nem akarjuk, hogy hivatásunk köréből kiszoríttassunk" — írja 1844. december 1-én Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok a világi hatóságok népnevelési mozgalmairól szólva. Mivel az általuk kiadott könyvekben „többnyire nincs meg a vallási szellem", Fogarasy a katolikus klérust — melynek „a népnevelés célirányosítása legsürgetőbb feladata" — egylet felállítására szólítja fel „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére" a nép és az ifjúság körében az önköltségi árnál legalább egyharmaddal olcsóbban.[15] 1845 februárjában Zerich Tivadar erdélyi teológiai professzor üdvözli Fogarasy tervét s szükségesnek tartja az erdélyi katolikusok csatlakozását és részvételét a megvalósításban.[16] Fogarasy Mihály 1846-ban Pestre kerül a hittudományi kar igazgatójának és 1846—47-ben itt szervezi az egyletet, amely 1847. június 4-én már új nevén mint „Jó és olcsó könyv-kiadó társulat" tartja alakuló közgyűlését Fogarasy ideiglenes elnöklete alatt. 1847 novemberében 5000 példányban kibocsátja ugyan a *Keresztény Naptár*t, amely hamarosan el is kél, de — mivel a cenzúra a társulat alapszabályait nem hagyja jóvá — programjának megfelelő szélesebb könyvterjesztő tevékenységet csak a cenzúra eltörlése és a sajtótörvény kibocsátása után kezdhet, 1848. május 1-től.[17] (A Jó és olcsó könyv-kiadó társulat 1852-től Szent István Társulat néven működött.)

Mindezeknek a népnevelő és a népet olvasóvá szervezni törekvő terveknek és vállalkozásoknak ellenére sem alakult ki szélesebb körű népi olvasóközönség a reformkor végéig sem. A parasztság, a köznép a magyar társadalom legelmaradottabb rétege gazdaságilag és művelődési tekintetben egyaránt. Anyagi lehetőségei csekélyek, maga és családja fenntartásán túl egyébre nemigen tud költeni, a nagyobb befektetést igénylő könyveket és lapokat — még ha van iránt igénye — sem képes megszerezni. Mária Terézia óta elvben kötelező iskolába járnia, de nagy része analfabéta, még a reformkorban sem tud írni és olvasni. Annak a kisebb hányadának, amely elsajátítja az olvasás ismeretét, is csak csekély töredéke érdeklődik a színvonalasabb irodalom iránt; a falusi iskolák tanítói nem nevelik olvasóvá, maguknak sincs pénzük könyvekre,

[12] A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkák és folyóiratok betűrendes czim- és tartalomjegyzéke. 1830—1889. június hó végéig. Bp. 1890.

[13] Tilkovszky Loránt: *A Természettudományi Társulat megalakulásának társadalmi jelentősége.* = Természettudománi Közlöny 1958. 1. sz. 1—4.

[14] Tilkovszky Loránt: *Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben.* = Századok 1966. 947—961.

[15] Fogarasy Mihály: *Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez.* = Religio és Nevelés 1844. II. 44. sz. 345—348.

[16] Zerich Tivadar: *Nyilatkozat Erdélyből a „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat" iránt.* = Religio és Nevelés 1845. I. 11. sz. 88—90.

[17] Fogarasy Mihály: *Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében.* = Religio és Nevelés 1848. I. 35. sz. 285—287. — A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai. = Religio és Nevelés 1848. I. 36. sz. 298—301. és I. 37. sz. 311—312.

„mert fizetésök ruházatra sem elég, az élelmiszereket maguk termesztik, pedig sem tollal a kezükben, sem rugalmas pamlagon könyvek olvasása által, hanem ásó- és kapával; azután csodálhatjuk, ha fáradt tagjait pihenésre ereszti ahelyett, hogy olvasgatna. Derüljön aztán hazánk és népünk jobb világa!"

— sóhajt fel keserűen a magyar népoktatás helyzetéről elmélkedve MAGYAR Mihály kiadó-könyvkereskedő 1848-ban.[18]

A nép elsődleges szellemi tápláléka így a magaalkotta népköltészet, akik olvasnak, azok elsősorban a kéziratos alkalmi költészet termékeit forgatják és olyan olcsó ponyvakiadásokhoz jutnak hozzá, amelyeket a műveletlen falusi nemesség is olvasott, továbbá kalendáriumokhoz és a vallásos irodalomból a nép számára készített ima- és énekeskönyvekhez, ájtatos munkákhoz s — elsősorban a protestánslakta területeken — a bibliához.[19] A korabeli magyar irodalom termékeinek csekély része jut el a köznéphez, illetve ami eljut is, csak a parasztság nagyon kis töredékéhez.

A felvilágosodás idején — ahogy láttuk — egy-egy hírlapnak a francia forradalom eseményeiről és az országgyűlésről szóló híreit, közleményeit ismerik meg, ezeket is felolvasás útján. Ilyen irányú érdeklődésük azonban nem irodalmi, hanem politikai indítékú és célzatú, ahogy a reformkorban is — amikor a tervezett reformok kapcsán a parasztság helyzetéről is sok szó esik az ország- és megyegyűléseken, az irodalomban és sajtóban — elsősorban a politikai lapok *(Pesti Hírlap, Hetilap)* iránt érdeklődnek, s gyakran ekkor is a falusi értelmiség tagjai olvassák fel őket előttük. A kolozsvári kaszinó által BÖLÖNI FARKAS Sándor kezdeményezésére alapított első magyar néplap, az 1834-től 1848-ig Erdélyben megjelenő *Vasárnapi Újság* már egészében a paraszti olvasókhoz kívánt szólni gazdasági, s külföldi országokat és népeket ismertető cikkeivel és egyéb közelményeivel.[20]

A vidéki, falusi kaszinók és olvasóegyletek tagjai közt parasztok csak kis számmal fordulnak elő, s ők itt színvonalasabb irodalmi és ismeretterjesztő művekhez is hozzájutnak. Az előfizetési jegyzékeken ugyancsak ritkán szerepelnek, de egy-két hasznos tudnivalókat nyújtó ismeretterjesztő munkára a falusi körök mellett néhányan már személy szerint is előfizetnek; PUKY Károlynak *A magyar haza* című „honismertető monográfiájára" (1833.) pl. „tekintélyes számban kiskunsági falvak-városok s azok ‚tanácsbéli' magyarjai is," FÉNYES Elek *Magyarország leírása* című hasonló művére (1847.) pedig „egy számadó

[18] MAGYAR Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében.* = Pesti Divatlap 1848. 7—11. sz. Az idézett részt közli: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Bp. 1963. 480. — TÁNCSICS Mihály az *Életpályám* című önéletírásában hasonló helyzetképet rajzol a falusi tanítók műveltségi állapotáról: „Négy iskolamesternél voltam eddig tanítósegéd, de egynél sem láttam csak egyetlen könyvet is a levelezőn és énekeskönyvön kívül, nagyon szembeötlő volt tehát rám nézve most először az izsáki kántornál kis könyvtárt láthatnom, holott azt hittem, hogy csak papnak való a könyv, minthogy eddigelé senki másnál nem, csak a plénánosoknál láttam, mivel tanítósegédi tisztemnél fogva csak ezek szobáiban fordulhattam meg néha-néha . . . Nem sokára valék Zemán kántornál, s megtanulhatám, mire valók a könyvek. Ő nem végzett ugyan latin iskolákat, de azért sok szép ismerettel bírt, miket könyveiből merített." (Bp. 1949. 47.) — A tanítók kiképzésére, műveltségére s helyzetére vonatkozólag ld. még: BENKŐ Samu: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt.* = B. S.: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 85—123.

[19] DÉGH Linda: *Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez.* = Magyar Századok. Bp. 1948. 299—301.

[20] DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve. I.* Bp. 1954. 75—76.

gazda és egy számadó birkás s több alföldi és felvidéki város és község olvasóegylete."[21]

A műköltészet egyes darabjai a kéziratos gyűjtemények révén, vagy szóbeli áthagyományozás útján jutnak el a parasztság körébe; PETŐFI több versét pl. a nép népdalként énekelte. A megjelent könyvekből azonban még a reformkor végén is csak a ponyva jellegű, közérthető és olcsó kiadványokat olvassa a köznép nagyobb számban. CSATÁRI Ottó csodálkozva állapítja meg 1848 elején, hogy

„a nagy *néptömeg*, műveletlenségéhez képest, feltűnőleg sokat olvas . . . Egy kedvességet nyert ponyvairodalmi históriából 6 hónap alatt 5—8000 példány elkél csupán egy vidéken; és hogy a nemesebb ízlésű irodalmi termékek nem válnak a köznép sajátjává, ennek az az egyszerű oka, mivel íróink közül a nép ízlését, kívánatát korunkban még egy sem találta el; vagy ha eltalálta volna is valamelyik, de oly cifrán van nyomtatva munkája, s oly drága, hogy az nem 6 s legfeljebb 12 garasos áru s a vastag papírosú nyomtatványokhoz szokott közönséges ember kezébe való.[22] Íme Arany János népszerű költeményét, 'Toldit' oly alakban s árért nyomatták ki, hogy éppen nem a köznépnek való. Úgyhogy azt mondhatni: irodalmunkban a népre eddig szinte semmi figyelem nem volt, vagy ha volt is mint például a népkönyvkiadó társulatnál, de nem tudtak a könyvek tartalma s kiállítására nézve a nép ízléseig leereszkedni."[23]

PETŐFInek és plebejus forradalmár társainak célkitűzése, hogy a népet uralkodóvá tegyék a költészetben, majd a politikában, a reformkorban tehát nem valósulhatott meg. Az uralkodó rétegek és a külső elnyomás osztálypolitikája szellemileg és anyagilag is olyan alacsony szintre szorította vissza, hogy a magasabb műveltség részesévé nem válhatott. Az 1848-as időszakban újabb kísérletek történnek majd politikai felvilágosítására és műveltsége emelésére; a kormány *Nép Barátja*, TÁNCSICS Mihály *Munkások Újsága* címen indít számára néplapot, SALLAI Pál sárbogárdi református tanító pedig kétgarasos részvényekre alapított népi olvasókörök létrehozására ösztönzi az értelmiséget, így akarván az elmaradott tömegeket kulturálisan felemelni és alkalmassá tenni, hogy helyesen éljenek a kapott szabadsággal.[24] A színvonalas hazai és külföldi szépirodalom, a hasznos gazdasági tudnivalókat tartalmazó ismeretterjesztő és szakirodalom, valamint a szocialista szellemű politikai művek iránt őszintén érdeklődő, radikális gondolkodású népi olvasóközönség 1867 után szerveződik majd Magyarországon a különböző munkás szakegyletekkel párhuzamosan alakuló és az 1848—49-es függetlenségi hagyományokat a szocialista-marxista tanításokkal együtt ápoló agrárszocialista olvasókörökben.

[21] BISZTRAY Gyula: *A prenumeráció.* = Magyar Századok. Bp. 1948. 191.

[22] A *Pesti Divatlap* (ebben jelent meg CSATÁRI cikke) szerkesztőségének megjegyzése e részhez: „A népkönyvkiadó társulattól kiadott népszerű elbeszélések pazarul nyomtattatott 1-ső füzete 15 pengő kr. — Majd bizony a szegény ember ad annyit néhány *félig nyomtatott, üres, vékony* levélért." Az említett Népszerű elbeszélések című sorozat 1. füzete KELEMENFY László (HAZUCHA Ferenc írói neve) *Korhely életnek szomorú a vége* című munkáját tartalmazta; 1845-ben jelent meg s a budai egyetemi nyomda nyomta.

[23] CSATÁRI Ottó [TELEGDI KOVÁCH László]: *Irodalmunk 1847. évi termékei.* = Pesti Divatlap 1848. 20. sz. 539—540.

[24] SALLAI Pál: *Két garasos olvasókör a népnek.* = Pesti Divatlap 1848. 27. sz. 741—743.

GÉZA FÜLÖP

Bestreben, Entwürfe und Vereine für die Bildung und Erziehung des Volkes zum Lesen im Zeitalter der Aufklärung und der Reformzeit

György BESSENYEI und seine Anhänger, sowie die Schriftsteller und Kulturpolitiker der Reformzeit bestrebten nebst der Organisation des literarischen und wissenschaftlichen Lebens auch die Erziehung eines gebildeten Publikums. Diese bewusste Organisationsprojekte umfassten hauptsächlich die Mittelschichten, doch liessen sie auch die niederen Schichten der Bevölkerung — so das Bürgertum und das Bauernvolk — nicht ganz ausser Beachtung. BESSENYEI betonte das Bedürfnis der Erziehung der Bürger und sogar der Bürgerinnen, Gergely BERZEVICZY, der ausgezeichnete Volkswirt der Aufklärungszeit hingegen schrieb über die Notwendigkeit der geistigen Erhebung der Landleute. Ferenc KOVÁCS, ein Ingenieur der Stadt Pápa, der im Jahrgang 1789—1790. der Zeitschrift *Mindenes Gyűjtemény* über die Bildung des Volkes und über die Organisation der Leser aus den niederen Volksschichten abhandelte, gelang zur Überzeugung, dass die kulturelle Erhebung der Leibeigenen nur durch ihre Befreiung möglich sei. Diese radikale Bestrebung konnte aber unter den feudalen Umständen und wegen der österreichischen Unterdrückung nicht realisiert werden.

Die intensive bürgerliche und nazionale Entwicklung der Reformzeit benötigte die Verbreitung nützlicher ökonomischer Kenntnisse und die der Reformideen mehr als je. Die Periodiken der 30-er und 40-er Jahren des 19-ten Jahrhunderts veröffentlichten immer häufiger Anrufe zur Verfertigung und Verbreitung nützlicher und billiger Bücher unter dem Volke und die 40-er Jahre brachten sogar konkrete Pläne und bescheidene Ergebnisse. Die geplante „Gesellschaft für billige ungarische Bücher" und das „Verein für Verbreitung nützlicher Kenntnisse" verwirklichten sich zwar nicht, das „Ungarische Gewerbeverein" veröffentlichte aber tatsächlich Publikationen für die Handwerker, das „Ungarische Wirtschaftsverein" und das „Verein für Volksbücherausgabe" hingegen für das Bauertum. Die katolische Kirche schaltete sich mit der „Gesellschaft zur Veröffentlichung guter und billiger Bücher" (die der Vorläufer der „Szent István Gesellschaft" wurde) in die Volksbildung ein.

Ein breiteres Publikum aus dem Volke entwickelte sich bis zum Ende der Reformzeit trotzdem noch nicht. Das Bauerntum blieb im wirtschaftlichen und kulturellen Sinne gleicherweise die meist zurückgebliebene Klasse der Gesellschaft. Die Volksdichtung blieb immer noch hauptsächlich seine geistige Nahrung, diejenigen, die Bücher lasen, begnügten sich mit billigen Werken der Marktliteratur, Kalender und frommen Büchern. Die zeitgenössische Literatur gelang nur zu einem Bruchstück des Volkes und in sehr geringem Masse. Zeitungsnachrichten wurden hie und da von Mitglieder der dörflichen Intelligenz dem Volke vorgelesen. In der Reformzeit erschien in Siebenbürgen ein Volksblatt, *Vasárnapi Újság* für Bauer, die auch schon in minderer Zahl im Wirken der provinzialen Kasinos und Lesevereine teilnahmen, manche abonnierten populäre wissenschaftliche Werke. Der grässte Teil der Leibeigenen schaltete sich aber als Leser bis zum Ende der Reformzeit nicht in das literarische Leben ein. Weitere Bestrebungen für die politische Aufklärung und kulturelle Erhebung des Volkes fanden während der Revolutionszeit von 1848 statt.

TURCZEL LAJOS

A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában*

A csehszlovákiai népfrontpolitika legjelentősebb magyar nyelvű orgánuma a ČSKP által 1936-ban létesített *Magyar Nap* volt. Ez a kitűnően szerkesztett napilap — melynek működését VARGA Rózsa monográfiában dolgozta fel *(Keressétek, ami összeköt . . .*, Bratislava, 1971.) — nagy érdemeket szerzett a korszerű Petőfi-kultusz elmélyítésében és kiteljesítésében is: a PETŐFI alakja és pozsonyi szobra körül fel-felcsapó polémiákban a helyes marxista álláspontot képviselte; ILLYÉS Gyula remek PETŐFI-könyvét hónapokon keresztül lelkesen népszerűsítette és hatékonyan felhasználta az itteni PETŐFI-kultusz elmélyítésére és korszerűsítésére; a hírhedt magyarországi PETŐFI-cenzúrázások ellen a haladó magyar közvéleményt mozgósította; a prágai Petőfi Sándor Kör megalakulásáról, működéséről és nagy hatású akcióiról folyamatos képet adott stb.

A népfront-korszak idején a PETŐFI-polémia felújítását az 1921-ben eltávolított pozsonyi szobor visszaállítására tett újabb kezdeményezések idézték elő. A kezdeményezések és előintézkedések most valóban ígéreteseknek mutatkoztak és a kisebbségi közvélemény nagy részét több mint egy évig illúziókban is ringatták. A sajtó folyamatosan és részletesen beszámolt a szoborakció sikerekkel kecsegtető mozzanatairól: a pozsonyi városi tanács 1937. június 18-án hozott egyhangú határozatáról és a megfelelő hely kiválasztásának érdekében folytatott tárgyalásokról, ankétokról.

A sajtó buzgólkodása és optimizmusa azonban ezúttal is hiábavalónak bizonyult, mert a nacionalista körök ellenkampánya következtében a polgári Csehszlovákia idején a szobor visszaállítására nem került sor. A szlovák nacionalizmus merev PETŐFI-ellenességét a szlovák kommunista sajtó is élesen bírálta és határozottan kinyilvánította, hogy PETŐFI szobrának Szlovákia fővárosában is helye van. A *Slovenské zvesti* 1937. dec. 10-i számában Ján PONIČAN vitacikke azzal a megállapítással fejeződik be, hogy „Petőfi pozsonyi szobra ellen csak az léphet fel, aki nem hatolt be műveinek szellemébe, vagy az, aki a nép ellensége."

Azt, hogy a *Magyar Nap*ban az ígéretesnek mutatkozó szoborakció meghiúsulásával is számoltak, egy 1938. márc. 6-án közölt cikk bizonyítja. VASS László azon cikke ez, melyben egy PETŐFI-gyalázkodásra reagálva kimutatta a magyar és a szlovák nacionalizmus ideológiai rokonságát. A cikk utolsó része szkeptikusan szól a szobor visszaállításának esélyéről, illetve ezt az esélyt — találó megérzéssel — egy jobb idő eljövetelére tartja fenn:

„Ne féltsük Petőfit! Amint megküzdött és küzd vitézül ma is a sovinizmus magyar képviselői ellen, majd megállja helyét annak szlovák hirdetőivel szemben is. Ha pedig

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

ma még sérti a többségi nacionalizmus »érdekeit«, hogy Petőfi szobrát most Pozsony város egyik főterén felállítsák, akkor vigyük ki a szobrot a Duna túlsó partjára, a ligeti őstölgyek közé,[1] melyek még láthatták a költőt és pihenőhelyet adtak éjszakára éhező, cingár testének. Ám, ha még ez is lehetetlen, akkor csak maradjon ott a marhaistállóban . . . Maradjon ott, és várja be az általa is megjósolt boldogabb időt, amikor újra szabad lesz szavalni a Duna—Tisza közelében Petőfi-verseket, és nem lesz állami bűncselekmény Szlovenszkón a szobrát felállítani."

Az úri ellenzék sajtója és az aktivista sajtó egyformán bízott a szoborakció eredményességében, melynek érdemét azonban acsarkodó cikkekben vitatták el egymástól. Ezt a csúnya érdemhajhászást egy fulmináns FÁBRY-cikk leplezte le és pellengérezte ki. Cikkében FÁBRY nem vonta kétségbe, hogy a szoborakciót leginkább a kormánybérenc aktivisták vihetik dűlőre, de sikervágyukat és sikerlehetőségüket a ravasz politikai számítás erkölcsi szintjére degradálta.

„A mai szoborkonjunktúrában a Petőfi-revízió könnyítés és felmentvény, igazolás és kisajátítás — írta. — . . . A Csomor-Štunda[2] aktivizmus a legjobb esetben is csak kijáró-aktivizmus lehet, mely egy-egy kisebbségi sérelem orvoslását elsősorban a maga pártja, a maga csoportja, a maga hitele javára kamatoztatja . . . A magyar kisebbségi ügynek azonban nem kijárókra van szüksége, de vállalókra, Petőfi-hűségű férfiakra, akik kiteljesedéssé vállalják és hirdetik. Petőfi szobra csak azok ügye lehet, akik a kőszimbólumot korszerű életté valósíthatják."

Hasonló szigorúsággal ítélte el az aktivisták konjunktúrapolitikáját a Magyar Nap egyik szerkesztőségi cikke is:

„Visszataszító az a különös bábáskodás, ami a határozat előtt és után történik, hogy vajon kit illet a dicsőség? Kié a babér? Kinek az érdeme, hogy Petőfi Sándor rövidesen visszakapja hajdani bronz szobrát? A kívánság egyetemes volt, aminthogy Petőfi is nem csak aktivista, hanem egyetemes értéke az egész magyarságnak. Mikor esztendőkkel ezelőtt valóban elsőnek a Sarló ifjúsága titokban, az éjszaka leple alatt meglátogatta a költő összetört szobrát a városi istállóban, a látogatás minden magyarok költőjének szólt az egyetemes magyarság nevében. Ne szerezzen tehát senki se babérokat a mostani eredményes határozatnál; ama bizonyos pecsenyét süssék meg máshol és máskor." (1937. VI. 20.)

A szoborüggyel kapcsolatos polémiában újból előtérbe került PETŐFI történelmi alakjának, szerepének és jelentőségének a kérdése. A *Magyar Nap* ehhez a kérdéshez a történelmi materializmus módszerével nyúlt és visszautasította s megcáfolta mindkét nacionalizmusnak, a szlovéknak is, a magyarnak is a torzításait. A PETŐFI-kérdéssel összefüggésben felvetődött az 1848—49-es forradalom értékelésének a problémája is, melyet a lap a legnagyobb tárgyilagossággal végzett el. Ebben a vonatkozásban különösen az a 6 oldalas rendkívüli szám emelkedik ki, amely 1938 márciusának idusán jelent meg. Az ebben közölt cikkek és egyéb közlemények között található a kiváló szlovák költőnek, Laco NOVOMESKÝnek *Nem ellenetek, hanem veletek . . .* című írása, melyben a szerkesztőség felkérésére arra a kérdésre adott választ, „hogyan ítéli meg a demokratikus szlovák közvélemény a magyar Március hagyományát." A nagy jelentőségű cikk leglényegesebb része így hangzik:

„. . . Érdeklődéssel figyeljük a jelenlegi magyar szociológia és történelemkutatás munkáját, mely megállapítja, hogy Március hódító és támadó jellege, amit a magyar sovinizmus előadásából ismerünk és amiről a mi magyarellenes nacionalista érvelőink-

[1] A szobrot később — 1955-ben — itt állították vissza.

[2] CSOMOR István és ŠTUNDA Štefan a legnagyobb csehszlovák polgári pártnak, az agrárpártnak voltak képviselői.

től hallottunk, egyáltalán nem meríti ki Március sajátságait, sőt nem is tartozik alapvető jelenségei közé. Illyés Gyula »Petőfi«-je például hatásosan rajzolja a márciusi nemzedék arra irányuló törekvését, hogy a magyar ellenállás céljait népiessé, demokratikussá és köztársaságivá tegye. Ez nemcsak igazolja Március hagyományait, hanem hatalmasabb, dicsőbb és tragikumtól mentes képét adja, mert egyúttal Március bírálatát is tartalmazza és felsorolja vereségének okait. S mikor ebben a csodálatos krónikában azokhoz a helyekhez érünk, ahol Petőfi hiába törekedett a márciusi harcok forradalmasítására, ha arról olvasunk, hogy a Március lázító vezére milyen nagy súlyt helyezett a falu népének hűbérellenes harci részvételére, akkor eszünkbe jutnak az akkori idők szlovák történelmének fejezetei, melyek közül nem egy hajszálnyira hasonló a magyar eseményekhez. Hiszen Petőfi Sándor magyar költő szemével fogta fel ezeknek az eseményeknek igaz értelmét Janko Král' szlovák költő is, aki arra hívta fel a népet, hogy akassza fel urait. — — — — — — Ha a magyar nemességnek és politikusainak nem sikerül meggátolni a Petőfik és Táncsicsok törekvését, ha a magyar nemzeti harc a magyar népnek hűbérellenes és az urak ellen megnyilvánuló ellenállásából meríti erőit, akkor a szabadságharc végét valószínűleg nem Segesvár, Világos és Arad jelezte volna, és a magyar Március biztosan nem eredményezte volna Magyarország többi nemzetének magyarellenes ellenállását. Kétségtelen, hogy kezdettől fogva a mi Márciusunk is lett volna. — — — — — — Nem azért hangsúlyozom ezeket az újonnan megállapított körülményeket, hogy értéktelen elmélkedést kezdjek arról, mi lett volna, ha . . ., ami úgysem változtat a történelem száraz tényein. A történelmet nem úgy nézzük, mint különálló események torlódását, hanem folyamatnak, hullámzásnak tekintjük, amely egyszer elfojtja, máskor felveti az eseményeket. A márciusi harc nem fejeződött be katonai időszakának likvidálásával, és az évtizedek messzeségéből napjainkig nyúlnak azok a meg nem valósított (mert meg nem értett) törekvések, amelyek a nemzeti felaszabadító harc forradalmasítására, demokratizálódására és az urak elleni kiélezésére irányultak. S ha eszünkbe idézzük, hogy ilyen formájában már akkor, 90 évvel ezelőtt az összes nemzetek Márciusa lehetett volna — a miénk is —, úgy ezt azért tesszük, hogy világosan megmondjuk: a magyarok ilyen irányú törekvéseiben már nem találnak bennünket magukkal szemben, hanem az oldalukon."

Illyés Gyula Petőfi-könyve — amelyről Laco Novomeský is olyan elragadtatással szólt — a *Magyar Nap* (és más progresszív újságok) közreműködésével a népfront korszak itteni Petőfi-kultuszának egyik jelentős mozgósító tényezője lett. A *Magyar Nap* már a nyomtatás alatt levő könyvről híradást közölt:

„Az őszi magyar könyvpiacnak nagy irodalmi eseménye lesz: megjelenik egy új Petőfi-életrajz, amelyet Illyés Gyula, a »Puszták népé«-nek kiváló szerzője írt meg egészen egyéni szemlélettel. A könyv beállítása sok vonatkozásban eltér az eddigi szokványos életrajzoktól és a negyvennyolcas szabadságharc világhírű magyar költője igazán hű alakban jelenik meg előttünk. Ezt a könyvet egyedül Illyés Gyula írhatta meg, akinek költészete és egyéni alkata sok tekintetben rokon a Petőfiével. Mihelyt a könyv megjelenik, részletes ismertetésére visszatérünk." (1936. okt. 4.)

Az ígért részletes ismertetés Vass László tollából *Kínzó örökség* címen 1936. dec. 20-án jelent meg.

„Mennyi újat mond el nekünk Illyés a könyvében Petőfiről! — így kezdődik az írás. — Csak olvasás közben látjuk, micsoda szörnyű hazug, idealizált képet tanítottak a márciusi ifjúságról immár három emberöltő óta. Éppen Petőfi Sándorral történt a legnagyobb igazságtalanság, az ő neve körül burjánzott fel a legtöbb dudva-gaz, amely megfojtani igyekezett minden újhangú törekvést. Az ő nevében cselekedték a legcsúnyább bűnöket vén salabakterek a századeleji magyar irodalom ellen, az ő nevéről nevezték el társaságokat, melyek siettek kizsigerelni szegény Petőfink költészetéből a megkínzott szegény nép sikoltását, haragvó fenyegetését, forradalmi végrendeletét. Érezte, látta ezt Ady Endre is, aki válaszul, figyelmeztetőül megírta gyönyörűen bátor vallomását: »Petőfi nem alkuszik«. Adyval együtt most Illyés Gyula visszamenti az elsikkasztott örökséget: az igazi Petőfit. Ez a könyv vallomás és harcos társadalmi állásfoglalás. Valóban igaz, hogy a mai fojtott magyar szellemi életben így megírni Petőfi életét, fej-

lődését, ahhoz ma személyes bátorság kell és egy kicsi abból a hatalmas tűzből, amellyel Petőfi forradalomba tudta izgatni a magyarságot. Petőfi, aki az egész forradalmi kavargásban az egyetlen tudatos, valósággal osztályharcos forradalmár volt megalkuvás nélkül . . . Az elsikkasztott Petőfi-örökséget megrendítő víziókban idézi Illyés Gyula, a kiváló magyar költő. Új könyve — mely a Nyugat kiadásában jelent meg éppen e napokban — a Magyar Parlag forrongó katlanát mutatja be, jóllehet Petőfi fejlődéséről ír. Nem lehet határtalan szeretet és ökölbe szorított kéz nélkül olvasni ezt a könyvet. Mert nem lehet soha eléggé szeretni a magyar földnek e csodálatos isteni szülöttét, szeretni azért, amit ő is szeretett. »Úgy kell őt szeretni, hogy fellángoljon tőle ismeretlen pora . . .« — írta Ady Endre. — — — — — — — — Juhászok és pásztorok, zsellérek és béresek, és Ti mind-mind, földek és gyárak robotosai: íme a Ti igazi örökségtek: Petőfi! Korokon és határokon túl, időben és időtlenül: a Petőfi szelleme jelenti számunkra az igazi európai magyarságot."

Annak a félévnek a folyamán, amíg a hatóságok a PETŐFI-könyv behozatalát megakadályozták, a *Magyar Nap* több részletet közölt belőle, és erélyesen követelte a behozatal és az itteni terjesztés engedélyezését. Ebbe az akcióba a haladó sajtó egyéb orgánumai is bekapcsolódtak. A *Magyar Újság*ban — mely az aktivistáknak *A Reggel*nél sokkal rokonszenvesebb napilapja volt, és a harmincas évek második felében a népfrontpolitika iránt rokonszenvet mutatott — *Mi lesz a Petőfi-könyvvel?* címmel jelent meg közlemény:

„. . . Petőfi értékelése a mába sokat jelentő, örvendetes folyamat. Az egyik legszebb alkotása Illyés Gyula Petőfi-könyve. Ez a könyv már régóta kapható Pesten, Erdélyben és Jugoszláviában. Nálunk azonban még ma sem kapható. Miért? Mert a könyv a tizenhat éves költőnek egyik tanárjával folytatott beszélgetését is közli, mely állítólag sértő a szlovákokra. A szlovák—magyar viszonyt illetően szerintünk sokkal fontosabb és mindkét nép jövője tekintetében sokkal hasznosabb, hogy ennek a magyar szellemi átformálódásnak a termékei megtermékenyítsék az itteni magyarságot is, mint ez a pár sor, amely egy tizenhat éves ifjú állítólag sértő kitételét tartalmazza. Szent meggyőződésünk, hogy többet ér a konszolidáció ügyének a beengedett Petőfi-könyv a vitás pár sorral, mint a pár sor távoltartása az egész hatalmas mű kirekesztésével . . . A könyv be nem engedése az állam magyar lakosságát fosztaná meg a demokratikus magyar szellemi átformálódás egyik hatásos művétől. A magasabb szempontok győzzenek a cenzúragyakorlatban!" (1937. ápr. 1.)

Amikor a könyv behozatali tilalmát végre feloldották (1937. június 14-én), a *Magyar Nap* erről is gyorsan hírt adott. A június 16-án megjelent rövid közleményben *(Szlovenszkón is kapható már Illyés Gyula könyve)* arról is beszámolnak, hogy a csehek a PETŐFI-könyvet — a *Puszták népé*vel együtt — már fordítják. Itt jegyezzük meg azt is, hogy a csehszlovákiai magyarság a PETŐFI-könyvből már a behozatali tilalom idején bőséges ízelítőket kapott; egyrészt a sajtóban (főképp a *Magyar Nap*ban) közölt szemelvényekből, másrészt azokból az előadásokból, amelyeket — éppen ILLYÉS könyvének apropójából — Szlovákia-szerte tartottak. Az ilyen előadások szervezésében különösen a szociáldemokrata Munkásakadémiák és a Magyar Fiatalok Szövetségének[3] tagegyesületei jártak elöl. A nagyszámú előadás közül — melyeket a *Magyar Nap* pontosan regisztrált — a munkásakadémiákon fellépő SZALATNAI Rezső egymaga hetet tartott (Komáromban, Pozsonyban, Érsekújvárott, Szencen, Léván, Losoncon és Rimaszombaton).

ILLYÉS Gyula — aki a *Magyar Nap*ban a PETŐFI-könyvétől eltekintve is széles publicitást élvezett — megszólalt azoknak az akcióknak a során is, ame-

[3] Népfrontos ifjúsági szervezet

lyek 1937-ben egy hírhedt magyarországi PETŐFI-cenzúrázás elleni tiltakozás jegyében születtek.

Arról az esetről és a vele kapcsolatos itteni akciókról van szó, amikor a budapesti rendőr-főkapitányság államrendészeti ügyosztálya megtiltotta öt PETŐFI-versnek *(A nép, A XIX. század költői, Palota és kunyhó, Az országgyűléshez, A költészet)* és *Az Apostol* két részletének egy nyilvános előadáson való felhasználását. A felháborító eseményről a *Magyar Nap* 1937. febr. 9-i száma adott hírt; a néhány soros közleményt *(A betiltott Petőfi)* összesen öt egymásutáni számban változtatás nélkül hozták, s minden alkalommal hozzáfűztek egy betiltott verset.

A további akciók során a *Magyar Nap* közzétette a prágai Petőfi Sándor Körnek a budapesti Petőfi Társasághoz intézett nyílt levelét (amelyről részletesebben a tanulmány következő fejezetében esik szó), ismertette a jelentősebb magyarországi visszhangokat, melyek közül ILLYÉS Gyulának a *Nyugat*ban tett nyilatkozata volt a legfrappánsabb; ebből a *Magyar Nap* a következő részt közölte:

„Hosszan gúnyolódhatnánk a rendőrség fölös aggodalmán, simplicissimusi túlbuzgalmán, irodalmi hozzáértésén. (Nem beszélve arról, hogy amilyen alapon a Petőfi-előadásokból törlik a félreérthető részeket, olyan alapon az istentiszteletekből kitilthatnák a fele bibliát, abban még keményebb mondatok vannak a jogról, az igazságról, a szegényekgazdagok viszonyáról). De sem a gúnyhoz, sem a vitához nincs kedvünk. A lamentációhoz sem, amely ilyen alkalmakkor hasztalanul föl-fölhangzik. Szellemi integritásunkon esett sérelem. Ha van eszköz a szoborrombolás megakadályozására, kell módot találni az effajta, annál súlyosabb sérelem meggátlására. . . . Egy hivatalnok, vagy tán még inkább egy rendszer hibájából nyilvános közérték-csonkítás történt pontosan úgy, ahogy erről már a költő is beszélt:

Oh, szent költészet, mint le vagy alázva,
Miként tiporják méltóságodat
Az ostobák . . .

A költészet című versében mondja ezt, melyet mintegy tárgyi bizonyítékot szintén betiltottak."

A tiltakozó akciók sorában egy figyelemreméltó költői alkotás is született, melyet az itteni Petőfi-kultusz legértékesebb költészeti adalékaként tartunk számon. FORBÁTH Imre akkor írta és 1937. márc. 14-én a *Magyar Nap*ban jelentette meg *Petőfihez* című versét. Verse leleplezi a reakció PETŐFI-ellenes indulatait és velük a progresszió fényes PETŐFI-eszményét állítja szembe.

Hangsúlyozni kell, hogy a kommunista *Magyar Nap* a botrányos magyarországi esetre a könyörtelen kipellengérezés ellenére sem tekintett azzal az egyoldalúsággal, amely az aktivista sajtóban volt szokásos. Ismeretes FÁBRY Zoltánnak az a kijelentése, mely szerint az aktivisták és a körükben hangadó októbrista emigránsok („kormányemigránsok") számára a Magyarország-ellenes kritika nagyon sokszor „csak árucikk és jó alkalom, hogy ne kelljen meglátni a demokrácia, az új haza modernebb kiadású, de ugyancsak eredményes és ugyancsak törvényes kilengéseit." *(Az Út* II. évf. 11—12. sz.). A sarlósok is hasonló véleménnyel voltak az aktivisták számító, tervszerű egyoldalúságáról, mellyel a hazai rendszer elnyomó politikájáról és a kisebbségi sérelmekről hallgatva „állandóan a külsőségekben mutatósabb budapesti reakcióra terelték a szót."

„Csehszlovákiában az a különös helyzet állott elő, hogy az (októbrista) emigránsok sajtóját ugyanaz a többnyire polgári nacionalista uralkodó osztálytörekvés támogatja, melynek magyarra mázolt budapesti arca ellen az emigráció a tiszta emberi igazság és a népérdek nevében tudományos mélységű harcot folytat — írta 1930-ban az *Emigránsok és az újarcú magyarok* című cikkében Balogh Edgár —. Nem is az egyes cikkekben van a baj. Hiszen megrázó élmény és tanulság a kisebbségi magyar diákok számára is egy-egy olyan cikk, mely bevilágít a magyarországi szociális tragédiákba. De nem lehet szem elől tévesztenünk azt a tervszerűséget, amely az önmagukban többnyire feddhetetlen írásokat teljesen reakciós érdekek számára sajátítja ki. A tervszerűség abból áll, hogy az uralkodó reakciós törekvések az utódállamokban . . el akarják terelni magukról a szociális intellektus figyelmét állandóan a külsőségekben mutatósabb budapesti reakcióra terelvén a szót . . .” (A Nap, 1930. ápr. 6.)

A *Magyar Nap* mindenkor mentes volt az ilyen egyoldalúságtól, és — bár a magyarországi ellenforradalmi rendszernek a csehszlovák rendszernél sokkalta barbárabb és antidemokratikusabb jellegét világosan látta és tudatosította — észrevette és ostorozta az itteni burzsoá rendszer „modernebb kiadású” elnyomó módszereit is. Ez a helyes internacionalista magatartás a magyarországi PETŐFI-betiltással kapcsolatos tiltakozó akciókban is jól megfigyelhető. Az 1937. febr. 9-én publikált rövid tájékoztató cikk — melyet a tiltakozó akciók első láncszemének tekinthetünk — a következő mondatot is tartalmazza: „Az igazság kedvéért megemlítjük, hogy hasonló eset előfordult Szlovenszkón is, ahol egy túlbuzgó járásfőnök szintén nem engedélyezte néhány Petőfi-vers elszavalását.”

Egy másik cikk — mely a polgári cseh sajtó kárörvendő közleményeivel („A magyarok betiltják legnagyobb költőjüket” stb.) és fölényeskedő kommentárjaival („ilyesmi nálunk lehetetlen”) vitázik — a magyarországi eset hasonló és egyidejű csehországi megfelelőire mutat rá:

„A magyarok betiltják legnagyobb költőjüket? Mióta azonos a budapesti rendőrség és a kiváló intézmény legfelsőbb hivatalos fóruma a magyarsággal? Mióta azonosak a cseh néppel azok az elemek, akik az utóbbi időben nálunk is tömegesen hoznak hasonló tilalmakat? . . . Valamelyik észak-csehországi német városban nemrégiben Heine-versek szavalását tiltották be. Indoklás: zavarja a jó viszonyt bizonyos szomszédos hatalommal. A valóságos ok: az egyre szemtelenebbé váló cseh kultúrreakció nyomása, mely, ha így folyik tovább, rövidesen eljut a legnagyobb cseh költő betiltásáig. Egyelőre csak Lion Feuchtwanger, az egyik legnagyobb élő német író előadását tiltják be. Zavarja a jó viszonyt bizonyos szomszédos hatalommal . . . Egyelőre csak nagy múltú prágai színházakat rendszabályoznak meg, s színműveket tiltanak be bolsevista tendencia miatt. Petőfi verseit is bolsevista tendenciájuk miatt tiltották be. Ha csak Vranyn, Kramářon, Stříbrnyn múlna, Havlíček-Borovský rövidesen sorra kerül[4] . . . Mint látható, a Venkov és a Národní listy nevű lapoknak nincs joguk kárörömre.” (Magyar Nap, 1957. II. 9.)

[4] VRANY, KRAMÁŘ és STŘIBŘNY korabeli reakciós cseh politikusok. HAVLIČEK-BOROVSKÝ (1821—1856) a cseh irodalom harcos és jelentős alakja.

LAJOS TURCZEL

Die Rolle des „Magyar Nap" in der progressiven Petőfi-Kult der Volksfrontzeit

Das bedeutendste ungarischsprachige Tageblatt der tschechoslovakischen Volksfrontpolitik *Magyar Nap* hatte große Verdienste in der Vertiefung der modernen Petőfi-Kult. Das von der Tschechoslowakischen Kommunistischen Partei herausgegebene Blatt hat in der sich um die Gestalt PETŐFI's und seine Statue in Pressburg entwickelte Polemik der richtigen marxistischen Standpunkt vertreten, indem es die Karikierungen beider Formen des Nazionalismus zurückwies. Das Problem der Bewertung der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848/1849 war auch mit der Petőfi-Frage im Zusammenhang, was von der Zeitung mit der größten Sachlichkeit ausgeführt wurde. Aus den mit dieser Problematik zusammenhängenden Artikeln trat die Publikation Laco NOVOMESKY's hervor, die die Auffassung der demokratischen slowakischen öffentlichen Meinung ausgedrückt hat, in Verbindung mit den Traditionen des ungarischen März. Das Buch über PETŐFI von Gyula ILLYÉS war ein wichtiger mobilisierender Faktor der Petőfi-Kult der Volksfront-Zeiten ind er Tschechoslowakei, mit dem sich die Zeitung eindringlich beschäftigte, brachte Teile davon und verlangte energisch die Genehmigung seiner Kolportage.

„*Magyar Nap*" spielte eine Rolle in der Mobilmachung der öffentlichen Meinung gegen die berüchtigten Petőfi-Zensuren in Ungarn und berichtete von der Bildung und dem Wirken des Prager Petőfi-Kreises.

REJTŐ ISTVÁN

A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről[1]

Az 1895-ben, másfél évvel halála előtt közreadott versgyűjteményének tervezett előszavában VAJDA János a következő zárósorokkal szándékozta útjára bocsátani kötetét:

„... a jelen gyűjtemény voltaképp legalkalmasabbnak tekinthető arra, hogy eddigi munkásságom egész teljessége felől helyes ítélet képződésére alapul szolgálhasson. Minden bizonnyal utoljára is a közönség dönti el, mi és mennyi marad meg egyes szerzők műveiből. Ha ez ítélet oly minéműségű lenne, hogy még egy összes kiadást is lehetővé, sőt szükségessé tenne, efölött voltaképp inkább örvendeznem, sem mint nyugtalankodnom kellene, mert ez több lenne a sikerből, mint amennyit óhajtottam, vagy remélni mertem." (VJÖM II. 222. l.)

A keserű és rezignált szavak a VAJDÁra mindenkor oly jellemző helyzet és a valóság felismerését tükrözik. Az 1895-ös megjelenést nem követte „összes kiadás", hanem majd tizenöt évvel a költő halála után e kötet második kiadása, amelyben mintegy írói testamentumként helyet kapott az 1895-ös kiadás „álló szedésben" maradt előszava ... Pedig az eltelt tizenöt év VAJDA János költői forradalmának első dialalát és beteljesedését is jelentette: ez alatt a másfél évtized alatt küzdötte ki irodalmi és szellemi diadalát ADY Endre és e harcaiban mindig ott szerepelt zászlaján VAJDA János neve. Talán nem véletlen, hogy a sok meleg hangú, fiúi szeretettel teli vallomás után VAJDA János neve ADY egyik 1910-ben megjelent cikkében is szerves részévé lett az író elődökről kialakított értékrendjében:

„... mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta — vallotta Ady —, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit, Aranyt hagytuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak." (AEÖPM X. 102. l.)

A kritika és az irodalomtörténetírás VAJDA halálát követő fél évszázadban inkább öntudatlanul, mint tudatosan „az új poétai civilizáció" kibontakozását

[1] *Vajda János Összes Művei.* Szerkeszti BARTA János. *I. kötet. Kisebb költemények 1844—1860.* Sajtó alá rendezte BARLA Gyula. Bp. 1969. Akadémiai K. 544 l. 9 melléklet. — *Vajda János Összes Művei.* Szerkeszti BARTA János. *II. kötet. Kisebb költemények 1861—1897.* Sajtó alá rendezte BOROS Dezső. Bp. 1969. Akadémiai K. 369 l. 9 melléklet. — *Vajda János Összes Művei.* Szerkeszti BARTA János. *IV. kötet. Szépprózai írások.* Sajtó alá rendezte SERES József. Bp. 1972. Akadémiai K. 614 l. 7 melléklet. — *Vajda János Összes Művei.* Szerkeszti BARTA János. *V. kötet. Szépprózai írások.* Sajtó alá rendezte SERES József. Bp. 1972. Akadémiai K. 430 l. 10 melléklet. — *Vajda János Összes Művei.* Szerkeszti BARTA János. *VI. kötet. Politikai röpiratok.* Sajtó alá rendezte MIKLÓSSY János. Bp. 1970. Akadémiai K. 598 l. 8 melléklet.

kutatta a költő hagytékában. A kortársak és utódok élete titkainak fényében vizsgálták kötészetét, IMREI Ferenctől BÓKA László nagy anyagismereten alapuló életrajzáig. A kutatásban új fordulatot teremtett az 1944-ben KOZOCSA Sándor gondozásában megjelent *Vajda János Összes Munkái*, amely VAJDA költeményeinek addig legteljesebb gyűjteményét megtetézte prózai írásainak közel ezer oldalt kitevő korpuszával. Az ország felszabadulásával új utakra lépő kutatás számára a legszerencsésebb időben látott napvilágot az addig legteljesebb VAJDA-kötet: az 1848-as centenárium további ismeretlen verseit hozta felszínre, az életmű egésze pedig gyökeresen új kutatásokra serkentett. A múlt századi irodalmi ellenzék vezérének alakjára koncentrálta figyelmét KOMLÓS Aladár és gondos kutatásai eredményeként 1954-ben napvilágot látott VAJDA János monográfiája. Marxista oknyomozással, az eredeti források vallatásával az életrajz rejtett vonulatait tárta fel és testes művében az életmű és az életút szerves kapcsolatát teremtette meg, elsőnek vázolva fel az ADY megjelölte „új poétai civilizáció" dimenzióit. KOMLÓS műve utószavában a következőket írta:

„Alapvető feladatunknak tekintettük hát, hogy minden fellelhető adatot felkutassunk és felhasználjunk . . . s mivel Vajda egy félévszázadon át dolgozott különböző hírlapokba és folyóiratokba, s talán még ma sem ismerjük ezek teljes jegyzékét, még itt is érhetnek meglepetések. Reméljük mégis, hogy bár szerencsés kutatók még mindig bukkanhatnak bujkáló adatokra és lappangó művekre, könyvünk a költőnek az eddiginél teljesebb és pontosabb ismeretét teszi lehetővé." (I. m. 336.)

A további kutatás ösztönzésére a monográfia végére tizennyolc lapos sűrűn nyomtatott bibliográfiát csatolt, amellyel elsőnek tárta fel VAJDA költeményeinek kronológiai rendjét és tette közzé több ezerre tehető prózai írásának első, ugyancsak kronológiát és megjelenési forrást feltáró jegyzékét. (I. m. 337—354.)

I.

Az újjászervezett Akadémia marxista irodalomtörténeti kutatások megindításával egyidőben kezdte meg a múlt klasszikus auktorainak tudományos alapelvekre helyezkedő textológiai kiadását. Az 1950-es évektől sorra jelennek meg a testes sorozatok. AZ ARANY, PETŐFI, ADY, JÓZSEF Attila, MIKSZÁTH, VÖRÖSMARTY, JUHÁSZ, TÓTH Árpád életművének kritikai kiadás-sorozatát követte a *Vajda János Összes Művei*nek kritikai kiadása BARTA János szerkesztésében. A sorozat gondozói az I. kötetben vázolták a kiadás tagolását. Ezek szerint az első két kötet tartalmazza a kisebb költeményeket, a harmadik a nagyobb költői műveket. A szépprózai és önéletrajzi írásokat a negyedik kötetbe szánták, ötödikbe az irodalmi, esztétikai, nyelvi témájú cikkeket. A hatodik kötetet a politikai röplapok közlésére tartották fenn. Több kötetben látnak majd napvilágot VAJDA kisebb írásai, cikkei és tárcái. A sorozat gondozói e kategóriában már előre bizonyos szelektálást helyeztek kilátásba. Végül a kritikai kiadást a költő két kötetre tervezett levelezése fogja zárni. (Ld. VJÖM I. köt. 264.)

Az anyag nagysága azonban a jelzett beosztást már most módosította: az I. és II. kötet az elgondolásnak megfelelően a kisebb költeményeket tartalmazza, a szépprózai írások a tervezett IV. kötet mellett az V. kötetet is kitöltötték.

A VI. kötet az eredeti felosztásnak megfelelően a politikai röpiratokat tartalmazza.

A *Kisebb költemények* első kötete BARLA Gyula gondozásában az 1844 és 1860 között megjelent verseket öleli fel, a második BOROS Dezső sajtó alá rendezésében az 1861 és 1897 között keletkezett verseket teszi közzé. Az első kötet tizenhét év termését és százhatvankét költeményt tartalmaz, a második a maga huszonhat évével a töredékeket is hozzászámítva nyolcvankilenc költeménynek ad helyet. A két periódust sok irodalomtörténetileg vizsgált és elfogadott tény választja el egymástól, mindezek indokolják a két kötet között az 1860. december 31-i határ megválasztását. De a közismert korszakválasztókon kívül azok a sajátos mozzanatok is ismeretesek, amelyekkel VAJDA egységet teremtett két alkotói korszaka között. Ez az egység pedig az, hogy az 1860 után megjelent köteteibe, az 1872-es *Kisebb költemények*be, az 1881-es *Összes költeményei* I. kötetébe és az 1895-ös *Költeményei* c. válogatásba beleillesztette az 1850-es évek java verstermését, különösen két ciklusának darabjait. Ez a tény arra kellett hogy késztesse BARLA Gyulát, az első kötet gondozóját, hogy szorosan együttműködve dolgozzék a második kötet textológusával, BOROS Dezsővel. Hiszen a textológiai elveknek megfelelően az 1895-ös kötet szövegét kellett alapszövegnek tekinteni az 1856-os *Költemények* c. kötetben közzétett és a kronológiai elveknek megfelelően az 1854-es évben elhelyezett *Szerelem átka I.—XI.* darabjában, illetőleg az 1856-os évbe illesztett *Gina emléke I.—XXXII.* darabjai esetében. De nemcsak ez köti össze a két kötet szövegkritikai apparátusát. Egymáshoz köti az is, hogy a versek keletkezéstörténete, a versek kritikai visszhangja és irodalomtörténeti utóélete is egymásra utalja a két kötet apparátusát.

Az összhang, az együttműködés feltételeit BARLA Gyula és BOROS Dezső az esetek többségében szerencsés kézzel hozta létre. Azonos alapelvek szerint gyűjtötték össze a jegyzetapparátus bevezető részét: elsőként a korszakukba eső egyes kötetkiadásokkal foglalkoztak, számba vették a kötet ötletétől a megvalósulásig, a kötet megjelenéséig fellelhető adatokat, bemutatták a kötet tartalmát és a megjelenést követő sajtóvisszhangot. Ezekkel a kis fejezetekkel már megteremtették a költőt körülvevő irodalmi élet jellegzetes atmoszférájának érzékeltetését. Az anyaggyűjtés során hasonló szempontok vezették a két sajtó alá rendezőt, de a megoldásban már nem sikerült ennyire az összhang. BARLA Gyula inkább hajlott arra, hogy az értekező próza irányába vigye az egyes kötetekkel kapcsolatos anyagának bemutatását. Mellőzte több ízben a kronológia szorosabb fonalát, más irányú mozzanatokat is beleszőtt előadásába. Ez egy részről gazdagította anyagát, más részről azonban csökkentette annak áttekinthetőségét. Különösen érezhető ez a *Vészhangok* c. 1860-as kötet kritikai visszhangjának bemutatásánál (284—299), ahol a tárgyalás során közbeiktatja VAJDA 1854—1863 közötti írásaiból azokat a megjegyzéseket, amelyek személyes ellentéteire, ellenfeleivel való szócsatározásaira utalnak, majd ezzel párhuzamosan idézi ZILAHY Károly meleg hangú elemzését. Nehezen érthető az is, hogy BARLA Gyula az egyes kötetek történetének és kritikai visszhangjának ismertetése *után* közli a szóban forgó kötetben megjelent versek címjegyzékét, amikor azok az előadás fonalában az előkészítés és a kritikai visszhang fejtegetése *közé*, azaz a valódi megjelenésük időrendjébe illenének. Az első kötet bevezető részének erőssége és filológiai újdonsága a *Ginától* c. fejezet (VJÖM I. 300—319.). BARLA előbb a költemények vallatásából festi meg Gina és VAJDA kapcsolatát, majd három olyan újdonsággal szolgál, amely filológiai gyöngy-

szem: TOKODY Gyula — a kritikai kiadás szerkesztőjének és e kötet sajtó alá rendezőjének kérésére — bécsi kutatásai során kinyomozta, hogy a Maximilianstrasse 8. számú négyemeletes sarokház 1864 és 1875 között „Véghely Gratochwilla Georg.", azaz Gina tulajdona volt; továbbá az egykorú sajtóban végzett kutatással dokumentálta, hogy 1879 nyarán előbb Győrben, majd Budapesten, a mai Köröndön vendégszerepelt OROSZY VÉGHELYI Georgina (azaz Gina) műlovarnő-cirkuszigazgató társulata. (BARLA a fellelhető adatok közlése után megjegyezte: „Az 1879-es szereplés idején, látták-e egymást, beszéltek-e [ti. Vajda és Gina], nem tudhatni." I. h. 318. l.) Az utolsó frissen dokumentált adat: 1894-ben Gina Bécsben a Práter egyik épületének házmesternője (i. h. 314., 319.)

A BOROS Dezső gondozta második kötet bevezető fejtegetései nem tartalmaznak ilyen meglepő filológiai újdonságot, de az egyes kötetek keletkezéstörténete és sajtóvisszhangjának bemutatása sokkal jobban összefogott és gyors eligazodást biztosít. Az ebben a periódusban megjelent kötetek keletkezéstörténete már jelzi az elszigetelt VAJDA sorsát. A Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent kötetnél barátainak kellett leküzdeniök GYULAI Pál maliciózus akcióját (VJÖM II. 182—184.). Újabb munkái 1887-es kiadásához pedig 39 írónak az összefogása is messze a vártnál alacsonyabb előjegyzési példányszámot biztosított. BOROS Dezső lakonikusan közölt adatai megrázóan érzékeltetik a remény és csalódás között sodródó megfáradt költő érzelmi, indulati reakcióit (i. h. 203—216.).

Kár, hogy ezzel a sajtókampánnyal kapcsolatban nem találta meg BOROS Dezső, és az e kötet kapcsán keletkezett autorecenziót a VJÖM IV. 386—392. lapján *Vajda János — magamagáról* címen közölt írásához fűzött jegyzeteiben (u. o. 575—589.) SERES József sem tesz említést a *Pesti Hírlap* 1886. május 14. (133. sz.) első lapján A *Pesti Hírlap* tárcája c. rovatában megjelent *Vajda Jánosról* c. cikkről, amely „ Írta: Egy meggazdagodott újságíró" jelzéssel látott napvilágot. A furcsa szignóval jelentkező szerző keserű hangon szól arról, hogy VAJDA János neve nem vonzza a prenumeránsokat, pedig — mint írja —

„az összes írók álltak össze, hogy csinál*junk* egy próbát, hátha valamenny*ünknek* a népszerűsége, érdeme mégiscsak lesz annyi hatással, hogy ki bír*juk* adni a Vajda János költeményeit. Így ment szét a felhívás, amelyben meg volt magyarázva érzékenyen, hogy kicsoda az a Vajda János. Boldog Isten, hát igazán meg kellett azt még itt magyarázni? Éspedig annyi embernek együtt, hogy elhiggyék nekik. Hát igazán vesztét érzi már ez az ország, hogy sem azt nem tudja, mije nincs (nem is csoda a sok „nincs" között), sem azt nem tudja, mije van: hogy Vajda János a jelenleg legnagyobb élő költője . . ."

Az idézett szövegből a többes szám harmadik személyét én kurziváltattam. Ti. már ez árulkodik arról, hogy olyan valaki írta, aki maga is tagja volt az aláíró újságíróknak. A közlemény stílusa és végső csattanója, továbbá rovatolási elhelyezése egyértelműen bizonyítja: MIKSZÁTH Kálmán volt az 1886. május 14-i VAJDÁért haragos cikk szerzője!

E kitérő után a szöveggondozási munkáról is érdemes szólni. Mindkét sajtó alá rendező *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Bp. 1962.) értelmében a költő által legkésőbb közzétett változatot tekinti alapszövegnek. Az „ultima manus" elvével természetesen csak egyet lehet érteni. De az már nehezen fogadható el, hogy sem BARLA Gyula, sem BOROS Dezső nem jelöli következetesen, hogy melyik szöveget tekinti alapszövegnek, csupán a szövegvariánsok árulkodnak arról, hogy *mit nem tartottak alapszövegnek, a szöveg-*

variánsok közé nem sorolt szöveg tehát a főszöveg. Ugyancsak mindkét gondozónál sajnálattal nélkülözzük a napilapokban, ill. folyóiratokban megjelent versek pontos címleírását. A megjelenés helyét és napját közlik, de nem közlik az illető orgánum füzetének, ill. példányának számát, nem közlik a lapszámot (paginát), és nem szólnak a vers elhelyezkedéséről (rovatban jelent-e meg vagy rovaton kívül, vagy valamilyen speciális szövegkörnyezetben). Végül azt sem közlik következetesen, hogy teljes névaláírással jelent-e meg vagy szignóval (ha igen, milyen), vagy esetleg azt, hogy névjelzés nélkül látott nyomdafestéket. Lehet, hogy VAJDA mind a kétszázötvenkét versét teljes névaláírással jelölte, de ez tapasztalataim szerint kétséges. A fenti észrevételek formálisnak tűnnek. Azok. De a textológiai munka sok olyan formális elemet tartalmaz, amelyet tiszteletben kell tartanunk, hiszen azért készül a kritikai kiadás, hogy a további irodalomtörténeti kutatást mentesítsük az egyes források kézbevételétől. Ehhez viszont minden esetleg érdektelennek tűnő adatot fel kell tüntetni.

A tartalmi részt tekintve az egyes versekhez fűzött jegyzetapparátus érdekes és gondos munka eredménye. Sok új mozzanattal sikerült a VAJDA-filológiát gyarapítaniuk, a korábbi vélemények és a sajtó alá rendezők által feltárt adatok szembeállításával sok korrekciót hajtottak végre. BARLA Gyula kötetéből külön kiemelendőnek tartom *A nemzethez II.* c. vershez fűzött fejtegetését (I. köt. 338—343), a *Költő barátomhoz I.* c. versnél a meg nem nevezett barát, TÓTH Kálmán személyének kiderítését (uo. 431—433), a *Búcsú* keletkezési körülményeinek gondos feltárását (uo. 434—436) és a *Gina emléke XXVIII.* c. költemény érzelmi lokalizációját (uo. 465—467). A nagy költeményeket tartalmazó II. kötetben BOROS Dezsőnek egyszerre volt könnyebb és nehezebb dolga. Könnyebb, mert patinás alkotások teszik e kötet legjavát, nehezebb, mert ezekről a versekről a legellentétesebbek az irodalom nézetei. Nem a szakirodalomra gondolok, hanem a kortársi, baráti és nem baráti reflexiókra. Ezek szembesítésével kellett az igazságot kideríteni. Igen sikerült a *Luzitán dal* (II. köt. 235—239), a *Székesfehérvárott* (uo. 239—240), a *Húsz év múlva* (uo. 249—252) apparátusa. A *Rozamunda* c. vers jegyzetébe szőtte bele VAJDA BARTOS Rozáliával kötött házasságának történetét (uo. 264—270), megemlítésre méltó még az *Utolsó dal, Ginához* (uo. 294—296), a *Credo* (uo. 328—329) és a *Harminc év után* (uo. 337—340) c. versek jegyzetapparátusa.

A kisebb költemények két kötetével kapcsolatban még egy hiányérzetemnek kell hangot adnom. Irodalomtörténeti közhely, hogy VAJDA János szuverénül bánt verseivel, hol kivette, hol visszaiktatta egyikét-másikát ciklusaiba, esetenként megváltoztatta verseinek címét, néha visszaadta eredeti címüket stb., stb. Sajnálatosan nélkülözzük mindkét kötetből a *címvariánsok jegyzékét* és a *kezdősorok mutatóját.* Mind a két hiány nehezíti a kötet használatát, pontosabban egyes versek indentifikálását. Hisz itt nagy számokról van szó. VAJDA 251 verse közül, ha jól számoltam, 94 költeménynek van legalább egy címvariánsa, többnek két-három, de van olyan, amelyiknél hat variánst tart nyilván a sajtó alá rendező *(Sirámok X.* I. köt. 397. l.).

A kisebb költemények két kötete igen gazdag kutatási eredményen alapul. A kiadás tovább szűkítette azoknak a költeményeknek a számát, amelyeknek első megjelenési helyét eddig még nem sikerült tisztázni és csak első kötetbeli megjelenésének dátumához lehet sorolni. A keletkezéstörténet sok új mozzanattal bővült, színesedett és mélyült. E nyereség értékét sajnos csökkentik a fentiekben szóvátett következetlenségek, ill. hiányok.

II.

A sorozat IV. és V. kötete *Szépprózai írások* címmel SERES József gondozásában látott napvilágot. Mint az V. kötet Bevezetőjében jelezte, az anyag túlnőtt a tervezett kereten, és technikai okok miatt kellett két kötetet alkotnia (i. h. 339.). A két kötetet azért továbbra is szerves egységnek tekinti és a IV. jegyzeteinek általános része vonatkozik a V. kötetben közölt írásokra is. Szeretném előrebocsátani, hogy a kötet érdekessége, hogy a benne közzétett írások közül 18 a VJÖM IV. és V. kötetében jelent meg először, eleddig a folyóiratok hasábjain kallódtak. Külön említésre méltó, hogy az *Egy honvéd naplójából* c. kötetkiadásból is ismert, a szabadságharcól írott visszaemlékezésének két „folytatása" eddig a *Vasárnapi Újság* hasábjain lappangott: *A bujdosás*, ill. *Egy besorozott naplójából* című, amelyek az 1849 utáni évekről szólnak (VJÖM IV. 364—378. l.). De az V. kötetben közzétett 16 eddig kötetben napvilágot nem látott írás is jelentős mozzanatokkal színezi VAJDÁról és prózájáról kialakult képünket.

A SERES József gondozta köteteket a sorozat elvének megfelelően általános jellegű bevezető fejezetek előzik meg. Ezek meglehetősen lakonikusak. *A hírlapíró Vajda* mindössze egy nyomtatott lap terjedelmű, és igen keveset mond (IV. köt. 428—429.). *A szövegek lelőhelye* c. rész VAJDA orgánumait veszi számba, a legtöbbször csupán címleírást ad, a VAJDA szerkesztette lapokkal is szűkmarkúan bánik. A *Nővilág*ot 1857 januárjától 1864 szeptemberéig szerkesztette VAJDA, tehát majdnem nyolc évig. A divatlapról írott két és negyed lap sem az irodalomtörténésznek, sem a sajtótörténésznek nem ad újat, pedig a kor egyik legolvasottabb lapja volt és igen fontos években VAJDA fóruma (uo. 433—436). Hasonlóan lakonikus a *Vasárnapi Újság*, a *Hölgyfutár* és a *Nép Zászlaja* című orgánumokra szánt két oldal (u. o. 436—438). A rövidke szövegeket még a nyomdatechnika sem segítette tagolni, sem kurziválással, sem üres sorral (durchschuss) nem választja el az egyes lapokról írottakat. Lehet, hogy az említett orgánumokról a későbbi kötetek bővebben fognak szólni, ebben az esetben érdemes lett volna az olvasót erről tájékoztatni.

Sokkal nehezebben lehet napirendre térni a főszövegek helyesírása felett. Én legalább is értetlenül forgatom a kötetet. A textológiai munkát szabályozó *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Bp. 1962.) *V. A helyesírás* c. fejezete foglalkozik érdemben e kérdéssel (16—17. l.). Az 1. § az 1832. évi első akadémiai szabályzat előtti művek teljes betűhív közlésére szólít fel. Ez természetesen nem vonatkozik VAJDA életművére. A 2. § általánosságban foglal állást az 1832 óta eltelt idő irodalmi alkotásainak közlésében

„az érvényes helyesírási szabályzat szerint oly módosítások tehetők, amelyek nyilvánvalóan a jelölésmódot illetik, vagyis csupán technikai természetűek (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *szsz* helyett *ssz*, névelő vagy birtokos jelző melletti aposztrófok elhagyása). Meg kell őrizni azonban az író nyelvállapotát tükröző írássajátságokat. Tehát feltüntetendők a mai köznyelvtől való hangtani eltérések, így a magán- és mássalhangzó rövidsége és hosszúsága, továbbá egyes régies tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutatkozó jellegzetességek a szavak egybe- és különírása, a nagy- és kisbetű használata, az idegen köszök és tulajdonnevek írása, valamint a központozás tekintetében." (I. h. 16. l.)

A paragrafus tehát egyértelműen „az író nyelvállapotát tükröző" írássajátosságok megőrzését kívánja, bár expressis verbis nem mondja ki, hogy verses

művekre utal elsősorban, de a „prozódiai különlegességek" említése erre vall. Ezt erősíti a következő 3. § is, amely kifejezetten az említett korszakhatár után keletkezett prózai művek textológiai feldolgozásáról szól. Idézem:

„3. Prózai szövegeknek a jelenlegi helyesíráshoz a fenti bekezdésben foglaltaknál közelebb hozásáról is szó lehet, olyan esetekben, amikor az alapszöveg helyesírási sajátosságai nem annyira az író, mint inkább a nyomdai szedő vagy korrektor ortográfiai gyakorlatát tükrözik." (I. h. 17. l.).

A szabályzat intenciója világos. Amikor Horváth Károly elkészítette és a textológiai bizottság jóváhagyta, az irodalomtörténész szerző és a bizottság irodalomtörténész és nyelvész tagjai tudták, hogy a XIX. század derekától helyesírási anarchia, finomabban szólva dualizmus, lett úrrá: az Akadémia helyesírási kérdésekben elvesztette hiteles hely jellegét — mint ahogy mindnyájan tudjuk és tények tömege bizonyítja — Gyulai Pál helyesírási kérdésekben is makacsul merev, konzervatív álláspontja miatt. Az élet túllépett az Akadémián. Mellette és ha úgy tetszik ellene kialakult egy jóval lazább és vegyesebb nyomdai helyesírás, amelyet a szedők, korrektorok, sőt nyomdatulajdonosok „egyéni helyesírási érzéke" tarkává tett. Ez utóbbi tényre utal a maga lakonikusságával a szabályzat 3. §-ának második fele. Minden XIX. század közepi és XX. század eleji újság, folyóirat vagy könyvkiadó tevékenységére rányomja bélyegét ez a nem éppen szerencsés helyzet. Ebből származik, hogy Jókai Mór, Mikszáth Kálmán (hogy két olyan szerzőt említsek, akiknek életműve kritikai kiadásban is kezd testet ölteni) szövegeit másképpen szedték a különböző lapoknál, másként a különböző kötetkiadásokban, attól függően, hogy melyik lapnál vagy nyomdában milyen gyakorlat alakult ki. A két prózaíró alkotásainak a kritikai kiadásokban való közlésekor ezért helyezkedtek a sorozat szerkesztői és sajtó alá rendezői arra az álláspontra, hogy nem kívánják az egyes nyomdák helyesírását konzerválni, hanem a textus szellemében a mai helyesíráshoz közelálló szöveget tesznek közzé alapszövegként. Arra sem gondoltak, hogy a szövegváltozatok összeállításakor valamilyen módon megörökítsék e nyomdai anarchiát, hanem csak a valódi szövegeltéréseket iktatták a variánsok sorába. Ezt a megoldást követték különben az AEÖPM harmadik kötetétől is a sorozat szerkesztői és sajtó alá rendezői.

Az 1962-es kiadású szabályzatban kodifikált és az említett kritikai kiadások gyakorlatában megvalósított eljárást a helyesírástörténet újabb kutatásai egyértelműen alátámasztották. Szemere Gyula *Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)* c. munkájában (Bp. 1974.) tovább folytatta azt a vizsgálódást, amelyet Fábián Pál *Az akadémiai helyesírás előzményei* c. monográfiájában (Bp. 1967.) megkezdett. Szemere azt a feladatot tűzte maga elé, hogy elemezze az 1832-ben elfogadott helyesírási szabály százhúsz éves történetét, számba vegye azokat az elvi és gyakorlati szempontokat, amelyek a ma érvényben levő 1954-es szabályzat változásaihoz vezettek. A jelen problémánk szempontjából Szemere Gyula kutatása két szempontból igen figyelemreméltó. Először: munkája bevezetőjének tudománytörténeti áttekintésében röviden összegezi a kiegyezést követő évtizedekben a nyelvtudományon belül kialakult vitát. A helyesírás elavult szabályainak megszüntetéséért folytatott három évtizedes harc sikertelenségét, mert a vita 1901-ben a Gyulai vezette konzervatív álláspont győzelmével végződött. A magyar nyelvtudomány olyan jelesei maradtak alul, mint Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és Szily Kálmán.

A változtatást pártoló nyelvészek a helyesírási pluralizmust akarták megszüntetni, de sikertelenül. SIMONYI az 1901-ben elutasított helyesírás reformját a közoktatásügy elfogadta és mint iskolai helyesírást kodifikálta. Ezzel a helyesírási dualizmus trializmussá vált, mert a VKM ezt követelte meg az alsó- és középfokú tanintézetekben (SZEMERE: I. m. 17—22.). Másodszor: SZEMERE egész könyve azt bizonyítja, hogy az 1832-es szabályzat az eltelt egy és negyedévszázadban, annyi módosuláson, előrelépésen, megtorpanáson, sőt visszalépésen botorkált keresztül, hogy szinte alig volt két olyan évtized, amelyben jelentősebb változtatás ne történt volna. Ezt gazdag és szemléletes példatárral igazolja a szerző. A textológusok számára mindegyik tanulságos, de különösen figyelemre méltók *A mássalhangzók időtartamának jelölése*, *A magánhangzók minőségének és mennyiségének jelölése* c. fejezetek és a bennük található példatárak (I. m. 80—104 l.). SZEMERE Gyula munkáját a szaktudomány a nyelvtudományok kandidátusa fokozat odaítélésével is elismerte.

Mindezeket azért kellett felidéznem, mert — mint már elöljáróban jeleztem — a VJÖM IV. és V. kötete sajnálatos példatára lett a sajtó és a könyvkiadás fentiekben vázolt helyesírási anarchiájának. Ehhez az alapot SERES Józsefnek a mindkét kötetre vonatkozó, *A szövegek helyesírásáról* c. fejtegetése szolgáltatja. Bevezetőben ugyan megjegyzi, hogy

„V[ajda] általában nagy gondot fordított versei nyomtatott szövegeinek korrigálására. Minden jel arra mutat viszont, hogy a prózánál ezt kevésbé tekintette fontosnak, vagy erre már kevésbé futotta idejéből, hiszen rengeteget írt, emellett szerkesztő is volt. Érthető, hogy nem mindig ügyelt a prózai alkotások pontos korrigálására. Ez lehet az oka a V[ajda]-szövegek helyesírásában gyakran fölfedezhető következetlenségeknek." (I. h. 430. l.).

Ezt követően VAJDA helyesírási sajátosságaiként veszi számba a nyomtatott szövegek különböző úzusát (u. o. 430—431 l.). Majd futó ötletként megemlíti, hogy „nem lehetne-e a néhány fennmaradt V-kézirat helyesírása alapján egységes helyesírást alkalmazni, de tekintve, hogy V írói pályája csaknem egy félévszázadra terjed, s ezalatt több változás történt a kor helyesírásában, illetve V egyéni helyesírásába ezt a tervet el kellett vetni" (uo. 431. l.). Végül egyetlen megoldásként a *cz c*-re való javítását, a kétjegyű mássalhangzók mai alakban való írását és az *a ki*, *a mi*, *a mely* stb. névmások egybeírását jelezte a helyesírás egységesítési elvének.

Milyen eredményt hozott ez a megoldás? SERES is az „ultima manus" helyes elvéből indul ki, azoknak az írásoknak szövege esetében, amelyek még VAJDA életében kötetben is megjelentek, a kötetbeli szövegüket tekinti alapszövegnek; amelyek csak a sajtóban láttak napvilágot, azokat ottani szövegállapotuk szerint közli. Ennek eredményeként a *Töredékek egy vándorszínész naplójából* c. elbeszélést a *Pesti Divatlap* 1848-as, *Az elítéltek éjele* a *Hölgyfutár* 1850-es, a *Szeverina* már az Elbeszélések 1881-es, viszont a *Hábor* a *Hölgyfutár* 1851-es, a *Bolond történetek* a *Hölgyfutár* 1854-es, *A szerelmes gyermek* újból az *Elbeszélések* 1881-es, a *Borzasztó dolgok* a *Délibáb* 1856-os (és így tovább) nyomdai helyesírását őrizte meg. Ebből az következett, hogy többek között a folyóiratból vett közlésekben minden hosszú magánhangzó rövidnek van szedve, míg az 1881-es *Elbeszélések* kötetbeli szövegek már inkább a mai gyakorlathoz állnak közelebb a hosszú magánhangzó esetében. Egy bizonyos: a folyóiratok szedésénél nem VAJDA „ragaszkodott" a példaként említett gyakorlathoz, de az sem valószínű, hogy az *Elbeszélések* c. kötetben közölt írások magánhang-

zóinak hosszúságát maga jelölte vagy korrigálta volna. Mindkét esetben rá-hagyatkozott nyomdászára. A VJÖM IV. és V. kötetében a jelzett helyesírási megoldásnak még további igen furcsa következménye van. Mindazokban az esetekben, amikor SERES József a későbbi kötetkiadás szövegét tekintette alapszövegül, az íráshoz csatlakozó jegyzetapparátusban számbaveszi a korábbi közlés összes helyesírási eltérését a szövegváltozatok között. (L. a példaként említett *Szeverinához* csatlakozó „szövegváltozatokat" a IV. kötet 461—472 lapján, *A szerelmes gyermekét* uo. a 482—483 lapokon.) Így a példaként említett rövid magánhangzók is megörökíttetnek a jegyzetapparátusban.

Nem kívánok tovább foglalkozni ezzel a textológiai megoldással. Úgy érzem a tények önmagukért beszélnek. Ha még a kiadás tervezésekor ez a kérdés nem vált volna ilyen egyértelművé, a két kötet anyagának összeállításakor sem lett volna késő a helyesírási kérdésekre felfigyelni és a nyomdába adás előtt a megfelelő konklúziót levonni.

Úgy érzem, hogy SZEMERE Gyula idézett munkája meggyőz arról, hogy a múlt században és századunk első felében olyan volt a helyesírás helyzete, hogy ha nem óhajtunk helyesírástörténeti példatárat teremteni, akkor felelősséggel hozzá kell nyúlni a szövegek helyesírásához. De csak ahhoz.

III.

VAJDA János politikai röpiratait a MIKLÓSSY János gondozta VI. kötet tartalmazza. A 304 lap auktor szövegéhez ugyanannyi lapterjedelmű jegyzetapparátus csatlakozik. De mivel közismert, hogy a jegyzeteket sűrű petit szedéssel közlik a kiadók, terjedelmét tekintve a szövegnek legalább két és félszerese a csatlakozó magyarázó szöveg. Ennek kiemelt megállapítása azért szükséges, mert MIKLÓSSY példamutatóan alapos és körültekintő munkát végzett a híressé, sőt nyugodtan mondhatjuk hírhedtté vált röpiratok, az *Önbírálat*, a *Polgárosodás* és az *Irányeszmék*, továbbá a kevésbé ismert későbbi *Perczel Mór merénylete Kossuth Lajos ellen*, *Hitágozatok* és a *Magyar birodalmi politika* című VAJDA-művek gondozása és jegyzetapparátusának összeállításakor. Nagy történeti felkészültséggel és anyagismerettel vázolja fel a kor európai, majd magyar történeti helyzetét, számbaveszi azokat a hazai véleményeket, amelyek a VAJDA tárgyalta témákról a különböző társadalmi rétegek és politikai csoportosulások körében kialakultak. És ezek mellett minden esetben felsorakoztatja VAJDA János kisebb publicisztikai írásaiban a téma előzménye, illetőleg irónkban való kialakulásának minden jelentősebb mozzanatát. Az igen gazdag jegyzetapparátus így, különösen az 1861 és 1863 között megjelent három nagyhatású röpirat esetében már egy önálló VAJDA-részmonográfia körvonalait villantja fel.

MIKLÓSSY széles körű anyaggal dolgozik, a történettudomány minden friss eredményét számbavéve folytatja a maga anyagfeltáró munkáját és olyan VAJDA-írásokat kutatott fel és illesztett bele irónk fejlődési képébe, amelyekről az eddigi VAJDA-szakirodalom jóformán semmit sem tudott. Így VAJDA 1860 és 1866 közötti életpályája merőben új fénybe kerül, mint ahogy ezt Miklóssy *Vajda János ismeretlen évei* c. cikkében (ItK 1969. 72—81.) már fő vonalaiban meg is rajzolta.

A biztos alapra helyezett jegyzetapparátus minden vonatkozásában meghozta a maga gyümölcsét. Nemcsak plasztikusabban bontakozik ki előttünk az a kor, amely erjesztette és megteremtette a híres röpiratokat, hanem érzé-

kelhetőbbé vált a különböző pártállású kortársak kibontakozó ellenállása, sőt Vajda-ellenes akciója. A keletkezéstörténeten és utóéleten kívül, igen értékes az egyes művekhez fűzött Tárgyi magyarázatok sora is. MIKLÓSSY nagy lelkiismeretességgel és erudícióval tárja fel a különben ma már értékelhetetlen utalásokat, allúziókat.

A textológiai munkáról is csak az elismerés hangján szólhatunk, bár MIKLÓSSY sem tudta elkerülni teljes egészében a IV. és V. kötet kapcsán említett problémákat. De érezte ezeket, mert a bevezetőben az AEÖPM 3. és további köteteinek gyakorlatához való közelítésben kívánta feloldani a helyesírás feljebb elemzett problémáit (I. h. 309. l.). De kiküszöbölni nem tudta. Sőt ennek a kötetnek textusai bizonyítják leginkább azt, hogy a helyesírás nem VAJDA írás-sajátosságát, hanem a nyomdák gyakorlatát (kiadók, folyóiratok) tükrözi. A Lipcsében megjelent *Önbírálat* szövegében — a magyarul nem tudó kiadó tevékenysége ellenére — a hosszú magánhangzók jelölése inkább megtalálható (erről az olvasó bármelyik lapot felütve meggyőződhet), mint az egy év múlva, Pesten a Heckenast nyomdában napvilágot látott *Polgárosodás* szövegében. Nem hiszem, hogy bárki azt gondolhatná, hogy VAJDA „változtatott" helyesírásán. Erről szó sem lehet. Csupán az történhetett, hogy Lipcsében az idegen szöveg mellékjeleit tiszteletben tartották, míg Pesten a kor gyakorlatának megfelelően mellőzték.

A *Vajda János Összes Művei* eddig közzétett öt kötete, az egyes ciklusokban megjelent ismert vagy ismeretlen írások együttese, a hozzájuk fűzött jegyzetanyag gazdagsága és további új eredményeket ígérő adatai a XIX. század irodalmi és társadalmi életének és jelenségeinek egy olyan szféráját kapcsolja be irodalomtudományunk látókörébe, amely több szempontból gazdagítani fogja ismereteinket és érveinket. Csak köszönet illetheti ezért a sorozat szerkesztőjét és a kötetek sajtó alá rendezőit.

ISTVÁN REJTŐ

Sur les cinq premiers volumes de l'édition critique des oeuvres de János Vajda

La Maison d'Édition de l'Académie des Sciences de la Hongrie a commencé à publier l'oeuvre riche et se ramifiante de János VAJDA (1827—1897), poète, écrivain, rédacteur de journaux et de revues, publiciste, — sous la rédaction de János BARTA et avec la collaboration d'un comité de rédaction dont la liste est énuméré dans l'article. Les volumes I et II contiennent les Petites poésies complètes de VAJDA, les volumes IV et V ses Écrits de belles lettres en prose, le volume VI ses Tracts politiques consécutifs qui exerçaient une grande influence depuis 1861.

Dans sa critique, l'auteur de cet article examine, sous la lumière des principes approuvés par le Comité de Textologie de l'Académie des Sciences de la Hongrie, les volumes de l'édition critique des Oeuvres Complètes de János VAJDA, publiés depuis 1969. En connexion avec les volumes contenant les Poésies, il parle en termes appréciatifs de l'histoire de l'origine des ouvrages et de la riche matière de l'appareil des notes, mais il fait des observations concernant quelques inconséquences de la construction de ces notes, de l'absence d'un index des variantes des titres de poésie. En connexion avec les volumes contenant les Écrits en prose, il examine avant tout les problèmes de l'orthographe des textes principaux, en démontrant qu'ils ne reflètent pas l'usage orthographique de l'auteur, mais celui de l'imprimerie en question — l'usage qui n'était pas encore réglé dûment à cette époque. Il apprécie beaucoup l'appareil des notes très riche du volume des Tracts politiques qui a jeté de la lumière sur des moments d'histoire d'origine et de biographie qui étaient inconnus jusqu'ici pour la recherche d'histoire littéraire.

KÖZLEMÉNYEK

Sabaria Anonymus „Gesta"-jában.

A legutóbbi másfél évtizedben ismét a történeti kutatások előterébe került ANONYMUS kilétének, s ami ezzel szorosan összefügg: *Gesta Hungarorum* című műve keletkezési korának kérdése. E tárgykörben olyan sok és különböző szempontú vizsgálat történt, s annyiféle — többször egymással ellentétes — kutatási eredmény született, hogy szükségesnek és hasznosnak látszott egy széles körű, magasszintű vitát rendezni a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt. A vitának aktív résztvevői történetkutatók, irodalomtörténészek és filológusok voltak. Az ankét kibővített anyagát az Akadémia *Memoria Saeculorum Hungariae* címen indított új sorozatának első tanulmánykötetében jelentette meg.

E kötet *Középkori kútfőink kritikus kérdései* címen 19 szerző értekezését tartalmazza.[1] Közülük e tanulmányban egyedül a legelsőhöz, VÁCZY Péternek *Anonymus és kora* című kiváló és terjedelmes dolgozatához óhajtok néhány gondolatot fűzni.

VÁCZY Péter nem a szokványos „P. dictus magister" problémából indul ki, hanem inkább a Pannonhalmával kapcsolatos „de fonte Sabarie", illetve a „mons Sancti Martini", azaz „Sabaria forrása", illetve „Szent Márton hegye" elnevezések eredetét vizsgálja. Ismeretes, hogy az eddigi irodalom két középkori Sabaria létét igyekezett bizonyítani. Egyik a mai Szombathely római kori elődje: Colonia Claudia Savaria, melyet a források egyszer „oppidum", másszor „civitas"-ként említenek. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy *ez* a „Sabaria" (Savaria) csakis a mai Szombathely római kori elődjének neve lehet.[2]

Különösen a bencés kutatók áldoztak sok fáradságot arra, hogy a középkori forrásokban „sicca" (= száraz) jelzővel említett Sabariát a pannonhalmi monostort hordozó hegy lábához helyezzék, és megtegyék a savariai születésű SZENT MÁRTON püspök szülőhelyének.[3] Nem szólva korábbi szerzőkről, BÉL Mátyás[4] óta e kérdésben a kutatók túlnyomó többsége Szombathely—Savaria mellett foglal állást. TÓTH Endre nemrég megjelent kitűnő tanulmányai[5] pedig véglegesen tisztázták, hogy a „Sabaria sicca" megnevezés nem is települést, hanem egy többnyire száraz patakot jelent a Répce felsőfolyása vidékén, Alsó-Ausztriában. A IX. századi forrásig visszamutató „sicca Sabaria" ebben

[1] HORVÁTH J.—SZÉKELY Gy. (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései* (in: Memoria Saeculorum Hungariae; szerk. V. KOVÁCS S. I. kt.) Bp. 1974.

[2] KÁDÁR Z.—HORVÁTH T. A.—GÉFIN Gy.: *Szombathely.* Bp. 1961.— és KÁROLYI A.—SZENTLÉLEKY T.: *Szombathely városképei, műemlékei.* Bp. 1967. (U. ott — mindkettőben — bővebb irodalom)

[3] CSÓKA Lajos: *Hol született Szent Márton?* = Vigilia 1969. 379 skk. és *Pannonhalmi Rendtört.* I. kt. 1., 15. és 185 sz. oklevelek. Bpest, 1902.

[4] BÉL Mátyás: *Hungariae Novae Notitia.* Membrum III. De Sabaria. (Közzétette: B. THOMAS Edit és PROKOPP Gyula). Vasi Szemle 1959. II. sz. 37—57.

a formájában — állapította meg Tóth E.[5] — nem is római névadás eredménye és nem ezen a néven továbbélő római kori település utóda. (Hasonló véleményt pedzett korábban — határozott eredmény nélkül — néhány osztrák és német kutató is.)[6]

Váczy Péter szóban forgó művében[7] igen behatóan foglalkozik mind a két Sabariával, valamint a „mons sancti Martini", illetve a „Mons Pannoniae" földrajzi nevek előfordulási körülményeivel. Végig kíséri és idézi a két név előfordulási helyeit a XII. század elejétől (1105-től) a Lipszky-féle *Repertorium* . . . megjelenéséig (1810). A félszáznál több idézett forrás végső tanulságát levonva megállapítja, hogy az általa több mint félszáz esetben, különböző változatokban idézett „monasterium" (var. ecclesia, conventus, conubium) Sancti Martini Pannoniensi (var. de Pannonia, etc.) kifejezési forma a P. mester Gestajában található „mons sancti Martini" névalak csak a XIII. században: az 1213., 1223. és 1226. években fordul elő, aztán csodálatosképpen ismét találkozunk vele, ha nem is gyakran, a XIV—XV. században. Ám ugyanekkor már a „conventus, vagy monasterium Sancti Martini de sacro monte Pannoniae" változat vált uralkodóvá (6; p. 16).

Váczy a pannonhalmi hegy nevének okleveles változatát a továbbiakban elemezve (6; pp. 16—29) arra a végeredményre jut, hogy annak az Anonymus *Gesta*-jában előforduló, a többinek „szokatlan bőségével" szemben „szinte ritkaságszámba menő változata," a mons Sancti Martini névalak „feltűnése után gyorsan elenyészett: nem lehetett hosszú ideig és széles társadalmi körben elterjedve". (6; p. 30) Ezt a negatív alakban megfogalmazott megállapítást pozitív formára átalakítva mondhatnók: Váczy szerint a mons Sancti Martini változatot a bencések érdekköre használta, főként Uros apát idejében. S mivel Anonymusnál is ez a változat található, Váczy a *Gesta* keletkezési idejét III. Béla korára teszi.

Figyelembe veszi továbbá — többek közt — azt is, hogy a *Gesta* az oláhokat Blachii, var. Blaci néven említi. Ez a körülmény — Váczy szerint — szintén az 1225 körüli évekre utal (6; p. 34). Az „oláh" névalak Olachis, Olacorum stb. formában csak 1250 után került be nyelvünkbe (6; p. 36 és u. ott 107. jegyz.).

Váczy Péter idézett tanulmányában tehát két dologról van szó: Sabaria (Savaria) civitas, Savaria sicca és mons sancti Martini térbehelyezéséről, valamint az utóbbi *Gesta*-beli névalakjának az oklevelekben való jelenlétéről.

Ami a három földrajzi fogalom térbeliségét illeti, Váczy tanulmánya Sabaria (Savaria) városát és Szent Márton hegyét (melyet a szerző szerint magyarul így neveztek), valóban a helyes földrajzi környezetbe helyezi. Sabaria sicca-val azonban már baj van. Következtetéseit erősen befolyásolja a *Szent Márton legenda*, amely (miként Csapodi Csaba bizonyítja) írott formában is megvolt a középkori pannonhalmi könyvtárban.[8] E monda szerint Márton a Pannonhalma határában levő Sabariában, a „Szent kútnál" született, a hegyen pedig, ahol a monostort alapították, ájtatoskodott.

Egészítsük ki az eddigieket Váczynak azzal a fontos megállapításával, hogy „noha a német betelepülők első nagyobb raja már 1150—1200 között elérte hazánk nyugati határvidékét,[9] a német névalak: Martinsberg, Sanct Martinsperc, nem ebben a korai időben, hanem csak a középkor végén alakulhatott ki".[10]

[5] Tóth Endre: *A savariai „Quirinus" basilica.* (Kézirat, 1970.) — *U. ő.: A savariai insula-rendszer rekonstrukciója.* Arch. Ért. 1971. 98. évf. 160 skk. — *U. ő.: Adatok Savaria-Szombathely és környéke történeti földrajzához.* Vasi Szemle 1972. 26. évf. 2. sz. 239—262.

[6] Idézve Tóth E. (5) alatti (1972) munkájában

[7] Váczy Péter: *Anonymus és kora* (in: 1 a. id. m. 13—37 o.) Bpest, 1974.

[8] Csapodi Csaba: *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje.* Bp. 1957. 11.

[9] Moór Elemér: *Westungarn im Mittelalter.* Szeged, 1936. 36 skk.

[10] Váczy (7) a. id. m. 17.

A mons sancti Martini kései szereplését — VÁCZY szerint — az magyarázza, hogy a SZENT MÁRTON körüli mondakör „a maga teljességében" Pannonhalmán keletkezett és csak a bencések szűk körében virágzott.[10]

Idáig mindenben egyetérthetünk a tudós szerzővel. A nehézségek tulajdonképpen ebből a *Szent Márton legendá*ból fakadnak. A problémakörbe ui. itt lép be a „Szent kút", vagy „Szent forrás" (fons sacer) és a Sabaria sicca fogalma. Mindegyikről igen világosan és meggyőzően ír TÓTH Endre a. id. tanulmányában,[11] de ez a munka VÁCZY Péter értekezésének elkészülte után jelent meg;[12] így az ebből levonható következtetéseket nem vehette figyelembe. Ennek ellenére amit VÁCZY a „Szent forrásról" és a vele kapcsolatos Sabariáról ír, többé-kevésbé elfogadható. Idézem:

„Pannonhalma Sabariája közvetlenül a Pánzsa nevű csermely forrásánál, a völgyben feküdt. A völgy egész hosszában máig is felismerhetők ókori települések nyomai. A Pánzsa folyónév középkori alakja, *Pannosa* híven megőrizte eredeti illir nyelvi formáját, amiből arra kell következtetnünk, hogy az őslakosság túlélte a népvándorlást. Ha pedig ilyen jelentéktelen csermely neve fennmaradt, akkor egyik forrásvizének nevéről is feltehető, hogy épségben korunkra jutott. Ebben az esetben *Sabaria* annak a pogány szentélynek a neve volt, melyet **Savaris* vagy **Savara* nevű forrás fölé emeltek. A szent forrás tisztelete a kereszténység győzelme után sem enyészett el, csupán Szent Mártonnal hozták kapcsolatba. *II. Paszkál* pápa 1102. évi oklevele szerint keresztény kápolna állt a forrásnál, melynek jövedelme az apátságot illette meg *(ecclesiam Sancti Martini in Sabaria)*. Nem lehetett valami túl nagy építmény, hanem csak akkora, mint a Szent Willibald kápolna a völgy egy baloldali magaslatán, ahonnan úgyszintén pogánykori emlékanyag került elő.[13] A Sabaria-szentelyhez nem tartozott település. Ilyen nevű falut sem a Szent László-féle összeírás, sem a IV. Béla kori Albeus-jegyzék nem ismert, holott ez az utóbbi pontosan megadja a szent kút *(fons sacer)* helyét a völgyben".[14]

ERDÉLYI László a *Pannonhalmi rendtörténet*ben ezt írja ugyanerről:[15] (Sabaria)

„ősrégi község . . ., melyet Albeus jegyzéke mint külön birtokot nem ír le, nem említi sem népeit, sem mansióit, sem ekealjainak számát, de megjelöli fekvését és azon nevezetességét, hogy a hagyomány szerint ott született Szent Márton. Ez a régi község Sabaria." — Odébb így folytatja: „Sabaria ott volt valahol a mai Imre-major és Tarján között, Ravazdtól keletre, kissé dél felé, hol a katonai térkép némi forrást jelez, vagy a tarjáni tó közelében."

Nyilvánvaló, hogy *Erdélyi* leírásában nem kis bizonytalanság és feltűnő ellentmondás észlelhető. Egyszer (185 o.) bizonyítja, hogy Pannonhalma közelében Savaria nevű község sohasem volt, majd (197 o.) azt, hogy egy ilyen nevű település mégis volt, sőt azt térben is igyekszik rögzíteni.

Talán ez a kétértelműség vezette félre kiváló régészünket, LÁSZLÓ Gyulát, aki az *Annales regni Francorum*nak anno 805.-nél található „inter Sabariam et Carnuntum" adatát úgy értelmezi, hogy ez a Sabaria nem a mai Szombathelyre, hanem a Pannonhalma közelében levő „sicca Sabaria-"ra vonatkozik.[16] Ez a megállapítás, miként arra

[11] TÓTH E. (5) a. id. m. 244 skk.
[12] VÁCZY (7) a. id. m. 19.
[13] LOVAS Elemér: *Pannonhalma környéke az ó- és középkorban.* Pannonhalmi rendtört. I. Bp. 1902.
[14] VÁCZY (7) a. id. m. 18 o.
[15] ERDÉLYI László: *Pannonhalmi rendtört.* I. 196. — ld. még u. o.: I. (2) 591. I. (185) 771.
[16] LÁSZLÓ Gyula: „*Inter Sabariam et Carnuntum* . . ." Soproni Szemle 1972. 26. évf. 320—333.

Sulpicius Severus lehet az egyik koronatanú, téves. Szent Márton életrajzában ő ugyanis azt írja, hogy a szentéletű püspök szülőhelye *Sabaria oppidum;* már pedig az oppidum kifejezés — történetírónk szóhasználata szerint — várost, sőt tartományi fővárost, császárvárost jelent.[17]

Megállapíthatjuk tehát, hogy Pannonhalma tájékán, Győr megyében, *Sabaria* nevű település a középkorban nem volt. Ha talán volt is az ókorban valami hasonló nevű település a környéken, írja Váczy,[17] az sem lehetett Szent Márton születési helye.

Nem szükséges tovább részleteznem a Győr megyei sicca Sabariara vonatkozó, egy ilyen nevű település ottani létét bizonygató források és tudós tanulmányok közléseinek, illetve eredményeinek sorát. Közülük a legkiválóbb írásmű: Váczy Péter itt tárgyalt dolgozata is bizonyos engedményeket tesz Sabaria sicca kérdésében Colonia Claudia Savaria[18] rovására.

A szóban forgó bizonytalanság, kétértelműség és a dolgoknak nem egy neves szerző általi félremagyarázása — nem kis részben — onnan származik, hogy filológusaink és történetkutatóink — figyelmen kívül hagyva a történelmi forrás értékű kartográfiai anyagot — általában, sőt majdnem kizárólag az írott forrásokat használják. Különösen áll ez a középkori tárgyú forrásanyagra; pedig éppen a középkori vonatkozású írott források értékelésének, értelmezésének, kritikájának elengedhetetlen része a történelmi értékű kartográfiai anyag felhasználása.

Nemcsak hazánkban van ez így. Nagyon ritka kivételektől eltekintve általában hasonló a helyzet az európai történetkutatásban is. Fölöttébb ritka az a képzett és szerencsés kutató, aki úgy tud utánamenni a keresett forrásoknak, nyomozni a térképtárak sok esetben (különösen a magántulajdonban levő külföldi térképtárak) gazdag, de rendezetlen anyagában, miként azt nálunk Pataki Vidor,[19] vagy szomszédunkban Günther Hamann tette.[20]

Egy korabeli térkép, még ha némi elrajzolásokkal terhelt is, igen nagy értékű forrásnak számít. Ennek ellenére keresni kell azokat a történetkutatókat, akik a történeti becsű kartográfiai anyag értékét ismerik és élnek is azzal. Pedig a két háború között a Teleki-intézetben, a budapesti és a kolozsvári egyetemen ebben a vonatkozásban is példamutató munka folyt. Kortárs kutatóink közül e tekintetben Győrffy Györgyöt és Hrenkó Pált kell kiemelnem. Győrffy ebbeli munkássága — különösen Árpád-kori történetünk kutatását illetően — közismert. Jelenleg Anonymus *Gesta*jának fakszimile kiadása van sajtó alatt, egy általa szerkesztett Anonymus-térkép mellékletével.[21] Hrenkó Pál hadtörténész alezredes egy kitűnő tanulmányban tisztázta azt a régóta vitatott kérdést, hol verte szét Mátyás halála után Kinizsi az országot pusztító, fosztogató Fekete sereget. Lazarus Rosetus, (közismert nevén: Lázár deák) 1528-as kiadású térképének segítségével sikerült végleg és cáfolhatatlan bizonyossággal megoldania ezt a régóta homályos kérdést.[22]

Esetünkben azonban: Szent Márton születési helyének vizsgálata során egyetlen kutató sem használta fel a régi kartográfiai anyagban rejlő bizonyítékokat, noha a tér-

[17] Váczy (7) a. id. m. 19 o.

[18] Fettich Nándor: *Colonia Claudia Savaria.* Vasi Szemle 1939. 6. évf. 194 skk.

[19] Bendefy László: *Pataki János Vidor.* Műemlékvédelem 1975. 19. évf. 1. sz. 55—57.

[20] Hamann, Günther: *Der Eintritt der südlichen Hemisphäre in der europaischen Geschichte: Die Erschliessung des Afrikaweges nach Asien vom Zeitalter Heinrichs des Seefahrers bis zu Vasco da Gama.* Wien, 1968. — Ism. Bendefy L.: Fekete Afrika felfedezőinek kartográfiai hagyatéka = Geodézia és Kartográfia 1974. 26. évf. 1. sz. 64—67.

[21] Győrffy György: *Anonymus Gesta Hungaroruma* (Pais Dezső ford., Győrffy Gy. magyarázataival és térképével.) Fakszimile kiad. (Helikon) Bp. 1975.

[22] Hrenkó Pál: *Szegednél, vagy Segednitznél verte le Kinizsi a Fekete sereget?* Hadtört. Közl. 1974. 21. évf. 3. sz. 511—524.

belileg elfogadható mappákon a SZENT MÁRTON szülőhelyére vonatkozó adatok térben rögzítve, tehát félreérthetetlenül jelennek meg. Így az 1276 és 1283 között készült herefordi falitérképen[23] a „Rapa fl." mellé rajzolt magas torony csúcsánál ez a megnevezés található: *Sabaria sa[ncti] Mart[ini].*" Kétségtelenül Szombathelynek felel meg.

A Benedek-rendi ebstorfi kolostorban készült az 1235-ben elhunyt Probst GERVASIUS von TILBURY tervei alapján a híres ebstorfi világtérkép. A legszebb és legnagyobb, 358 cm átmérőjű, kerek, O és T rendszerű, színes világtérkép volt. A II. világháború alatt, a hannoveri állami levéltár bombázása alkalmával hamuvá égett. (Mivel minden részletéről 1 : 1 arányú színes fényképmásolatok maradtak fenn, teljesen hű rekonstrukciója az eredeti őrzőhelyén látható.[24]) Ezen a térképen csakis a Szombathelynek megfelelő Sabariát tüntették fel, noha készítői bencés szerzetesek voltak.

A PIZIGANO testvéreknek 1367-ből származó portolán térképe[25] csak a legjelesebb magyar városokat tünteti fel. Köztük Szombathely elődjét, Sabariát is, de mellőzi Sicca Sabariat.

Nagyon érdekes Secretarius LAZARUS, azaz LÁZÁR deák 1528. évi kiadású Magyarország térképe.[26] Ezen nemcsak Szombathely-Savaria, hanem Szent Márton hegye is megtalálható. Az utóbbi a Bakony északi lábánál, „*S Martin perg*" felírással, Győrtől DK-re, kb. a földrajzi helyzetnek megfelelő helyen látható.

LAZARUS térképét az eredeti felmérési lapok alapján a bécsi egyetem két kiváló humanista professzora: Joh. CUSPINIANUS-SPIESSHAMMER és Georgius COLLIMITIUS-TANNSTETTER, valamint Peter APIANUS mathematicus, az ingolstadti egyetem tanára szerkesztette egybe. Az eredetileg magyar földrajzi nevek elnémetesítését (pl. [Balaton-] Hidvég helyett Hedwig stb.) TANNSTETTER végezte;[27] Szent Márton hegyének német megnevezése is neki tulajdonítható; a hegy nevét LAZARUS az eredeti felmérési lapon nagy valószínűséggel latinul tüntette fel.

LAZARUS térképének másolói a hegy német nevét örökítették tovább. Így A. VALVASSORE (1553-ban) a hegyet „S. Martenperg"-, Pyrrhus LIGURIUS (1559-ben) „S. Martenperg"-, az 1559. évi római másolat „S Martemperg"-, ZSÁMBOKY János (1566-ban) „S. Mart." névvel jelöli.[26] Megemlítem, hogy ZSÁMBOKY térképén még egy „S. Martin" felirat található az előbb említett alatt. Ezt az utóbbi hegynevet, mivel nem a megfelelő helyre került, ZSÁMBOKY a réznyomólemezen áthúzta.

Szombathely térképi ábrázolása nagyon megbízhatóan sikerült. A várost jelképező képecske nem annyira templomot, mint inkább lakótornyot, valamint egy mellette levő épületet ábrázol.

GÉFIN Gyula gondos tanulmányából[28] tudjuk, hogy Szombathely vára már a XIII. század második felében állott, és különböző háborús okok miatt több ízben leégett, illetve romba dőlt. 1490-ben MIKSA főherceg, a későbbi császár — hazánk trónjára pályázva — Dunántúl jelentős részét, köztük Szombathely várát is elfoglalta, de a következő évben a pozsonyi békekötés után a vár visszakerült a győri püspök tulajdonába.[29] Azonban az ezt követő időkben sem köszöntöttek valami nyugodalmas idők a várra. Előbb

[23] BENDEFY László: *Szombathely neve a herefordi térképen.* Vasi Szemle 1938. 5. évf. 3. sz. 163—168.

[24] GROSJEAN, G.—KINAUER, R.: *Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock.* Ed. Hallwag AG. Bern, 1970.

[25] GROSJEAN, G.—KINAUER, R. id. m.

[26] STEGENA Lajos (szerk.): *Maps of Hungary by Lazarus Secretarius, Hungarian mapmaker* (1528., 1533., 1559., 1566) Bp. 1971

[27] NEMES Klára (szerk.): *Cartographia Hungarica, Collectio I. No* 1. = Bp. 1972. — Ism. Geod. és Kart. 1973. 25. évf. 2. sz.

[28] GÉFIN Gyula: *Szombathely vára.* Vasi Szemle 1941. 8. évf. 1—28. (Kny-ban is!)

[29] ISTVÁNFFY Miklós: *Regni Hungarici historia.* Coloniae, 1724. (p. 10.)

ERDŐDY Péter, ezt követően LAKI BAKYTH Pál, majd BATTHYÁN Ferenc, utána WEISPRIACHER soproni főispán, végül SAYRAR és KENSPERGER osztrák kapitányok szerezték meg hol fegyverrel, hol megvesztegetéssel, hosszabb-rövidebb időre.[30]

Feltételezhető, hogy a területtel kapcsolatos ausztriai aspirációk miatt a Lazarus-térkép szerkesztői alak szerint a szombathelyi vár lakótornyát rajzolták a város szimbólumául; mégpedig nem a Rába (ki van írva: „Rab flu[vius]") bal, hanem tévesen: a jobb partjára. De mivel a kis ábrát közvetlenül a folyó partjára helyezték, joggal gondolhatunk arra, hogy itt a Gyöngyös patak és a Rába folyó egyetlen vízfolyásként jelenik meg a térképen „Rab fluvius" néven. Ezt a megállapításunkat megerősíti az a tény, hogy a „Rabnitz flu[vius]", vagyis a Répce szintén rajta van a térképen: Győr közelében, Abda községnél önti vizét a Mosoni Dunaágba. (Ma a torkolati szakaszt Rábca néven ismerjük; a Répcén pedig több ízben is mederszabályozást hajtottak végre. A lényeg azonban jól felismerhető.)

Szombathely megnevezése a Lázár térképen így található: „Stainmanger | Sabaria | Patria Divi | Martini Epi[scopi]" A város német nevét gót betűkkel írták.

Végső soron tehát LAZARUS térképe alapján nagyon világossá és egyértelművé vált az a tény, hogy SZENT ISTVÁN korától a XVI. századig élénken élő hagyomány őrizte SZENT MÁRTON Savaria—Szombathelyi szülőhelyének emlékét. Szent Márton hegyének Pannonhalma dombját nevezték; „sicca Sabaria" pedig nincs is a térképen.

Meg kell jegyeznem, hogy a LAZARUS-térkép „S. Martini perg" megnevezése ellene mond VÁCZY Péter ama megállapításának, hogy az 1220 körül előforduló „mons Sancti Martini" változat „feltűnése után gyorsan elenyészett". Úgy látszik mégsem enyészett el teljesen, mert pontosan 300 évvel később, 1520 körül tűnik fel a szóban forgó térképen. VÁCZY Péter azonban éppen arra építi a *Gesta* keletkezésének kicsiny időközre leszorított időpontját, hogy a „mons Sancti Martini" az 1220-as évek után tövidesen eltűnt a szóhasználatból. De mivel a fentebbiek szerint bizonyított az, hogy az elnevezés tovább is élt, nem zárható ki a továbbiakból az a lehetőség sem, hogy P. MESTER *Gestája* nem feltétlenül II. ENDRE korában keletkezett. Ezt a lehetőséget egyébként VÁCZY sem zárja ki, noha a tételt ilyen módon határozottan nem fogalmazza meg.

A fentebb ismertetett (és még további) érvek alapján VÁCZY az Anonymus-gesta keletkezési korát feltétlenül a III. BÉLA halálát követő évtizedekre, de 1226-nál nem későbbre teszi. Ebben egyező véleményre jut GYÖRFFYvel,[31] és ellentétbe KARSAI Gézának IV. BÉLA korára vonatkozó megállapításával.[32] Megengedi azonban azt, hogy a kódex a kunok Kalka-menti végzetes veresége (1223) után és BÉLA ifjabb király 1229. évi halicsi hadjárata előtt keletkezett. Ez utóbbiban BARC kun fejedelem már magyar hűbéres fejedelemként vett részt seregével. A magyarok — a kunok közvetítésével — ez időben ismerték meg a Fekete-tenger *qara tengiz* török nevét. VÁCZY kimutatja, hogy ANONYMUS nem ismerhette ezt a török nevet az irodalomból, tehát csakis a kunok közt szorgoskodó dominikánus hittérítőktől értesülhetett arról.[33]

A *Gesta*nak számos egyéb dominikánus vonatkozása is van. Ezeket a „P" iniciálét díszítő elemek jelképeiben KARSAI Géza ismerte fel és mutatta ki.[34] Ebben a kérdésben

[30] KARÁCSONYI János: *Szombathely vára az 1526—1554 közötti években.* Szombathelyi Újság 1899. 30. szám.

[31] GYŐRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége.* ItK 1970. 74. évf. 4—5. sz. — PAIS Dezső: *Magyar Anonymus, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Bp. 1926.

[32] KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez.* M. Tört. Szle (Hung. Hist. Rewiew) (New-York) 1970. I. kt. 6. füz. 3—27.

[33] VÁCZY (7) a. id. m. 32. o.

[34] KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iniciálé jelképei* = Magyar Könyvszemle 1960. 76. évf. 149—175.

vele jóformán minden szakértő és kutató egyetért. Közülük itt csak VÁCZY Pétert és[35] ifj. HORVÁTH Jánost[36] említem. Még az iniciálé „P" betűjében elrejtett(?) V. P. O betűk „Vade, Praedica Orbi", azaz: „Menj, és hirdesd (az igét) a világnak" jelentés elfogadásának sincs nehézsége, noha a szó- sőt mondatrejtés e formája eléggé szokatlan. Ez a — szintén KARSAITÓL származó — magyarázat ugyancsak erős dominikánus kapcsolatokra utal.

Lehetséges tehát, sőt talán valószínű is, hogy ANONYMUS *Gestája* valamelyik dominikánus kolostorban készült, vagy hogy legalább is az iniciálé illuminátora dominikánus volt.

Az elmondottak alapján közeleső az a feltevés, mint ahogy nem egy ANONYMUS-kutatónak (JAKUBOVICH Emil, HEILIG Konrád, BERKOVICS Ilona; feltételesen: ifj. HORVÁTH Jánosnak e sorok írójával együtt) ez a véleménye, akkor eléggé közeli lesz az a gondolat, hogy a *Gesta* másolója és miniátora két különböző személy volt.

Összegezve tanulmányom tartalmát, röviden a következőket állapíthatjuk meg. VÁCZY professzornak a *Gesta* keletkezési időpontja meghatározására történt, új utakat kereső fáradozása — a kor megállapítását illetően — igen szerencsés és eredményes kezdeményezés.

Ami a három földrajzi név tárgyának térbeli helyhez kötését illeti, fáradozása kettőnek esetében sikeres volt. Ezt bizonyítják a történeti kartográfiai adatok is.

„Sabaria sicca" — TÓTH Endre véglegesnek tekinthető, bizonyító erejű okfejtése szerint — nem volt város, még csak település sem, hanem egy időlegesen vízzel is megtelő aszóvölgy valahol Ausztriában, nem messze a régi magyar határtól. A *Gestában* említett „Sabaria sicca"-t csak a rendi legendát őrző és bővítgető bencés hagyomány tette meg SZENT MÁRTON szülőhelyének. A valóságban a szent szülővárosa az egykori római tartomány fővárosa: Colonia Claudia Savaria volt, amit számos történeti forrás értékű kartográfiai hagyaték egyértelmű adata bizonyít legjobban.

BENDEFY LÁSZLÓ

Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben.

A bécsi Österreichische Nationalbibliothekból már nem egy olyan régi magyar nyelvemléket közöltek, amely Magyarországról külföldre került latin kódex sorai között bukkant elő.[1] Ezekhez a közlésekhez csatlakozva mutatunk be egy újabb, ismeretlen szöveget a Cod. Lat. 3949-ből (fol. 175r).

A nedvességtől nagyon megrongált, elején-végén csonka papírkódex 203 levél terjedelmű, mérete 283×207 mm. Újabb kötésben van, metszés nem látszik. Írása a XV. század első évtizedeire valló, két különböző kéztől gondosan írt Gothica cursiva. Tartalma: BARTHOLOMAEUS ANGLICUS de GLANVILLA XIII. századi angol ferences *De proprietatibus rerum*a. Ez a középkorban nagyon elterjedt mű XIX fejezetben szól a „dolgok"-nak, a létezőknek minden fajtájáról: Istenről, angyalokról, az emberi lélekről és testről, érzékszervekről, betegségekről, élelemről, a világmindenségről, égitestekről,

[35] VÁCZY (7) a. id. m.

[36] HORVÁTH János: *Anonymus és a Kassai kódex* (in: 1 a. id. m. 81—110 o.) Bp, 1974. c. munkájában KARSAI id. megállapítását lehetségesnek tartja, de csak feltételesen fogadja el.

[1] *Új magyar nyelvemlékek.* (Magyar Nyelv 1924. 83—87.) — JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex.* (Magyar Nyelv 1927. 33—36.)

Q

időszámításról, elemekről, vízről, földről, az egyes országokról, növényekről, drágakövekről, állatokról stb., sőt a végén még a hangszerekről is.[2]

A kötetnek, csonkasága folytán, kolofonja nincs. Magyarországi eredetét bizonyítja azonban nemcsak az alább ismertetendő magyar nyelvű szöveg, hanem még két más bejegyzés is. Az egyik a földrajzi részben van, ahol a Magyarországról szóló rész margóján eléggé nagy betűkkel olvasható: „pannonia sive Hungaria",[3] míg a többi ország mellett csak kivételesen áll ilyen kivetítés, s akkor is kisebb betűkkel. A másik egy orvosi recept-bejegyzés, benne: „contra thalyog recipe herbam Inffalog".[4] A sok apróbb betűs, de szintén XV. századi írással a margókra írt bejegyzés közt vannak német nyelvűek is, nyilván német anyanyelvű embertől, pl. a „cuprum" mellett „messing",[5] máshol „wulgariter plutstayn",[6] „wulgariter ahrsteyn".[7]

Körülbelül az is bizonyosra vehető, hogy a kódex azok közül a kötetek közül való, amelyeket 1686-ban a budai királyi palota romjai közt találtak és Bécsbe szállítottak. Igaz ugyan, hogy GLANVILLA-kódex nem szerepel az 1686-ban készült jegyzékben,[8] de a sebtében készült jegyzék nem is nagyon hozzáértő összeállítója nyilvánvalóan nem tudhatta, hogy ki az incipit és kolofon nélküli kódex írója s így a kötetet valamelyik csak általánosságban megjelölt cím alatt kereshetjük. A budai eredet mellett szól a magyar bejegyzéseken kívül a kódex régebbi bécsi jelzete: Rec. 515. A Rec. 470—520 közti jelzeteket tudniillik legnagyobbrészt olyan kódexek viselték, amelyekről megállapítható, hogy a budai anyagból valók, és mind rongált, ázott, sokszor csonka kötetek, olyanok, mint a Glanvilla-kódex. Ha pedig a budai provenienciát elfogadjuk, terminus ante quem-ként máris adva van az 1541. év. Ennél később magyar bejegyzés nem kerülhetett a kódexbe.

A fol. 175e bal oldali hasábjának magyar nyelvű szövege így szól:

// or kŷ ne oroſſaſſa tholwaÿ kÿ ne tolwayhaſſa // Senth Alebart alwan ŷl wala aſſonwnk senth ielonaſſon elyben wala ihuſnak [jézusnak] sen[t] kereſſaya // or ky nem oroſhath tholwaŷ kŷ nem tolwaŷhatha fene farkas kŷ nem foghath marhath celŷkelel en ellethem ŷaro vagok kŷk wolnanak kŷlemb kŷlem ſerewek // ſem farkas kŷ nem foghaſſa marhaſſa wrŷſtennek igeŷwel bodogaſſonnak poroncolatŷwal erŷzŷ wala ort[ó]l tholwaŷt[ó]l fene farkaſtol

Írása alapján a XV. századra, sőt valószínűleg a század közepére, első felére tehető. Helyesírása meglepő módon egyik ismert magyarországi helyesírási rendszerrel sem egyezik meg.[9] Még legközelebb van az 1420—30 táján készült *Soproni Szójegyzék*hez, főleg a magyar „sz" hang következetes „s" jelölésével, a szokásos „z" helyett. Ettől is lényegesen eltér azonban az ő és ü hang teljesen szokatlan jelölésével. Nyelvemlékünk az „ő"-t „e"-vel jelöli („ellethem" = előttem, „erÿzÿ" = őrizi), az „ü"-t "ŷ"-nal: („ŷl wala" = ül vala, „kŷlemb kŷlem" = külömb, külömb). Talán idegen anyanyelvű volt a leíró (esetleg cseh?). Hogy a szöveg másolás, nem pedig hallomás után való lejegy-

[2] Mikrofilmje a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárában: Mf B 1151/II.
[3] fol. 63r.
[4] fol. 80v.
[5] fol. 70r.
[6] fol. 73v.
[7] fol. 74v.
[8] PFLUGK, Julius: *Epistola ad Vitum a Seckendorf, praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens.* Janae 1688. GLANVILLA művének megvan egy másik példánya jegyzékben, de az egy MARTIALIS-szal kolligált nyomtatvány.
[9] KNIEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest 1952.

zés, arra abból gondolhatunk, hogy több helyen kettős vonalak választják el a szöveg egyes részeit; olyan helyen is, ahol sokkal jobb tagolás lett volna új sort kezdeni. De az is valószínű, hogy már a másolt szöveg is romlott volt. Mintha két szöveg keveredett volna össze, mert sem a SZENT ILONÁról szóló rész, sem az „én előttem járó vagyok" mondat nem illik bele a szövegnek tolvajok és farkasok ellen szóló részébe.

Anélkül, hogy a szövegnek érdemben való nyelvészeti és tartalmi vizsgálatába belemennénk, — ez más szakemberek feladata —, csak annyit jegyzünk még meg a közléshez, hogy az eddig ismert, hasonló babonás imádságszövegek mind betegségek elleni ráolvasások, vagy kincskereső-szövegek.[10] Ilyen tolvajok és farkasok elleni védő-szöveg eddig még tudomásom szerint ismeretlen volt. Azt is megjegyezzük még, hogy ha nem is versről van szó, mégis a szövegen határozott ritmus érződik. Végül pedig érdemes a középkori és mai szövegek összefüggéséhez megemlíteni, hogy szövegünk egyik értelmetlenségét éppen PAIS Dezsőnek ERDÉLYI Zsuzsanna egyik legutóbb gyűjtött szövegének egy hasonló kifejezéséhez fűzött magyarázata oldja meg: „alwan ÿl wala", tehát állván ül nem más mint az ERDÉLYI-féle „Memoriális"-ban olvasható „alivan" = alilván, *alélván ül.*[11]

CSAPODI CSABA

Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója.

Régi kalendáriumok gyakran tartalmaznak a kortársaktól bejegyzett művelődéstörténeti érdekű adatokat. A tiszticímtáras naptárak sokszor őrizték meg ma már elfeledett, de a maguk idején jelentős funkciókat betöltő emberek életrajzi adatait. Néha naptárakban szinte egész évet átfogó naplószerű jegyzetekkel is találkozunk. A jelentős adatokat tartalmazó naptárak sorában előkelő hely illeti meg DOBAI SZÉKELY Sámuel (1704—1779) a történeti forrásgyűjtő tevékenységéről nevezetes tudós katonatiszt 1737. évi kalendáriumát, mely az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.[1]

A naptár címe: *Magyar-Országi Státusok titulusival bővéttetett, új Kalendariom, A' mi Urunk Jesus Kristus születése után való 1737. Esztendőnek folyásárul tanitván . . .* irattatott NEUPART János által. Megjelenési helye Pozsony, kiadója SPAISER Domonkos Ferenc, kinek ebben az időben tiszticímtárral bővített naptárak kiadására királyi privilégiuma volt. Tartalma sokban hasonló az ez idő tájt megjelenő többi ilyen jellegű kiadványokéhoz: a szorosan vett naptáron kívül a vasárnapi Evangéliumot, meteorológiai prognózist, filozofikus verseket, a vásárok jegyzékét, orvosi tanácsokat tartalmaz s végül az ország főbb tisztségviselőinek schematismusát. Formátuma csaknem miniatűr, mintegy 16-odrét, alig 10 cm magas. Szedése világos, szép, vörös-fekete színnel nyomtatott, a feljegyzések számára közbekötött üres lapokkal. Az ajándéknak igen alkalmas kis naptárt a borítólap belső oldalán levő autográf bejegyzés tanúsága szerint DOBAI SZÉKELY Sámuel BACSKÁDY Péter Trencsén megyei járási adószedőtől kapta:

„Xenium Perillustris ac Generosi Domini Petri Bacskády de eadem et Alsó Mottesicz, Inclyti Comitatus Threncsiniensis Processus Ultrae Montani Particularis Perceptoris datum Samueli Székely de Doba mp. Defatigatur tandem Virtus merendo, sperando-

[10] BOLGÁR Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból.* Budapest 1934. — RADÓ Polikárp: *Két értékes szegedi emlék.* (Magyar Könyvszemle 1966. 123—125.)

[11] ERDÉLYI Zsuzsanna: *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben.* (PAIS Dezső, MEZEY László és HOLL Béla hozzászólásával.) (Ethnographia 1971. 364.)

[1] Raktári jelzete: OSzK 792/1737. év.

que. Laudamus Veteres, praesentes carpimus annos. Vitium est malignitatis humanae, veterasemper in laude praesentia in fastidio esse Quintil(ianus)"

Székely a naptárlapok közé kötött, feljegyzésre szánt üres lapokat bőségesen ki is töltötte jegyzeteivel.

Mindjárt január elsejéhez az üres oldalon a következő zsoltáridézet kapcsolódik Székely autográfiájával: „Recline in Jehovam rationes tuas, Eique confide, et Ipse rem transiget. (Ps. 37, 5)..."

További januári feljegyzései lakodalmakról és egy, a késmárki réten szeme láttára történt — valószínűleg párbajban esett — gyilkosságról szólnak. Január 29-én br. Révay Imre, Pestvármegyei József századában szolgáló zászlóst Újlaki Pál hadnagy agyonlőtte. A gyilkos hadnagy Lengyelországba Sorstinba[2] szökött. Az ügy hátterében szerelmi féltékenység lehetett, mert a hozzáfűzött latin idézetek erre engednek következtetni. Megemlékezik pótlólag arról a január 21- és 22-én támadt nagy viharról is, mely Lomniczán és Hunsdorfon egyetlen házat sem hagyott épségben: ekkor több új ház is teljesen összedőlt. Ez a vihar közelről kellett, hogy érintse, hiszen ő maga is hunsdorfi születésű volt s ott élt a rokonsága. Beszámol ezután a február 11-i késmárki megyegyűlésről, majd májusig szünetelnek a bejegyzések. Közben egy ideig Nyitra megyében tartózkodott — lehet, hogy ekkor kapta a naptárat is Bacskádytól s az előbbi bejegyzéseket ekkor utólag írta be — május 2-nál ezt a feljegyzést találjuk: „Erkeztem haza Nyitra vármegyéből". Ekkortájban Stubnyán is volt fürdőzni és vendégeskedett az Újfalussy és Révay családoknál. Hazaérkezte után sűrűbben következnek a feljegyzések: perek terminusairól tanúsít, hellyel-közzel latin idézetekkel tarkítva. Május végén rokonának, Draveczky Imrének halálát jegyzi be, majd nagyobb útra indul Sáros vármegyébe. Úgy látszik itt is részben jogi ügyeket intézett, majd Szerencsen megnézte Szirmay Tamás ménesében teleltetett saját lovait is. Kilenc lova volt itt. Ezután ismét főként perterminusok, kiszállások és látogatások bejegyzései következnek augusztus végéig. A nyári mezőgazdasági munkák legfőbb időszakában teszi meg ezeket az utakat. Augusztus 21-én jegyzi csak be: „Érkeztem haza Tiszántúl való földrül".

Az augusztus hó végét jelző nyomtatott kis verssel szemben, a naptár 17. (számozatlan) fóliójának versoján figyelmet érdemlő könyvtörténeti bejegyzést találunk. A kis versezet arra utal, hogy most van ideje a könyvekkel való foglalkozásnak:

„Gabnás gazda szomorkodik / Mivel gyarlón, vidittatik / Mast Musákat föl-keresik, / 'S — böcsületre föl-emelik. / A' házi dolog szépen fénlik, / Rajta jó-áldás láttatik."

A bejegyzés könyvkölcsönzésre utal, mely elárulja Székely könyvtárának néhány darabját.

„N. b. 6. 7.br. 1737. Adtam köcsön Bátjám Szekely András uramn[ak] három Könjvet

1. Gibellini Caesareo — Papiae Rom.[3]
2. Historja Robinson Crouse
3 Die gestriegelte Rocken Philosophie[4]

[2] Czorsztyn vára a Dunajec mellett, Towy Targ közelében, az egykori magyar Nedeczcel szemben a lengyel oldalon.

[3] (Goebel Matthaeus:) *Theodosii Gibellini Caesareo-Papia Romana, darinnen die Begebnisse . . . des Pabstl. Stuhls zu Rom . . . vorgestellet werden.* Franckfurt u. Leipzig 1684. 8°. Protestáns röpirat.

[4] *Die gestriegelte Rockenphilosphie oder Aufrichtige Untersuchung derer von vielen superklugen Weibern hochgehaltenen Aberglauben.* — Elterjedt babona-ellenes röpirat. Szerzője Johann Georg *Schmidt;* 1705-ben majd 1709-ben jelent meg. Az OSzK-nak a „5. und von neuen übersehene Auflage" van meg, megj. Chemnitz 1759. (OSzK, Phys. 1517)

*O*bservand[um] Historia Scaramusa[5] ö K[e]g[ye]lménél van a Fabruario és D Frid. Mayer Früh Stunden[6] in 8vo a Novembr. 1736."

Legjobb tudomásunk szerint ez Daniel DEFOE művének első magyarországi említése, sőt, alighanem az angol kalandregény műfajára vonatkozólag is az eddig ismert legrégebbi hazai dokumentum.

A Londonban 1719-ben megjelent *Robinson Crusoe* REULEAUX[7] szerint már 1720-ban Németországban nagy hatást tett, úgy, hogy itt valósággal a Robinzonádák sorozatáról lehet beszélni. Ehhez már az előző században GRIMMELSHAUSEN *Simplicissimus*a is előkészítette a talajt, mely a kalandregény műfajának sok barátot szerzett. Az első angol kiadás, mely névtelenül jelent meg, *The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe*, of York, Mariner . . . London 1719, W. TAYLOR kiadásában olyan sikert ért el, hogy még ugyanazon évben TAYLORnál négy kiadás került belőle sajtó alá; de voltak tüstént kalózkiadásai is. Sikerét mi sem jellemzi jobban, mint hogy még azon évben megjelent a *The Farther Adventures of Robinson Crusoe*, ugyancsak TAYLORnál, mert a közönség szinte követelte a folytatást. A nagy könyksikert a következő évben a holland, majd a német fordítás követte. Hamburgban 1720-ban jelent meg M. VISCHER fordításában a *Das Leben und die gantz ungemeine Begebenheiten des berühmten Engelländers Mr. Robinson Crusoe*, ugyanez évben Franckfurth—Leipzig kiadáshely jelzéssel a *Das Welt-berühmten Engelländers Robinson Crusoe Leben und gantz ungemeine Begebenheiten* . . . majd Amsterdamban is jelent meg német nyelvű kiadás 1721-ben.[8]

Hogy SZÉKELY ezek közül melyik kiadást birtokolta, nem tudjuk: de valószínű hogy egyiket sem, hanem egy néhány évvel későbbi német esetleg latin nyelvű kiadást.[9] Mindenesetre DEFOE *Robinson*ját 18 évvel annak megjelenése után Magyarországon már nemcsak olvasták, de mint a bejegyzés mutatja, azt kölcsönözték is, kézről kézre járt. Ez az időpont annál figyelemreméltóbb, mert Magyarországról eddig csak a XVIII. század második feléből volt kimutatható a *Robinson* hatása. *Az Ifiabbik Robinzon, íródott a' gyermekeknek . . . hasznos magok mulatságokra*, GELEI József Pozsonyban 1787-ben megjelent műve nem is az eredeti DEFOE-féle Robinson, hanem a filantropista Joachim Heinrich CAMPE (1746—1818) *Robinson der jüngere* című, 1779—1780-ban megjelent ROBINSON-átdolgozásának fordítása, mely csak lazán kapcsolódik DEFOE munkájához.[10] Érdemes megjegyezni, hogy a Robinson név utóbb Magyarországon DEFOE eredeti művétől már csak a fogalmi meghatározást s nem a tartalmi hűséget vette át, motívummá lett. A pozsonyi JETTING Károly (1730—1790 kör.) *Der Ungarische Robin-*

[5] *Historia Scaramusa* e korban divatos „arlequinád", Fiorilli Tiberi SCARAMUZZA kalandos története. Constantini ANGELO: *La Vie de Scaramouche* Párizsban jelent meg 1695-ben, ugyanazon évben Lyonban is. Angolul Londonban 1696-ban. Brüsszelben 1699-ben és 1708-ban jelent meg. 1730 körül Franciaországban, Troyes-ben újra kiadták, olasz fordítása pedig Velencében 1726-ban látott napvilágot. Hogy SZÉKELYnek milyen nyelvű és melyik évből való kiadása volt meg, a fenti adatból nem állapítható meg; talán egy latin ponyva-fordítás.

[6] MAYER Friedrich: *Früh-Stunden*, vsz. protestáns elmélkedéskönyv.

[7] REULEAUX F. előszava Wyß J. D.: *Der Schweizerische Robinson*. 6. Orig. Ausg. neu durchgearb. v. F. REULEAUX. Zürich 1895. VI. lap.

[8] A British Museum General Catalogue a *Robinson* latin nyelvű fordításai közül GOFFEAUX F. J.: *Robinson Crusoeus*. Latine scripsit —. (Londinii 1820) címűt említi elsőként. De egészen bizonyos, hogy a *Robinsont* már hamarosan a mű megjelenése után lefordították latinra, talán Németországban, részben bizonyára éppen a kelet-közép-európai, de németül nem tudó lengyel, cseh, magyar közönség számára. A SZÉKELY által megadott címformából mindenestre egy korai latin és nem német *Robinson*-kiadásra következtethetünk. De ugyenez lehet a helyzet az említett SCARAMUZZA-történet esetében is.

[9] British Museum General Catalogue of Printed Books. Vol. 50. London 1966 alapján.

[10] Reuleaux, i. m.

*son*ja szerzőjének átélt vagy költött kalandjain alapul;[11] ÚJVÁRY Miklós *Magyar Robinzon*ja (1808) pedig DEFOE-t „inkább regénytípusban mint témában" követi.[12] Mindenesetre a század végén Robinson neve már általánosan ismert a magyarországi — magyar és német nyelvű — olvasóközönség előtt, ha egyszer fogalmi meghatározóvá vált. De még mindig nyitott kérdés marad, hogy e fogalom széles olvasói körben való megismerése a DEFOE-i szövegen épülő, hihetőleg a SZÉKELY által is említett műnek köszönhető-e már, vagy csak a CAMPE-féle átdolgozás terjesztette-e el azt?

Hogy DEFOE nevét ismerte-e SZÉKELY egyáltalán, bizonytalan. Mindenesetre az a tény, hogy némely más művekkel ellentétben nem említi a szerzőt, arra mutat: az olvasott kötet anonym lehetett. Az az esetleges feltevés, hogy DEFOE-nak a magyarokról s különösen a magyar protestánsokról nyilvánított kedvezőtlen véleménye miatt, ellenérzésből nem jelezte volna a szerző nevét, kizártnak tekinthető, hiszen aligha ismerte DEFOE-nak 1704-ben a *Weekly Rewiew*-ba írt cikkeit.[13] Angol nyelvismeretének egyébként könyvészeti jegyzeteiben sincs sehol nyoma.

Visszatérve SZÉKELY 1737-ik évi naptárához, abban egy szeptember eleji szerencsés végű lőcsei balesetének leírása után még egy könyvkölcsönzésre vonatkozó bejegyzés található.

„die 25 7 br[is] Attam Almássy Adám uramho Colloquia Erasmi Roterod[ami] Parisiis impressa Catholicis apta et repurgata." Itt tehát egy franciaországi, katolikusok számára készült ERASMUS-kiadásról van szó.[14]

A továbbiakban még néhány családi ügyről s december elején édesapja haláláról számol be SZÉKELY. DOBAI SZÉKELY László 1669-ben született tehát 68 éves korában hunyt el: a hunsdorfi családi kriptába temették. Ezzel be is fejeződnek a feljegyzések, csak az év végén található még egy rövid latin kézírásos könyörgés: „Qui me creasti miserere mei Cum moriar Sacra caput orna Christe Corona. Amen, Fiet. Amen." Több bejegyzést e kis naptár nem tartalmaz.

SZÉKELY esetében abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy olvasmányairól viszonylag hű képet alkothatunk. Könyvtáráról, könyvbeszerzéseiről, sőt némely olvasott művekről saját kezű feljegyzései maradtak fenn.[15] Ezekből nyomon követhető érdeklődésének alakulása is. A teológiai és filozófiai érdeklődés mellett, mely e korban általános, azzal párhuzamosan végigkísérhető olvasói arculatának átalakulása, mely a kalandregényektől — ide tartoznak *Robinson* és *Scaramouche* — a memoárokon és pamfleteken át a társadalomkritikai művekig visz, noha bizonyos, hogy könyvtárának darabjain kívül bizonyára a másoktól kölcsönvett könyveket is szorgalmasan olvasta, melyekből nem mindig készített feljegyzéseket — vagy ezek nem maradtak fenn.

Könyvészeti feljegyzéseiből megismerjük nemcsak beszerzéseit, olvasmányait, de több esetben az árakat is, melyekért a könyvek birtokába jutott. E jegyzetek néhány

[11] *Der ungarische Robinson, oder Schicksale und wunderbare Abentheuer Karls Jetting eines gebohrnen Ungarns. Ein* Beitrag zur Länder- und Menschenkentniss. Wien 1797. Magyarul: *Egy pozsonyi Robinson története.* Németből ford. LUKINICH Imréné. Berlin 1926. Tartalmát röviden ismerteti SZINNYEI J. *Magyar írók élete és munkái V. köt.* Bp. 1897. 511—514. hasáb.

[12] *Magyar irodalomtörténet.* 3. köt. Bp. 1965. 497.

[13] *A Rákóczi-szabadságharc és Európa.* Bp. 1970. 94—99, 161.

[14] ERASMUSnak a *Familiarum colloquiorum opus* c. művének e katolikus kiadása sem azonosítható biztosan. Párisban 1527-ben majd 1530-ban jelent meg a mű. A *Catalogue Géréral des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale* 47. kötete (Paris 1911, 787—807 hasáb) 1531 után csak 1656-tól említ újabb kiadásokat, 1661., 1674., 1691. évekből. A C. L. THIBOUST-féle, 1742. évi, SZÉKELY feljegyzése után öt évvel jelent meg, tehát nem jön számításba; valószínű, hogy egy XVII. századi, régebbi kiadásról van szó.

[15] OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 4104.

évvel későbbiek, mint az említett naptárban találhatók, tehát belőlük olvasmányanyagának bővülése is nyomon kísérhető.

Valószínűleg korábbi könyvgyűjtő korszakából valók Rivet (Rivetius) André: *Apologia pro Sanctissima Virgine Maria* ... c. Leidenben 1639-ben megjelent műve Rákóczy Györgynek ajánlott kötete,[16] valamint a jogi stúdiumnál használatos tankönyv: Heineccius Johann Gottlob: *Elementa juris civilis*-e (Giessen 1727).[17] Valószínűleg korábbi olvasmányai közé tartoztak Koháry István versei is: az *Antidota melancholiae*-t, ami alig két évtizeddel a feljegyzés előtt jelent meg, könyvritkaságai közt említi.[18]

1740-ben Pozsonyban szerezte meg Frisius német lexikonát, s egy magyar könyvet is: az *Arany temjénezőt*. Megjegyzi ugyanakkor, hogy az *Arany láncz* című könyve elveszett Lomniczon.[19] Minthogy ekkor katonai szolgálatot teljesít, elsősorban foglalkozásához szükséges könyveket és segédeszközöket igyekszik megszerezni. 1743-ban 24 krajcárért veszi meg a *Mappa Borussiae*-t, Poroszország térképét — hihetőleg az akkor legelterjedtebb Homann-féle térképlapot — 1746-ban pedig Badenban Itália térképét 19, nemsokára pedig Európáét 20 krajcárért.[20] Ezekre ezredének az osztrák örökösödési háború során a németországiról az itáliai hadszíntérre vezénylésével kapcsolatban volt szüksége. 1746-ban egy olasz nyelvtankönyvet is vett Trient-Trentoban. Úgy látszik, intenzívebb olasz nyelvtanulásba kezd. De ugyancsak 1746-ban veszi meg a *Le parfait capitaine* című francia katonai művet is s egy évvel később Voltaire *Henriade*-ját, mely először Rouenban jelent meg 1723-ban, majd 1728-ban Londonban.[21] Ekkor már jól kellett olvasnia franciául. Voltaire műve annak eredeti megjelenése után 24 évvel került a tulajdonába. Montesquieu *Les Lettres Persanes*-ját (mely 1721-ben jelent meg először) még előbb, már 1743 júniusában szerezte meg Nürnbergben 40 krajcárért.[22] A *Perzsa Levelek*et a magyar katonaolvasó a megjelenés után 22 évvel szerezte meg könyvtárának. Természetesen kérdés, hogy a tényleges megszerzést nem előzte-e meg — akár sok évvel is — a kölcsönben való elolvasás? Így a 22, illetve 24 év a megjelenés és a magyar olvasó által való ismertetés közt nem szükségszerű, s az 1740-es évek terminus ante quem-ként is felfoghatók; s mivel Székelyről tudjuk, hogy könyveit másoknak is kölcsönözte: a nevezett szerzők magyarországi elterjedésében közvetítőként kell őt tekintenünk.

Hamar jutott el Székelyhez Jean-Baptiste Boyer, D'Argens márki (1704—1771) *Mémoires* c. műve is (2. kiad. London 1737), valamint a *Lettres juives* (Hága 1738) és a *Lettres chinoises* (Hága 1739) című pamfletek is.[23] Ezek alig néhány évvel megjelenésük után már birtokában voltak.

A francia irodalommal való megismerkedéshez a francia nyelvismereten keresztül vezetett az út. Ehhez több tényező is hozzájárult az akkori Magyarországon. Az egyik: már a török elleni felszabadító háború óta sok a császári szolgálatban a francophon — lotharingiai, vallon sőt franciaországi — tiszt és katona. Lotharingiai Ferenc pozsonyi udvartartása 1732-től kezdve bizonyosan megerősítette ezt a hatást. A döntő lökés azonban az osztrák örökösödési háború idején a franciákkal való közvetlen érintkezés sűrűbbé válása. Az 1741-ben Felső-Ausztriába betört francia—bajor sereg offenzívájának összeomlása számos francia hadifoglyot sodor Magyarországra. A foglyok áradata az akkori

[16] Uo. 284. fol.
[17] Uo. 144. fol.
[18] Uo. 283. fol.
[19] Uo. 285. fol.
[20] Uo. 286. fol.
[21] Uo. 287. fol.
[22] Uo. 283, 290. f.
[23] Uo. 164, 283. f.

fővároson, Pozsonyon keresztül kerül az ország mögöttes területeire.[24] Ha a lakosság is megismerkedik a franciákkal s ezek nyelvével, mennyivel inkább a hadrakelt sereg, melynél fontos az ellenség nyelvének ismerete. Így válik a magyar katonatiszt gyakorlati szükségből előbb nyelvtanulóvá, majd a francia irodalom divatos termékeinek megismerése után a francia könyv rendszeres olvasójává. Székelynek 1753-ban már számos a francia könyve.[25] Az angol nyelvvel más a helyzet, az angol irodalom fordításokon keresztül, nem közvetlenül hatol be Magyarországra, mert az indítás ennek a nyelvnek elsajátítására nem oly tömegméretű, mint a franciára.

Az elmondottakból úgy véljük, kitűnik — hogy mint azt a *Robinson* esetében is láthattuk — a jelentős könyvsikerek a magyar olvasóközönséghez, ha más nyelven is, latin vagy német fordításban, a francia művek pedig eredetiben is, legfeljebb egy-két évtizeddel a megjelenés után már eljutnak. Ez a kommunikáció akkori lehetőségei, Magyarországnak a szatmári béke utáni szellemi befelé-fordulása és a kormányzat izolációs politikája mellett nagyon soknak nem mondható. A könyvészeti jegyzetekkel való egybevetésből az is kitűnik, milyen jelentős volt az osztrák örökösödési háború szerepe a külföldi könyv behatolásának felgyorsulásában. Mindenesetre az európai olvasóközönséget jelentősen befolyásoló könyvek a magyar olvasókhoz nem félszázados eltolódással, az 1770-es és 1780-as években jutottak el, hanem már a század elején is legfeljebb 15—20 éves — érthető — késéssel.

Fallenbühl Zoltán

Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegytani Lapok".

A XIX. század közepéig tudósaink kémiai tárgyú dolgozataikat külföldi, főleg német nyelvű folyóiratokban publikálták, mivel kémiai szaklap nem volt Magyarországon. A hatvanas évektől is csak az Akadémia értesítőjében, a különböző társulatok és egyesületek közlönyeiben, továbbá az egyetemek, főiskolák kiadványaiban látott napvilágot az a néhány cikk, amely kémiával foglalkozott. Például a József Műegyetem 1876-tól 1879-ig megjelenő tudományos folyóiratában, a *Műegyetemi Lapok*ban találkozunk Wartha Vincének, a kémiai technológia hazai úttörőjének dolgozataival.

A század utolsó harmadára kifejlődő kémiai tudományszakok és vegyipari ágazatok részére így valóságos társadalmi igényt elégített ki 1882-ben a *Vegytani Lapok* megindítása. A folyóirat szükségességét a lap szerkesztője és egyben kiadója, Fabinyi Rudolf professzor azzal indokolja, hogy „A magyar vegyészek magyar vegytani szaklappal nem bírnak. Kisérletemmel e hiányt óhajtanám pótolni. Czélja, a magyar eredeti dolgozatoknak részletes, a külföldi vegytani irodalom minden fontosabb jelenségének pedig kivonatban való, lehető gyors közlése". Arra hivatkozik Fabinyi, hogy nálunk csak igen kevesen vannak abban a helyzetben, hogy a drága és nagyszámú külföldi folyóiratokkal rendelkezzenek és így a kémia haladásáról csak olykor-olykor értesülnek, ezért mind jobban elmaradnak. Ezen kíván segíteni az új lap, amikor szerkesztői „folytonos érintkezést fognak fenntartani, a külföld vegytani gondolkozásával, eszméivel és törekvéseivel, s meg fogják könnyíteni az áttekintést a vegytani kutatás különböző ágai fölött".

[24] Már a Rákóczi-szabadságharc előtti időben is helyeztek el Magyarországon francia hadifoglyokat. Ld.: Fallenbüchl Z.: *Adalékok a magyar kamarai hivatalszervezet működéséhez a Rákóczi-szabadságharc idején.* Levéltári Szemle. 1972. 3. sz. 37.

[25] OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 4104, fol. 287, Voltaire műveinek 7 kötetéről tesz említést. 1755-ben De la Roche eperjesi várparancsnok könyvhagyatékából vásárol, — valószínűleg szintén francia — könyveket (uo. 291. f.)

A szerkesztőség és kiadóhivatal Kolozsvárott, a Tudományegyetem újonnan épült vegytani intézetében működött, amely a kor színvonalán álló felszereléssel és könyvtárral nyílt meg 1883-ban. A gazdag folyóiratállomány birtokában reális a szerkesztő megállapítása, miszerint „a Vegytani Lapok azon helyzetben lesznek, hogy egyes kérdésekben, nevezetesen valamely speciális kutatási irány vagy tárgyban eddig történtekről, eddigi irodalmáról s kútforrásokról rövid tájékoztatással szolgáljanak . . ."

Az első magyar anyanyelvű kémiai folyóiratunk tehát egyik fő feladatának tekinti a fejlettebb külföldi szakirodalom kivonatos ismertetését — mai terminológiánk szerint — dokumentálását és az információk szolgáltatását. Ugyanakkor a hazánkban folyó munkákról tájékoztatja a külföldet; ebből a célból a *Vegytani Lapok*ban megjelent dolgozatok idegen nyelvű összefoglalását kora legtekintélyesebb orgánumának, a berlini *Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft*nak és más szaklapoknak is megküldi.

A vállalt feladatoknak a *Vegytani Lapok* 1882 és 1889 között havonta megjelenő füzetei jól megfeleltek. A folyóirat szerkezete is célkitűzéseit tükrözi: bár sorrendben az *A)* Eredeti Közlemények az elsők, az itt megjelent dolgozatok csekély száma (évi 8—10) is arra vall, hogy a szerkesztők a következő, *B)* Irodalmi Szemle rovatot fontosabbnak vélték. A folyóirat e leggazdagabb részében szakreferátumokat, lapszemléket, könyvismertetéseket közöl a következő tagozódásban: I. Elméleti, fizikai és anorganikus vegytan; II. Szerves vegytan; III. Elemző (analitikai) vegytan; IV. Fiziológiai vegytan; V. Vegytani technológia; VI. Gyógyszerészeti vegytan.

A referátumok felölelik a korabeli legjelentősebb periodikumokat, kezdve az amerikai, az angol lapoktól a francia és szinte valamennyi német kémiai folyóiratig (*Americ. Chem. J.*, *Chemical News*, *Bull. Soc. Chim. de Paris*, *Monatsh. f. Chemie*, *Z. f. anal. Chemie*, *J. f. prakt. Chemie*, *Dingler's Polytechn. J.*, *Die chemische Industrie*, *Chemiker Zeitung*, *Chem. Z.-Blatt* stb.). Az irodalmi szemlék fontosságát azzal is hangsúlyozza a professzor-szerkesztő, hogy nagy tudását és energiáját referátumok készítésére fordítja. Az összeállítások hitelét nagyban növeli, hogy azokat javarészben Fabinyi szignója, az F. R. díszíti. De a többit is az egyetemi vegytani intézet dolgozói: Gáspár János, Koch Ferenc tanársegédek, valamint a rokon-intézetek vezető munkatársai, például a gyógyszerészeti vegytant Hintz György tanár referálják.

A könyvformátumban havonta megjelenő füzetek éves köteteket alkottak, amelyekben a tájékozódást gondosan szerkesztett mutatók, névjegyzékek könnyítették meg. Ezekben a szerzők betűrendjében megtaláljuk mind az eredeti közleményeket, mind az irodalmi szemlében referált cikkeket, ismertetéseket. A tárgyjegyzék a címekből kiemelt tárgyszavak, vezérszavak kezdőbetűinek sorrendjében utal a szerzőre és a lapszámra, pl. Sósavgáz, A — sűrűségének meghatározása (Than, K.) 61. Ez a módszer azért figyelemre méltó, mivel ma a legkorszerűbb számítógéppel készített tárgyi mutatók (KWIC, KWOC indexek) is a hasonló releváns adatok, vezérszavak kiemelésével és permutálásával készülnek.

A szerkesztők komolyan vették feladatukat, hogy a külföldi szakirodalomról folyamatosan tájékoztassanak. Ezt a referátumok viszonylagosan nagy száma mutatja. Az első öt évben — vagyis 1882 és 1887 között — 532 irodalmi szemlét készítettek, melyek javarésze több oldalas összeállításban, a tapasztalati és szerkezeti képletekkel stb. együttesen ismertetik az eredeti tanulmányokat, miáltal e nehezen hozzáférhető anyagok olvasását szinte feleslegessé teszik. A referált kutatási eredmények és eljárások megoszlása a kémia korabeli ágazatainak fejlődésére és természetesen a szerkesztők érdeklődési körére is fényt vet. A legtöbb referátum a szerves vegytan (25%) és az analitikai vegytan (23%) területéről készült. Valamivel kevesebb az elméleti, a fizikai és anorganikus vegytan (21%) témájú, majd a vegytani technológia (16%) következik és legkisebb számban a gyógyszerészeti (10%) és a fiziológiai vegytan (5%) szerepel.

VEGYTANI LAPOK.

I. kötet. 1882. Október. 1. szám.

SZERKESZTI ÉS KIADJA: FABINYI RUDOLF.

Megjelenik Julius és Augustus kivételével minden hó elején.

Előfizetési ára egy évfolyamra 4 frt.

Mindennemü küldemények a „Vegytani Lapok“ szerkesztőségéhez (Kolozsvárt tud. egyetemi vegytani intézet) czimzendők.

TISZTELT SZAKTÁRS URAK!

A magyar vegyészek magyar vegytani szaklappal nem birnak. Kisérletemmel e hiányt óhajtanám pótolni. Czélja, a magyar eredeti dolgozatoknak részletes, a külföldi vegytani irodalom minden fontosabb jelenségének pedig kivonatban való, lehető gyors közlése.

A vegytant mívelők közül nálunk csak igen kevesen vannak azon előnyös helyzetben, hogy a nagyszámu és drága külföldi vegyi szaklapokkal rendelkezhessenek; saját kutatásaik ez oknál fogva rendkivül meg vannak nehezitve, sőt bizonyos irányban csaknem lehetetlenné téve. A vegytan naponkénti haladásáról és vivmányairól csak olykor, és igy csak töredékesen nyernek némi tudomást s ha — mig alkalmas körülmények közt éltek — a tudomány lelkesült előharczosaihoz tartozának is, halkan, észrevétlenül, de szigoru következetességgel mindinkább az arrière-garde felé kényszerülvék elmaradozni. Velök a tudomány általában, a hazai tudomány pedig aránytalan mérvben veszit.

Ezen a bajon telhetőleg segiteni, e vegytani szaklap egyik főfeladata leend. Föltárván és megvilágitván azon teljes virágzásban álló életet, melyet a külföld vegytani téren kifejt, mely nagy culturalis jelentőségében, a nemzeti fölény egyik hatalmas tényezőjévé vált, kell, hogy erélyesebb törekvést ébreszszen mi nálunk is, s áldásos gyümölcseit hazánkban is érleltesse meg. Hogy ehhez a »Vegytani Lapok« hozzá járulhassanak, folytonos érintkezést fognak fenntartani, a külföld vegytani gondolkozásával, eszméivel és törekvéseivel s meg fogják könnyiteni az áttekintést a vegytani kutatás különböző ágai fölött.

A nagym. m. kir. vallás és közoktatási ministerium előterjesztése folytán, a törvényhozás által Kolozsvárt emelt és a tu-

A *Vegytani Lapok* eredeti közleményeiben a kísérletek beszámolóit, kutatási eredményeket és a vegyészek látókörét bővítő ismeretterjesztő írások sorát találjuk. Részletesebb elemzésük meghaladná cikkünk kereteit, így csak néhány kiragadott példával illusztráljuk az első kémiai szakfolyóiratunkban megjelent dolgozatok témagazdagságát. Felsorolásunkat a lap szellemi atyjának, FABINYI Rudolfnak publikációival kezdjük, aki eredeti munkáival is igyekezett a *Vegytani Lapok* jó hírét öregbíteni. Mint a kolozsvári Tudományegyetem vegytani intézetének professzora, behatóbban a szerves kémiával foglalkozott; erről tanúskodnak dolgozatai az ecetsav etilésztereinek hőbomlásáról (1882—83); a dikinolin szintéziséről mannitból, anilinból és kénsavból (1882—83); a jódnak és a nátrium-etilátnak reakciójáról benzolos közegben (1884); a benzolklorid reakciójáról aromás aldoxinokkal (1886). Szerves kémiai kutatásainak ezt a fontos korszakát az Erdélyi Múzeum Egyesület parkjában található Asarum Europeaeum növény gyökereiben előforduló azaron származékairól írott sorozatával fejezte be. Beszámolt az azaron-termékek előállításáról (1886), majd molekulasúly-meghatározásukról (1888). Ezek az értékes kutatások is bizonyítják, hogy a FABINYI vezetése alatt működő vegytani intézet a hazai szerves kutatás egyik bölcsője volt.

FABINYI intézetéből GÁSPÁR János tanulmányt írt a tömjénről (1883); KOCH Ferenc pedig testvérbátyja, KOCH Antal professzor által küldött ásványok, többek között a mócsi meteorkő vegyelemzését közli. A többi kolozsvári egyetemi intézet is nagyszámú közleménnyel szerepel. Így az Élet- és Kórvegytani Intézet tanára, OSSIKOWSKY József a foszformérgezés vegyi megállapításáról értekezik. És sok cikket találunk az APT Antal vezetése alatt álló természettani és HINTZ György gyógyszervegyészeti intézetéből. Még ma is gondolatébresztő FARKAS Gyula professzor értekezése a fizikai kémia haladásáról és jövőjéről, amelyben a modern kémia hipotéziseiről és teóriáiról 1887-ben elmélkedik. A lap ugyanakkor fórumot biztosít az erdélyi városokban élő kémikusok munkásságának. Közli pl. HANKÓ Vilmosnak, a dévai főreál vegyi laboratóriumában folytatott kísérleteit a propil-, a butil-, amil-diszulfo-szénsavas káliumról (1884), Brassóból JÁHN Károly értekezését a vegytan szerepéről a középiskolában (1888).

Ugyanakkor a provincializmus ellen azzal védi FABINYI lapját, hogy állandó munkatársul több jeles fővárosi kémikust megnyer. A *Vegytani Lapok* első évfolyamában közli THAN Károly *A világítógáz meghatározása a levegőben* c. előadását, melyben az illusztris szerző konstrukcióit ismerteti: a gázmennyiség merésére THAN által diffúzióméternek nevezett elmés szerkezetet, valamint a gázkiömlés helyének fölkeresésére szolgáló ún. diffúzioskópot (1882). A budapesti Tudományegyetem vegytani intézetéből beküldött dolgozatok közül THAN Károlynak a sósavgáz sűrűségének meghatározásáról, továbbá Sainte Claire BEVILLE emlékezetére írott közleményei érdemelnek figyelmet (1885). Az egyetem LENGYEL Béla laboratóriumából VAJDA Imre értekezik a jód oldhatóságáról vízben a hő különböző fokánál (1888). A Tudományegyetem szomszédvára, a Múzeum körúti József Műegyetem tanszékeinek munkásságából is ízelítőt kapunk. ILOSVAY Lajos professzor a műegyetem általános vegytani laboratóriumában végzett kísérleteit ismertette, amelyeket a brómhidrogén és jódhidrogén szintézisére és részleges bomlására 1885-ben folytatott. WARTHA Vince kémiai technológia tanszékéről pedig SZILASI Jakab tanársegédnek a Balaton vizéről első ízben 1887-ben készített kémiai elemzését publikálja.

A *Vegytani Lapok* hatodik évfolyamában (1888) új rovat indul: a közegészségügyi vegytan. Ebben a FABINYI irányítása alatt működő Vegykísérleti Állomás oly közérdekű tudományos információkat szolgáltat, mint a tej zsírtartalmának meghatározása. A vázoltak ellenére az első kémiai szaklapunk füzetei évről-évre kisebb terjedelműek, amiből anyagi nehézségekre következtethetünk. A gondokról a szerkesztő 1884. évi előfizetési felhívásából értesülhetünk. Ebben FABINYI a kísérleti időszakról szomorúan

állapítja meg, hogy az „lezajlott reményeivel és szükséges csalódásokkal együtt... Elbizakodva, azon édes hitben indult volna utunk, hogy hazánkban csak a jelszó hiányzott eddig, a zászló kitűzése, mely köré a Chemia magyar hívei tömörüljenek. Csalódott..." Az érdeklődés nem fokozódik, és a helyzeten az sem segít, hogy FABINYI a szerkesztés munkáját LENGYEL Bélával megosztja. A *Vegytani Lapok* utolsó évfolyamából, amely a folyóirat 7. kötete, 1889-ben mindössze három füzet jelenik meg. FABINYInak a kémia népszerűsítésére tartott előadásait közlik. Ezekből idézzük azt a gondolatát, mi késztette FABINYI Rudolf professzort az első magyar kémiai folyóirat alapítására: „Ápoljuk a természettudományt, mert a megnyugvás boldogító szellemét árasztja magából, bizalmat sorsunkhoz, a lélek igazi szabadságát."

Irodalom

Vegytani Lapok. Havi folyóirat. Szerk. és kiad. FABINYI Rufolf. Kolozsvár, Magyar Polgár ny. 1 köt. 1882/3—7. köt. 1889.

SZABADVÁRY Ferenc—SZŐKEFALVI NAGY Zoltán: *A kémia története Magyarországon.* Bp. Akad. K. 1972. 286.

SZÉKI Tibor: *Beszéd Fabinyi Rudolf arckép-leleplezésének ünnepségén* (1943) = Kémikusok Lapja. 1944. 5. évf. 5—8.

MÓRA LÁSZLÓ

Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz.

Jan ŚLASKI, a varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének egyik első abszolvense feldolgozta JÓKAI lengyelországi fogadtatásának történetét, jelentősen továbbfejlesztve a két világháború közötti időben megkezdett munkát. Diplomamunkájában, amelynek kivonatát magyarul és lengyelül is közölte, feldolgozta a magyar írók lengyel fordításainak bibliográfiáját, és rámutatott JÓKAI lengyelországi népszerűségének legfontosabb és legérdekesebb momentumaira.[1] Ezzel a JÓKAI-recepció kérdése megnyugtatóan le is záródott. Mennyiségileg is, minőségileg is.

Engem a jelen JÓKAI-évforduló alkalmából az a probléma érdekel, hogy milyen úton jutottak el JÓKAI művei a lengyel átlagolvasóhoz és maradt-e fenn vélemény ennek részéről, JÓKAIra vonatkozóan, hatottak-e JÓKAI művei az átlagolvasók egyéniségének, jellemének alakulására.

A kérdés felvetése talán nem is egészen alaptalan, hiszen amikor JÓKAI művei Lengyelországban elterjednek a három részre osztott lengyel területeken az uralkodó osztályok magatartását az ún. hármas lojalizmus politikája jellemzi, és csak az újonnan alakuló és erősödő lengyel munkásmozgalom, valamint a forradalmi értelmiség legjobbjai tartják magasra Lengyelország függetlenségének zászlaját. JÓKAI a magyar patriotizmust hirdető nagy regényeivel, kulturális, politikai és gazdasági függetlenséget hirdető művei-

[1] JÓKAI lengyelországi fogadtatásának kérdését először Jerzy POGONOWSKI dolgozta fel vázlatos formában: *Jókai w Polsce*, Warszawa 1935. 48 l. — A felszabadulás után Jan ŚLASKI diplomamunkaként írta meg *Jókai Lengyelországban* c. szakdolgozatát, amelyből két publikáció is jött létre: *Jókai lengyelül.* Világirodalmi Figyelő" 1958. 1. sz. 38—50. és bibliográfia uo. 51—57. valamint ugyanő: *Z dziejów Jókaia w Polsce.* Przegląd Humanistyczny 1959. 1. sz. 165—174.

vel (*És mégis mozog a föld, A kőszívű ember fiai, Politikai divatok, Fekete gyémántok*) akkor jelentkezik lengyel földön, amikor a sienkiewiczi trilógia (1882—1886) még nem forrósította át a lengyel szíveket. A maga patriotizmusával, hasonló, analóg helyzetben leírt történeteivel példát mutathatott a lengyel olvasóknak is, egy geográfiailag közelfekvő és történelmi szempontból sok szállal a lengyelhez fűződő nép hasonlóan küzd az évszázados elnyomóval a nemzeti és állami függetlenség eléréséért.

Fejtegetéseimben JÓKAI ma is élő, legnépszerűbb, irodalmi szempontból is legérdekesebb regényeinek az átlagolvasóhoz vezető útját szeretném vizsgálni. E regények a reformkor kulturális és tudományos önállóságáért vívott harcait ábrázoló *És mégis mozog a föld*, a magyar forradalmat és szabadságharcot bemutató *A kőszívű ember fiai* és a *Politikai divatok*, Jókai legkedvesebb regénye a társadalomból a Senki szigetére menekülő *Aranyember*, az ország gazdasági függetlenségéért harcoló *Fekete gyémántok*.

Az átlagolvasó fogalma. Mielőtt e regények lengyelországi útját felvázolnám, meg kell határoznom az átlagolvasó fogalmát. E fogalom jegyei JÓKAI lengyelországi fellépésétől — azaz az 1870-es évek közepétől — a máig terjedő több mint 100 év alatt változáson mentek keresztül. A múlt század utolsó negyedében és szinte a felszabadulásig terjedő korszakban azt az olvasót értem ezen a fogalmon, aki irodalmilag képzetlen, aki előzetes információ hiányában nem választ tudatosan, akihez úgy jön az irodalom a házhoz; előfizetett újságja tárcarovatában kapja, esetleg könyvtárosok, vagy barátok, diáktársak, ismerősök olvasmányélmény alapján ajánlják, egyszóval, aki többnyire véletlenül jut el a JÓKAI-regényhez. Az átlagolvasók e jellemző vonásait fenntartom a felszabadulás utáni korszakra is, tisztában lévén azzal, hogy a szocializmust építő társadalomban lezajlott kulturális forradalom eredményeként az átlagolvasók száma ma már valóban hatalmas tömegeket jelent és behatolt a felszabadulás előtt aránylag keveset olvasott munkás- és paraszttömegekhez is. A különbség tehát az előző korszakhoz képest — amikor elsősorban kispolgári, kishivatalnoki és diákrétegeket értettünk az átlagolvasón — mennyiségi és minőségi változást is jelent: a lengyel dolgozó nép egészének átlagolvasóját.

Jókai műveinek útja az átlagolvasóhoz. Ennek az útnak az állomásait az irodalmi élet fejlődése, a könyvkiadás és terjesztés különféle formái, többek között a sorozatok megjelentetése, a közkönyvtárak hálózatának, társadalmi csoportok, rétegek, később pedig a tömegszervezetek külön könyvtárainak létrejötte az egyes állomásai, továbbá e könyvtárak katalógusai, később pedig ajánló katalógusai jelentik.

Időrendben a terjedés és terjesztés első formája a napilapban vagy folyóiratban való megjelenés, ahonnan rendszerint a szedés felhasználásával jelenik meg a JÓKAI-regény vagy elbeszélés könyvalakban is, amelyet a lap előfizetőinek automatikusan megküldenek. A könyvalakban való megjelenéssel kezdi meg az egyes JÓKAI-mű önálló életét, kézről-kézre való vándorlását. E szabály alól persze van kivétel is, egy-egy JÓKAI-mű esetleg egyelőre a napilap vagy folyóirat hasábjain maradt és akkor egy ideig számolnia kellett a feledéssel.

Az utóbbira példa *A kőszívű ember fiai*, amely először a *Dziennik Poznanski* 1874—75-ös évfolyamaiban jelent meg folytatásokban, majd csak több év elteltével könyvalakban a lembergi GUBRYNOWICZ és SCHMIDT könyvkereskedők kiadásában, 3 kötetben (1882). Ugyancsak 1875-ben jelent meg a *Kárpáthy Zoltán* a *Gazeta Warszawska* hasábjain. Második folyóiratban való közlésére csak 1894-ben került sor a *Tygodnik Illustrowany* irodalmi mellékleteként folytatásokban és ebből készült a könyv a folyóirat kiadója GEBETHNER és WOLFF kiadásában. *Az aranyembert* Aleksandra CALLIER közölte a varsói *Wiek* 1875-ös évfolyamában és innen vette át az előbb említett lembergi GUBRYNOWICZ és SCHMIDT kiadó s a következő évben jelentette meg 3 kötetben. A *Politikai divatok* (1862) ugyancsak CALLIER fordításában je ent meg a *Przegląd Tygodniowy* ban 1879-ben és onnan ugyanabban az esztendőben könyvalakban is e folyóirat mellék-

leteként. Hasonló volt a *Fekete gyémántok* (1870) sorsa is. Ezt is CALLIER tolmácsolta és először a varsói *Tygodnik Illustrowany* hasábjain látott napvilágot 1879-ben és még ugyanabban az évben Varsóban könyvalakban is megjelent. Aránylag későn jutott el a lengyel átlagolvasóhoz az *És mégis mozog a föld (1872)*, amely a varsói *Tygodnik Polski* hasábjain látott napvilágot 1886-ban, és innen adták ki könyvalakban egy 671 oldalas kötetben.

E standard JÓKAI-művek az 1870-es és 1880-as években tehát kétszer is eljutottak a fentemlített újságok és lapok előfizetői táborához, de eljuthattak részletek egyes számok formájában is, ami érdeklődés keltése esetén kiválthatta vagy a lap előfizetését vagy később a kötet megszerzését, illetve elolvasását.

Jókai-művek ismert kiadói sorozatokban. A XIX. század utolsó évtizedeiben olyan kiadói sorozatok jöttek létre, amelyek vagy bizonyos irodalmi rangot jelentettek, mint pl. a *Biblioteka Dzieł Wyborowych*, amely 1897-től kezdve Varsóban jelent meg, kiváló irodalomtörténészek, mint Piotr CHMIELOWSKI, Ignacy MATUSZEWSKI és mások szerkesztésében, vagy pedig a *Biblioteka Powszechna*, amelyet bizonyos időközönként a lembergi Wilhelm ZUKERKANDEL könyvkereskedő adott ki. Ez utóbbi sorozatban a lengyel irodalom és a világirodalom remekművei jelentek meg új lenyomat formájában és éppen ezért e sorozat egyes könyveit olcsón lehetett előállítani és a szerényebb anyagiakkal rendelkező olvasó számára is hozzáférhetőek voltak. Figyelembe veendők még Stanisław CUKROWSKI sorozatai az Érdekes Könyvek Könyvtára (Biblioteka Książek Ciekawych), a Modern Szerzők Könyvtára (Biblioteka Autorów Współczesnych), az Újdonságok Könyvtára (Biblioteka Nowości), valamint Edward WENDE Filléres Könyvtára (Biblioteka Groszowa). E sorozatok előfizetői automatikusan hozzájuthattak JÓKAI műveihez, ha az első megjelenéshez képest időbeli késéssel is. A Filléres Könyvtárban megjelentetett JÓKAI-művek sajnos megváltoztatott, üzleties címekkel, helytelen, ízléstelen címlapokkal és erősen lerövidített, illetve átdolgozott szövegekkel jelentek meg.

A következőkben nézzük meg JÓKAI műveinek kiadásait e népszerű sorozatokban! Csak a legfontosabbakat említem. *A kőszívű ember fiait (Serce kamienne)* jó szerkesztési elvekről tanúskodva a magyar szabadságharc 50. évfordulóján jelent meg a rangos remekművek könyvtárában (Biblioteka Dzieł Wyborowych 98., 99., és 100. köteteként). *Az aranyember* pedig a ZUKERKANDEL kiadó sorozatában 1907-ben két kötetben. CUKROWSKI és WENDE népszerű, olcsó sorozatai különösen a két világháború közötti időben játszottak szerepet. Lengyelország függetlenségét visszanyerte, a politikai lengyel—magyar barátság is felélénkülőben van bizonyos években és ugyanakkor az olvasóközönség is növekszik számszerűségében. CUKROWSKInál jelent meg *A kőszívű ember fiai Wolność és Głosz za grobu (A szabadságért* és *Hang a sír mögül)* címmel 1927-ben. Ugyanebben az esztendőben jelent meg az Olcsó sorozatban *Az aranyember* is, üzletiesebben hangzó címekkel: *Ucieczka z haremu (Menekülés a háremből)* és *Szczęśliwi w milosci (Boldogok a szerelemben)* címmel. A *Kárpáthy Zoltán* pedig *Milionowy spadek (Milliós örökség)* kommersz címmel (1930).

Edward WENDE viszont ezekben az években adja ki az *És mégis mozog a föld* (1927) valamint a *Politikai divatok*at, az első lengyel fordításnak megfelelő címmel a Filléres Könyvtárban. Az 1920-as évek második felének új JÓKAI-reneszánsza Lengyelországban az olvasási igény megnövekedésének, a magyar író halála 100. éves évfordulójával kapcsolatos megemlékezéseknek, de egyszerűen üzleti vállalkozásnak is betudható: JÓKAIt ugyanis mindig el lehetett adni, JÓKAIt keresték és JÓKAIn lehetett keresni is.

Azt hiszem, nem sokat kockáztatok akkor, ha felteszem, hogy JÓKAI lengyel olvasóinak tábora — még mindig az ún. átlagolvasót véve figyelembe — a két világháború között nem csökkent lényegesen. Számolok az átlagolvasó fogalmának és táborának bővülésével és azzal a ténnyel, hogy a két világháború között a nagy magyar mesemondó már Lengyelországban is a világirodalom klasszikusai közé tartozik. Idősebb lengyel-

országi barátok, ismerősök még az 1940-es és 1950-es évek fordulóján is a magyar irodalomról beszélgetve őt és HERCZEGet valamint MOLNÁRt emlegették a leggyakrabban.

Jókai művei a századforduló és napjaink közkönyvtáraiban. Az egyszerűen csak szellemi szórakozást, lektúrát kereső ember közkönyvtárakba járt már JÓKAI lengyelországi népszerűségének kezdeti szakaszán is. Vizsgálataim következő láncszeme: hogyan szerepelt a magyar író a századforduló közkönyvtáraiban — természetesen nem a tudományos könyvtárakban, amelyekben számos régi kiadása van meg — hanem egyes kisvárosok, települések, egyes társadalmi rétegek, egyes szakmai ágak dolgozóinak, a tanuló ifjúságnak, a nőknek, a katonáknak könyvtáraiban, régen — s a könyvtári ajánló bibliográfiákban az elmúlt félévszázad folyamán.

Csak példaként idézek néhányat. A radomi iparosok és a szegény lakosság ingyen könyvtárában 9 JÓKAI-regényt olvashattak a múlt század végén az iparosodott városka lakói, közöttük *A kőszívű ember fiait.*[2] E városka egyik későbbi, a munkásmozgalommal is kapcsolatot tartó könyvtárában JÓKAI 24 műve között ott van a *Kárpáthy Zoltán*, népszerű kiadásban, valamint az *És mégis mozog a föld*, és *A kőszívű ember fiai.*[3] A textiliparáról híres milanóweki Czetwertyński-könyvtárban 1892-ben 3 JÓKAI-művet vehetett kezébe az olvasó, közöttük az *És mégis mozog a földet.*[4] A híres lengyel író ŻEROMSKI által alapított zakopanei közkönyvtárban a háború kitörése előtti évben az ottani lakosok és az üdülők olvashatták a nagy mesemondó legjelentősebb műveit az *És mégis mozog a földet*, és *A kőszívű ember fiait.*[5] A sziléziai Pszczyna kisvároska lakosai a járási könyvtárban a két világháború között az *És mégis mozog a föld* és a *Politikai divatok* c. regényeket olvashatták.[6] Varsóban többek között működött K. WOJNAR magánkölcsönző könyvtára. Itt elsősorban a szabadságharchoz kapcsolódó műveket: *A kőszívű ember fiait* és a *Politikai divatokat* kölcsönözhették ki az olvasók 3 kevésbé fontos JÓKAI-mű mellett.[7] Kitűnően volt ellátva a Varsói Nőknek (a Warecka u. 9. szám alatti) Könyvtára. Itt a század végén 25 JÓKAI-regény között válogathattak a lengyel főváros női olvasói. Közöttük találhatók: *És mégis mozog a föld*, *A kőszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*, és *Az aranyember*, valamennyi első kiadásban,[8] ami arra mutat, hogy e könyvtárat már a 70-es és 80-as évek fordulóján alapíthatták. E könyvtárban megvoltak PETŐFI versei is SABOWSKI fordításában.[9]

Fájdalmamra nem találtam olyan iskolai, elemi vagy középiskolai diák- vagy tanári könyvtárjegyzéket, amelyekben JÓKAI művei szerepeltek volna. Éppen ez lett volna a legklasszikusabb út JÓKAI számára a lengyel átlagolvasóhoz. Ez sajnálatos azért is, mert a magyar ifjúsági könyvtárakban a két világháború között SIENKIEWICZ művei a beszerzendők között szerepeltek.[10] A népoktatás vonalán így is sikerült néhány kedvező adatra bukkannom. A varsói Kereskedők Egyesülete 7, illetve 3 osztályos kereskedelmi iskolai könyvtárában már az első világháború előtti években 3 JÓKAI-regény szerepelt,

[2] *Katalog pierwszy podstawowy książek . . . stanowiących własność Biblioteki Bezplatnej dla rzemieślników i niezamożnych mieszkańców miasta Radomia* 1890. 41.

[3] *Katalog księgozbioru Czytelni Bezpłatnej przy Tow. Dobroczynności w Radomiu* 1913. 69.

[4] *Katalog Biblioteki milanowskiej ks. Czetwertyńskich.* Warszawa 1892. 217. és uo. Warszawa 1916. 106.

[5] *Katalog Biblioteki Publicznej.* Zakopane 1913. 19.

[6] *Katalog Biblioteki powiatowej w Pszczynie* 1935. 9.

[7] *Katalog beletrystyki polskiej. Wypozyczalnia książek* K. Wojnara i Ski w Warszawie, Marszałkowska 87—54.

[8] *Katalog „Czytelni dla kobiet" w Warszawie*, Warecka 9, Warszawa 1891. 18.

[9] *Uo.* 22. l.

[10] *Ifjúsági könyvtárjegyzék* . . . Szerk. dr. HORVÁTH Kálmán. Budapest 1941. A beszerzendő könyvek listáján a *Quo vadis?* és a *Sivatagban*, *őserdőben* szerepelt, míg a beszerzésre ajánlott könyvek jegyzékén a *Tűzzel-vassal* és a *Vízözön* c. regényeket látjuk.

közöttük az *És mégis mozog a föld* 1898. évi kiadása[11]. Talán még az osztrák—magyar monarchiához való tartozás ténye, a sorsközösség érzése is magyarázhatja, hogy a még az Adam Asnyk költő által kezdeményezett és Galíciában működő Népiskolák Társasága, amelynek feladata elemi, közép- és szakiskolák, tanítóképzők létesítése, felnőttek oktatása, könyvtárak szervezése, — e társaság lembergi körzeti könyvtárában 1912-ben 13 Jókai-mű volt kölcsönözhető, közöttük a *Kárpáthy Zoltán*, *És mégis mozog a föld*, de megvolt ebben a könyvtárban Jósika Miklós *Utolsó Báthory*ja és Mikszáth Kálmán *Galambok a kalitkában* c. műve is.[12]

Szakmai, rétegdolgozók közül csak a közlekedésügy könyvtáraira vonatkozóan sikerült néhány adatra bukkannom a két világháború közötti évekből. A katalógusaik alapján levont következtetés: kiváló érzékkel szerezték be a legértékesebb Jókai-műveket. A Közlekedésügyi Minisztérium Dolgozói Szövetségének könyvtárában 4 Jókai-regény között ott látjuk a reformkor és a szabadságharc idejét ábrázoló műveket, a *Kárpáthy Zoltánt*, *A kőszívű ember fiait*, és a *Politikai divatok*at.[13] A lengyel Államvasútak poznańi Igazgatósága tisztviselőinek könyvtárában megvolt *A kőszívű ember fiai* régi és új kiadása, a *Politikai divatok*, és *Az aranyember* kommersz című kiadása.[14]

Ez a néhány adat elég bizonyíték arra, hogy Jókai lengyelországi népszerűségét, olvasottságát, jelenlétét az átlagolvasók számára biztosítva lássuk. Meggyőződésem, hogy hasonló bizonyítékokat vidéki könyvtárakban szép számmal találnánk és ezek az említett példákat még tucatjával szaporítanák.

Jókai lengyelországi olvasottságának egy következő foka nemcsak a könyvtári katalógusokban való jelenlét, hanem az ajánló katalógusokban, gyakran az annotált katalógusokban való szereplés. Ez utóbbi persze kétélű fegyver, kezébe veheti az igényesebb olvasó is, de a mi esetünkben az átlagolvasóról lévén szó, e kiadványokat inkább a könyvtárosok kezében látjuk.

Jókai az annotált ajánló bibliográfiákban. A század végén, amikor a lengyel közvéleményben a nemzeti függetlenség kérdése egyre élesebben és sürgetőbben vetődik fel és a nemzeti szellemű iskolázásnak még sok akadállyal kell megküzdenie, adják ki Varsóban Piotr Chmielowski, Ludwik Krzywicki és Adam Mahrburg irodalomtörténészek szerkesztésében a *Magántanulók tanácsadóját*, amelynek 2. kötetében szerepel a világirodalmi rész, Edward Grabowski összeállításában. E reprezentatív kiadvány, amely minden nemzeti irodalomból a leglényegesebb műveket ajánlja, a magyar irodalomból Petőfi *János vitéz*ét és *Válogatott verse*it, Eötvös *A falu jegyzőjét*, Dóczi *Utolsó szerelmét* ajánlja. Jókai itt 5 regénnyel szerepel, köztük az *És mégis mozog a föld* és *Az aranyember*.[15] A népkönyvtárak annotált katalógusában 1907-ben *A kőszívű ember fiait (Kamienne serce)* látjuk rövid jellemzéssel az ajánlott könyvek között, de már az *És mégis mozog a földről* e katalógus szerzője azt állapítja meg, hogy „egyáltalán nem felel meg" e könyvtártípus igényeinek.[15/a]

[11] *Warszawskie szkoły handlowe*. Siedmioklasowa i trzyklasowa Zgromadzenia kupców m. Warszyawy. Warszawa 1909. 114.

[12] *Katalog Publicznej biblioteki Lwowskiego Związku Okręgowego Tow. Szkoły Ludowej*. Lwów. 1912. 23—24. és 41.

[13] *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia Pracowników Ministerstwa Komunikacji „Samopomoc i praca społeczna"* czerwiec 1929. 34.

[14] *Katalog Biblioteki Urzędników Dyrekcji Okręgu Kolei Państwowej w Poznaniu im. Wł. Reymonta* 1930. 31.

[15] *Poradnik dla samouków cz. II. Nauki filologiczne II. Nauki historyczne* pod. red. P. Chmielowskiego, L. Krzywickiego, A. Mahrburga. Z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym im. dra J. Mianowskiego. Warszawa 1899. 360—361.

[15/a] *Katalog rozumowany książek ludowych* pod. red. c. Niewiadomskiej. Warszawa 1907. 75—76.

Az 1930-as évek közepén megjelent terjedelmes könyvtári tanácsadó melegen ajánlja rövid jellemzéssel az *És mégis mozog a földet*, azzal a megjegyzéssel, hogy valamivel nehezebb, bizonyos előkészületeket, előismereteket feltételező könyv. *Az aranyembert* viszont könnyű, a nagyközönség számára élvezhető könyvként mutatja be, a *Politikai divatok*ról viszont az a véleménye, hogy olvasása megfelelő felkészülést, történelmi ismereteket kíván meg.[16] Az alapjában hasonló célokat szolgáló, de a felszabadulás utáni években megjelenő kiadvány, az *És mégis mozog a földet* a nehezebb könyvek közé sorolja, az igényesebb olvasók számára ajánlja, *Az aranyembert* viszont a falusi-községi könyvtárak számára is megfelelőnek tartja.[17] A rétegkönyvtárak közül csak egy katonai könyvtár számára készült ajánló bibliográfia került a kezembe. Ez ajánlja ugyan az *És mégis mozog a földet* és *A kőszívű ember fiait* is, de — eltérően e kötetben szereplő más művektől — minden ismertetés, minden jellemzés nélkül.[18]

A Czytelnik Könyvkiadó Szövetkezet Kulturális Propaganda Intézete az 1940-es és 1950-es évek fordulóján *A Jó Könyv. Tájékoztató az Olvasók Számára* címmel brosúrasorozatot adott ki, amelynek 26. számát JÓKAI *A kőszívű ember fiai* c. regényének szentelték. E kiadványban azt olvassuk, hogy az e füzetekben ismertetett könyveket a lengyel és a világirodalom legértékesebb művei közül válogatták ki. E füzetekben található tájékoztatás célja, hogy a könyv és az olvasók között állandó kapcsolatot teremtsen és elősegítse az irodalmi értékek teljes felhasználását, élvezetét. E füzetek célja, hogy bevezessék az olvasót az illető kor, az érintett problémák, a főhősök egyéniségének megértésébe és ily módon lehetővé tegyék, hogy az olvasó helyes képet kapjon a könyvről. E bevezetés után a tájékoztató füzet bemutatja JÓKAI életét és főbb műveit, részletesen elemzi a regényt, vitaproblémákat sorol fel, és kiegészítő szépirodalmi és szakirodalmi jegyzéket ad a regényhez.[19]

Van JÓKAI útjának az átlagolvasóhoz egy egészen mellékes vonala is, de esetleg ez is adhat ennek az olvasótípusnak ötletet a magyar író művei olvasásához. Ez azoknak az irodalmi idézeteknek, szentenciáknak, maximáknak gyűjteménye, amelyből bizonyára több is van Lengyelországban. Kezeim közé csak egy ilyen került idáig. Szerzője, Stanisław JARZYNA tematikai csoportokban adja az irodalmi idézeteket. Könyvében nemcsak JÓKAI, de számos EÖTVÖS-idézettel is találkozunk. Csak néhány JÓKAI-maximát mutatok be. A *Jóság* c. fejezetből: „Mindenkiben két ember rejtőzik: egy jó és egy rossz; ezek állandóan harcolnak egymással."[20] A *Bűn* című fejezetben: „A tisztátalan bűnnek szarvai vannak, amelyekkel döfköd, karmai, amellyekkel karmolni; és ezer nyelve, amelyekkel kiáltani akar".[21] A *Hazugság* c. fejezetben: „A nagy hősök és bűnözők, akik a kínzásokat nyugodtan és férfiasan tudták elviselni, elveszítik lelkük nagyságát, ha őket egy kis hazugságon érték tetten".[22] A *Nő* című fejezetben „A legnagyobb hatalom a földön a szerető és szenvedő fehérnép".[23]

Jókai hatása a Proletáriat Párt egyik vezetőségi tagjára. Fentiekben felvázoltuk JÓKAI lengyelországi útjának valószínűségeit az átlagolvasóhoz. A következő feladat, konkrét

[16] *Poradnia biblioteczna* warszawskiego Kola Zwiazku Bibljotekarzy Polskich. *Książka w bibliotece. Katalog informacyjny.* Warszawa 1934. 125. l. 550—552. sz.
[17] *Książki dla bibliotek. Katalog t.* 1. *Literatura piekna.* Warszawa 1959. Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich 104—105.
[18] *Katalog Biblioteki Wojskowej*, wyd. MON. Warszawa 1956. 222.
[19] *Dobra książka. Informator dla czytelników* 26. sz. *Maurycy Jókai i jego powieść Kamienne serce.* Warszawa 1950. 18. l.
[20] *Księga złotych myśli, zdaś i maksym.* Zestawił: ks. S. J. (Stanisław Jarzyna) Kraków 1899. I. köt. 201. l.
[21] Uo. 265. l.
[22] Uo. 271. l.
[23] Uo. 183. l.

példákkal bizonyítani. Ez viszont túlnő e cikk keretein. Engem konkrétan e téren a lengyel forradalmi mozgalmak, a munkásmozgalom, a parasztmozgalmak, az ifjúsági és nőmozgalmak képviselőinek ifjúkori olvasmányaiban JÓKAI hazafias szellemtől áthatott műveinek mozgósító szerepe érdekel. Nem valószínű az, hogy a nagy magyar író csak ŻEROMSKI számára volt követendő példa az elkötelezett irodalom irányában. Antoni LANGE és Zdzisław DĘBICKI is emlegették JÓKAInak a fiatalkorúak hazafiasságára gyakorolt hatását . . .[24]

És itt van Maria BOHUSZEWICZÓWNA példája, aki diákkorában JÓKAI *Politikai divatok*jáért lelkesedett, és aki a Proletariat utolsó korszakában a KB tagja volt, és a Szibériába vezető úton fejezte be a lengyel munkásosztálynak, a lengyel nép felszabadulásának szentelt életét. Żanna KORMANOWA történészprofesszor szerint két forrás hatott egyéniségének alakulására: a KOŚCIUSZKO-féle forradalmi demokrata hagyomány és a cár-ellenes forradalmi harcok hagyományai Oroszországban, és belépése a Proletariat pártba. A száműzetésbe vezető úton írt emlékirataiban kislány-korára visszaemlékezve mondja: „Nagyon is lovagias fogalom alakult ki bennem a szerelemről. Szeretni természetesen csak egyszer lehet az életben, de akkor mennyire, nagyon, óh ! mennyire ! Olvastad a *Politikai divatokat*. Ottan a főhősnő Hargitay Judit úgy szeret, ahogy gondolom én is szeretni fogok, ha szerelmes leszek".[25] A diákévekben Maria JÓKAI mellett SIENKIEWICZnek, PRUSnak és a romantikus költőknek műveit olvasta. Iskolája kosztümös bált rendezett, amely bálnak résztvevői kedvelt történelmi, ill. irodalmi alakjaiknak kosztümjét vették fel. Maria BOHUSZEWICZUWNA magyar ruhába öltözött „. . . annyira szeretett volna azonosulni kedvenc Jókai regénye főhősnőjével, Hargitay Judittal. A mulatságra eljött a Mariába szerelmes tanár Karol Potocki . . . felismerte Mariát a magyar ruhában és közeledve hozzá a regény hősének szavaival üdvözölte."[26] POTOCKI könnyen idézhette LÁVAYnak szavait, hiszen ő adta kedvelt tanítványa kezébe JÓKAI regényét.

. . .

S a fiatal, JÓKAIt imádó leány lakásán rövidesen forradalmárok jöttek össze. Maria kezdetben a Politikai Foglyokat Segítő Vöröskereszttel működik együtt, majd kapcsolatot talál a haladó hetilapok szerkesztőségével, nemsokára a Proletariat Párt tagja, majd vezetőségi tagja, e vezetőség szétverése idején 1884 nyarától 1885 szeptemberéig a párt vezetése az ő kezében van. Sajnos, provokáció áldozata lett, két évig ült a varsói citadellában, míg végre 1887. május 12-én elhangzott az ötéves kelet-szibériai száműzetésre szóló ítélet. Az elszegényedett nagybirtokos család leányát a tüdőbaj már előbb megtámadta, és száműzetési helyére való menet közben halt meg.[27]

Ilyen és ehhez hasonló tények felkutatása és feltárása lesz e szerény kutatás távolabbi célja.

CSAPLÁROS ISTVÁN

[24] Ld. Żeromski diákkori Naplóiban JÓKAI regényeivel kapcsolatos bejegyzéseit, valamint Antoni *Lange* költő és műfordító, valamint Zdzisław DĘBICKI publicista JÓKAI halálával kapcsolatos megemlékezéseit.

[25] Maria BOHUSZEWICZÓWNA: *Pamiętnik*. Opracowała Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, wstępem poprzedziła Żanna Kormanowa. Ossolineum 1955. XVII. és 8.

[26] D. WAWRZYCHOWSKA-WIERCIOCHOWA: *Maria Bohuszewiczówna*. Warszawa Książka i Wiedza 1967. 48 és 68. l.

[27] Maria Bohuszewiczówna: *Pamiętnik* XIII.—XV.

A Hét krajcár Balázs Béla fordításában.

Die Welt in Novellen gyűjtőcímmel válogatott — Balázs Béla bécsi emigrációs évei alatt — a világirodalom „modern" elbeszéléseiből ifjúsági sorozatot Victor Polzer a Herz-Verlag A. G. (Wien—Leipzig) számára.[1] Két kötet megjelenéséről tudunk: az első „németek — északiak — angolszászok" csoportosításban hoz Thomas Mannról Poe-ig néha ma is olvasott novellákat; e kötetben szerepel Karl Schönherr, akivel utóbb a szerkesztő egybeveti Móricz Zsigmondot. A második kötet 1923—24-ben készült és 1925-ben jelent meg *„Slawen—Romanen—Exoten"* tagolással.[2] Ebben L. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij, Sienkiewicz és Zola, Maupassant, Anatole France után az itt „idegenszerű" értelmű *Exoten* fejezet elbeszéléseinek szerzői Móricz Zsigmond, Tagore és Lafcadio Hearn. A szerkesztő két utószóval zárja a kötetet. Először a válogatásban szereplő írók munkásságát ismerteti nemzeti jellegük és irodalmi irányuk kritikai felvázolásával, azután a szülőkhöz szól, hogy közölje a válogatás célját és nem időrendi szempontjait. (Befolyásolták a kiadói jogok sorompói is.) Az időszakot „a naturalizmus kezdeteitől" jelöli meg. Általános tájékozódásul Paul Wiegler világirodalomtörténetét ajánlja, amely akkor már magyarul is megjelent Benedek Marcell átdolgozásában[3] és azzal a megjegyzésével, hogy Wiegler „az értékelésben és az irodalmi irányok kérdésében . . . szűkszavú." Victor Polzernek is ez lehetett a véleménye, midőn ismertetőit másként, és persze didaktikus szempontból is világosabban építette fel.

A *Die Welt in Novellen* szép kiállítású és tipográfiájú kötete feltünteti minden egyes novella bibliográfiai adatait a kiadók közlési engedélyével, csak a *Hét krajcárt* veszi a Légrády Testvéreknél megjelent kötetből[4] úgy, hogy abban a fordítás joga az íróé maradt, akinek engedélyével Balázs Béla a Herz-Verlag számára a fordítást elkészítette, s e német szöveg kiadói jogát viszont a bécsi kiadó kötötte ki. A közlés tehát Zsigmond Móricz: *Sieben Kreuzer.* (215—223.)[5]

„Das haben die Götter gut eingerichtet, dass auch der arme Mann lachen kann." Így kezdődik az elbeszélés, s folyik mindvégig olyan kedves, természetes német nyelven, mintha élőszóval mesélnék, éreztetve Móricz nyelvének ízeit, azaz tudatosan nem „balázsbélás" stílusban. Egyébként általában az egész novellaskötetre egyöntetűen jellemző a fordítások természetessége és gördülékenysége.

A szerkesztő utószavában minden szerző között leghosszabban Móricz Zsigmondról szól.[6] Előbb érzékelteti, mi az „exotikus" (az akkori német olvasónak) Magyarországon: tájai, s a hagyományőrző, tősgyökeres jellemű, szokású, erkölcsű magyarság. A város olyan, mint másutt, a modern irodalom túlnyomórészt nagyvárosi, világfias és dekadens, legszellemesebb képviselője drámában és prózában Molnár Ferenc. Az utóbbi idők lírája jelentékeny, de sajnos lefordíthatatlan, s így alig ismert. A nagyvárosi forgatagtól külön-

[1] Alcíme: *Eine Auswahl für die Jugend.* A sorozatot a kiadó hirdetése így ismerteti: „Die Welt in Novellen" bringt zum ersten Male die moderne Literatur sorgfältigst für die reifere Jugend ausgewählt. Es ist eine lebendige Literaturgeschichte in Novellenform, in der die Meister jedes Landes durch eine Meisterschöpfung vertreten sind . . ."

[2] 289 l.

[3] *A világirodalom története. 1—2. k.* Bp. Révai Testvérek, [1922.]

[4] *Hét krajcár.* Elbeszélések. Harmadik kiadás. [1917.] 270 l.

[5] Akkoriban szokatlan módon mindenütt megtartja a Zsigmond magyar formáját és csak az utószóban magyarázza meg: (= Siegmund). — Balázs Béla fordítása a kiadó megszűntével talán a jogfenntartás miatt merült feledésbe; nem került be a Móricz-bibliográfiákba sem.

[6] 279—281. l. Victor Polzer lábjegyzete szerint a cikk életrajzi adatait Balázs Béla közléséből vette, akinek „a parasztlakodalomról szóló elbeszélés átültetését is köszönheti". (Ez homályban hagyja, miből ismerte meg Móricz novelláit, az említett regényeket viszont már olvashatta németül. [Berlin, Ernst Rowohlt Verlag, 1921., 1922.])

válnak Móricz Zsigmond regényei és elbeszélései a népéletről, a kisvárosról, parasztokról, zsellérekről, proletárokról. Saját élettapasztalatából merít: apró falvakban volt parasztfiú, diák, majd tanító és református lelkész. Később íróként is hamar kivonta magát a fővárosi irodalmi körökből, közeli kis birtokán gazdálkodik és alkot. Hazájában immár a legmegbecsültebbek közé kezd tartozni. Míg regényei *(Sárarany, Isten háta mögött* stb.) kissé elmosódottak, novellái mesterien fegyelmezettek, tárgyuk és megformálásuk a német irodalomban leginkább Karl Schönherr műveivel vethető egybe. Egyként erőteljes a megelevenítés és az érzésvilág, a felvázolás és a kibontakoztatás, a paraszti vagy proletár alakok köre — írja Polzer, azután így jellemzi Móricz világát:

„Der ungarische Bauer in seiner ganzen breiten Behäbigkeit, mit seinen Festen und seiner Essfreudigkeit tritt auf, Leidenschaft der Jugend tobt dazwischen, Konflikt mit dem Stadtvolk, und von den Brosamen der Reichen nährt sich der arme wandernde Schlucker, dessen Magen so schwach ist, dass er eine kräftige Suppe nicht mehr verträgt. Doch heiliger noch als all diese Darstellungs- und Schilderungskunst ist das tiefe Mitleid, das über den Geschichten liegt, das sehende, überströmende Mitempfinden mit Nöten und Qualen bei Mensch und Tier. Die »Sieben Kreuzer« zeigen das Herz des Dichters. Und wenn er lacht, treten uns die Tränen in die Augen, aber er feuert nur an: »Lacht doch, lacht!« und wir lachen gequält mit, bis es Abend geworden ist und die »Sieben Kreuzer« mit Blut vergolten sind . . ."

A Herz-Verlag, e szép könyv haladó szellemű kiadója nyilván nem működött sokáig, nem lehető fel róla adat, sőt Wien—Leipzig székhelye ellenére már 1927-ben sem vett részt a lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállításon, holott kiadványai erre nagyon is feljogosították volna. Világirodalmi mesesorozata például (szintén 1925 táján) dúsan illusztrált, szép kötésű; ezek közül két kötetét — a Wilde- és az Arnim-mesék illusztrációit — magyar festőművész, Harmos Károly (1879—1956) rajzolta. A kiadói vállalkozás Nádass József 1975. évi közlése szerint nem volt magyar érdekeltségű, Balázs Béla is talán inkább a szerkesztővel volt ismeretségben. A *Die Welt in Novellen* kötet más kiadók hirdetéseit is közli az ifjúságnak ajánlható könyvekről, s ezek sora is tanulságos: Piper, Kiepenhauer, Rutten & Loening mellett szerepel a haladó berlini Furche, a müncheni Musarion, azonkívül Kurt Wolff és a Verlag Berliner Buchversand.

Fabó Irma

Elek Artur könyvtárának sorsa

A magyar könyvtárak történetének régóta elhanyagolt részeit alkotják a különgyűjtemények historikumára vonatkozó kutatások. Pedig feltárásuk nemcsak könyvtörténeti, hanem bibliofil, irodalomtörténeti, sőt tágabb értelemben véve, művelődéstörténeti érdek is. Érdekes gyűjteménynek számít pl. a *Nyugat*-nemzedék egyik tehetséges tagjának, Elek Arturnak magánkönyvtára. Ha valamire, akkor erre nagyon ráillik a közmondás: habent sua fata libelli. Elek Artur életének utolsó periódusa ugyanis egybeesett a II. világháború legválságosabb éveivel. Hiába gondoskodott nagy hozzáértéssel összegyűjtött könyvtára sorsáról, köteteit alighanem végképp szétszórta a történelem vihara.[1]

Esetleg dedikált könyveinek eredetét lehetne még biztosan megállapítani, feltéve, ha közkönyvtárainkba kerülve, felfigyeltek a bennük levő ajánlásokra. Nem tudjuk,

[1] A legteljesebb monográfia sem foglalkozik Elek Artur könyvtárának történetével. Marianna D. Birnbaum: *Elek Artur pályája* c. könyvében (Bp. 1969.) csupán említést tesz erről.

hány helyen történt ez meg, az egykori Eötvös Kollégium Könyvtárában, mely jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézet Könyvtára, mindenesetre így volt, s ezért nincs kizárva, hogy ez a pár együtt maradt kötet alkotja ma már ELEK Artur könyvtárának utolsó, jelentősebb töredékét, egyben a neki ajánlott könyvek legteljesebb gyűjteményét is.

Mindenképpen indokolt tehát nyomon követni útjukat, felvillantani általuk egy-egy író vagy költő ELEK Arturhoz fűződő személyes vagy irodalmi kapcsolatának mibenlétét. ELEK Artur maga is megkülönböztetett figyelemmel kezelte a dedikált műveket: neki ajánlott könyvről sohasem írt ismertetést, nyilván azért, hogy kritikusi hitelét, pártatlanságát még utólag se „veszélyeztesse." Megvolt az oka annak is, hogy végrendeletében elkülönítse ezeket a könyveket a többitől.

ELEK Artur magánkönyvtáráról a leghitelesebb képet az 1944-ben kelt végrendelet[2] 1. pontjának a—e. fejezetei nyújtják, melyekben ezek olvashatók:

„1. Könyvtáramat, amely ez idő szerint 10.000 műnél (kötet és füzet) valamivel többet tartalmaz, alább elsorolandó nyilvános gyűjteményeinknek hagyom:

a. A Fővárosi Könyvtárnak, azzal a kéréssel, hogy halálom után nyomban vállalja a könyvanyag átszállítását a maga helyiségébe és ott a szétosztást végrendeletem értelmében maga intézze. A Fővárosi Könyvtárnak szántam olasz, német, francia és angol irodalmi és történeti munkáimat, azután stendhali gyűjteményemet, azzal az óhajtással, hogy az idők jobbrafordultával pótolja hiányait és folytassa kiteljesítését; továbbá olaszországi útleírásaimnak kisebb gyűjteményét hasonló óhajtással.

b. A Szépművészeti Múzeum Könyvtárának művészeti tárgyú könyveimet, értekezéseimet és katalógusaimat, továbbá kivágmánygyűjteményemet, amelyet szakok szerint csoportosítva ábécérendben helyeztem el dossariumokban. Ami könyvemre a múzeumoknak nem volna szüksége, abból válogassa ki a maga számára szükségeseket, első sorban a Képzőművészeti Főiskola azután az Iparművészeti Múzeum könyvtára, a Fővárosi Könyvtár és a Székesfővárosi Képtár.

c. Magyar írók műveinek dedikált példányait a Baumgarten-alap könyvtárának hagyom, ugyancsak a Nyugat folyóirat teljes sorozatát.

d. A könyvtáramba található magyar nyelvű szépirodalmi munkák (az idegenből fordítottak is, továbbá a történelmi tárgyúak közül azok, amelyeket kiválaszt) legyenek unokahugomé és keresztlányomé, Elek Andreáé.

e. Egyéb magyar nyelvű könyveimet (a művészeti tárgyúakat a b. pont alatt körvonalazott mértékben) a Képzőművészeti Főiskola Könyvtárának hagyom."

Nem feladatunk most arra válaszolni, hogy mindebből mi valósult meg, de valószínűleg nem minden. Tudjuk, hogy a Fővárosi Könyvtár[3] ma is őrzi a STENDHAL-gyűjteményt,[4] a többi felsorolt könyvtárak is bizonyára vettek át belőle, ezek azonban ma már nehezen kimutathatók. A dedikált példányok kiemelten szereplő egy csoportja — mely minket ezúttal legjobban érdekel, és amelyekről a végrendeletben külön is említés történik[5] —, 1945 után BASCH Loránd révén, az ún. Baumgarten-jegyzék alapján került az MTA Könyvtárába. Innen továbbították a végrendelkező óhajának megfelelően[6] 1951. január

[2] A végrendelet teljes szövegének másolata az OSzK Kézirattárában található Analecta-10.213. jelzet alatt. 1944. március hó 20-án kelt és 1944. május 17-én került sor a kihirdetésre. A végrendelet eredeti példányának hollétéről nincs tudomásom. Feltehető, hogy magánkézben van.

[3] A hajdani Fővárosi Könyvtár jelenleg: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

[4] NAGY Borbála számol be erről *Elek Artur Stendhal gyűjteménye könyvtárunkban* címmel. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve. IV. 1949—1954. Bp. 1955. 116.

[5] A végrendelet c.) pontjának megfelelően a Baumgarten-Alapítvány leltárába kerültek ezek a könyvek és BASCH Lóránt innen ajándékozta tovább az MTA Könyvtárának.

[6] A végrendelet 9. pontjában ELEK Artur azt kéri, hogy: „Közgyűjteményeinkkel és a Baumgarten-alap könyvtárával szemben is nyomatékos kikötésem, hogy valamelyikük duplummá válnék, engedtessék át olyan közgyűjteményünknek (egyetemi kvt. stb.), amelyek híjával vannak. Szomorú tapasztalatok sora tanított meg arra, hogy erre a kikötésre szükség van." Ezen óhajnak tett eleget BASCH Lóránt és az MTA Könyvtára is.

elején és áprilisában, tehát két részletben, az akkori Eötvös Könyvtár állományába,[7] ahol most is különgyűjteményként őrzik. Valamennyi példányban — egy kivételével[8] — benne van a „Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány 1928" feliratú körpecsét, jeléül annak, hogy a könyvek ELEK Artur halála után csakugyan bekerültek az alapítvány leltárába. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy beosztották volna őket a Baumgarten Alapítvány Könyvtárának állományába is, tekintettel arra, hogy ILLÉS Endre szíves szóbeli közlése szerint ezekben az időkben ily módon is igyekeztek veszélyeztetett gyűjteményeket megmenteni anélkül, hogy a beolvasztás valójában megtörtént volna.[9]

A dedikált példányok különgyűjteményként való kezelése önmagában véve is érzékelteti azt a tudománytörténeti értéket, amelyet nehéz is lenne elvitatni. Ismeretes ugyanis, hogy a dedikáció műfaja éppoly változásokon ment át századok folyamán, mint maga a könyv, melynek valamilyen formában szerves része volt és maradt napjainkban is. A dedikációk igazi értékének megállapításához irodalomtörténeti és művelődéstörténeti összefüggések mérlegelése, politikai és társadalmi erőviszonyok felmérése, egyáltalán messzire történő kitekintés szükséges. Kezdő vagy kis írók esetében az érdeklődés, a felzárkózás iránya lehet érdekes (ilyenkor a legtöbb dedikáció a szerkesztőnek szól), ennél magasabb szinten elvi felfogások azonossága vagy ellentéte, egyéni szimpátia vagy antipátia, illetve törvényszerűségek (pl. nemzedéki hovatartozás stb.) vagy véletlenek variációi határozhatják meg egy-egy dedikáció értelmét, súlyát és tendenciáját.

ELEK Artur a XX. századi magyar irodalom *Nyugat*-korszakának derékhadába tartozott; könyvtára dedikált példányainak tanúsága szerint szoros baráti kapcsolatok fűzték a kor néhány igazi klasszikusához.

BABITS Mihály olaszos műveltsége közel állt ELEK Arturhoz, ítéleteiben való mértéktartása méginkább. Amikor 1911-ben ELEK Artur szerkesztésében és válogatásában megjelent az *Újabb magyar költők lyrai anthológiája* a *Nyugat* kiadásában, ADY kritikával illette a válogatást, mondván, hogy szerinte BABITSnak „nem a legkülönb költeményei" kerültek az antológiába. E vita kapcsán ELEK Artur személyesen keresi fel BABITSot, aki megnyugtatta, hogy válogatásával elégedett.[10] Kapcsolatuk *Nyugat*-beli közös munkájuk során is közvetlenebbé válhatott. Valószínű, hogy BABITS elismerését jelenti az is, hogy ELEK Artur háromszor kapott Baumgarten-díjat.[11] Klasszikus műveltsége, műfordítói tevékenysége, és legfőképp DANTE fordítása[12] mind-mind hozzájárult a természetesen alakuló, harmonikus emberi és irodalmi barátsághoz. ELEK Artur BABITS iránti tiszteletéről búcsúképpen a *Babits Mihály és kortársai* c. írásában vall[13] az utókor számára.[14] Ez a barátság természetesen egészült ki BABITS felesége, TÖRÖK Sophie barátságával is.[15]

KOSZTOLÁNYI Dezsővel többször került ellentétbe ELEK Artur, mint írótársai közül bárkivel. Barátságukat sajnos nem kísérte zavartalan egyetértés, mindketten érzékenyek

[7] Az erről szóló iktatási naplóbejegyzés 1951. január 12-én és április 20-án kelteződött

[8] ROZVÁNYI Vilmos: *Virrasztó*. Bp. 1920.

[9] ILLÉS Endre feltevését erősítette meg HEGEDÜS Zoltán is (a szerző számára adott szóbeli közlés alapján), aki a Baumgarten-alapítvány Könyvtárának utolsó könyvtárosa volt.

[10] BIRNBAUM, Marianna D.: *Elek Artur pályája*. Bp. 1969. 56.

[11] ELEK Artur Baumgarten-díjainak évszámai: 1929., 1930., 1931.

[12] Ezekről szóló ELEK Artur cikkek és egyéb BABITSra vonatkozó írások: *Babits Mihály és Dantéja*. Nyugat 1924. I. 499—500., *Babits Mihály negyedszázada*. Nyugat 1930. I. 396—397., *Il figlio di Virgilio Timár*. Babits Mihály regénye olaszul. Nyugat 1939. II. 259.

[13] *Babits Emlékkönyv*. Szerk.: ILLYÉS Gyula. [Bp.] (1941.) 231—234.

[14] [Előzéklapon:] Elek Arturnak szeretettel Babits Mihály. *Jónás könyve*. [Bp.] [1939.]

[15] [Címlapon:] Elek Arturnak szeretettel Török Sophie. *Boldog asszonyok*. Elbeszélések. (Debrecen), 1933.

és zárkózottak voltak. KOSZTOLÁNYIt is bántotta minden kisebb, jóindulatú bírálat, bárhonnan érte az. Első nézeteltérésük Edgar Allan POE[16] *Hollójának* magyarra fordításával kapcsolatos, melyet KOSZTOLÁNYI 1913-ban a *Nyugat*-ban közölt.[17] Fordítói felfogásával nem mindenben ért egyet ELEK Artur és mint „Poe-specialista" megírja bírálatát a *Nyugat* hasábjain,[18] amelyre KOSZTOLÁNYI válaszol.[19] Ebben fejti ki híressé vált véleményét a műfordítás általa vallott korlátairól és lehetőségeiről. Vitájukról gondos értékelést találhatunk RÁBA György tollából.[20] Ezen affér után mindketten visszahúzódtak,[21] s a vita lassan elcsitult. Vagy két évtizeddel később, 1926-ban újabb „néma" nézeteltérés támadt közöttük, ELEK Artur egyik *Nyugat*-beli cikke[22] miatt, amelyben KOSZTOLÁNYIról visszafogottan nyilatkozott és keveset írt. KOSZTOLÁNYI megbántottságát levélben tudatta GELLÉRT Oszkárral,[23] ami ELEK Artur tudomására jutott. A feszültség nem tolódott át a publicisztika területére, ezért ELEK Arturnak olyan alkalmat kellett keresnie, amely „kiengeszteli" KOSZTOLÁNYIt. Hamar kínálkozott a lehetőség: bírálatot írt az 1927. elején megjelent *Édes Anna* c. kötetről a *Nyugat*ban.[24] Ebben dicséri KOSZTOLÁNYI tehetségét, fölülemelkedve saját konzervativizmusán is. Ez a kritika valószínűleg rendbehozta kapcsolatukat, bár barátságuk igazán meleggé már nem tudott válni. Ennyire motivált lélektani háttér után, talán épp ennek a közeledésnek köszönhető az 1929-es verseskötet ELEK Arturnak szóló dedikációja is.[25]

MÓRICZ Zsigmond pályakezdésétől[26] élete végéig ELEK Arturt vallotta egyik legjobb barátjának. Mindketten nagy elismeréssel, s gyakran tréfás hangnemben (főleg MÓRICZ) vallanak igaz barátságukról. Közvetlen kapcsolatuk emlékét számos levél és egyéb írás őrzi. MÓRICZ becsülte ELEK Artur „szívbéli jóságát", tulajdonságai közül kiemelte az irodalom iránti alázatos buzgóságát és közel érezte magához azt a világot, melyet a „magyar föld" és „olasz ég" jelentett barátja számára.[27] ELEK Artur hasonló elismeréssel és elfogódottsággal írt MÓRICZról és szerzői estjéről a *Nyugat*ban.[28] Ez a dedikáció is életük végéig tartó barátságuk humánus tartalmára vet fényt.

[16] Edgar Allan POE-ról írott tanulmánya először a *Nyugat*ban jelent meg: 1909. II. 1—15., 68—77., 146—154., 184—191., 248—261.; majd könyvalakban is: ELEK Artur: *Poe Edgar*. Bp. 1910.

[17] POE, Edgar Allan: *Holló*. Ford.: KOSZTOLÁNYI Dezső. Nyugat 1913. II. 402—404.

[18] ELEK Artur: *Poe „Holló"-jának legújabb fordítása*. Nyugat 1913. II. 591—593.

[19] KOSZTOLÁNYI Dezső: *A „Holló". (Válasz Elek Arturnak.)* Nyugat 1913. II. 641—644.

[20] RÁBA György: *A szép hűtlenek*. (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai). Bp. 1969. 232.

[21] Megjegyzendő, hogy KOSZTOLÁNYI *Holló*-fordítása után még megjelent CSILLAG Imre (Nyugat 1918. II. 746—749.), HARSÁNYI Zsolt (Nyugat 1920. 424—425.), és TÓTH Árpád (Nyugat 1923. I. 347—349.) fordítása, de ELEK Artur ebben a kérdésben már nem nyilatkozott többet.

[22] ELEK Artur: *Az új magyar irodalom egy olasz folyóiratban*. [„I Nostri Quaderni".] Nyugat 1926. I. 169—170.

[23] 1926. január 17-én küldte a levelet KOSZTOLÁNYI GELLÉRT Oszkárnak. GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 263.

[24] ELEK Artur: *Édes Anna. Kosztolányi regénye*. Nyugat 1927. I. 200—202.

[25] [Címlapon:] ELEK Arturnak szeretettel: Kosztolányi Dezső Bp. 1927. XII. 29. — Meztelenül. Versek. Bp. [1927.]

[26] MÓRICZ Zsigmond pályakezdésének története közismert. Csupán néhány forrását említem itt meg: MÓRICZ Zsigmond: *Napló* 1908.; ELEK Artur: *Móricz Zsigmond kezdőkora*. Nyugat 1924. I. 229—232.; GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 91.; BIRNBAUM, Marianna D.: *Elek Artur pályája*. Bp. 1969. 66.

[27] MÓRICZ Zsigmond: *Elek Artur*. Nyugat 1913. I. 791—794.

[28] ELEK Artur: *Móricz Zsigmond estje*. Nyugat 1927. I. 210—211. [A dedikáció az előzéklapon:] Elek Arturnak a kedves és jó és nem barbár barátnak Zsiga 1932. II. 6. — Barbárok. Elbeszélések. Bp. 1932.

Rátérve a többi dedikációra, a továbbiakban csupán felsorolom azoknak a szerzőknek a nevét, akik az Irodalomtudományi Intézet említett különgyűjteménye alapján könyvet ajánlottak ELEK Arturnak: BALLA Ignác, BÁLINT Aladárné, BARTA Lajos, DUTKA Ákos, ELEK István,[29] FÜST Milán, GÁBOR Ignác, GELLÉRI Andor Endre, GELLÉRT Oszkár, GÖMÖRI Jenő Tamás, HARSÁNYI Kálmán, JÁSZAY-HORVÁTH Elemér, JÓB Dániel KOMJÁTHY Vidor,[30] REMSEY György, RÉVÉSZ Béla, ROLLA Margit, ROZVÁNYI Vilmos,[31] SÁRKÖZI György, Francesco SIROLA,[32] SZENES Erzsi, SZILÁGYI Géza, TELEKES Béla és VÁRDAI Béla.[33]

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

József Attila és az Európai Költők Antológiája.

A könyvtárnyi JÓZSEF Attila-irodalom mindezideig keveset foglalkozott JÓZSEF Attila utolsó irodalmi vállalkozásával, az *Európai költők antológiájával*.[1] A fennmaradt dokumentumok alapján megkísérlem felvázolni az antológia történetét.

Közismert, hogy CSERÉPFALVI Imre adta ki a *Nagyon fájt*, s ő volt a *Szép Szó* első évfolyamának kiadója is. A *Nagyon fáj* remek kiállítása örömet okozott a költőnek, az igazi siker azonban elmaradt; alig fogyott a 600 példányban kiadott verskötet. Ez anyagilag is érintette JÓZSEF Attilát, mivel az eladott kötetek után kapott honoráriumot.[2]

[29] ELEK István csupán névrokona ELEK Arturnak.

[30] KOMJÁTHY Vidor apjának, KOMJÁTHY Jenőnek kötetét dedikálja. [Címlapon:] Elek Artur Úrnak tiszteletem jeléül 1911. III/15. Komjáthy Vidor. KOMJÁTHY Jenő: *Éloa*. Nejéhez írt költeményciklusa. Komárom, 1911. [Klny. *A homályból* c. főműve második kiadásából.]

[31] *Virrasztó*. Bp. 1920. — Ez az egyetlen mű, amelyben nincs benne a Baumgarten-bélyegző, ami nem zárja ki ugyan annak a lehetőségét, hogy ELEK Artur könyvtárába tartozott, de úgy látszik, hiányzott az állományból, amikor a végrendeletnek megfelelően a többieket átadták a Baumgarten-Alapítványhoz.

[32] Francesco SIROLA (Fiume, 1874—1920. Fiume) költő, műfordító. Magyar költők ismert nevű, de hamar elfedett tolmácsa. Egyetlen nem magyar dedikáló, valószínűleg kölcsönös olasz—magyar erdeklődésük volt kapcsolatuk legerősebb forrása. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert ELEK Artur nem értett mindenben egyet SIROLA fordítói metodusával, s ezt mindig nyílt őszinteséggel vallotta be a Nyugat hasábjain.

[33] Nem soroltam itt fel az egész gyűjteményt alkotó 42 mű bibliográfiai adatait és nem részletezem a dedikációs szövegekből levonható következtetéseket sem, mivel ezekkel még más összefüggésben kívánok foglalkozni.

[1] Az első híradás Cs. SZABÓ László írása, röviddel a költő tragikus halála után. Párhuzamot von JÓZSEF Attila és VERHAEREN halála közt — a nagy belga költő vonatbaleset áldozata lett 1916-ban. Vajon gondolt-e JÓZSEF Attila a roueni halálra? — kérdi Cs. SZABÓ. „Utolsó hónapjaiban ismét foglalkozott Verhaerennel, hozzáfogott a ‚Lázadás' című hatalmas költemény fordításához. Nem tudom, mennyire jutott a munkával, talán az első sorig sem. Egy tervezett versantológiának szánta, amelyben csupa békeszerető és szabadságszerető vers lett volna. Ő vállalta a franciákat, nagy kedvvel, majdnem boldogan. Följegyezték, hogy élete végén nem írt több politikai verset, de csupa ilyet akart fordítani. A tervből semmi se lett, egy-két sor készült el az egyik Hugo versből.

Kétszer vagy háromszor beszélgettünk a könyvről, utolsó találkozásaink voltak ezek." (Cs. SZABÓ László: *Ultima verba. József Attila emléke*. Nyugat 1938. január. 69.)

Utalásszerűen említik az antológiát a JÓZSEF Attila-monográfiák és a költő utolsó hónapjaival foglalkozó írások. Részletes tanulmány adatok hiányában eddig nem készült.

[2] A kiadói szerződést baráti levél formájában fogalmazta CSERÉPFALVI Imre. JÓZSEF Attila saját példánya ma a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona. Ezt és a többi dokumentumot CSERÉPFALVI Imre szíves engedélyével közlöm:

Cserépfalvi még kegyes csaláshoz is folyamodott, hogy növelje az „eladott" példányok számát.[3]

Több ízben beszélgettem Cserépfalvi Imrével. Elmondta, hogy József Attila nem szerette, ha mecénásai támogatására szorult. Amíg egészsége engedte, szívesen és kiválóan dolgozott, de szerette, ha jól megfizették. A *Szép Szó* tördeléséért kapott fizetése 1937-ben megszűnt, ezért Cserépfalvi különböző munkaalkalmakat igyekezett teremteni számára. Először egy Kohut nevű cseh szerző gyengén lefordított regényét dolgoztatta át a költővel,[4] majd felmerült egy József Attila, Faludy György és Horváth Béla által készítendő versantológia terve. A kiadó Mária Valéria (ma: Apáczai Csere János) utcai helyiségéhez közel levő Hungária kávéházban volt az első megbeszélés a tervezett kötetről. Cserépfalvi Imre egy kitépett jegyzetfüzetlapon rögzítette a tárgyalás eredményeit:

Megállapodtunk a mai napon, hogy József Attila, Faludy Gy. és Horváth Béla szerkesztésében egy vers antológiát adunk ki. Az antológia kb. 100 magyar vers és 75 külföldi szerző verseit tartalmazza. A fordítást egyenlő arányban az az Huszonöt — Huszonöt verset —József—Faludy és Horváth fordít le. — Cserépfalvi mint e könyv kiadója P. 750. — az az Hétszázötven pengő Honoráriumot fizet ezen szerkesztésért és fordításért — az az személyenként P. 250-et. ezen összeg kifizetése a kéziratok átadásakor esedékes. Legkésőbb 1937. szeptember végéig. A fentieket az alantiak magukra nézve kötelezőnek ismerik el:

Bpest 1937 VI. 9

József Attila
Cserépfalvi
Faludy György[5]

A Hungáriában tehát létrejött a megállapodás, melyet a kiadó és a két költő saját kezűleg aláírt. A tárgyaláson nem vett részt Horváth Béla, így az ő aláírása hiányzik. Az ezt követő eseményeket Cserépfalvi Imre elmondta e sorok írójának; maga is meg-

---

Budapest, 1936. december 10.

Nagyságos
József Attila úrnak,
Budapest.

Az alantiakban közlöm megállapodásunkat a kiadandó „Nagyon fáj" c. verseskötetedet illetőleg:

1. A fenti könyvedhez a papírt Te szállítod. Ezen papírnak az értékét felbecsüljük és az eladások után befolyó összegből legelsősorban ezen papír értékét fogom részedre kifizetni.

2. Ezen fenti járulékon kívül megillet Téged a szokásos 10%-os szerzői honorárium a könyv bolti árából, amelyet olyan arányban fizetek ki Neked, ahogy az eladások megtörténnek.

3. Ugyanilyen feltételek vonatkoznak a fenti könyv esetleges további (második stb.) kiadására is, amelyre Te nekem obtiót adsz. Ugyancsak obtiót nyújtasz nekem a jövőben írandó és kiadandó további munkádra is, melyet 3 éven belül írsz.

A rend kedvéért szíveskedjél jelen levelem másolatát aláírva visszaküldeni. Őszinte nagyrabecsülésemmel maradok

tisztelő barátod:
Cserépfalvi

Mellékelve:
1 másolat

[3] Ld. Cserépfalvi Imre: *Találkozás és búcsú.* József Attila Emlékkönyv Bp. 1957. Szépirodalmi k. 424—428.

[4] A regény Cserépfalvi Imre szerint egy vérbajos — „tripperes" — fiatalemberről szólt; az átdolgozott kézirat a háború alatt megsemmisült. Hasonló, József Attila által stilizált könyvekről olvashatunk *József Attila Összes Művei* IV. kötetében.

[5] A kézirat Cserépfalvi Imre tulajdona.

írta a JÓZSEF Attila emlékkönyvben, korábban pedig részletesen nyilatkozott HEGEDÜS Zoltánnak.[6] Az egyes megnyilatkozások között apró eltérések vannak. A tényeknek megfelelően mondja el a megállapodás történetét NÉMETH Andor, *József Attila és kora* (1948) című monográfiájában:

„... Megjelent Faludy György is, mire átmentek a *Hungária* söntésébe, megbeszélni a részleteket. Ott létrejött az elvi megállapodás, Attila vállalt bizonyos fordításokat Victor Hugo, Verhaeren és mások verseiből.

A dolog sürgősségére való tekintettel abban maradtak, hogy Attila délután bemegy az üzletbe, és elviszi a lefordítandó szövegeket. Attila délután valóban megjelent Cserépfalvi üzletében [Váci utca 10. — T. J.], s ugyanazzal a határozottsággal, amelyet velem szemben alkalmazott, amikor az *Újság*nak kértem verset tőle, hatszáz pengő előleget kért Cserépfalvitól. »— Tudom, hogy ez sok pénz — de ennyit akarok, és ennyit kell adnod, különben nem lesz antológia.« [Cserépfalvi: Attila szerette, ha jól megfizették!]

Attila viselkedése oly határozott volt, oly parancsoló, hogy Cserépfalvi meg sem próbált alkudozni vele. Szó nélkül kiutalta Attilának az előleget.

— Nyaralásra kell — vetette oda magyarázatul, mikor a tárcájába tette a bankjegyeket.

Szándékát azonban már nem tudta megvalósítani. A szellemi zavar, amely eddig csak intermittensen tört ki Attilán, s amit eddig mindig sikerült elegyengetnie, vagy agyafúrt értelmezésekkel ésszerűsíteni, most eligazíthatatlanul jelentkezett. Juli, a takarítónő [József Attila utolsó, II. Káplár u. 5. sz. alatti lakásában] csengette fel Ignotus Pált a szerkesztőségben, kétségbeesve, zokogva, hogy Attila úr megőrült. Ő nem tudja, mi történt, de nem ért semmit a viselkedéséből, Attila úr valami gyufák miatt veszekszik vele, amiket ő elmozdított a helyéről és azt kiabálja, a barátai mind összeesküdtek ellene.[7]

Ezután került JÓZSEF Attila a Siesta-szanatóriumba, a legújabb kutatások szerint 1937. július 27-én vagy 28-án.[8] CSERÉPFALVI Imre néhány nap múlva felkereste súlyosan beteg barátját, de a költő éppen aludt. Felébredve a következő levelet írta CSERÉPFALVI Imrének:

Budapest, 1937. aug. 5.
Kedves Imre!
Köszönöm a látogatást — azt mondták, hogy míg aludtam, meglátogattál. Behozták különben a névjegyedet.
(Azért tántorognak a betűim, mert televagyok kábítószerekkel.)
Sokszor üdvözöllek a családoddal együtt.

József Attila[9]

[6] CSERÉPFALVI Imre: I. m. és HEGEDÜS Zoltán: *Beszélgetés József Attila kiadójával.* Nagyvilág 1947. II. évf. 13. sz. Innen idézem a megállapodást követő események leírását:

„Nagyon tetszett Attilának az antológia terve, vállalta a főszerkesztést, örömmel látott a munkához. De néhány hónap múlva újra visszaesett előbbi szomorúságába. Tétován járt-kelt, majd arra kért, hogy adjak 600 pengő előleget. Szokatlanul nagy összeg volt ez akkor, megkérdeztem, mire kell. Arról beszélt, hogy el akar utazni, pihenni akar. Furcsa volt, hogy konokan ragaszkodott a kerek 600-hoz. Amikor megkapta a pénzt, megnyugodva elment. Aznap este tizenegy óra tájban felhívott egy pincér a Luxorból, hogy ismerem-e József Attilát, mert ott ül magába mélyedve, senkihez sem szól, csak velem akar beszélni. Hozzásiettem. Attila félelemtől eltelve mesélte, hogy nem tudja, mint került a Luxorba. — Nem értem az összefüggést — hajtogatta sápadtan. Önmagától félt. Nem tudta, mi történhet még vele. Hazakísértük. Éjjel egykor újra hívtak telefonon. Ezúttal a Club-kávéházból. Harmadnap a Siestába kellett szállítani őt. A 600 pengő érintetlenül feküdt a tárcájában."

[7] I. m.: NÉMETH Andor: *A szélén behajtva.* Bp. 1973. Magvető. 519—520.

[8] FEHÉR Erzsébet jegyzete a *József Attila a Siesta-szanatóriumban* című összeállításhoz. Kritika 1974/8. sz. 6. l.

[9] A levél CSERÉPFALVI Imre tulajdona. A Siesta Sanatórium (Bp. I. Ráth György u. 5.) levélpapírján és cégjelzéses borítékjában küldte el József Attila. A boríték címzése is az altatók hatásáról árulkodik:

A következő dokumentum CSERÉPFALVI Imre 1937. november 26-án írott levele:

Budapest, 1937. november 26.

Kedves Attila Barátom!

Örömmel értesülök kedves Nővéredtől, hogy jól érzed Magad. Ebben a levélben kedves Nővéred arról volt szíves írni, hogy Te a napokban választ adsz nekem arról, amit irataid rendezésekor találsz. T. i. kértem, Rutebeuf versét küldje be nekem.

Megkaptam a Tidman úr című versfordításodat, amelyet már ki is szedtek. Ugyancsak a „Kirakják a fát" című versedet is kiszedtük és mind a kettőt az antológiába betesszük. Említettél Te gyakran egy román verset, aminek az ismétlése ez volt: „Földet akarok, földet akarok". Ahogy a tartalmát elmondtad ez rendkívül megkapott mindnyájunkat. Nincs e ez a versed készen Nálad. Nagyon kérlek küldjél még valamit, 10 nap múlva fogják csak a nyomást megkezdeni. Addig talán egy pár verset elő tudnál szerezni.

Kívánok továbbra is jó egészséget az egész családom nevében és maradok

tisztelő barátod:
Cserépfalvi[10]

A levélből megtudjuk, hogy CSERÉPFALVI Imre a költő nővérével, JÓZSEF Jolánnal levelezett az antológia ügyében. Ezek a levelek sajnos elkallódtak vagy lappanganak. A *Tidmann úr* című versfordítás az *Európai költők antológiája* 225—226. lapján található. Ez a költemény először a *Korunk* 1933/6. számában jelent meg, a 470. lapon (Friedrich Engels: Tidmann úr — Ó dán népballada —). Az antológia és a *Korunk*-féle közlés közt kisebb eltérések vannak; az 1940-es BÁLINT György által szerkesztett kiadás *(József Attila összes versei és műfordításai,* Cserépfalvi k.) az antológia-beli változatot közli.

A *Kirakják a fát* című JÓZSEF Attila vers az antológia 140. lapján olvasható; az a román vers pedig, melynek csak refrénjére — „Földet akarok, földet akarok" — emlékezett Cserépfalvi, kimaradt az antológiából (George Coşbuc: *Földet adj!* című versének fordítása).[11] Az ugyancsak kért Rutebeuf-fordítás eddig még nem került elő.

Ezt a levelet november utolsó napjaiban kaphatta meg József Attila. A sürgető határidő miatt — tudjuk az életrajzból — VERHAEREN- és HUGO-verseket „forgatott" utolsó napjaiban; teljes értékű versfordításhoz azonban már nem volt ereje. A fordításhoz kölcsönkapott könyveket 1937. december 3-án visszaküldte kiadójának; ekkor írt búcsúlevelében felel CSERÉPFALVI november 26-i soraira:

Kedves [áthúzva]
Nagyságos
Cserépfalvi Imre
úrnak
Budapest
Mária Valéria u. 5.

Ugyanaznap a költő Hatvany Lajost is levélben üdvözölte, hasonló szavakkal nyilatkozva állapotáról:

„Kedves Laci! Nagyon tántorognak a betűim, mert tele vagyok gyógyszerekkel. Egyébként csak üdvözölni akarlak, beteg a beteget. Ha kedved kerekedik, írjál. Szeretettel üdvözöl József Attila."

(FEHÉR Erzsébet: I. m. 6. l.)

[10] Tintával aláírt gépirat a „Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi KFT" levélpapírján. A Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona. JÓZSEF Attila 1937. november 3-án utazott Balatonszárszóra, ide címezte sürgető sorait CSERÉPFALVI Imre.

[11] COŞBUC verse először 1945-ben jelent meg az Új Idők aug. 25-i számában. Bővebben: *József Attila Összes Művei* IV. Bp. 1967. 255—256. l.

Balatonszárszó,
1937. dec 3.

Kedves Imre Barátom!

Bocsáss meg, hogy elkésve írok. — Ha szükséges még tőlem vers az antológiába, kérlek választass ki Cs. Szabóval, (ha még ő a szerkesztő), a könyveimből. Hiszen nem volt szó új versről. Én itt három könyvet találtam: Les Chatiments, Alcools és az Anthologie des Écrivains Français des XX. siècle, Poézie, — Tome II. Ezeket a könyveket még ma póstára adom.

Szeretettel üdvözlöm családodat.

József Attila

Ez a levél nem ismeretlen a József Attila-kutatók előtt; először Németh Andor közölte 1938-ban,[12] azóta gyakran idézik. A búcsúlevélnek van egy mostanáig kiadatlan melléklete is; egymástól gondolatjellel elválasztott két versszak, levélpapíron:

Szól a telefon, fáj a hír,
hogy megölted magad, barátom,
és konokul fekszel az ágyon.
A bolondok között se bírt

—

szíved a sorssal. Sehol írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon
a képzelt kín e földi tájon,
mely békén nyitja most a sírt.

A közölt strófák a *Meghalt Juhász Gyula* című szonett első két szakasza. A kritikai kiadásban az utolsó sor némi eltéréssel olvasható: „mely békén nyitja, lám a sírt."[13] József Attila valószínűleg emlékezetből írta le Cserépfalvi Imre számára a saját halálára is alkalmazható sorokat.

***

Az *Európai költők antológiája* végül is József Attila és Horváth Béla hatékonyabb részvétele nélkül készült el.

Címleírása: Faludy György: Európai költők antológiája.
Bp. [1938] Cserépfalvi k., Pápai Ernő műintézete ny.
A fedőlapot tervezte: Nemes Gy[örgy]. 317 [3] l. — 22 cm.

A kötet hetvenegy magyar nyelven írott és hatvanhét idegenből fordított költeményt tartalmaz. A versek zömét — hatvanegy költeményt — Faludy György magyarította. A többi verset Babits Mihály (egy), Horváth Béla (három) és József Attila (kettő) fordította.

József Attila a következő műveivel szerepel az antológiában:

1. Kirakják a fát	— 140. l.
2. Mondd, mit érlel . . .	— 141—143. l.
3. A város peremén	— 144—147. l.
4. Aron Cotruş: A bányász	— 139. l.
5. Tidmann úr. Dán ballada a XVII.(?) századból	— 225—226. l.

Az előszóból kiderül, hogy a kötet szerkesztésében — bizonyára a magyar anyag felkutatásában — Cs. Szabó László és Radnóti Miklós is részt vett: „Elhúnyt nagy költőnknek, József Attilának a kiadó a kötet összeállításában és lefordításában vezető szerepet szánt, betegsége éppen a munka kezdetén tört rá. Azt hisszük, fölösleges mon-

[12] *József Attila Összes versei és válogatott írásai.* Bp. [1938], Cserépfalvi. 553. l.
[13] *József Attila Összes Művei* II. Bp. 1955, Akadémiai. 205. és 441. l.

dani, hogy elmaradt mesteri munkáját a legnagyobb erőfeszítés és a legalázatosabb szándék sem pótolhatta. Felejthetetlen emlékének áldozunk, amikor a szerkesztési elvtől eltérve kortársai közt első helyet juttatunk verseinek.

Végül e helyen mondunk köszönetet Cs. Szabó Lászlónak és Radnóti Miklósnak, akik a versek kiválogatása és fölkutatása közben tanácsukkal, útbaigazításukkal támogattak minket"[14]

Faludy György az antológia számára készült műfordításai közül néhányat megjelentetett 1937-ben a *Korunk*ban, — az októberi számban *Régi és mai költők (Műfordítások)*, a novemberiben pedig *Az európai hagyomány költőiből* címen. A megjelent antológia *József Attila emlékének* van ajánlva. Valószínűleg a cím is József Attila-reminiszcencia — a „fehérek közt egy európait" köszöntő *Thomas Mann üdvözlésé*ből.

Az *Európai költők antológiája* 1938 márciusának első napjaiban jelent meg. *(A magyar könyvpiac 1938 márciusában* c. rovatában hirdeti először a *Literatura.)* A ma már könyvritkaságnak számító kötetből Szántó Judit példányát őrzi a Petőfi Irodalmi Múzeum.[15]

Végül néhány szót a korabeli sajtóvisszhangról. Vezető irodalmi lapjaink — *Nyugat*, *Válasz*, *Szép Szó* — meg sem említették; valószínűleg a szokatlanul merész hang és a megjelenés időpontjában (1938. május 12.: Anschluss !) kiéleződő politikai helyzet miatt. A *Korunk* recenzense, Pap Gábor szerint az antológia „a költői progresszió világtörténelmi kis tükre". Sok szólama közül „a humanizmus tiszta dallama" a legerősebb — véli Rónay Mária a *Literatura*ban. Mónus Illés szerint — *Szocializmus* — a válogatás kiválóan sikerült. „Pedig ez igen nehéz feladat. Különösen ha figyelembe vesszük a veszélyeket, amelyek napjainkban költőt, írót és kiadót egyaránt fenyegetnek. Mennél nagyobb a kockázat, annál megbecsülendőbb a szellem harca." A *Századunk* kritikusa Bálint György volt. Kötetben eddig kiadatlan — elfeledett — írását teljes egészében közlöm.[16]

Egy időszerűtlen könyv margójára

„De ha szétszakad ajkam, akkor is,
magyar dal március évadán, szélnek tör
a véres ének!"

(Babits: Húsvét előtt)

Meglepően időszerűtlen könyvet forgatok „e vad, vad március évadán." Az a mellékkörülmény, hogy a kötet most jelent meg, nem teszi időszerűbbé. Március egyre vadabb lesz és utána április következik, e közismerten megbízhatatlan hónap. Ez a kötet viszont a békéről és a szabadságról szól. „*Európai költők antológiája*" a címe és magyar s külföldi költők verseit közli különböző korokból. Az összeválogatásnál az a szempont vezette a

[14] Faludy György: *Európai költők antológiája*. Bp. 1938. [9] l.

[15] A kötetet Erdélyi Ferenc festőművésztől kapta Szántó Judit. Az ajánlás szövege: „Judith asszonynak igaz szeretettel Erdélyi Ferenc 1938. III. 2." (A Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi Erdélyi Ferenc tusrajzát József Attiláról, melyet a Siesta-szanatóriumban készített és ugyancsak Szántó Juditnak dedikált. Megjegyzem még, hogy Erdélyi Ferenc *Lejtő* című regényét is Cserépfalvi Imre adta ki, 1937-ben.)

[16] Az antológiával foglalkozó írások az utalások sorrendjében:

a) Pap Gábor: *Faludy György: Európai költők antológiája* Korunk, 1938. ápr. 363—365. 13. évf. 4. sz.

b) (r. m.) [Rónay Mária]: *Faludy György versei és műfordításai.* Literatura 1938. XIII. évf. 187. sz. aug. 1. 266.

c) -s -s [Mónus Illés]: *Európai költők antológiája.* Szocializmus 1938. XXVII. évf. 3. sz. 161.

d) Bálint György: *Egy időszerűtlen könyv margójára (Európai antológia).* Századunk 1938. XIII. évf. 4—5. sz. máj.—jún. 181—182. A könyvről rövid glosszát is írt Bálint György: (B. Gy.) [Bálint György]: *Európai költők antológiája* = Pesti Napló, 1938. máj. 22. 37.

szerkesztőket, hogy a versek lehetőleg a szabadsággal és békével foglalkozzanak, méghozzá helyeslően. Versekbe nem is volt hiány: a költők túlnyomó része minden időben kívánatosnak tartotta a békét és a szabadságot, ami arra mutat, hogy e nyugtalan és nyugtalanító elemek rendszerint szemben állottak az uralkodó közvéleménnyel. Magatartásuk erősen kritikus volt: Tibullusé éppúgy, mint Shelleyé vagy Petőfié. De még az apolitikus lelki alakatú költők sem kerülhették el időnként az élet merész és alapvető kritikáját. Nemcsak Victor Hugó háborog „Châtiments"-jaiban a „kis Napóleon" undok parancsuralma ellen, hanem Goethe is „Prometheus"-ában a mindenkori Zeus ellen. Az utóbbi természetesen nem politikus vers, a szó múló, „világos" értelmében, hanem inkább kozmikus lázongás — de végeredményben megiscsak emberi szabadságkövetelés, dionizikus felordítás az elnyomás principiuma ellen.

Egyébként az egész antológia csupa felkiáltás, különösen a magyar rész. Már 1547-ben így kesereg Battyáni Orbán:

Reánk szállott ez világon a bujdosás, / Egyik helről másik helre nagy futosás, / Barátinktól éktelen hurrogatás.

A helyzet azóta nem változott — és nem változott lényegében a költők lelkiállapota sem. Nézzük végig a magyar költőket, Battyáni Orbántól Illyés Gyuláig és Radnóti Miklósig: egyik sem örül az bujdosásnak és egyik sem fogadja különösebb lelkesedéssel a különböző barátok éktelen hurrogatását. Nagyjából mind egyet akarnak: jobb és értelmesebb emberi életet. A magyar lírában kezdettől fogva több a közügy, mint a magánügy. Hazafias volt mindig ez a líra, de ennek a hazafiasságnak lényege a szabadság, a népjogok, a szociális igazság követelése volt. Nem akadt soha egyetlen magyar költő sem, akit a parancsuralom, a kizsákmányolás, a cenzúra, a tekintélykultusz, a totalitás-mítosz lelkesített volna. Az ilyesmi csak gyűlöletük és felháborodásuk céltáblája volt és még legpesszimistább korszakaikban is remélték, hogy, mint Bajza József írja:

Az ész mindenható tűze, / Támad föl ellene, / S a zsoldos szablyák ezrein / Győz a kor szelleme.
S hol legtöbb honfivér lepé / A harci síkokat: / A népszabadság ott tenyészt / Legszebb virágokat.

„Az ész mindenható tüzét", valljuk meg, a nyugtalan és fanatizmusra hajló költők sokkal kitartóbban és jobban élesztgették, mint a reális szemléletű államférfiak. Plátónak nem volt egészen igaza, amikor a költőket ki akarta zárni az állam vezetéséből. Az „érzelmesnek" és „zavarosnak" csúfolt költők az ész nevében tiltakoztak mindig a bölcs és józan „társadalomépítők" égbekiáltó esztelenségei ellen. A mindenkori költő feladatát talán József Attila fogalmazta meg a legszebben ezekben a csodálatos strófákban:

Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent . . .
A költő — ajkán csörömpöl a szó, / de ő (az adott világ / varázsainak mérnöke) / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.

Újra meg újra elolvasom e sorokat, míg odakint más sorokat üvöltenek a rikkancsok és a röpirat-osztogatók. Mikor „világosul meg gyönyörű képességünk, a rend", mikor tudjuk végre „megszerkeszteni a harmóniát", mi, akik nem vagyunk ugyan költők, csak „emberek az embertelenségben", de mégis éleszteni próbáljuk az „ész mindenható tüzét", míg a világot egyéb tüzek hevítik? Béke és szabadság: ezek lehetnének „az adott világ varázsai." Szorosan összefüggnek, egyik sem lehetséges a másik nélkül. Évezredek óta kiáltanak utánuk a költők. Évezredek óta borítják értük „a harci síkokat" az öntudatra ébredt elnyomottak. És az eredmény: számtalan tömegsír és számtalan antológia. Reménytelen tehát az ügy? Bizonyos, hogy még mindig nem sikerült „megszerkeszteni a harmóniát" s ma messzebb vagyunk tőle, mint valaha. De az is bizonyos, hogy „az ész mindenható tüze" még mindig ég, ha halványan és imbolygón is. És az is bizonyos, hogy sohasem fog teljesen kialudni. Különös, de mindig akadnak, akik őrzik és élesztik. Tudják, hogy sohasem láthatják meg az eredményt, de nem tehetnek egyebet, kitartanak. Miért? Talán rejtett biológiai törvények parancsára. Talán nem is tudnának élni, ha nem élnének veszedelmesen. Ezért folytatják konok és reménytelen működésüket és ismétlik ősrégi és mégis új szövegüket, „ha szétszakad ajkuk, akkor is . . ."

TASI JÓZSEF

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ozorai Imre vitairatának kiadásairól.

Ozorai személyével és a két kiadásában is csonkán, címlap nélkül fennmaradt művével a régi magyar irodalomtörténet kutatói emberöltők óta a megoldandó problémák egész sorát örökölték. Könyvének címét is bizonytalanul, a második ív elején olvasható tárgyjelölő alcímmel szokták idézni: *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque Ecclesia.* Az első kiadás évszámául a szakirodalom általánosan elfogadta a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának példányán, az utolsó lapon levő Frangepán-címer két oldalán olvasható 1535-ös évet. A nyomtatás helyére vonatkozólag pedig még Toldy Ferenc idejében Hieronymus Vietor krakkói nyomdájára gondoltak és ez a vélemény Szabó Károly nyomán általánossá lett.[1] A másodiknak tartott 1546-i kiadást a XIX. század elején Budai Ézsaiás az akkor még ép debreceni példány alapján írta le.[2] A latinul idézett mű szerzőjének nevét először a XVIII. században említették: a Rákóczi család sárospataki könyvtárának egy 1658—1660 táján készített katalógusa alapján Sinai Miklós debreceni professzor.[3] A szerzőnek a Baranya megyei Ozoráról való származására vonatkozólag a krakkói és wittenbergi egyetemek anyakönyveiből, az 1530-ban és 1531-ben található bejegyzésekből következtettek.[4] A tiszántúli, a Ladányi, Massai, és a Perényiekkel rokon Drágfy családok körében familiárisként való reformátori tevékenységéről Szikszai Fabricius Balázs, Gönczi György, Debreczeni Ember Pál feljegyzéseit Bod Péter összegezte a *Magyar Athenás*-ban.[5] A hagyományos ismeret-

[1] RMNy 15—RMK I 5. — E kiadásból eddig ismert négy csonka példány az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a nagyenyedi református kollégium (Aiud, Biblioteca documentara Bethlen) és a British Museum könyvtára gyűjteményében található. Eredete és bejegyzései miatt a londoni példány külön is figyelmet érdemel. Ez volt 1760-ban Sinai Miklós tulajdonában, majd 1839-ben Jankovich Miklóshoz került; tőle 1853-ban a Horovitz-cég közvetítésével Nagy István vette meg, akinek hagyatékából 1870-ben a List et Francke-cég közvetítésével jutott a British Museum birtokába.

[2] RMNy 64 — RMK I 18. — Két csonka példányát az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) őrzi. — Budai Ézsaiás: *Magyarország históriája II.* Debrecen 1808. 105.

[3] A debreceni kollégium példányából Péczely József idézte Sinai Miklós bejegyzését, amely azóta megsemmisült. *(Magyar tudós társaság évkönyvei V.* 10—11.) — Harsányi István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* Bp. 1917. 66.

[4] *Album studiosorum Universitatis Cracowiensis II.* Cracoviae 1892. 253. — Foerstemann, Carolus Eduardus: *Album academiae Vitebergensis ab a Ch. MDII. usque ad a. MDLX.* Lipsiae 1841. 141.

[5] Bod Péter: *Magyar Athenas.* (Szeben) 1766. 208. „[Ozorai Imre] az elsőbb rendbéliek közül volt, akik Melánkton Filiphez, Luterhez, Velkurióhoz mentek tanulni Magyarországról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt. — Magyarországban volt osztán tanító

anyag alapján RÉVÉSZ Imre elemezte korszerű igényességgel OZORAI művének reformátori tanítását, eszmei mondanivalóját, „antikrisztológiáját".[6] 1961-ben a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat negyedik köteteként megjelent „Ozorai Imre vitairatá"-nak hasonmása az 1535-ös évszámhoz kapcsolt, elsőnek tartott kiadás csonka példányai alapján VARJAS Béla gondozásában, NEMESKÜRTY István kísérőtanulmányával.[7] Az irodalomtörténeti kép továbbra is változatlan maradt. SÓLYOM Jenő, HORVÁTH János és némi kiegészítéssel NEMESKÜRTY is lényegében RÉVÉSZ eredményeire épített.[8] A hasonmás kiadás megjelenése után nyolc évvel VARJAS Béla a krakkói magyar könyvkiadásról írt tanulmányában OZORAI művének mindkét kiadását alapos tipográfiai vizsgálat alá vetette.[9] Ennek során kétségbe vonta, hogy az 1535-ös évvel jelölt kiadást a krakkói VIETOR-műhelyben nyomtatták volna. Megfigyelése szerint a mű betűtípusai, helyesírási sajátosságai inkább a Hieronymus VIETOR halála után megjelent, műhelyének betűkészletét csak részben felhasználó krakkói magyar nyomtatványokéhoz állanak közelebb. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztői 1971-ben, időrendben utolsóként a tudománytörténet állásának megfelelően regisztrálták az OZORAI-kiadások kérdését.[10] VARJAS kétségeit tükrözi az 1535-ös évszámmal leírt kiadásnál VIETOR neve után a kérdőjel; a nyomtatás idejére vonatkozólag pedig a fenntartást is magában foglaló magyarázat fűződik: „Az utolsó lapon a Frangepán-címer körül az *1535* évszám feltehetően a mű nyomtatásának évét jelenti". Az egyelőre megoldatlanul maradt problémákról VARJAS Béla találóan jegyezte meg, hogy ezekre a „krakkói nyomtatványok további vizsgálata vagy a szerencsés véletlen talán majd végleges választ ad".[11]

A „szerencsés véletlen" az OZORAI-kutatást a holtpontról 1975 szeptemberében lendítette tovább, amikor az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából a prágai Nemzeti Könyvtárban (Státní Knihovna ČSR) végzett és a régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó kutatómunka során előkerült OZORAI Imre 1535-inek tartott kiadásából egy teljes példány. A továbbiakban ezt és a nyomában kibontható könyvtörténeti eredményeket ismertetem.[12]

A kötet egykorú, vaknyomásos bőrkötésén tulajdonosra, a kötés idejére vonatkozó jelzés nem fedezhető fel. Az első kötéstábla belső oldalán XVIII. századi írással a jelzet látható: „XXXVI C 241" (mai jelzete ugyanez arab számmal: 36 C 241), amely az egykori prágai jezsuita, a későbbi egyetemi könyvtár állományára utal. Felette XIX. századi írással: „De Christo et ejus Ecclesia, et de Antichristo et ejus Ecclesia"; ez a beírás

---

Békésben, az holott a Ladányi, Massai nagy familiáknak tündököltette az Evangyéliom világát." — V.ö.: SZIKSZAI FABRICIUS Balázs: *Oratio funebris de vita et morte Johannis Viti Balsaratii.* Wittenberg 1576. (RMK III 658). GÖNCZI György ajánlása FÉLEGYHÁZI Tamás Újtestamentum-fordítása elején: RMNy 584. 2—3. levél. DEBRECZENI EMBER Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum. 1728. 68.

[6] RÉVÉSZ Imre: *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve.* Debrecen 1928. Theológiai tanulmányok. 3. szám.

[7] *Bibliotheca Hungarica Antiqua IV: Ozorai Imre vitairata.* Krakkó 1535. Kísérőtalmányt írta NEMESKÜRTY István. A fakszimile szövegét gondozta VARJAS Béla. Bp. 1961.

[8] SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország.* Bp. 1933. 140—145. — *Horváth* János: *A reformáció jegyében.* A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp. 1957. 31—34, 486.

[9] VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok.* In.: Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 104—109.

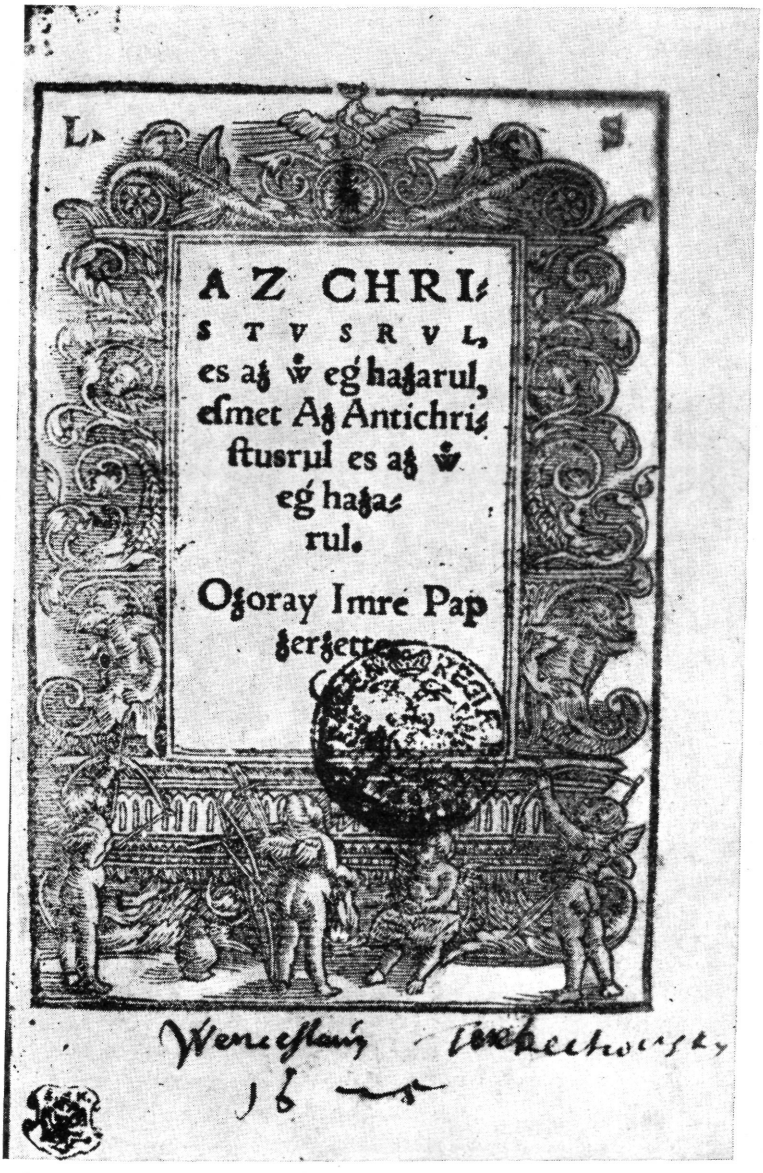
[10] RMNy 15.

[11] I. h. 109. lap.

[12] E helyen is megköszönöm Dr. Dagmar KUKUČOVA asszony, a prágai Státní Knihovna ČSR osztályvezetője és Dr. BREDÁR Gyula, a prágai Károly Egyetem Magyar Intézete tanárának szíves segítségét.

ugyanannak kezétől származik, aki a prágai Nemzeti Könyvtár betűrendes katalógusát szerkesztve Ozorai Imre neve alatt a címleírást is készítette és aki a magyar művek azonosítására a könyveket és a katalógus-lapokat német nyelven irodalomtörténeti megjegyzésekkel látta el.

A mű címlapját díszes, piros nyomású reneszánsz keret övezi (1. ábra, tükörmérete 123—84 mm), amelynek felső bal és jobb sarkán az L. S. metszett monogram látható.

1. ábra

A címlap szedett szövege a következő: „Az Christvsrvl, es az ű eg' hazarul, esmet az Antichristusrul es az ű eg' hazarul. Ozoray Imre pap zerzette." A keret alatt posszesszorbejegyzés látható: „Wenceslaus Wekechousky 1625" (a vezetéknév első betűi esetleg így is olvashatók: „Tueke . . ."). A címlapot a prágai Egyetemi Könyvtárnak két különböző bélyegzőjével is ellátták.

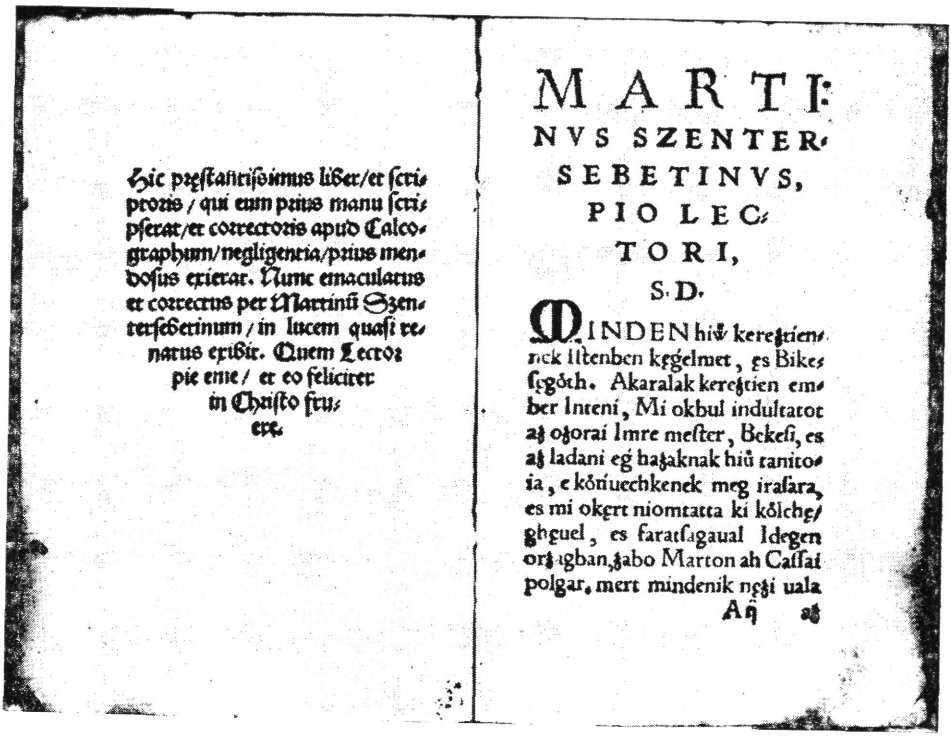
A címlap hátlapján a következő, fraktur típussal szedett szöveg olvasható: „Hic prestantissimus liber, et scriptoris, qui eum prius manu scripserat, et correctoris apud Calcographum, negligentia, prius mendosus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum, in lucem quasi renatus exibit. Quem Lector pie eme, et eo feliciter in Christo fruere" (2. ábra). Már ebből a megjegyzésből is kitűnik, hogy ez a kiadás egy hibákkal megjelent korábbin alapul, amelyet SZENTERZSÉBETI Márton kijavított, újra kiadott és most a „kegyes olvasó" hasznára megvásárlásra ajánl. Ezt követően, az A_2a-A_7b — vagyis összesen tizenkét lapon ugyanennek a SZENTERZSÉBETI Mártonnak az olvasóhoz intézett, latin felirattal kezdődő magyar nyelvű ajánlása olvasható. Ennek idáig csupán az A_4a-A_5b-ig terjedő négy lapját ismertük. (Az eddig ismeretlen lapok kisebbített mását lásd a 2—7. ábrán.) Az ajánlás szövege mai helyesírással, de az eredeti hangalak megtartásával átírva a következő:

[A_2a:] Martinus Szentersebetinus, pio lectori, s. d.

Minden hív keresztyénnek Istenben kegyelmet, és bikességöt. Akarálak keresztyén ember inteni, mi okbul indultatott az Ozorai Imre mester, békési és az ladáni egyházaknak hív tanítója, e könyvecskének megírása, és mi okért nyomtatta ki költségével, és fáradságával idegen országban, Szabó Márton ah kassai polgár, mert mindenik nézi vala [A_2b:] az Istennek lelke által, az írásban mit kévánna az Uristen az emberektől. Látják vala azt is kenigh, mennyére el távozott volna ez világ az Istentől, el hagyván az ő igéjét és követvén, külömb külömb emberi szerzéseket. Akarák eh könyvecskében rövidedön neköd megmutatni az Istennek akaratját írásból, és melyik legyön az Istennek népe, ki között az Isten lakozik, kiknek az ű fiáért örök életöt igirt.

Mert atyámfia keresztyén, miképpen hogy az Atya Uristen mindön időnek előtte, mikoron még e földnek fundamentoma sem volna, szeretté az anyaszentegyházat, és az ű fiába választa, hogy ez ű temploma legyen, kiben az egy Istenség három személyben itt és mind-[A^3a:] örökké dicsírtessék. Azonképpen azt kivánja az Úr Isten mindön embertűl, hogy az egyházban lakjék, itt az ű igéjét megtanulja, azáltal ütet megesmérje, miképpen ű nagysokszor magát megjelentette, őtet félje-szeresse, segétségre hívja, dicsírje, magasztalja és ű neki hálákat adjon. Annak utána az ű egyházát, ki mind az ű hivatalába építse. A fejedelmek oltalmazzák, éltessék, táplálják, miképpen Ésiaás által parancsolja az Úr Isten. A tanítók tanítsák, Istenhöz igazgassák, bűnt benne fedjenek, szomorultakat vigasztaljának. És ki mind az ű hivatalában ez Isten hajlakának jelön legyön, mert ha a Salamon templomának építői kedvesök voltanak az Istennek, ki csak idő-[A_3b:] ig való vala, sokkal kedvesbek ez eleven templomnak ékesítői, mert a mint Szent János írja, ez menyorszagbúl szállott alá, ennek fudamentoma, és feje a Krisztus, kin a próféták, és az apostolok ez világnak kezdetitűl fogva raktanak, annek fiai nem testtűl és vértűl, hanem Istennek halhatatlan igéjétűl születtetenek. E templomért teremtött az Uristen mindön teremtött állatokat, ezért jelönt meg ez világnak, csuda tételeiben és szent igéjében, ezért támasztott prófétákat, ezért hagyja el Ábrahám az ű földjét, ezt fogadta Jákob hogy meg építi, ezért adaték József Egyiptomba, hogy ott is Istennek igéje által szent egyházat építsön, azért támaszta fel az Úr [A_4a:] Isten Mózest, hogy ezt a rabságbúl ki hozza, ezért világosítá meg az Uristen mind a prófétákat az ű szent lelkével, hogy ez anyaszentegyházat az ű dicsőségére épihék. Végre az idő beteljesödvén ezért bocsáta az Atya Uristen az ű egyetlen egy fiát e világra, hogy ennek az ű akaratját hirdesse, ezért áldoztatta légyön, és ez áldozatnak érdömével, mind örökké engesztelje az ű haragját ez anyaszentegyháznak tagjainak, közbe járójok és szószolójok, örök életnek meg adójok legyen. Valakik kenig ez egyháznak tagjai nem volnának, ebbe az Istennek akaratját nem tanulnájak, azokat mind el kárhoztassa.

De sokan vannak atyámfia keresztyén kik sem az Istent sem az [A_4b:] ű akaratját, sem az ű egyházát nem esmérik. A törökök azt üvöltik hogy egy az Isten, ki földet menynyet teremtette, de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek ki az ű fia által megjelönt ez világnak, és e képpen tévölögnek az Istennek esméretiben. Továbbá azt kiáltják,

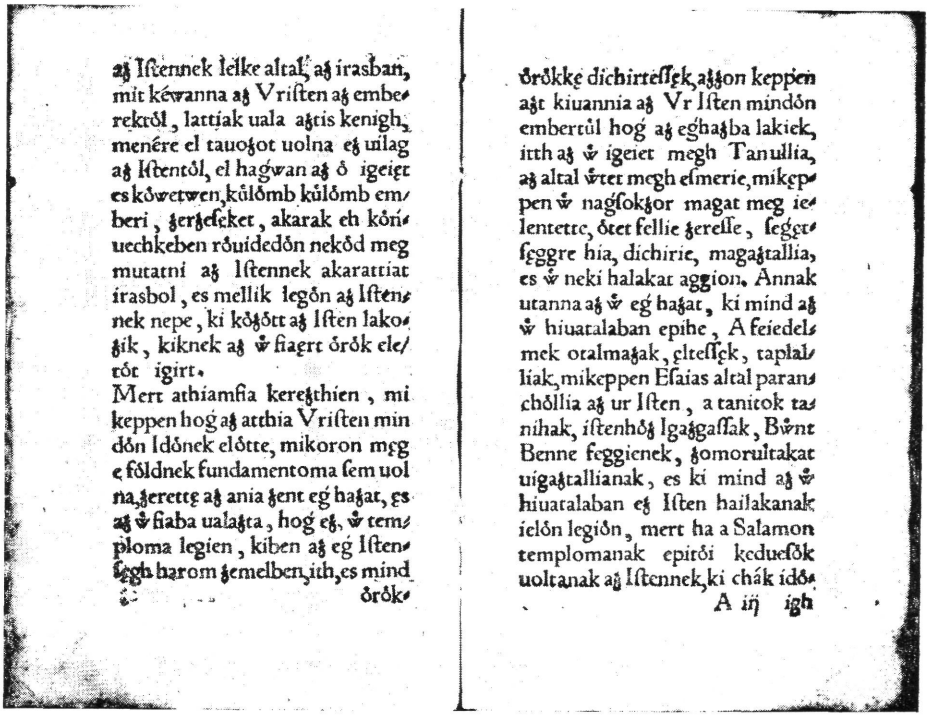
Hic præſtantiſſimus liber/et ſcri-
ptoris / qui eum prius manu ſcri-
pſerat/et correctoris apud Calco-
graphum/negligentia/prius men-
doſus extitit. Nunc emaculatus
et correctus per Martinũ Szen-
terſebetinum / in lucem quaſi re-
natus exibit. Quem Lector
pie eme / et eo feliciter
in Chriſto fru-
ere.

MARTI-
NVS SZENTER-
SEBETINVS,
PIO LEC-
TORI,
S. D.

QVINDEN hiv̊ keresztien-
nek Istenben kegelmet, es Bike-
ssegóth. Akaralak keresztien em-
ber Inteni, Mi okbul indultatot
az ozorai Imre mester, Bekesi, es
az ladani eg hazaknak hiv̊ tanito-
ia, e kõnyuechkenek meg irasara,
es mi okert niomtatta ki kölchę-
ghęuel, es faratsagaual Idegen
orszagban, zabo Marton ah Cassai
polgar, mert mindenik negi uala

Añ az

2. ábra

az Istennek lelke altal, az irasban,
mit kévanna az Vristen az embe-
rekrõl, lattjak uala azтis kenigh,
menére el tauozot uolna es vilag
az Istentõl, el hagwan az ô igeiet
es kõwetwen, külömb külömb em-
beri, zerzesseket, akarak eh kõn-
uechkeben rõuidedõn nekõd meg
mutatni az Istennek akarattiat
irasbol, es mellik legõn az Isten-
nek nepe, ki kõzõtt az Isten lako-
zik, kiknek az v̊ fiaert õrõk ele-
tõt igirt.
Mert athiamsia kereszthien, mi
keppen hog az atthia Vristen min
dõn Idõnek elõtte, mikoron męg
e fõldnek fundamentoma sem uol
na, zerette az ania zent eg hazat, es
az v̊ fiaba ualazta, hog es, v̊ tem-
ploma legien, kiben az eg Isten-
ségh harom zemelben, ith, es mind

õrõkkę

õrõkkę dichirtessęk, azzon keppen
azt kiuannia az Vr Isten mindõn
embertûl hog az eghazba lakiek,
itth az v̊ igeiet megh Tanullia,
az altal v̊tet megh esmerie, mikep-
pen v̊ nagsokzor magat meg ie-
lentette, õtet fellie zeresse, segez-
ssęggre hia, dichirie, magaztallia,
es v̊ neki halakat aggion. Annak
utanna az v̊ eg hazat, ki mind az
v̊ hiuatalaban epihe, A feiedel-
mek oralmazak, eltessęk, taplal-
liak, mikeppen Esaias altal paran-
chõllia az ur Isten, a tanitok ta-
nihak, istenhõz Igazgassak, Bv̊nt
Benne feggienek, zomorultakat
uigaztallianak, es ki mind az v̊
hiuatalaban es Isten hailakanak
ielõn legiõn, mert ha a Salamon
templomanak epitõi kedues õk
uoltanak az Istennek, ki chák idõ-

A iij igh

3. ábra

igh ualo uala, Sokkal keduesbek eȝ eleuen Templomnak ȝkeſtői, mert a mint ȝent Ianus iria, eȝ meȝ niorȝagbul ȝalott ala, ennek fun/ damentoma, ȝs ſcie a Chriſtus, kin a Prophetak, es aȝ Apoſtolok eȝ uilagnak keȝdetitűl fogua Ractanak, ennek fiai nem teſtűl es uertul, hanem Iſtennek halhatattlan igeigtűl ȝületetenek, E templomȝert teremtőth aȝ Vr Iſten mindőn Teremtőth allatokat, eȝȝert ielőnt meg eȝ uilagnak, chuda Tȝteliben es ȝent igeigben, eȝȝert tamaȝtot prophetakat, eȝȝert hagia el Abraham aȝ ű főldȝt, eȝt fogada Iacob hog meg gpiti, eȝert adatȝk Ioſeph Egyptomba, hog otthis Iſtennek igeie altal ȝent eg haȝat gpichőn, aȝȝert Tamaȝta fel aȝ Vr

iſten

4. ábra

aȝ Euangeliomot halgattiak, es aȝ Chriſtus ȝerȝeſe ȝőrȝnt elnek a ȝenſegőkkel, eȝőket mindőn rend beli nȝp gűlőli es kergeti, mikeppen eȝ uilagnak keȝdetitűl fogua ualo Iraſis ielőnti, de eȝők kőȝőtis ſok giarlok uannak, nemel kőȝűlők aȝt gondollia, hog aȝ Vr Iſten rola gondot nem uiſel, mert lattia hog a kegiőttlenők uralkodnak, aȝ hiuek kenig ſok riaualiat ȝenuednek, de te hiu ember wed elődben aȝ Iſtennek ſok io tȝtelit aȝ ania ȝent eg haȝȝal, hog nem eȝak teremtette aȝ ű ȝőmelȝre, hanem ſokȝor cȝuda keppen meg otalmaȝta, moſtannis oltalmaȝȝa, es megh marad mind é uilagnak uegeȝtȝigh Math. xvi. mas fele hiuek uannak kik aȝt gondolliak, tudom hog io aȝ Vr Iſten, es iduő

ȝiti de

5. ábra

ȝitide ah iokat, en kenigh Bűnős uagiok, ſertelmes uagiok, nem ȝerȝet aȝ iſten engemet, atiam fiat kereȝthien, e kȝſertet eleibe ueſd a hitnek paiſat, es uagd el tűled e ſeguerrel, mindőnt akar aȝ iſten ingen iduőȝiteni, mert a Bűnőſők et hia ȝent Mathenal hoȝȝa.

Math. xi. Harmadik aȝt gondollia Noha Ingen iduőȝiti a Bűnőſők et, de cȝak aȝokat a kiket ualaȝtoth, ith Iol megh tanuld hog mindeneket hi aȝ Vr Iſten, nins eȝen ű nala ȝőmel ualogatas, cȝak eſmerd megh magadat, es hig aȝ ű Igiretinek.

Illien naualiak es uakſagok uannak eȝ uilagon attiamfia kereȝtien, Eȝőket latuan aȝ Imre meȝter akara neked e kőnuecȝkeben ȝolgalni, kiből aȝ Iſtent, es aȝ ű akaratatiat

tiat tanuliad, es tuggia aȝ Iſten nek pe kőȝőth es aȝ ördőge kőȝőth ualogataſt tenned, mert chák aȝ aȝ igaȝ ania ȝent eghaȝban uagion aȝ iduőſsegh, mert eȝ ah Chriſtus Ieſusnak iegőſe eȝȝőn kiuűl ſemmi nȝpet aȝ Iſten nem eſmer őwenek. ȝereſsed aȝȝert atiamfia hiű ember eh kőnuechket, aȝ emberis ah ky cinalta, mert Chriſtus ȝerelmes Barattia uolt, ki mind tanitaſaual, iraſaual, mind iambor eletiuel gpitę aȝ ania ȝent eghaȝat mig gle. De ſokkal inkab magadert, ȝs ah benne ualo draga kencȝȝrt, mert ha eȝt hiűőn oluaſsanod, nem ſokaig megh eſmered magadat, Bodog embernek lenned, ha hiendeȝ eȝ Iraſnak, ah ki kőlchégeuel kenig meg uagion niomtatua, eȝȝert imag hog ah

fől

6. ábra

hogy az az Istennek akaratja, hogy Mahumetöt hallgassuk, es ezönképpen tévölögnek akaratjában, mert az Atya Uristen menyországbul ah Krisztust parancsolá hogy hallgassuk. Mat. iij. Annak utána azt üvöltik, hogy ők az Istennek népe, mert ű nekik ád gyözedelmet az Uristen, de nem a győzedelem jele az Istennek népének, hanem az Istennek igaz esméreti, es az háborúságnak az [A_5a:] igasságért békességgel való szenvedése. Nem Istennek népe azért ez, mert valaki ah fiut nem tiszteli az Atyát sem tiszteli, Joan. v. Ezök kénig az Istennek fiának nilván való ellenségi mikoron tagadják igaz Istennek lenni. És az ű Evangéliomát nem veszik, sem ah szentségekkel nem élnek. Ezzönképpen a zsidók, es minden rendbeli népek valaki ah Krisztust megvetették, nem Istennek népe.

Más rendbeli emberek is vannak, kiket pápás keresztyéneknek hivonk, kik jól lehet vallják az egy Istent három személben, de akaratyától igen eltávoztanak, némelyek mint az egyigyű parasztok, tudatlanságból, némelyek kenig, mint a papok és barátok, ördögnek engedelméből, mert inkább a- [A_5b:] karnak ah hazugságnak engedni, hogy nem az igazságnak. Nyilvánvaló Krisztusnak parancsolatját megvonták az Úr vacsorájában, mikort külömben, meg kenig pénzért élnek vele, honnem mint ah Krisztus szerzette. A megigazulásban nem elégödnek ah Krisztus halálával, hanem az ű büdös [!] cseleködetök által akarnak idvüzölni. Nem elégösznek egy idvözítő, közbejáró Krisztussal, hanem holt embörököt hínak segétségül Istennek parancsolatja ellen. De itt nincs annak helye, hogy az ű tévelgésöket megírhatnojok, de ezt rövidedön tudjad, hogy ezök sem Istennek népe, mert nem hallgatják az igaz pásztornak szavát. Joan. x.

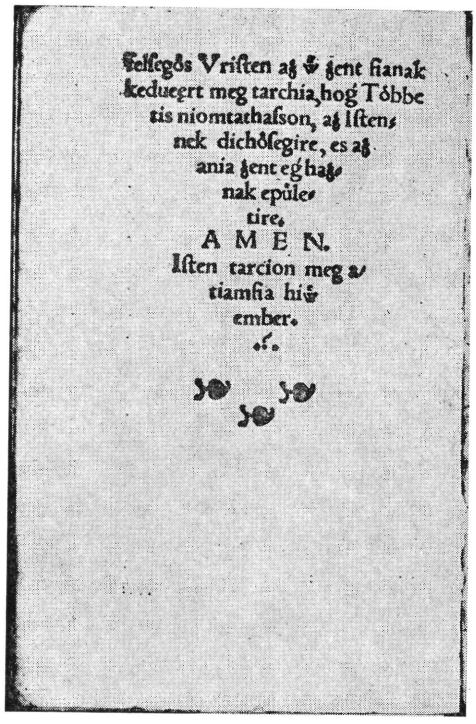
Harmad rendbeli népek azok, kik [A_6a] az evangéliomot hallgatják, és a Krisztus szerzése szörént élnek a szentségökkel, ezöket mindön rendbeli nép gyűlöli és kergeti, miképpen ez világnak kezdetitűl fogva való írás is jelönti. De ezök között is sok gyarlók vannak. Némely közülök azt gondolja, hogy az Úristen róla gondot nem visel, mert látja, hogy a kegyötlenök uralkodnak, az hívek kenig sok nyavalyát szenvednek. De te hív ember vedd elődben az Istennek sok jó tételit az anyaszentegyházzal, hogy nem csak teremtette az ű szömélére, hanem sokszor csuda képpen meg oltalmazta, mostan is oltalmazza, és megmarad mind e világnak végeztéig. Math. xvi. Másféle hívek vannak, kik azt gondolják, tudom, hogy jó az Úristen, és idvö- [A_6b] zíti de ah jókat, én kenig bűnös vagyok, fertelmes vagyok, nem szeret az Isten engemet. Atyámfia keresztyén, a késértet eleibe vesdd a hitnek pajzsát, és vágd el tűled e fegyverrel. Mindönt akar az Isten ingyen idvözíteni, mert a bűnösöket hija szent Máténál hozzá. Math xi. Harmadik azt gondolja, noha ingyen idvözíti a bűnösöket, de csak azokat akiket választott. Itt jól megtanuld, hogy mindeneket hí az Úristen, nincsen ű nála szömély válogatás, csak esmérd meg magadat, és higy az ű igíretinek.

Ilyen nyavalyák és vakságok vannak ez világon atyámfia keresztyén. Ezöket látván az Imre mester neked e könyvecskében szolgálni, kiből az Istent, és az ű akarat- [A_7a] ját tanuljad, és tudja az Isten népe között és az ördöge között válogatást tenned, mert csak az az igaz anyaszentegyházban vagyon az ödvösség, mert ez ah Krisztus Jézusnak jegyöse, ezön kívül semmi népet az Isten nem esmér övének. Szeressed azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is, ah ki csinálja, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életével épité az anyaszentegyházat, míg éle. De sokkal inkább magadért, és ah benne való drága kéncsért, mert ha ezt hívön olvasandod, nem sokáig megesméred magadat, bódog embernek lenned, ha hiendesz ez írásnak. Ah ki kölcségével kenig meg vagyon nyomtatva, ezért imádj hogy ah [A_7b] fölségös Uristen az ű szent fiának kedveért megtarcsa, hogy többet is nyomtathasson, az Istennek dicsőségire, és az anyaszentegyháznak épületire. Ámen. Isten tarcson meg atyámfia hív ember.

Az ajánlás után az első ív utolsó levele üres.

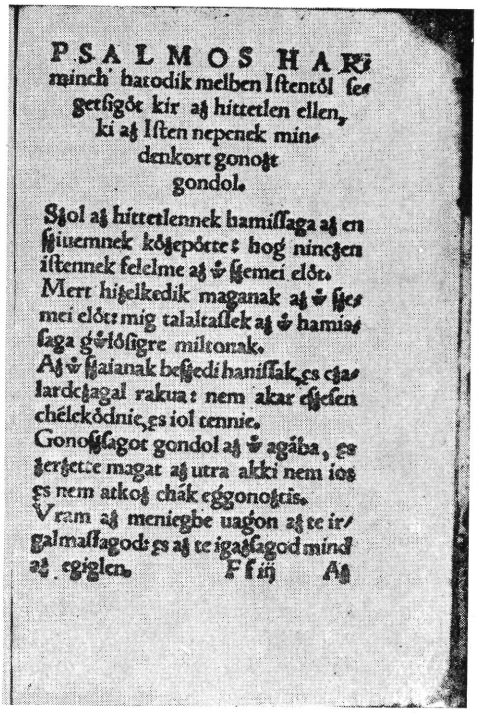
Ezután következik a mű főrésze az ismert „De Christo, et eivs ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia" felirattal, amely idáig Ozorai műve címéül szolgált. Ez a rész az Ff_2b lapon végződik ugyanazzal a mondattal, mint a másik kiadás, de az „Amen" után hiányzik a latin datálás: „Sabbato post Festum Circumcisionis 1546". Ezt a mondatot és a latin megjegyzést az 1546-i kiadás egykori nagyenyedi példányából írta be Sinai Miklós a Londonban levő példányába.[13] A datálás nyilván a szerzőtől származott, aki azt az első kiadásba szánta. Szenterzsébeti Márton az általa gondozott új kiadásban értelmetlennek látta és ezért kihagyta.

[13] Sinai szövegét lásd e dolgozat végén, a Pótlások között.

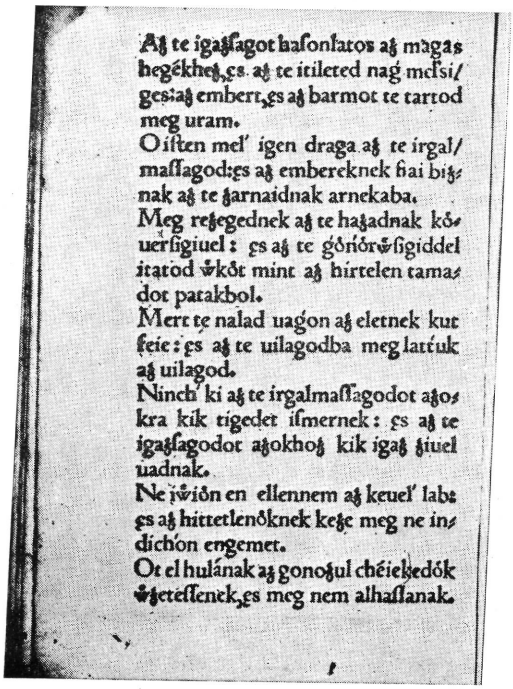
Felſegös Vriſten aʒ ŵ ʒent fianak
kedueʒrt meg tarchia, hog Tobbe
tis niomtathaſson, aʒ Iſtens
nek dichöſegire, es aʒ
ania ʒent eg haʒ
nak epüle
tire.
AMEN.
Iſten tarcion meg a
tiamſia hiŵ
ember.

7. ábra

PSALMOS HA
minch' harodik melben Iſtentöl ſeg
getſigöt kir aʒ hittetlen ellen,
ki aʒ Iſten nepenek min
denkort gonoʒt
gondol.

Sʒol aʒ hittetlennek hamiſſaga aʒ en
ſʒiuemnek köʒepötte: hog nincʒen
iſtennek felelme aʒ ŵ ſʒemei elöt.
Mert hiʒelkedik maganak aʒ ŵ ſʒe
mei elöt: mig talaltaſſek aʒ ŵ hamis
ſaga gyülöſigre miltonak.
Aʒ ŵ ſʒainak beſʒedi haniſſak, es cſa
lardcʒagal rakua: nem akar ebſʒen
chéleködnie, es iol tennie.
Gonoſʒagot gondol aʒ ŵ agâba, es
ʒerʒette magat aʒ utra akki nem ios
es nem atkoʒ chák eggonoʒtis.
Vram aʒ meniegbe uagon aʒ te ir
galmaſſagod: es aʒ te igaʒſagod mind
aʒ egiglen. Ff iij Aʒ

Aʒ te igaʒſagot haſonlatos aʒ maga
hegékheʒ, es aʒ te itileted nag melsi
ges: iaʒ embert, es aʒ barmot te tartod
meg uram.
O iſten mel' igen draga aʒ te irgal
maſſagod: es aʒ embereknek fiai biʒ
nak aʒ te ʒarnaidnak arnekaba.
Meg reʒegednek aʒ te haʒadnak kö
uerſigiuel: es aʒ te göröröŵſigiddel
itatod ŵköt mint aʒ hirtelen tama
dot patakbol.
Mert te nalad uagon aʒ eletnek kut
feie: es aʒ te uilagodba meg latſuk
aʒ uilagod.
Ninch' ki aʒ te irgalmaſſagodot aʒo
kra kik tigedet iſmernek: es aʒ te
igaʒſagodot aʒokhoʒ kik igaʒ ʒiuel
uadnak.
Ne jŵiön en ellennem aʒ keuel' labe
es aʒ hittetlenöknek keʒe meg ne in
dichön engemet.
Ot el hulának aʒ gonoʒul chéielʒedök
ŵʒeteſſenek, es meg nem alhaſſanak.

9. ábra

10. ábra

A prágai példány végén az Ff_3 levél mindkét lapján egy zsoltár van, amely valamennyi eddig ismert példányból hiányzik és amire a nyomtatvány terjedelmének leírásakor következtetni sem lehetett. (8—9. ábra) Címe: *Psalmos harminch hatodik melben Istentől segetségöt kír az hittetlen ellen, ki az Isten népének mindenkort gonozt gondol.* E zsoltárnak felirata, szövege, és lényegtelen eltéréseket nem számítva a helyesírása is egyezik SZÉKELY Istvánnak Krakkóban 1548-ban „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar" által nyomtatott *Zsoltárkönyv*-ének fordításával.[14] Az ezt követő Ff_4 levél rektója üres, a teljesen tiszta, sérüléstől vagy vakarástól mentes verzón látható a hasonmás kiadásban is reprodukált Frangepán-címer, amely mellől azonban az 1535-ös évszám hiányzik. (10. ábra) Máskülönben a prágai példány tipográfiáját, szedését tekintve minden vonatkozásban azonos az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára példányaival, amelyek az idézett hasonmás kiadásnak is alapjául szolgáltak. A prágai példány esetében tehát az eredetit utánzó, a régi könyveknél olykor tapasztalható újraszedésnek (és ezzel egy újabb kiadásnak) lehetősége teljesen kizárt.

Az eddigiekből egészen világos, hogy az irodalomtörténet e példány ismeretében az OZORAI-kérdésben néhány ponton végérvényes bizonyosságra jutott. Így a szerző személye megnyugtató bizonyítékot nyert, hiszen a címlap tanúskodik róla, hogy azt „Ozoray Imre pap szerzette", akit az ajánlás — nyilván a külföldi egyetemeken, Krakkóban vagy Wittenbergben szerzett iskolai végzettsége miatt „Imre mester"-nek, magisternek, továbbá a „békési és az Ladányi egyházaknak hű tanítójá"-nak nevez. Az utóbbi megjegyzés igazolja GÖNCZI Györgynek a FÉLEGYHÁZI Tamástól fordított és 1586-ban Debrecenben kiadott *Új Testamentom*ának előszavában írt megjegyzését: „[Isten] akkorabeli üdőben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben . . . Ozorai Imréhet Békésen az Ladani és Massai urak idejében . . .".[15]

Merőben újak azonban a latin bevezetőnek és az ajánlásnak azok a megjegyzései, amelyek Martinus Szentersebetinus, azaz SZENTERZSÉBETI Mártonnak, az ajánlás szerzőjének egy korábbi kiadás korrigálását, javítását végző tevékenységéről és e kiadás sajtó alá készítéséről szólnak. SZENTERZSÉBETI Márton személyéről keveset tudunk. Neve az 1539—1540. években a bécsi egyetem magyar diákjai között „Martinus Valentekoych de Genth Erstbeth [!]" és „Martinus Valentkoitsch de Sancta Elisabeth" formában olvasható. Feltehetően azonos azzal a „Martinus a S. Elisabeth"-el, aki tizennégy évvel OZORAI Imre után 1545. október 14-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Róla Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES ezt írja: „[1545] 14. Oct. Martinus a S. Elisabeth, Vng. Ordinatus an. 1546 feria quarta post Dom. Quasimodogeniti in Pastorem Clausenburgum, qua occasione nomen suum Martinus Valintz von S. Elisabeth, scripsit, ac se Magistrum factum testatus est." Vagyis a beiratkozást követő évben, 1546 húsvét utáni első vasárnapját követő szerdán kolozsvári lelkipásztorrá avatták és ez alkalommal a nevét SZENTERZSÉBETI VALINTZ Mártonnak írta és magát magiszternek tanúsította. DÁVID Ferencnek 1557-ben lezajlott evangélikus úrvacsora-vitájában pedig már tordai lelkipásztorként mint tanú szerepelt.[16] Ő az egyetlen ilyen névvel szóbahozható személy,

[14] RMNy 74. 33. fol.

[15] RMNy 584. — Révész i. m. 3. lap.

[16] SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve.* Bp. 1902. 194.; *Die Matrikel der Universitat Wien, III. Band,* 1. Lieferung. Wien—Köln— Graz 1971. 64. — BARTHOLOMAIDES, Joannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in alma condam Vniversitate Vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Pesthini 1817. 20. Vö. PRÓNAY Dezső—STROMP László: *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Wittenbergben lelkésszé avatott magyarok jegyzéke.* Bp. 1905. 7. — DÁVID Ferenc: *Apologia adversus calumnias . . . Stancari.* Kolozsvár 1558. B_3a.; vö. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp. 1921. 308. (A SZENTERZSÉBETI Márton személyére vonat-

aki iskolai végzettségével és hivatalával az OZORAI-mű kiadásával kapcsolatba hozható. Magiszter volta a „tudós" korrektori munkára, prédikátori hivatala pedig az előtte járó OZORAI Imre reformátori célzatú vallási iratának újból megjelentetésére alkalmassá tette. Az ajánlás latin megszólítása is a híveihez intézett lelkipásztori körlevélre emlékeztet. Mindaz, amit a rövid latin bevezetőből és a magyar ajánlásból SZENTERZSÉBETI Márton szerepéről megtudhatunk, valóban új. Volt tehát a műnek egy korábbi kiadása, amely részben a szerző kéziratbeli hiányosságai, részben pedig a nyomdai korrektor hanyagsága miatt hibákkal terhelten került ki a sajtó alól. Ezeket SZENTERZSÉBETI az új kiadás számára kijavította. OZORAI Imre ezt azért nem tehette, mert már nem volt az élők sorában. SZENTERZSÉBETI erre így utal: „Szeresd azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is ah ki csinálta, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életivel építé az anyaszentegyházat míg éle". Végül azt is megtudjuk, hogy a kiadás költségeit egy kassai polgár, SZABÓ Márton vállalta, akinek viszont SZENTERZSÉBETI azt kívánja, hogy „többet is nyomtathasson az Istennek dicsőségire és az anyaszentegyháznak épületire."

OZORAI Imre reformátori irata tehát először 1546-ban jelent meg. A szakirodalomban eddig 1535-ös évszámmal nyilvántartott kiadás pedig a második. E tény szükségessé teszi az 1535-ös évszámra épített irodalomtörténeti következtetéseknek és a hazai reformáció kialakulására vonatkozó feltételezéseknek revideálását, modósítását is.[17] E helyen azonban még három további kiadástörténeti kérdésre kell választ keresnünk: 1. Hogyan viszonylik egymáshoz a két kiadás szövege? Valóban kimutatható-e a korrigálás, emendálás a SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadásban? 2. Honnan származhat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányában az 1535-ös évszám? 3. Ki és mikor nyomtatta a SZENTERZSÉBETI által gondozott második kiadást?

Az első kérdést a szakirodalomban általában tartalmi szempontokat figyelve azzal intézték el, hogy a szövegek csupán helyesírási eltéréseket mutatnak és az 1546-i kiadás „szövege és beosztása megegyezik az 1535-i kiadással".[18] RÉVÉSZ Imre is csak nagyon röviden, egy lapalji jegyzetében érintette a sajtóhibák kérdését: „Az első kiadás némely sajtóhibái a másikban ki vannak javítva (igaz, hogy máshol meg a második kiadásban vannak hibásan szedve az elsőben jól szedett szavak); a roppantúl ingatag orthographia is több helyt eltér a két kiadásban . . .".[19] A két kiadás helyes időrendjének ismeretében is igazat adhatunk e megállapításnak: mindkettőben feltűnően sok a sajtóhiba. Ennek oka nyilván az, hogy a szöveget magyarul nem tudó nyomdász szedte. De az is kiderül, hogy az 1546-i úgyszólván valamennyi sajtóhibája a másodikban eltűnik és a helyesírásban, hangjelölésben és az összetett mondatok tagolásában pedig eléggé következetes módosítások figyelhetők meg. Néha előfordul az első kiadás egy-egy érthetetlenebb, bonyolultabb mondatának a szórend megváltoztatásával, vagy kihagyással történő átalakítása. Ez azonban ritka eset. Leggyakoribb a rövidítésjelek, abbreviaturák feloldása, egyes hangjelölések következetes helyesírási jellegű módosítása (pl. a hosszú ee helyett „farkas" ę, vagy az y helyett i). A SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadás megfigyelésünk szerint — a becsúszott újabb sajtóhibák ellenére is — lényegében a mű 1546-i kiadásának emendált, javított változata.

---

kozó adatok összegyűjtésében nyújtott segítséget RITOÓK Zsigmondnénak és SÓLYOM Jenőnek köszönöm.)

[17] Vö. ESZE Tamás: *Sztárai Gyulán.* Debrecen 1973. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 83. 126—141. lap. — KATONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből.* Bp. 1974. Humanizmus és reformáció 4. 207. és 214. lap.

[18] Vö. RMNy 64.

[19] I. m. 7. lap, 51. jegyzet.

Ennél bonyolultabb a tarthatatlannak látszó 1535-ös évszám kérdése. Ez az eddig ismert négy csonka példány közül egyedül az akadémiaiban, az utolsó lapon, felezve, a Frangepán-címer két oldalán látható. Tüzetesebb megfigyelés eredményeként megállapíthattuk azonban, hogy e példány utolsó, Ff jelű ívén levő szövegeknek és a Frangepán-címernek koromfekete, egyöntetű festékezése elüt a számjegyek sötétszürke színétől. Ez szabad szemmel is, de nagyítóval még inkább megfigyelhető. Tehát az 1535-ös évszám nem tartozik a címerhez, nem jelezheti annak készítési idejét sem. De aligha jelenti a nyomtatás évét. Ez az évszám később került a példány utolsó lapjára.

Az akadémiai példány származására vonatkozó levelezésből kiderül, hogy azt KEMÉNY József, a reformkorban élt erdélyi történetkutató, a Magyar Tudós Társaság levelező tagja szerezte meg az Akadémia számára — állítása szerint — magántulajdonból, cserébe könyvekért.[20] E tárgyban 1838/39-ben TOLDY Ferencnek, az Akadémia akkori titkárának írt három levelében foglalkozik az OZORAI-mű e példányával. Ezeknek néhány részlete szempontunkból igen tanulságos. Az 1838. december 30-án Gerenden kelt levelében ezt írja:

Tisztelt Titoknok Úr!

Midőn ez hanyatló esztendő'utolsó napjain egy fél-tudos (valójában „domi-doctus") nemes ember (ki nevét bizonyos okokra nézt ki jelentettni nem akarja) nállam a' magyar tudos társaság' régi magyar nyelvemlékeit meg látná, és azokat olvasás végett töllem elkérné, jelenté nékem, hogy nálla a' leg első nyomtatott magyar könyv, (a' mint erősiti vala) meg lenne, és ha a' magyar tudos társaság azt tölle meg akarná venni általis engedné. Eleintén azt gondolám, hogy ezen Ur Szent István' jogjárol [!] irtt, és Norinbergában 1484 kinyomtatott verseket érti az ajánlatt könyv alatt, — biztatám azert: irjon Uraságodnak, és jelentené meg minő ritkasága lenne, — de azzal mentegetvén magát, hogy Uraságodat nem esmérné, 's hogy nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említessék; — arra birám tehát ötet: hozná el hozzám az említett könyvet, magamra válalván annak bejelentését; — elis jöve más nap hozzám azon Ur, 's el hozá a' könyvet, melly 30 nyomtatott ivből áll, de elsö lapja nincsen meg többé; — én a' meglévő második, 's utolso lapot szalma papirosra le másoltam, és azt ide mellékelve küldöm, ebből ki tetszik, hogy e' könyv 1535 nyomtatott légyen. Sándor István „Magyar Könyves ház" első lapján ezen könyvröl nem emlékezik, sött 1535[röl] még egy nyomtatott magyar könyvet sem hoz elé. Jankovics barátunk e' könyv becsét, 's ritkaságát leg jobban birálhatja meg.

Ezt kötelességemnek tartottam Uraságodnak, mint a' m. t. társaság' Titoknokjának ezennel barátságosan bejelenteni, hozzá tévén még aztis, hogy ha a' m. t. társaság ezen könyvnek elöleges meg szemlélését ohajtaná, én könnyen meg tehetném, hogy e' könyv kezességemre (mert tulajdonossa szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek tartja) postaszekér' utján a' társaságnak fel küldessék. — Kérdém e' könyv' tulajdonossától annak árát is. de azt felelé, hogy pénzért nem adná, hanem cserében a' következendő könyvekért . . : [Ezután a kért munkák felsorolását olvashatjuk. Majd így folytatja] . . . Meg vallom, részemröl e' kivánságát igen soknak tartom, — de egyéb aránt e' könyvek (ki véve, Hammer 1sö kiadását, 's Fuxhofer' munkáját) szerencsémre könyvtáramban meg lévén azokat akár mikoris a' társaság' nevével előre át-adhatom, 's igy a' könyvet becserélvén, azt addigis, mig a' társaság a' kiántt könyveket meg küldhetné, a' társaságnak, ha parancsolná, elis küldhetném, különös örömemre lévén, ha ez uttal szolgálhatok; — minden esetre pedig legyen Uraságod arrol meg nyugodva, hogy addig, mig a' társaság ez aránti szándékát ki nem jelenti, a' Könyv más ember' kezéhez nem jönn, — csak Uraságtok a' válasszal ne késsenek . . .

E levélrészletből megtudjuk tehát: 1. Az 1535-ös évszám már akkor rajta volt az utolsó lapon, amikor a könyvről KEMÉNY először hírt adott. Ő az első és utolsó lap „szalma papírosra" (selyempapír) másolt rajzát elküldötte TOLDYnak és ez ma is az iratok között

[20] Az iratokra, amelyek RAL 53/1839 és RAL 181/1839 jelzettel az MTA Könyvtárának kézirattárában találhatók, RITOÓK Zsigmondné hívta fel figyelmemet.

található. — 2. A tulajdonos „egy féltudós (valójában domi-doctus) nemes ember", aki „nevét bizonyos okokra nézt ki jelentettni nem akarja"; Toldyval sem akart közvetlen kapcsolatba kerülni és „nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említessék". — 3. A tulajdonos maga nyomatékosan állította, „hogy nálla a leg első nyomtatott magyar könyv (a mint erősiti vala) meg lenne". És azt „szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek" tartotta.

Ezt követően „Gerend. Mart. 1839." keltezéssel Kemény József valóságos értekezést küldött Toldynak, amelyben a könyv címére, szerzőjére és a nyomtatás helyére vonatkozó vizsgálatairól számolt be. A nyomtatás idejére a végén látható évszámot fogadta el: „A' Könyvnek leg utolsó czimeres lapján látható számok bizonyítják, hogy 1535^{ben} nyomtattatott." Magát a művet Budai Ézsaiás *Magyarország históriája* segítségével azonosította Ozorainak a korabeli könyvészetekben „De Christo et Antichristo", illetve magyarul „A Krisztusról és az ő Ekklesiájáról" címmel és az 1546-i kiadásból ismert művével. Véleménye szerint az 1535-ös évszámmal ellátott kiadás ennek első kiadása és ajánlta az 1546-i debreceni példányával való összehasonlítást. Szerinte a reformációellenes rendelkezéseket hozó Habsburg-fővárosban, Bécsben ebben az időben aligha lehetett ilyen írást kinyomtatni. Ezért nyomdahelynek inkább Krakkót, Vietor műhelyét gondolta, ahol már korábban is jelentek meg magyar könyvek. Megállapította, hogy Ozorai művének ez a kiadása a magyar nyelven megjelent nyomtatványok között időrendben a harmadik, amely szerinte megelőzi az addig harmadikként ismert Bécsben 1536-ban megjelent Aesopus-fabulákat, majd lelkesen így végzi fejtegetését: „De ime egy 1535^{beli} nyomtatott magyar könyv ! — ime a' ritkaság ! — e' tehát a' harmadik nyomtatott könyv, melly valójában exemplar unicum".

A harmadik, 1839. november 23-án ugyancsak Gerendről írt levélből megtudjuk:

„1535^{beli} magyar könyvnek tulajdonossa további alkudozásra nem kivánván lépni, jövö December végéig vagy az emlitett 1535^{beli} könyvnek vissza küldését, vagy pedig a' most utoljára kivántt munkák meg adását tisztelettel kéri. Ezen könyvnek, vagy könyveknek le küldése leg jutalmasobban történhetne pedig valamelly pesti könyvtáros által . . . és igy lenne vége valahára azon sok nyughatatlanságnak, mellyel az említett könyv tulajdonossa engemetis az unalomig már kinoz."

Az ügy végleges lezárásáról Toldynak 1839. december 27-én kelt sajátkezű fogalmazványából értesülünk. A cserébe kért könyveket útnak indította és megköszönte Kemény fáradozását; majd megjegyezte:

„Egyébiránt e' napokban [áthúzva: találtuk meg] hozott Jankowich is egy példányt Ozorai munkájából a társaság ülésébe, és ime — az is [áthúzva: 1535] ugyan az a kiadás; minél fogva a már most *mi* [a kiemelt szó az eredetiben aláhúzva] Ozoraink nem exemplar unicum többé ! Ezt a birtokos megnyugtatására, nehogy károsodottnak [áthúzva: érezze m] vélje magát. Jank. 25 pftért vette a magaét."

Az ismertetett levélrészletek alapján így vázolhatjuk az 1535-ös évszám feltételezett keletkezési történetét. Az Ozorai-kiadás e csonka példánya egy, a könyvekért lelkesedő, de „fél-tudós" és „domi-doctus" erdélyi nemes emberé volt, aki kapcsolatban állott Kemény Józseffel. Nála a régi magyar könyvekre vonatkozóan a korabeli szakirodalomból (Bod Péter, Budai Ézsaiás, Sándor István stb.) ismereteket szerezhetett. Sőt Keménytől „a magyar tudós társaság' régi magyar nyelvemlékeit" még otthoni tanulmányozásra kölcsön is kérhette. Lehetségesnek látszik, hogy a birtokában levő csonka könyv ritkaságát felismerve, ő látta el azt nem kis ügyességgel az 1535-ös évszámmal és kezdetben azt a legrégibb magyar könyvnek hirdette. Tette valamelyest hasznot is jelentett számára, bár nem pénzt kért érte, hanem cserébe „modern" könyveket. Aligha nem e nem egészen korrekt eljárása miatt vonakodott Toldyval a számára különben

megtiszteltetést jelentő személyes kapcsolatot felvenni és nem akarta „nevét bizonyos okokra nézt ki jelenteni". De az sem lehetetlen, hogy az évszám-hamisítás magától KEMÉNYtől származik és a „fél-tudós" erdélyi névtelen nemes szerepeltetése is az ő kitalálása . . .[21]

Utolsónak maradt az OZORAI-mű most már teljes példányból megismert, eddig elsőnek tartott kiadása legfontosabb kérdése: ki és mikor nyomtatta azt? A címlapon látható *L. S.* monogram Łazarz ANDRYSOWIC krakkói nyomdászra utal, aki Hieronymus VIETORnál kezdte működését, majd annak halála után 1547-től az özvegy mellett, 1550-től pedig az özvegy kezét elnyerve önállóan nyomtatott. Négy magyar nyelvű kiadványban olvashatjuk nevét: 1548-ban SZÉKELY István *Zsoltárkönyv*ében, „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar", 1550-ben BATIZI András katekizmusa második kiadásában „Strikouia beli Lazar", 1552-ben Sebald HEYDEN iskolai nyelvgyakorló könyvében „Lazarus Andree", végül 1559-ben SZÉKELY István *Krónikája* címlapján „Striykouiai Lazar" formában.[22] Alig lehet kétséges tehát, hogy a monogram VIETOR utódját, a magát szülőhelyéről „Strikoviai"-nak nevező Łazarz ANDRYSOWICot jelenti.

Műhelyére vall a címlap fametszetű kerete is, amely stílusában, méretében feltűnően hasonlít SZÉKELY István *Zsoltárkönyv*ének címlapjára. Mindkettőnél az allegorikus keretet késő-reneszánsz jellegű, oltár-retablóra emlékeztető építmény alkotja, amelyen angyal-figurák mozognak — a zsoltárok címlapján különféle zeneszerszámokat, az OZORAI-műén kifeszített íjakat tartanak; az utóbbiak talán az igaz egyházért harcolnak az Antikrisztus ellen. De felfedezhetők a rokon vonások, a Székely-féle *Krónika* tíz évvel később készült nagyobb méretű, mozgalmas címlapján is. Lehet, hogy ez is az OZORAI-címlap készítőjének keze alól vagy műhelyéből került ki.

Łazarz ANDRYSOWICcal kapcsolatos megfigyeléseink mindenben egyeznek VARJAS Bélának azokkal a fentebb már említett észrevételeivel, amelyek szerint az OZORAI-mű 1535-ös évszámmal ellátott kiadása aligha készülhetett VIETOR műhelyében.[23] VARJAS részletes tipográfiai vizsgálatokra támaszkodva kérdőjelezte meg a könyvtörténetnek e műre vonatkozó SZABÓ Károly óta hagyományos állítását. Így mindenekelőtt megfigyelte, hogy az OZORAI-kiadásnak húszsoronként 111 mm méretű antikva szövegtípusa VIETORnál nincs meg, de szerepel SZÉKELY István *Krónikája*ban ugyancsak szövegtípusként.[24] VIETOR viszont a nála megjelent magyar nyelvű könyveket, így KOMJÁTI Benedek Szent Pál-fordítását egy egészen más antikvával szedte.[25] Különös, hogy az OZORAI-kiadás szövegtípusának a magyar helyesíráshoz alkalmazott jelei (ő, ű, g', l', n') VIETORnál korábban nincsenek meg és 1535 után sem szerepelnek. VARJAS másik megfigyelése a latin idézeteket kiemelő (ábráinkon is jól látható) schwabachi típusra vonatkozik. VIETOR kiadványaiban ezek helyett egészen más van, viszont megtalálhatók az 1520-as évektől a krakkói UNGLER-műhely nyomtatványaiban.[26] A harmadik észrevétele az

[21] A „szép számra rúgó" KEMÉNY-féle „gyártmányokra" és hamisítványokra TAGÁNYI Károly hívta fel a figyelmet *(Századok* 1893. 52—53.) — PESTI Gábor *Nomenclaturá*ja harmadik kiadásából (RMNy 166) az OSzK példányában egy hasonló „módosítás" tartotta sokáig tévedésben a könyvtörténet kutatóit, ahol valaki az évszámot vakarással változtatta meg, hogy így egy többre értékelhető „ismeretlen" kiadás keletkezzék.

[22] RMNy 74, 88A, 99 és 156.

[23] I. m. 109. lap.

[14] RMNy 156.

[35] RMNy 13.

[26] VARJAS megfigyelését még azzal egészíthetjük ki, hogy az ANDRYSOWIC-kiadványok egyes ritkábban használt betűtípusait az OZORAI-kiadásban mint kiemelő típust találhatjuk meg. Így a *Zsoltárkönyv* (RMNy 74) címlapjáról az A_2a lap egyik sorában, a BATIZI-katekizmus (RMNy 88A) címlapjáról a B_1a lap egyik sorában találunk azonosságot, sőt a BALTIZI-katekizmus szövegtípusa az A_2a lapon kiemelésben látható.

1535-ös évszámmal szereplő fametszetű Frangepán-címerre vonatkozik, amely más, mint VIETOR magyar nyomtatványaiban 1533-ban feltűnő és még 1548-ban is használt, FRANGEPÁN Katalin monogramjával ellátott hasonló címer.[27] Megfigyelte, hogy a címerpajzs és az évszám a kiadvány szedéstükrénél szélesebb, a számjegyek viszont a címer képhatárába nyúlnak bele. Ebből arra következtetett, hogy az évszám a fametszet szerves tartozéka. Az elmondottakból viszont kiderült, hogy a számjegyek utólag kerültek a címer mellé és ez megmagyarázza a nyomdatechnikailag egyébbként érthetetlen elhelyezkedésüket. VARJAST viszont az 1535-ös évszám és annak a címerrel való szerves összetartozása erre — a helyzetében nagyon logikus az igazságot is leginkább megközelítő — következtetésre vezette:

„A Frangepán-címer kétféle dúca tehát nem készülhetett egyidőben. Vietornak viszont semmi szüksége nem lehetett arra, hogy a Frangepán-címert 1535-ben újra elkészíttesse, hiszen műhelyében még 1548-ban is megvolt az 1533-ban készült eredeti fadúc. A címer fametszetét 1535-ben tehát egy olyan nyomdásznak kellett készíttetnie, akinek készletében nem volt meg a Frangepán-címer, amiből viszont logikusan következik, hogy Ozorai 1535. évi kiadásának nyomdásza nem Vietor lehetett."[28]

Az OZORAI Imre vitairata e második, javított kiadásának nyomtatási helyét és idejét Łazarz ANDRYSOWIC krakkói műhelyében az 1548—1550 közötti években keressük. SZÉKELY István *Zsoltárkönyve* keze alól került ki 1548. április végére. Ez a legkorábbi időpont, amikor e fordításból az OZORAI-kiadás végére helytöltőnek a harminchatodik zsoltárt átvehette. Megfigyelhető továbbá, hogy Krakkóban, időben közel egymáshoz utoljára 1552 előtt jelennek meg magyar nyelvű művek,[29] majd hét évi szünet után a SZÉKELY-féle *Krónika* Łazarz ANDRYSOWIC utolsó magyar kiadvány.[30] Ebben az elritkulásban nyilvánvalóan közrejátszott az 1550-ben indult kolozsvári magyar nyomda, amely egyszeriben háttérbe szorította, sőt feleslegessé tette a külföldi műhelyt. Krakkót mint fiktív nyomdahelyet és a nemlétező „Kerekotzki Ferentz" műhelyét is SZTÁRAI Mihály Kolozsvárott 1550-ben készült hitvitázó komédiáján tüntették fel.[31] Mindebből arra lehetne következtetni, hogy OZORAI Imre könyvének második kiadása is, amelyet éppen a kolozsvári magyar prédikátor gondozott, még az ötvenes évek előtt vagy 1550 táján jelenhetett meg. Ennek ellene látszanak mondani a tipográfiai sajátosságok, főleg a szövegtípusnak az 1559-i SZÉKELY-féle *Krónika* szövegtípusával való azonossága. A VARJAS által megvizsgált — viszonylag kis számú — krakkói magyar nyomtatvány alapján úgy tűnik, hogy Łazarz ANDRYSOWIC aligha vette át a VIETOR-műhely egész betűkészletét és az öröklött részt is hamarosan felújította; talán éppen az ugyancsak krakkói, de régebbi és betűöntővel is rendelkező UNGLER-műhely segítségével. Ennek során készülhettek a magyar helyíráshoz alkalmazott betűjelek. Ekkor tűnhetett el a VIETOR-kiadványokban szereplő korábbi Frangepán-címer, de helyette és mintájára az OZORAI-könyv végén látható hasonlót metszették. Mindez talán még FRANGEPÁN Katalin életében és az ő kedvéért történt; vagy talán a családi hagyományokra való emlékeztetőként fiának, az 1551-ben meghalt PERÉNYI Jánosnak készült. Mindez azonban csak találgatás, amellyel a nyomtatás időpontja megnyugtatóan nem határozható meg. Hiszen a

[27] RMNy 13 és 74.
[28] I. m. 108—109. lap.
[29] 1549-ben DÉVAI BIRÓ Mátyás két műve, az *Orthographia* (RMNy 78) és a *Tízparancsolat*ról szóló (RMNy 77 és 78), 1550-ben BATIZI Andrásnak a *Keresztyéni tudományról való rövid könyvvecské*je (RMNy 88A) és 1552-ben Heyden SEBALD nyelvkönyvének új kiadása (RMNy 99) jelent meg.
[30] RMNy 156.
[31] RMNy 88.

régi kapcsolatoknak ellene mond éppen a nyomtatás költségeit vállaló Szabó Márton kassai polgár személye, akinek közreműködésével e kiadás már kiemelkedett az egykori főúri pártfogók köréből és egy egészen más, a hazai könyvkiadás számára új társadalmi összefüggésbe, a városi polgárokéba került.

Az Ozorai-kérdésben tehát a „szerencsés véletlen", a meglelt prágai példány sok tekintetben gyarapította ismereteinket. A továbbiakra pedig az újabb részletkutatások deríthetnek majd fényt. A megoldatlan nyomdatörténeti problémákra pedig változatlanul érvényes Varjas Béla megjegyzésének második fele: a végleges választ a krakkói nyomtatványoknak további — Łazarz Andrysowic valamennyi hozzáférhető lengyel nyomtatványára is kiterjesztett — vizsgálata adhatja meg.[32]

*

Pótlás és kiigazítás a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetéhez:

15 Vacat!

64 Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből az Ozorai Imrére és művére vonatkozó összefoglaló rész. Továbbá: „A British Libraryben levő példányába Sinai Miklós az enyedi református kollégium 1849-ben elpusztult példánya alapján beírta a mű főrészének végén levő keltezést: *De keryewk az Ur Istent hogy az ew szent fyaért törje az Antichristust, ees az ew Egy házát epitse öregbitse naponkent az ew szent Fija Országát az ew beszéde és malasztya által. Amen. Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546.* Erre különben már Szabó Károly (RMK I 18) is utalt."
Cf. — , S 109A

S 88B 1550 Krakkó
Ozorai Imre: Az Christvsrvl es az ü eghazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eghazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].
A-Z, Aa-Ee Ff⁴ — [226] fol. — 8° — 1 ins.
Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből a kiadásra vonatkozó rész.
Cf. 64, —

Holl Béla

Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza.

Amikor 1900-ban Bleyer Jakab rövid áttekintésben ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum 1600-1711 között megjelent magyar vonatkozású német újságlapjait, a számbavett mintegy 300 mű alapján arra a megállapításra jutott, hogy az 1630-as évekből alig ismert említést érdemlő magyar vonatkozású hírközlemény. 1629 táján hirtelen elfordult tőlünk az érdeklődés; a harmincéves háború csaknem egész Európát közvetlenül

[32] I. m. 109. lap. — A varsói Biblioteka Narodova gondozásában készülő *Typographia Polonica saec. XVI.* című nyomdatörténeti forráskiadvány egy kötete Łazarz Andrysowic műhelyének is teljes nyomdai repetóriumát szándékszik bemutatni a számunkra hozzáférhetetlen lengyel kiadványok teljes számbavételével. Az eddig ismert nyomtatványok között egyetlen 1552-ben készült kiadványon látható az Ozorai-mű címlapjáról megismert L. S. monogramos fametszetű keret. (Kromer, Martin: *Czego sye krzescyanski człowyek dzyerżeć ma* . . . Cum gratia et priuilegio Lazarus Andreas, excudebat [MD]LII. Vö. Estreicher, Karol: *Bibliografia Polska XX.* Kraków 1905. 284.)

Wunderbarliche Pro-
phezeyhung vnd weiſſagung eines ſiben-
bürgiſchen Propheten / betreffende was ſich im 1630. Jahr /
mit den vornembſten Potentaten der Welt / ſonderlich aber
zwiſchen dem Keyſer / Türcken / Frantzoſen / Schweden / Hiſpan-
nien / Bapſt vnd andern Heuptern der Chriſten / etc zu-
tragen werde / ſo geſchrieben im Jahr
Chriſti 1629.

Den Rewenden vnd Bußfertigen Sün-
dern zu Troſt / den Vnbußfertigen zur Warnung / den
Spöttern aber zur Zeugnüß vber ſie
ſelbſten.

Sampteinem ſchönen Diſcurs / vom jetzigen
Zuſtand aller Potentaten
der Welt.

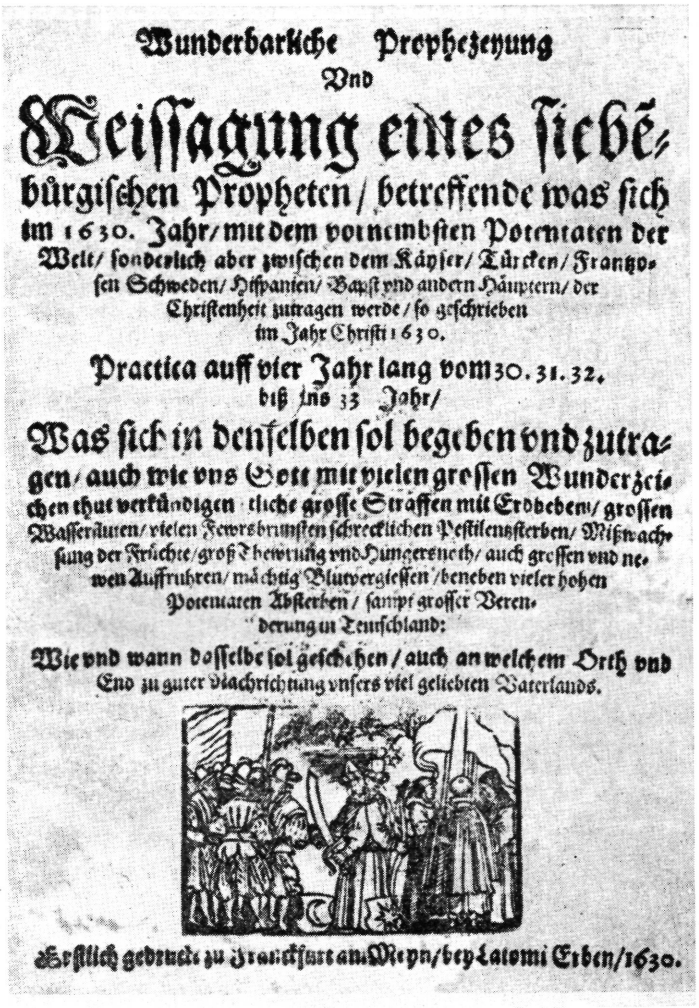
Gedruckt zu Hermanſtadt in Sibenbür
gen deß 1630. Jahr.

1. ábra

érintő eseményei mellett a töröktől megszállt ország problémái háttérbe szorultak a közvélemény igényeihez alkalmazkodó alkalmi tudósításokban.[1] E megállapításnak az azóta mikrofilmen megszerzett *Wunderbarliche Prophezeyhung* sem mond ellent. Igaz, hogy műfaját tekintve nem is újságlap, hiszen nem korabeli megtörtént eseményekről számol be, hanem a XVI-XVII. században elterjedt Prognosticonok, Practicák másod-harmadrangú változatainak színvonalán jóslásokat ad közre.

A nyomtatvány „Gedruckt zu Hermanstadt iu(!) Sibenbürgen deß 1630. Jahr" impresszummal került forgalomba, s így Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* 1885-

[1] Bleyer Jakab: *Magyar vonatkozású német újságlapok a M. Nemzeti Múzeum birtokában 1600-1711-ig.* Magyar Könyvszemle 1900. 73.

Wunderbarliche Prophezeyung
Vnd
Weissagung eines ſiebē/
bürgiſchen Propheten/ betreffende was ſich
im 1630. Jahr/ mit dem vornembſten Potentaten der
Welt/ ſonderlich aber zwiſchen dem Käyſer/ Türcken/ Frantzo-
ſen Schweden/ Hiſpanien/ Bapſt vnd andern Häuptern/ der
Chriſtenheit zutragen werde/ ſo geſchrieben
im Jahr Chriſti 1630.
Practica auff vier Jahr lang vom 30. 31. 32.
biß ins 33 Jahr/
Was ſich in denſelben ſol begeben vnd zutra-
gen/ auch wie vns Gott mit vielen groſſen Wunderzei-
chen thut verkündigen liche groſſe Sträffen mit Erdbeben/ groſſen
Waſſerfluten/ vielen Fewrsbrunſten ſchrecklichen Peſtilenzſterben/ Mißwach-
ſung der Früchte/ groß Theurung vnd Hungersnoth/ auch groſſen vnd ne-
wen Auffruhren/ mächtig Blutvergieſſen/ beneben vieler hohen
Potentaten Abſterben/ ſampt groſſer Veren-
derung in Teutſchland:
Wie vnd wann daſſelbe ſol geſchehen/ auch an welchem Orth vnd
End zu guter Nachrichtung vnſers viel geliebten Vaterlands.

Erſtlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn/ bey Latomi Erben/ 1630.

2. ábra

ben megjelent II. kötete 1630. évi szebeni kiadványként említi.[2] Szabó Károly azonban magát a művet nem látta, mert azt az általa ismert egyetlen magyarországi lelőhelyen, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában nem sikerült kézhez kapnia. Ezért bibliográfiájában e nyomtatványról csupán nevezett könyvtár címjegyzékének ide vonatkozó szövegét — *Wunderbarliche Prophezeihung und Weissagung eines siebenb. Propheten.* Hermannstadt. 1630. — közölte.

Hogy e nyomtatvány nem a szebeni sajtó terméke, hanem hamis impresszummal került forgalomba, azt Weller már 1864-ben megállapította.[3] A mű valódi nyomtatási

[2] Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I—III.* Budapest, 1879-1898. A nyomtatvány leírását ld: Szabó II. 467.

[3] Weller Emil: *Die falschen und fingierten Druckorte. I—II.* Leipzig, 1864. I. 24. — Weller megállapítása alapján a zürichi Stadtbibliothek példányáról készült fénykép-

helyét és nyomdászát azonban WELLER sem határozta meg. E kérdés tisztázásához egy hasonló című frankfurti kiadvány nyújtott útbaigazítást, amely 1975 nyarán vétel útján került az Országos Széchényi Könyvtárba.[4]

A két nyomtatványban csupán az a két és fél lapra terjedő szöveg azonos, amely a „Siebenbürgischer Prophet"-megjelöléssel — feltehetően fiktív szerzőnéven — közreadott 1630. évre szóló jövendöléseket tartalmazza. A 20 pontba foglalt próféciák között didaktikai-vallásos tendenciájú, általános jellegű megállapítások, a harmincéves háború eseményeit s az egyes országok helyzetét többé-kevésbé hitelesen tükröző jövendölések és téves információk egyaránt előfordulnak. Számunkra a Magyarországot név szerint említő 2. pont a legérdekesebb: „Der Türck wird der Christenheit noch ein grossen Schaden thun, zwischen den Christen aber Fried machen. Es hat ansehens gnug, das er werd ein König in Ungarn setzen, doch nicht vvn(!) Türckischen, sondern von Christlichem Geblüt, aber Gott und kein Gewalt auff Erden, wird sein Reich auch bald stürtzen". E jövendölések szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, a két címlap azonban eltérő évszámot közöl a mű keletkezéséről: a hamis szebeni impresszumú nyomtatvány szerint 1629-ben, a frankfurti kiadás szerint 1630-ban íródott.

A szebeni impresszumú *Wunderbarliche Prophezeyhung*ban közreadott második mű már érdekesebb alkalmi híradás. „Discurs vom jetzigen Zustand aller Potentaten der Welt" címen szinte egy népszerű világpolitikai körképet tár az olvasó elé, amelyben a megszemélyesített országok, tartományok, városok rövid nyilatkozatban jellemzik helyzetüket, vagy politikai, világnézeti álláspontjukat. Sajátos módon a nyilatkozók között szerepel az ágostai hitvallás és a vallásszabadság is.[5] Akárcsak a jóslások, ez a Discursus is didaktikus tendenciájú, népszerűen moralizáló olvasmány. A kiadvány ilyen jellegű célkitűzéséről, rendeltetéséről egyébként a címlap szövege is pontosan tájékoztat.

A frankfurti kiadványban e Discursus helyett egy németországi eredetre és használatra való második mű — az 1630-1633. évekre szóló Practica — olvasható. Mint általában a hasonló munkák, ez a Practica sem tájékoztat konkrét eseményekről, Magyarországgal kapcsolatos megállapítást pedig nem tartalmaz. A jelzett években várható természeti csapásokat, járványokat kifejezetten az erkölcsös életre való buzdítás, intés célzatával sorolja fel. A némileg kedvezőbb előjelekkel jellemzett 1633. évnél pedig még a világvégére való utalás is megtalálható.

A frankfurti kiadás „Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630" impresszummal jelent meg. Ez az impresszum sem teljesen egyértelmű, mert egy korábbi kiadásra is vonatkoztatható. A nyomtatványban használt betűk azonban megegyeznek a LATOMUS-nyomda más, hiteles kiadványainak típusaival,[6] s így bizonyos, hogy a röplap valóban a nevezett frankfurti nyomdában készült. Az impresszum szövegének olyan értelmezése is helyes azonban, hogy a frankfurti kiadásban ismételten közreadott *Wunderbarliche Prophezeyung* hamis szebeni impresszummal megjelentetett, első kiadása is a frankfurti LATOMUS-nyomda terméke. A betűtípusok összehasonlítása

---

másolat 1630. évi nyomdahely nélküli kiadványként, RMK. III. 1461a jelzettel nyert besorolást az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar gyűjteményébe.

[4] *Wunderbarliche Prophezeyung Und Weissagung eines siebēbürgischen Propheten.* Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630. 4°[6] lev. Jelzet: RMK. III. 1455a.

[5] F. [A⁴] rektó: „Augspurgisch Confession. Ich bin nicht mehr, wie ich bin gewesen, dann ich hab mich gemauset . . . ReligionsFried. Ich sing jetzo am letsten Verß."

[6] FRANCUS, Jacobus — MEURER, Theodor: *Relationis historicae semestralis continuatio.* Frankfurt, 1617. U. az. Frankfurt, 1620. Jelzet: App. H. 2607 és App. H. 2616.

ugyanis a két kiadás közös eredetét igazolja. Nemcsak a szöveg- és kiemelőtípus azonos a két nyomtatványban, hanem az első mű szedésének beosztása is pontosan megegyezik.

Sigmund LATOMUS 1599-ben alapította meg frankfurti vállalkozását. Apósa, Johann KOLLITZ, nyomdai berendezésével kezdte működését s 1625-ig állt a műhely élén. Örökösei 1712-ig vezették tovább a nyomdát. Az elsősorban periodikákat publikáló LATOMUS-officinában látott napvilágot Jacobus FRANCUS és Theodor MEURER több műve, a híres *Mercurius Gallo-Belgicus*, 1608-tól pedig a város hivatalos vásárkatalógusa. Hasonló műveket adott közre Sigmund LATOMUS özvegye, aki privilégiumot nyert a vásári Relatiok kinyomtatására. Amikor 1627-ben az azévi őszi vásárra kibocsátott *Neuer unparteiischer Mercurius* az aschaffenburgi Quirin BOTZER-nyomdában megjelent, az özvegy a császárhoz fordult — és nem is eredménytelenül — jogorvoslásért.[8] A privilégiuma védelmében a legfőbb fórumig folyamodó Anna Katharina LATOMUS minden szempontra ügyelő nyomdavezető lehetett. A *Wunderbarliche Prophezeyung*nak a — moralizáló, didaktikai tendenciájú Practicát is magában foglaló — második kiadását helyes nyomdai adatokkal hozta forgalomba. A mű első kiadását viszont, amelyben a Discursus a világ hatalmasait önkritikusan és nem egy esetben kedvezőtlen szituációban jellemzi, óvatosan nem saját sajtója termékeként, — hanem a távoli Szebent nyomdahelyként feltűntető, — hamis impresszummal adta közre.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

[7] BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* Wiesbaden, 1963. 122.

[8] BENZING, Josef: *Die Anfänge des Buchdrucks zu Aschaffenburg.* Gutenberg-Jahrbuch, 1953. 113.

FIGYELŐ

Dersi Tamás (1929—1975). Amikor a *Magyar Könyvszemle* előző számában Dersi Tamásnak a felszabadulás utáni évek sajtójáról írt cikkét közöltük, nem sejtettük, hogy több tanulmányt már nem várhatunk tőle. Még a korrektúra készítése idején sem gondoltunk ilyesmire, mert — igaz, hogy már a kórházi ágyon készítette ezt — egyikünk sem ismerte betegsége végzetességét, és ő maga is tele volt munkakedvvel és tervekkel. Korai, váratlan halála azonban kegyetlen cezúrát húzott e tervek és a 46 éves koráig megvalósított eredmények közé, hogy az idő kíméletlen rostájába is már csak ez utóbbiak kerülhessenek bele. Igaz — hála nagy munkabírásának és szorgalmának — ezek az eredmények nem csekélyek, de ez a körülmény csak fokozza a veszteség nagyságát az újságírás és a sajtótörténet számára egyaránt.

Mert Dersi Tamás kétféleképpen is eljegyezte magát a sajtóval: úgy is mint újságíró és úgyis mint sajtótörténész: sajtónk múltjának kutatója. E kettős szolgálata a hírlapírás körül különbözteti meg sajtótudományi munkásságát mindazokétól, akik nem a gyakorlati újságírás felől közelítették meg a sajtótörténetet. Hírlapírói és tudományos eredményei azt bizonyítják, hogy az újságírói-szerkesztői munka és a múlt hírlapirodalmának tanulmányozása nála egymást kiegészítő és támogató tevékenység volt. A századforduló sajtójának egy mai újságíró szemüvegén keresztül történő tanulmányozása által, amely időszak Dersi kutatásainak főterülete volt, közelebb került hozzánk e sok tekintetben még feltáratlan korszak. Másrészről a sajtótörténeti tanulságok is éreztették kedvező hatásukat az országos napilap kulturális rovatára, amelynek vezetője volt. Talán csak egy példát ezzel kapcsolatban: Dersi Tamás fontosnak tartotta — és teljesen joggal — hogy feleleventse hírlapirodalmunknak azt a korábbi gyakorlatát, amely szerint újságjaink régebben élénk kapcsolatot tartottak a különböző társadalom- és történeti tudományokkal, mint a legszélesebb érdeklődésre igényt tartó diszciplínákkal és azok eredményeivel.

Sajtótörténeti munkássága legfőbb állomásainak — önállóan megjelent munkáinak — puszta felsorolása is bizonyítja nem mindennapos eredményességét *[A rejtélyes doktor (1965), A publicista Kun Béla, A magyar sajtó képeskönyve* (Szántó Tiborral közösen), *Századvégi üzenet, A századvég katolikus sajtója (1973)]*. Mégis azt mondhatjuk, hogy ő maga bizonyos értelemben csak bevezetőknek érezte őket olyan kiforrott, módszertanilag és kutatási eredményekkel egyaránt alátámasztott művek elé, amilyennek elsősorban a *Magyar sajtó története* sorozatában általa megszerkesztendő kötetet szánta. Magának e nagy vállalkozásnak a létrejöttében és megszervezésében is nagy érdemei vannak Dersi Tamásnak, hiszen a sajtótörténet korszerű szintézisének elkészítése ma már meghaladja egy ember erejét és lehetőségeit: több tudományos intézet munkatársainak a közreműködését igényli. Ezért a századvégi magyar sajtó kiváló kutatóján kívül a hazai sajtótörténeti kutatás lelkes, buzgó szervezőjét és előharcosát is gyászoljuk Dersi Tamásban, akinek emlékét a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága — amelynek 1973 óta tagja volt — kegyelettel megőrzi. *(k. gy.)*

Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása.[1] Az MTA Irodalomtudományi Intézete által megindított, nagy és jelentős vállalkozás újabb állomásához érkezett. Előttünk fekszik a II. kötet, amely, három évvel az első után, KÓKAY György gondos szerkesztésében, az előzőnél is nagyobb terjedelemben látott napvilágot, és amely a felvilágosodástól (1772) a szabadságharc bukásáig (1849) terjedő időszak anyagát tartalmazza. Az egész vállalkozás előzményeiről, célkitűzéseiről és jellemzőiről már az I. kötet ismertetése során (MKsz 1974. 356.) megemlékeztünk. Így most mindjárt in medias res rátérhetünk arra, hogy a jelen II. kötet miként válaszol azokra az elvi kérdésekre, amelyeket elődjével kapcsolatban felvetettünk.

Az első ilyen kérdés az *időbeli elhatárolásé*, a periodizációé. A Bevezető külön kiemeli, hogy a kötet e vonatkozásban az irodalomtörténeti kézikönyv (III. 1965.) periodizációját vette alapul. Ez teljesen érthető. Historikusaink, igaz, rendszerint kissé másként periodizálnak, mivel a történeti fejlődés egészét veszik figyelembe: 1790, illetve néhányan 1795 körül vesznek fel egy fontosabb periódushatárt. Ez előtt pedig az 1760-as években (közelebbről: 1765 körül) egy olyan szakaszhatárt, amelytől a felvilágosult abszolutizmus időszaka számítható. A végén pedig 1848 tavaszán ismét egy olyan fontos periódus-határt, amelynél a polgári forradalom a feudalizmus hosszú évszázadait lezárja, és amely után Magyarország polgári kori története következik. A szabadságharc alapjában véve már a polgári Magyarország történetének első fejezetébe tartozik. Az eltérés itt nyilvánvalóan az irodalmi folyamat saját, speciális jelenségeiből adódik. Az elején abból, hogy irodalmi fejlődésünk valóban BESSENYEI fellépésével, 1772 körül lépett új periódusba. Vagyis akkor, midőn a felvilágosodás második hazai fő változata, a felvilágosult rendi tendencia kezdett kibontakozni, a maga eleinte főleg nemzeti nyelvi-irodalmi programjával. Irodalmi korszakhatárként 1772 mai tudásunk szerint és jobb érvek alapján is fenntartható, mint amilyenekkel egykor TOLDY próbálkozott. 1849 pedig mint záró időhatár egyebek közt alighanem abból adódott, hogy így PETŐFI pályája egységben kezelhető. Egyébként ugyanis, JÓKAI, KEMÉNY vagy mások esetében 1849 éppúgy megszakítást jelent, mint 1848, hiszen az ő pályájuk tovább folytatódik. Ismételjük azonban, hogy e kérdés általában vethető fel az irodalomtörténet periodizálásával kapcsolatban, és hogy érthető, sőt gyakorlatilag különösen indokolt, ha a jelen bibliográfia e téren a kézikönyv beosztását követi.

E téren, de mégsem teljesen. Az irodalomtörténeti kézikönyv ugyanis az 1772—1849 közti időszakot több részre osztja. Ezek: *Irodalom és felvilágosodás (1772—1795); A felvilágosodástól a romantikáig (1795—1825); A romantika (1825—1841); A romantikától a kritikai realizmusig és a népiességig (1841—1849)*. Ezek a belső határok részben nyilvánvalóan helyesek, részben pedig vitathatók. 1795 után valóban olyan világnézeti és politikai hullámvölgy következett, amelyben a felvilágosodásnak csak a feudális rendszert közvetlenül nem veszélyeztető momentumai, célkitűzései élhettek tovább. E hullámvölgy azonban nem 1825 körül ért véget, midőn a rendi, feudális ellenzék újra szóhoz jutott. A reformkor kezdetét nyilvánvalóan a nemesi liberális reformellenzék felbukkanásától, tehát az 1830-as évek küszöbétől kell számítanunk. Ettől függetlenül azonban azt a törekvést, hogy e nagyobb időszakon belül bizonyos belső tagolódás érvényesüljön, a kézikönyvben bizonyára helyesnek kell tartanunk. E téren viszont a bibliográfia nem követi a kézikönyvet, hanem együtt kezeli az egész, nagyobb időszakot. Pontosabban: csak bizonyos tematikai csoportokon belül, alárendelten tagolja időrend szerint a különböző jelenség-csoportokat.

[1] KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849*. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó, 925. l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. VARGHA Kálmán, V. WINDISCH Éva. 2.)

E döntés nyilván azon a meggondoláson alapult, hogy így, együtt, az anyag jobban összefogható, az általánosabb információ könnyebben kezelhető, meg hogy a bibliográfia belső tagolásának nem mindenben kell az összefoglaló munkáét követnie. Mindebben van is sok igazság. S azt is hozzátehetjük, hogy a tájékozódás ezzel gyakorlatilag nem vált érdemben nehezebbé. Bizonyos fenntartásaink azonban mégis maradtak. Az egyik az, hogy egy valamivel tagoltabb időrendi struktúra esetleg jobban mutatná a fejlődés bizonyos tüneteinek változásait, bővülését, és egy-egy szakaszon belül együvé tartozását. A jelen kötetben viszont például az utópista szocialista eszmék hatása *után* kerül sor a prozódiai harcra 1781—1789 között, a nyelvi-irodalmi viták tematikai szakaszában, amely persze megint eljut egészen 1849-ig, mielőtt újra BESSENYEI körére, 1772-re ugrunk vissza az írói csoportosulások újabb témakörében. Másik aggodalmunk pedig az, hogy e tagolatlanság könnyen keltheti végig az emelkedés, a visszaeséstől mentes fejlődés illúzióját kezdettől végig a két határpont között. Annyival is inkább, mivel a *Bevezető* is a felvilágosodás, a reformkor és a forradalom ívét húzza meg. A valóságban, mint tudjuk, és mint a kötet gazdag anyagának számos részletéből is kiderül, a felvilágosodás és a reformkor között a feudális, rendi nacionalizmus közbeékelődő szakaszával kell számolnunk, azzal a világnézeti és politikai hullámvölggyel, amelyről fent már szó esett, és amely az irodalomban is erősen kifejezésre jutott. Ezt a mozgási görbét talán érdemes figyelembe venni az anyag csoportosításában is. De minek kellene ilyesmivel egy bibliográfiának törődnie? — kérdezhetnék egyesek. Azt hisszük azonban, hogy ezek a pusztán technikai kérdéseknél megrekedve lebecsülnék azt a színvonalat, amelyet egy elvi igényességgel készült bibliográfiának képviselnie kell, amelyet a maga átgondoltságával a jelen munka is elismerésre méltóan képvisel, és amely kötelezi a bírálót is, midőn a különböző elvi megoldások lehetőségéről a közös ügy érdekében így írásban elmélkedik.

A második főbb kérdés a *tematikai elhatárolásé* és struktúráé. A jelen kötet, az elsőhöz hasonlóan, két fő részre oszlik. Az első itt is az általános anyagot tartalmazza, vagyis azt, amit az adott irodalomtörténeti korszakról általában, egy-egy író egyéni működésén túlmenően írtak. Hogy a kötet önállóan is használható legyen, bizonyos olyan, egészen általános anyagot is megismétel, amellyel már az I. kötet élén találkoztunk. Ezt a megoldást helyesnek kell tartanunk. Az általános részen belül persze külön szakaszokat találunk. Ezek élén (1) a segédkönyvek, bibliográfiák, kézirattári katalógusok, levéltári leltárak, összefoglaló művek szakasza áll. Ezt követi (2) az irodalom elvi és elméleti kérdéseinek, így az anyanyelvűségnek és az egykorú esztétikának szakasza. Majd (3) az irodalmi műfajok, kifejezőeszközök szakasza, amelyben a nyelvtudomány, a nyelvtanok, szótárak anyaga is helyet kap. Az irodalmi folyamat története című szakasz (4) sokrétű, gazdag anyagot tartalmaz, az eszmei-politikai áramlatoktól és a felvilágosodás előzményeitől, amelyre valóban helyes így visszamenőleg itt is sort keríteni, a nemzeti eszmén át, amelynek címe alatt itt egy kissé talán heterogén anyag található, a nyelvi-irodalmi vitákig és a stílusirányzatokig. Itt szerepel a nyelvújítási harc is, gondos adatgyűjtés alapján, bár talán kissé elszakítva a nyelvújítási folyamat kezdeteitől. Ezt követi (5) az irodalmi élet és keretei című szakasz, amelyben helyet kapnak egyebek között a tudománytörténet, könyvtörténet, nyomdászattörténet, a könyvtárak, az ezidőben már egyre gazdagabb sajtótörténet, a színházak, iskolák és egyházak persze sokhelyt erősen válogatott anyaga is. Az általános részt a magyar irodalom és a világirodalom kölcsönhatásainak szakasza (6) zárja le, az országok betűrendje szerint csoportosított anyagával.

A kötet másik, nagyobb fő része, amely az előzőnél több mint kétszer akkora terjedelmű, az egyes írók életművére, egyéni pályájára vonatkozó, személyi anyagot sorolja fel, a nevek betűrendjében. Egy-egy szerző anyaga élén a személyi bibliográfiákat talál-

juk, ahol ilyenek vannak egyáltalán, azután a szövegkiadásokat (nem az egykorúakat, hanem a későbbieket, a filológiai jellegűeket), és végül az idevágó irodalmat, olyan bővebb anyag esetében, amely a további, belső tagolást is indokolja, megint külön alcsoportokra bontva. Helyesnek kell tartanunk, hogy a több mint 470 felsorolt személy közt a kifejezett szépírók, költők mellett olyan szerzők is szerepelnek itt, mint KOSSUTH és SZÉCHENYI, vagy éppen TESSEDIK Sámuel és KOVACHICH Márton György.

Ez a kettős beosztás, mint az első kötetben, itt is áttekinthetőnek bizonyult és jól bevált. Általában meg kell jegyeznünk, hogy a kötet jól kezelhető. S ha netán valaki azt panaszolná, hogy nehezen igazodik ki benne, annak csak azt ajánlhatjuk, hogy önmagában keresse a hibát.

A kötet anyaggyűjtése most is igen gondos, körültekintő módon ment végbe. Különösen alapos és gazdag a személyi rész, amelyben beható ellenőrzés során is alig tudtunk egy-két kisebb hiányt felfedezni. Úgy tűnik, hogy az új kötet a régebbi, kisebb, nem különösebben jelentős szakmai cikkeket is nagyobb mértékben figyelembe vette, mint az előző. Legfeljebb annyit tudunk megjegyezni, hogy ha a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932—1944) cikkei bekerültek, akkor esetleg bekerülhettek volna a vele egykorú *Hungarian Quarterly*, vagy éppen az újabb *New Hungarian Quarterly* idevágó cikkei is. Mivel a szorosan vett irodalomtörténet és más, rokon tudományok közt széles határzónák terülnek el, amelyek bizonyos mértékig ide is, oda is sorolhatók, nehéz volna pontosan előírni, hogy a határvonalnak pontosan hol kell haladnia. Az a benyomásunk, hogy a jelen kötet, ha nem is mindenütt markol egyformán sokat, lényegében véve igyekezett józan mértéket tartani. Ha a többi, rokon tudomány mind hasonló színvonalú bibliográfiával fog megörvendeztetni bennünket, akkor az összkép lényegében véve hiánytalannak lesz majd mondható.

Külön kérdés azután, hogy mennyiben kell egy ilyen kötetben figyelembe venni más magyarországi nemzetiségek irodalmát, egy olyan időszakban, amelyben ezek az irodalmak mind a maguk külön útján kezdenek már haladni. A kötet elvi célkitűzése e vonatkozásban az volt, hogy most is figyelembe veszi azokat a magyarországi nem magyar írókat, „akiknek szerepük volt a magyar történeti és irodalmi mozgalmakban". Ez az álláspont nyilvánvalóan helyes, ha a gyakorlatban a „szerep" biztos mércéjét nem is mindig könnyű megtalálni. A szlovák SZKLENÁR Györgynek így csak az a vitája bukkan fel itt (J. TIBENSKÝ cikkében), amelyet a történész KATONA Istvánnal Nagy-Morvaországról folytatott. Más, életrajzi stb. adalékot róla sem találunk. Az ugyancsak szlovák SZEMIÁN Mihály, aki szlovák nyelven írta meg a magyar királyok népszerű történetét, irodalmi működésével nem szerepel; viszont szerepel külföldi, németországi tanulmányútja, amelyről BUCSAY Mihály írt tanulmányt. A történész persze, aki mindig az egészet szeretné egyszerre látni, itt talán egy kis elfogultságra hajlamos, mert arra gondol, hogy egykorú irodalmi művelődésünk egy soknemzetiségű ország sajátos közegében, különböző, egymás mellett helyet kereső nyelvek és irodalmak együttesében fejlődött tovább, és hogy ezt jó volna mindig szem előtt tartanunk. Vagyis, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján tájékozódnunk kellene a pozsonyi jozefinista szeminárium írói körének szlovák tagjairól is, hogy hallanunk kellene BERNOLÁKról, FÁNDLYról, hogy a román MAIOR Péter és SINKAI sem csak budai egyetemi nyomdai működése kapcsán volna említhető. A példák száma még bőven gyarapítható, de egyben, valljuk be, azon bonyodalmaké is, amelyek egy ilyen munka kereteit hamar szétfeszíthetik. Az osztrák irodalmi kapcsolatoknál azonban ettől függetlenül is helyes lett volna némi tájékoztatást adni Michael DENIS bécsi irodalmi köréről, amelynek egyebek közt RÉVAI Miklósra is közvetlen hatása volt.

Az I. kötettel kapcsolatban külön kitértünk arra, hogy az egykorú kiadások fel nem sorolása, terjedelmi okokból, elvi meggondolás alapján, mennyiben járt bizonyos infor-

mációk elmaradásával is. A kérdés most, a II. kötetnél is aktuális, bár itt persze, az anyag bővülését tekintve, a terjedelem-robbanás veszélye még fenyegetőbb lett volna, mint korábban. A hiány ezúttal is fennáll, de bizonyos enyhítő momentumokat megemlíthetünk. Ilyen az, hogy a magyar időszaki sajtó megindulására hivatkozva a kötet már idéz, a tematikai csoportok élén, külön, egykorú irodalmat: cikkeket is. Ilyen továbbá, hogy bizonyos témakörökben idéz egykorú munkákat is: a történettudományban ugyan nem, de a nyelvtudományban (86. l.) igen. Sajnovics *Demonstratiója* (1770), amelyet hiányoltunk az I. kötetből, itt most felbukkan, bár vitathatóan, mivel két évvel a II. kötet időhatára előtt látott napvilágot. Nem láttuk azonban Gyarmathi munkáját e sorban, bár a retrográd ellenfél: Beregszászi Nagy Pál viszont több egykorú kiadványnyal is szerepel. Elősegíti a tájékozódást végül az is, hogy a személyi részben, egy-egy fontosabb szerző bővebb anyagán belül külön csoportba kerültek az egyik vagy másik művére vonatkozó tanulmányok, a szóban forgó mű évszámmal is ellátott címe alatt.

Ha minden tételt aprólékosan ellenőrizni akarnánk, egy ekkora — majdnem ezer oldalas — kötet nagy anyagában nyilván akadnánk itt-ott kisebb igazítani valókra is. Tűhegyre szedhetnénk, hogy Concha Győzőnek a *Vexatio* (1765) c. rendi-klerikális röpiratról készült tanulmánya (83. l.) nem e kötetbe tartozik; hogy alighanem tévesen került a felvilágosodás előzményei közé, a coccejanizmus-pietizmus stb. mellé Takáts Sándornak a piarista tanár Benyák Bernátról írt tanulmánya, amely inkább 1777 utáni dolgokkal foglalkozik, valamint a *Ratio Educationis* (1777) szövegének Friml-féle kiadása és fordítása. Nézetünk szerint azonban az ilyen szemelgetés végül is egyoldalú és méltánytalan képet adna a kötetről, amelyet a maga nagyon gazdag, általában igen jól válogatott anyagával, átgondolt szerkezetével, pontos és odaadó munka eredményeként, bibliográfiai irodalmunk újabb igen értékes alkotásának és nagy nyereségének kell tekintenünk. Eddigi tapasztalataink is elegendők ahhoz, hogy megállapítsuk: a továbbiak során mindannyiunknak igen komoly segítséget fog nyújtani.

Kosáry Domokos

Apáczai Csere János emlékezete. (Kiállítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában). Irodalomtörténetté süllyedt korok alkotásait szinte csak a szakmabeliek tartják számon mint szemléleti-elméleti háttér máig ható indításait. Évfordulókon szokás emlékeztetnünk a tudatos visszatekintésre, szemléleti gazdagodásul. Ilyenkor nyílnak meg a ritkán látható könyvek a nem szakmabeliek előtt is. Debrecen százados könyvtártermének tárlóiban most azok az avult lapok világítanak, amelyekből Bán Imre megrajzolta Apáczai Csere János szellemi arculatát. Nagy monográfiájában jelzet szerint is megemlített kötetek kerültek le most a polcokról, ilyenekben talált indítékot Apáczai, vagy sűríthető anyagot, enciklopédikus tudást áhító korában, innen folytatták a tanítványok.

Az *Encyclopaedia* tiszteletes és tudós szerzőjének emlékezetére szentelt kiállítás 1975. október 31-én nyílt meg, Kocsis Elemér teológiai tanár bevezetőjével. Számos érdeklődő hallgatta Apáczai nemes értékelését, a tudomány és társadalom ügyéért elégett életnek a protestáns iskolázás történetébe ágyazódó felidézését. Majd a tárlóknál Király László könyvtárigazgató magyarázta el a néhány szavas feliratokkal jelzett mozzanatok társadalom és tudománytörténeti horderejét.

„Nemcsak magunknak születettünk, hanem szüleinknek, barátainknak, és hazánknak" — hirdeti Apáczai szavaival a protestáns kollégiumok diákságának meghatározottságát a kiállítás. Emésztette őket a haza pironkodó szeretete és a szörnyű tanulás, hogy

a BISTERFELD óta közönséges igény szerint minden lehető tudomány egyetemességét áttekintsék, amennyire a mostoha körülmények engedik. A XVII. század gondolati váltásával, a társadalmi meghatározottsággal azonban vele járt APÁCZAInál és a hasonló gondolkodású puritánoknál, hogy a nézetekből a társadalom szerkezetének változása következnék. Ez akkor a későbbi századokra odázódott, a külső és belső hanyatlás miatt, de maga a folyamat megfordíthatatlan volt APÁCZAIék korától.

A kiállítás BETHLEN Gábor művelődési törekvéseitől a mába ívelve sűríti az APÁCZAI nevével jelzett folyamatot. Idézi a hazai környezetet BISTERFELD, ALSTED, PISCATOR, PORCSALMI kötete, a németalföldi polgári gondolkodás aranykoráét pedig AMES, BACON, PERKINS, VOETIUS — és mindenek fölött DESCARTES. Itt fogant meg, s érett könyvvé az *Encyclopaedia* (az egyik példány a barát KOMÁROMI CSIPKÉS Györgyé volt), mely alkotásként hasonló a kartéziánus élőfához, metafizikai gyökérzetével, fizikai törzsével, orvosi, technikai és etikai fő ágain a mindenki számára termett tudás gyümölcsével, azok számára, akikért születettünk, a szűkebb-tágabb társadalom számára. Természetesen csak jelzésszerű válogatásra elég néhány tárló, hogy mutassa a forrásokat ALTHUSIUStól FORTIUSig és IUSTINIANUStól GROTIUSig, amelyeket egyéb munkáiban is használt, vagy könyvtárában megtalálhatók voltak. Mintegy a hazai folytatásra vagy előzményre céloz KERESZTURI, MEDGYESI, TOLNAI, MAGYARI egy-egy kötete. A szatmárnémeti nemzeti zsinat kánonai mutatják, hogy tilalmas lett az újítás az elhanyatló Erdélyben. Azért mégis haladt tovább a puritánok második nemzedéke, mint MARTONFALVI, KÖLESÉRI, ÉRSEKUJVÁRI. APÁCZAI szétszóródott könyvtárából való három kötet, épp MARTONFALVIé volt később az egyik. APÁCZAI kezeírása benne. Szép vonású héber betűk. Nyomtatásban is megjelent munkácska tervezete. Mindjárt a korabeli másolat is mellette. És, hogy még a puritánok történelmi érdeklődését is érintsük, Georg HORN magyarra fordított, de a nyomtatásban fenn nem maradt munkájának másolatával van e füzetke kolligálva. PÜSPÖKI SZILÁGYI János a fordító és kiadó, neki küldte haza KÖLESÉRI a CROMWELL dicsőítésére írott latin ódákat, amely szintén jellemzi külföldön tanuló diákjaink tájékozódását.

A társadalomtörténet számontartására említsünk meg egy másik kötetet, mely APÁCZAI külföldi tanulmányútja kezdetén hagyta el az angolországi sajtót: *Relations and Observations, Historical and Politick, upon the Parlament begun Anno Domini 1640 . . . the History of Independency . . .* — Ilyenféle munkákból tájékozódtak a hanyatló Európában egyedül forradalmasodott ország eseményeiről a hazai szellemi élet legkiválóbb munkásai. — Azóta a kapcsolatokat sokrészt földerítették, nem szűkölködünk az APÁCZAIra vonatkozó tanulmányi anyagban sem. Ezek útját is jelzi néhány forráskiadás, BETHLEN Miklós *Önéletírása*, BÁN Imrének a nagykönyvtárban született és a könyvtárnak dedikált tanulmánya, az *Encyclopaedia* most megjelent hasonmás kiadása, és a Kolozsvárott kiadott *Logikátska*. Tarkítja a nyomtatványok sorát néhány fénykép, (CSUTAK Levente rajza, Kós András fafaragása, KOZMA István rézdomborítása — PÁLDI SZÉKELY István metszete elképzelteti a hajdani épületet, ahol APÁCZAI tanított), vagy kézirat, mint APÁTI Miklós RAMUS dialektikáját is tartalmazó deákalbuma, hogy érezzük, mai indítékok sejlenek az elmúlt századok emlékeiben.

Visszatekintve az emlékezést példázó nyitott könyvekről a vaskos kötetekkel ékes polcok termére, világít felénk egy homlok, könyvek világosságával. Emlékezetes megoldás a GY. SZABÓ Béláé: nem tukmál reánk magaképzelte arcot az ismeretlenbe süllyedt vonások helyére, hanem a szellem napvilágát ragyogtatja a tiszteletes és tudós, könyvekbe merült főn.

FEKETE CSABA

Harry Carter életművéhez. Harry CARTER, akinek neve összeforrott a jelenkori könyvtörténettel és könyvművészettel, nem ismeretlen a magyar olvasó előtt sem. A kitűnő tudós és gyakorlati szakember 1976-ban tölti be hetvenötödik életévét. A *The Library* 1974 márciusi számát ünnepi megemlékezésként CARTERnak ajánlotta.

Jó alkalom, hogy mi is szóljunk CARTER munkásságáról, amely hazájának határain túl is érvényes forrásértékű művekkel gazdagította a könyv és a tipográfia történetét. Számunkra különös jelentőségű, hogy CARTER kiváló ismerője TÓTFALUSI KIS Miklós hollandiai betűmetsző munkásságának, neki köszönhetjük a századunkban „Janson" típusnak elnevezett betű felismerését és KIS Miklós amszterdami alkotásával való azonosítását. Kevésbé ismert itthon, hogy CARTER azóta is több munkájában visszatért KIS Miklós típusaira és első megállapításait újabb fontos közlésekkel egészítette ki.

John DREYFUS és Peter DAVIDSON ünnepi cikkéből megtudjuk, hogy CARTER 1928—29-ben a Monotype műveknél tanult Surrey-ben, majd a Kynoch Press munkatársa lett Birminghamben, ahol hamarosan termelési vezetői munkakörbe került s mint ilyen, művészi kiadványokat tervezett. 1937—38-ban az angol könyvművészet kiváló műhelyében, a Nonesuch Press-nél működött. 1954-től az Oxford University Press levéltárosaként tevékenykedett.

Több betűcsaládot tervezett és egyeseket saját kezűleg metszett. 1931-ben ő tervezte a Baskerville típus cirill változatát a Monotype részére, a háborús évek alatt egy héber típus betűbélyegzőit véste kézzel.

Kutatói munkája az angol tipográfia megújításának második nagy korszakához, a *British Typographical Reformation* mozgalmához kapcsolódik. Az első, a *Revival of Printing* a 19. század második felében a kézműipari hagyományok újjáélesztésével kísérelte meg a gyors ipari fejlődésnek áldozatul esett műhelykultúra feltámasztását. Vezérének, William MORRISnak erényei és korlátai jól ismertek a mi közönségünk előtt is, a mozgalom második korszakáról azonban kevésbé vagyunk tájékozottak. Az utóbbihoz, melynek szellemi vezére Stanley MORISON volt századunk 20-as és 30-as éveiben, fűződik a történeti betűcsaládok rekonstruálása és bevezetése a mai termelésbe, a kézműipari nosztalgiák leküzdésével, a modern technika alapján. Vagyis KNER Imre szavaival „a tradíció folytonosságának helyreállítása", a múlt művészi értékeinek életbentartása a gépi tömegtermelés körülményei között. Ehhez azonban nem volt elég a múlt tipográfiai értékeinek — betűinek és könyvcsináló módszereinek — esztétikai felismerése: csak a könyv egész múltjának sokoldalú feltárása, tudományos megismerése tette lehetővé, hogy a hagyományok újraalkalmazása ne eklekticizmushoz, hanem valóságos újjászületéshez vezethessen. S hogy a *Reform* valóban korszerű eredményekkel szolgált, az annak köszönhető, hogy művelői, MORISONnal az élen, nemcsak iparművészeti alkotók, hanem lelkiismeretes történészek, a múlt technikájának és gazdasági életének búvárai, pontos filológusok és mindezen sokoldalú képességük mellett mai gyakorlati szakemberek is voltak.

CARTER, akinek elméleti munkássága a *Reform* éveiben kezdődött, jelentős művek egész sorával járult hozzá a régi betűk és a régi tipográfia megismertetéséhez. Első fontos munkája *Fournier on typefounding* címmel 1930-ban jelent meg, P. S. FOURNIER francia betűöntő 18. századi művének magyarázatos közreadásával. Nevéhez fűződik a régi angol nyomdászati irodalom több fontos művének újrakiadása is: a híres MOXON-féle *Mechanick Exercises; Edward Rowe* MORES 1778. évi munkája az angol betűöntőkről; Horace HART könyve az oxfordi betűk eredetéről stb.

Legfontosabb és egészen újfajta kutatását — többek társaságában — a háborús években kezdte: az európai betűcsaládok származásának feltárását. Ennek eredménye *Type Specimen Facsimiles* címen látott napvilágot. Eddigi kötetei 1963-ban, illetve 1972-ben jelentek meg. Közlik a legfontosabb európai betűminták hasonmásait, valamennyi betű-

család származását és a betűmetszők tevékenységének leírását, elemző magyarázatokkal. A társszerzők sorában fontos szerepet vállalt Harry CARTER e nagyjelentőségű művek létrehozásában. Betűmintákat ugyanis korábban is publikáltak: az egyes betűcsaládok analízisét azonban első ízben itt találjuk meg. Így e kiadványok az európai betűművészetnek és betűöntésnek valóságos atlaszai, amelyek a típusok felismerésének, azonosításának, származásuk kimutatásának nélkülözhetetlen eszközei.

CARTER közreműködésének nyomai ott találhatók a betűtörténet és nyomdászattörténet más úttörő jelentőségű kezdeményezéseiben is. Tudvalevő, hogy az európai betűművészet legfontosabb tárgyi emlékei az antwerpeni Plantin-Moretus Múzeum patricái, matricái és régi leltárai. E felbecsülhetetlen értékű anyag meghatározását, értékelését Harry CARTER kezdte meg az ötvenes években. Részese annak, hogy a Múzeum kollektívája a munkát magas szinten folytathatta és olyan kitűnő művek láthattak napvilágot, mint H. D. L. VERVLIET és L. VOET monográfiái.

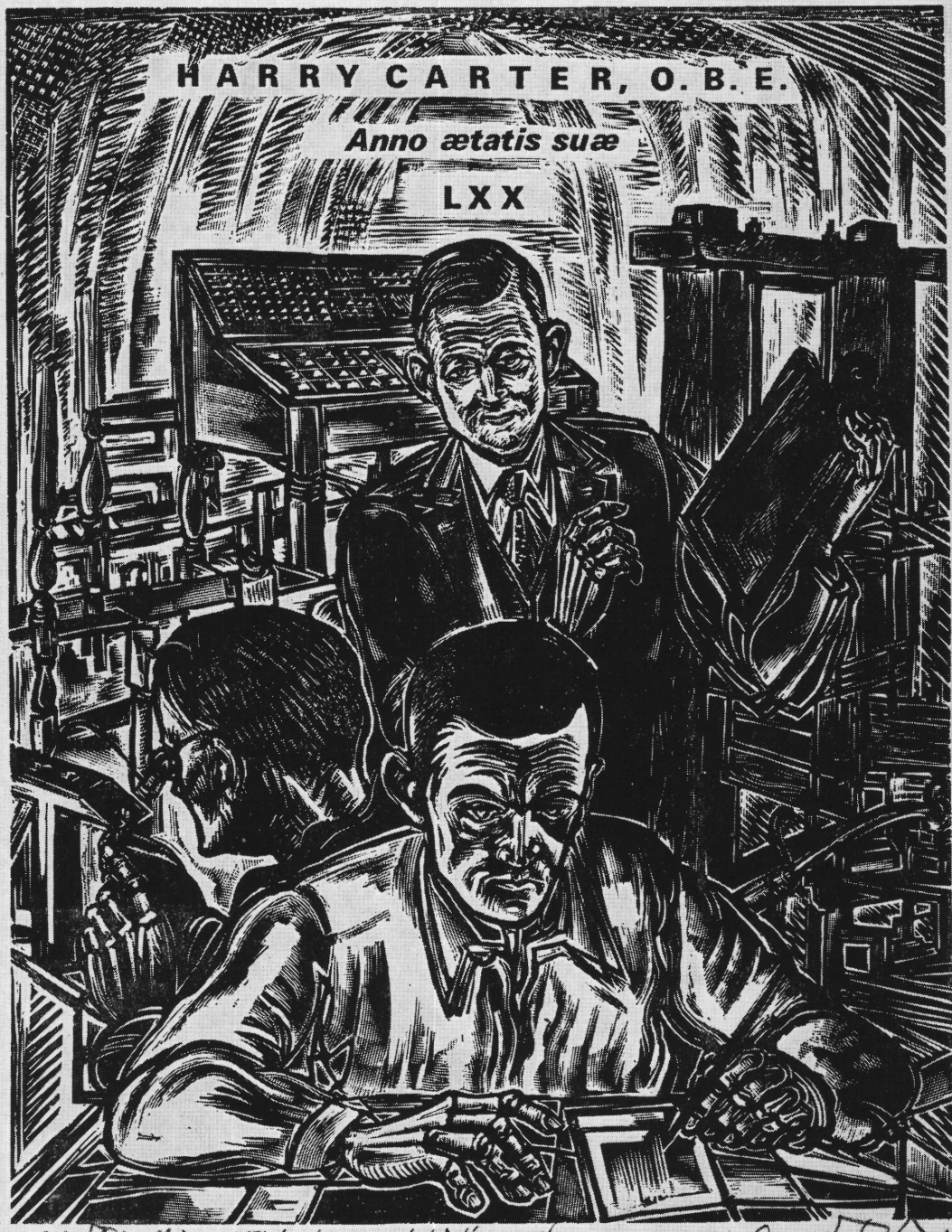
Az 1950-es években CARTER birtokába került TÓTFALUSI KIS Miklós amszterdami betűmintalalapjának kicsinyített fényképmásolata. Az Angliában élő magyar fametsző művész, BUDAY György segítségével összehasonlította KIS Miklós kiadványaival, valamint a frankfurti Stempel betűöntödének az 1920-as évek óta „Janson" néven ismert betűcsaládjával. Megállapították, hogy a „Janson" nem más, mint KIS Miklós amszterdami típusa. E véleményüket első ízben 1954-ben tették közzé a *Linotype Matrix* c. folyóiratban, majd további bizonyítékokkal kiegészítve a *Gutenberg Jahrbuch* 1957. évi kötetében. Számos érdekes részletet tartalmazó érvelésük itthon is ismert e cikkek magyar nyelvű változatából, amely a *Magyar Könyvszemlé*ben 1969-ben jelent meg (136—141. l.).

Érdekesek azonban CARTERnek KIS Miklósra vonatkozó újabb felfedezései is. CH. RICKS társaságában 1961-ben adta ki Edward Rowe MORES munkáját: *A Dissertation upon English Typographical Founders and Founderies (1778)*. MORES tudós, antikvárius, magánsajtó-tulajdonos volt, aki megvásárolta John JAMES betűöntödéjét. Utódai az öntöde felszerelését eladták, s az árverési katalógusban közölték a betűk mintáit. CARTER a betűminták között nemcsak a KIS Miklósnak tulajdonítható *Two Line English Roman* (kb. 25 pontos antikva) és ugyanennek bizonyosan KIS Miklóstól származó kurzívját említi meg, amelyek már az 1695. évi oxfordi mintakönyvben is előfordultak, hanem azt is kimutatja, hogy a *Double Pica Hebrew* nem más, mint KIS Miklós amszterdami mintalapjának *Augusztin héber* típusa. KIS Miklós e héber betűjét egyébként megtalálta egy 1695. évi amszterdami kiadású *Hágádá sel Pészach*-ban is, amely megvan az oxfordi Bodleian Library-ban (Opp. fol. 1284. sz. alatt).

1973-ban jelent meg MORISON posztumusz könyve: *A Tally of Types* (Betűk könyve), melyet néhány pályatársának cikkével egészítettek ki. A könyv a *Reform* során keletkezett rekonstruált klasszikus betűcsaládok történetét foglalja össze. CARTER, mint az egyik Appendix szerzője, a Monotype *Ehrhardt* betűcsalád történetét ismerteti a könyvben. Tudvalevő, hogy a típus KIS Miklós amszterdami betűi alapján készült. CARTER cikkéből azt is megtudjuk, hogy miért tér el a felújítás ily mértékben az eredetitől, s ezenkívül is értékes újabb adalékokat nyújt a KIS Miklós-féle típusok történetéhez.

A *The Library* ünnepi száma tiszteletét azzal rója le Harry CARTER iránt, hogy a betű- és tipográfiatörténet legjelesebb szerzőinek cikkeit közli. Számunkra külön érdekességgel bír ezeknek sorában BUDAY György cikke, aki néhány újabb gondolatát közli KIS Miklósról, a „Janson"-betűk alkotójáról. (Az érdekes tanulmány a *Magyar Könyvszemle* e számában olvasható.)

Harry CARTER ez idő szerint a közel négyszáz éves Oxford University Press történetén dolgozik. Munkájának első kötete már meg is jelent. Új művének folytatásához és

70th Birthday Tribute (Harmas portrait)

Artist's proof

George Buday March '71

Harry Carter akit – Buday György készítette el és állította meg, hogy az u.n. 'Janson' betűk Tótfalusi Kis Miklós alkotásai.

nagyrabecsült alkotó munkájának egészéhez a magyar olvasók nevében is sikert kívánunk. Tiszteletünk jeléül közreadjuk BUDAY György fametszetének reprodukcióját. A metszet Harry CARTER hetvenedik születésnapjára készült.

HAIMAN GYÖRGY

Harry Carter munkáiból

Fournier on Typefounding. London, 1930.
Plantin's Types and their Makers, in Gedenkboek der Plantin-Dagen. Antwerpen, 1956.
Joseph Moxon / Mechanick Exercices in the whole Art of Printing (1683—4). Edited by Herbert DAVIS and Harry CARTER. London 1958.
Edward Rowe Mores / A Dissertation upon English Typographical Founders and Founderies (1778) with A Catalogue and Specimen of the Typefoundry of John James (1782). Edited by Harry CARTER and Christopher RICKS. London, 1961.
Type Specimen Facsimiles I. A. F. JOHNSON, Harry CARTER, Matthew CARTER, Netty HOEFLAKE, Mike PARKER jegyzeteivel. Bev. Stanley MORISON. Kiad. John DREYFUS. London, 1963.
Sixteenth-Century French Typefounders: the Le Bé Memorandum. Documents typographiques français III. Paris, 1966.
H. CARTER and H. D. L. VERVLIET: *Civilité Types.* Bibliographical Society Publications, New Series XIV. Oxford, 1966.
Stanley MORISON and Harry CARTER: *John Fell, the University Press and the „Fell" Types.* Oxford, 1967.
A View of Early Typography up to about 1600. The Lyell Lectures 1968. Oxford, 1969.
Horace Hart / A Century of Typography at the University Press Oxford 1693—1794. Kiad. Harry CARTER. Oxford, 1970.
Type Specimen Facsimiles II. H. D. L. VERVLIET és Harry CARTER jegyzeteivel. Kiad. John DREYFUS. London, 1972.
A History of the Oxford University Press Vol. 1. to 1780. Oxford, 1975.

500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás. A lengyel könyvnyomtatás megszületésének 500 éves évfordulója alkalmából nemzetközi tudományos ülésszakot rendezett a Nemzeti Könyvtár, a Jagello Egyetem és a Jagello Könyvtár. A lengyel s közép-európai művelődéstörténet szempontjából kiemelkedő jelentőségű konferencia első szakasza Varsóban, folytatása pedig Krakkóban zajlott le 1974. május 6 és 10 között. A téma iránti érdeklődésre vall az elhangzott több mint harminc referátum és kiselőadás. Az ünnepi ülést Mieczysław KARAŚ, a Jagello Egyetem rektora nyitotta meg.

Az első előadó Witold STANKIEWICZ, a varsói Biblioteka Narodowa igazgatója volt, aki Stanisław SIEKIERSKIvel közösen készített *Kształtowenie się polityki wydawniczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* című időszerű témáról, a Népi Lengyelország kiadáspolitikájának kialakulásáról tartott vitaindító referátumot. Az előadás keretében szó volt a lengyel kiadói politika helyzetéről és a távlati tervekről is. A mai feladatok összegezése után történeti témák következtek.

Alodia KAWECKA-GRYSZOWA előadása *Dzieja drukarstwa w Polsce XV i XVI w.* címen a régi lengyelországi nyomdászat kérdéseivel kapcsolatos kutatásairól számolt be. Ismeretes, hogy az első Lengyelországban kiadott nyomtatvány, az *Almanach Cracoviense* 1474-i példánya volt. A kutatások kiterjednek a XVI. században már 24 lengyelországi helységben működő 55 nyomda gazdag termésére, mintegy 6000 nyomtatványra, közöttük különféle közhasznú nyomtatványokra, a polemikus irodalom és a „sowizrzal" irodalom elterjedt nyomtatott darabjaira, kézikönyvekre stb. Az előadó megállapította, hogy komoly előrehaladás történt a könyvnyomtatás történetének feltárása területén a 20 évvel ezelőtti, 1954-es reneszánsz ülésszak vitái óta, de a munká-

latokat tovább kell fokozni. Elsősorban a közös kutatások elmélyítését sürgette a szociológia, a kultúrtörténet és a könyvgrafika terén. Szólt az inkunábulumok, ősnyomtatványok második kötete előkészítő munkája meggyorsításának szükségességéről, könyvtörténeti retrospektív bibliográfia kiadásáról, terminológiai és elméleti problémák tisztázásának fontosságáról. Ehhez a témakörhöz kapcsolódott Kazimiera MALECZYŃSKA *Papiernictwo w Polsce XV i XVI w.* című, valamint Leszek HAJDUKIEWICZ *Czytelnictwa w Polsce w XVI i XVII w.* című referátuma a korabeli papírgyártásról, illetve a reneszánsz és barokk századok olvasóközönségéről, mely utóbbiban új követelményekről is szó volt, például könyvtárak és kiemelkedő régi könyvgyűjtemények szisztematikus feldolgozása, továbbá könyvtári inventáriumok lehetőség szerinti kiadásának folytatása. A legújabb könyvkötészeti kutatási eredményekről számolt be Anna LEWICZKA-KAMIŃSKA *Dzieje oprawy książkowej w Polsce* c. előadásában, a távlati feladatok között megjelölve a régi lengyel könyvtáblák művészi remekei általános katalógusának előkészítését, valamint a nagy könyvtárak értékes gyűjteményeiből egy katalógus-album közreadását.

A könyvtörténet és az irodalomtörténet problémái kerültek a vita előterébe Paulina PELCOWA *Historia książki a historia literatury* c. referátumában. A könyv társadalmi funkciójának alapos vizsgálatával még adós a kutatás; az elaprózott részlettanulmányok nem adnak megközelítő teljes képet a könyv sokoldalú szerepének irodalomtörténeti vonatkozásairól. Kultúrtörténészek, könyvészek, bibliográfusok, szociológusok, könyvtárosok, irodalomtörténészek erőteljesebb együttműködése sokat segíthetne az összkép kialakításában.

A konferencia kiselőadásai a fenti főbb problémakörökhöz kapcsolódtak. Részben nyomdatörténeti szemszögből bővítették ki a vitatémákat: a XV. századi pomerániai, pomorze-i nyomdászatról Z. NOWAK, a lengyelországi XVI. és XVII. századi görög nyomtatványokról J. CZERNIATOWICZ, a lembergi (lwowi) korabeli könyvnyomtatásról E. RÓŻYCKI, a varsói könyvnyomtatásról pedig K. KOROTAJOWA, az 1521 előtti részleges lengyel nyomtatványok nyomda- és nyelvtörténeti jelentőségéről W. WYDRA és W. R. RZEPKA, a papír nyomdai és könyvtörténeti összefüggéseiről J. SINIARSKA-CZAPLICKA tartott ún. „komunikacia"-t.

Az olvasók, olvasórétegek témaköréhez is számosan hozzászóltak, ide tartozik pl. K. MIGOŃ áttekintése, vagy W. SZELIŃSKA beszámolója a könyv szerepéről a XV. századi lengyelországi értelmiségi, szellemi foglalkozásúak életében; B. BIENKOWSKA XVI—XVIII. századi lengyel írók és tudósok s a könyv problématikája összefüggésében adott számot újabb kutatásairól; G. TALAR a régi lengyel tudományos könyvek története szemszögéből folytatott vizsgálatokról beszélt; A. ŻBIKOWSKA-MIGOŃ ennek a témának felvilágosodáskori szakaszáról adott képet; M. MUSZYŃSKI a proveniencia kérdésének bonyolult kutatási feladatait vázolta; a polgárság részvétele szemszögéből tárgyalták a nyomdai és könyvtörténeti problémákat, R. ŻURKOWA a XVII. századi krakkói, P. SZAFRAN a gdanski városi polgárság tevékenysége oldaláról; J. WIESIOŁOWSKI e századbeli poznani könyvgyűjteményekről, U. SZAJKO a XVI. századi szczecini olvasóközönség köréről szólt; E. CHOJECKA és M. KRYNICKA grafikai, illuminátori kérdésekről adott elő.

Nemzetközi művelődéstörténeti szemszögből készült előadások is voltak; ilyenek T. ULEWICZnek a krakkói inkunabulisztika velencei összeköttetéseiről, illetve L. SZCZUCKInak a római index alapján tiltott XVI. és XVII. századi könyvekről beküldött dolgozata, valamint a wilnói J. JURGINI tanulmánya az első litvánra fordított lengyel könyv kulturális jelentőségéről. Az egész vitában az egymással is vitatkozó előadókon kívül számos jeles szakértő, pl. J. ZATHEY, M. SIPAYŁŁO, J. SZCZEPANIEC, M. ŚCIEBORA, K. CHORZEWSKA, L. JARZEBOWSKI, M. BAHATCOVA (Prágából) is hozzászólt.

Ami a külföldi részvételt illeti, az említetteken kívül még három szovjetunióbeli (E. L. NYEMIROVSZKI, S. K. GUTJANSZKI, L. ZEBRALEWICZ) referens adott elő orosz,

ukrán, bjelorusz tárgyú, régebbi és újabb kapcsolattörténeti témáról; továbbá bolgár—lengyel (L. Dragolovej) és csehszlovák—lengyel (E. Urbankovej) témájú kiselőadások hangzottak el. A párizsi Bibliothèque Nationale „polonicá"-iról Mme L. Rapacka-Cuisinier adott tájékoztatást. Az uppsalai J. Trypućko kísérletet tett a branievói (braunsbergi) jezsuita kollégium svédek által 1626-ban kifosztott könyvtárának rekonstruálására. A külföldi előadók sorát méltán folytathatnánk a magyar résztvevők előadásaival, de sajnos ezeket hiába keressük. Ez a hiány annál is inkább érthetetlen, mivel éppen egy évvel a varsói és krakkói nemzetközi konferencia előtt rendezett hazai nemzetközi ülésszaknak (500 éves a magyarországi könyvnyomtatás. Kőszeg—Sárvár 1973. május 3—5.) lengyel résztvevője is volt, tehát kölcsönösen ismert lehetett a két közeli évforduló. Másrészt a Krakkóban megszülető első magyar nyomtatott könyv történetén keresztül, századokon át közvetlenül érdekeltek voltunk a lengyelországi könyvnyomtatás megindulásában és fellendülésében. Nemzetközi, közép-európai, lengyel érdekű alapvető tanulmányok jelentek meg régebben is, s az utóbbi évtizedekben is magyar szerzőktől erről a témakörről. Mi lehetett hát az oka a hazai előadók vagy vitában résztvevők távolmaradásának erről a bennünket rendkívül közelről érintő, rangos nemzetközi tudományos eszmecseréről?

A Krakkóban befejeződő nemzetközi tudományos találkozót S. Grzeszczuk professzor zárta be, összefoglalva a hazai és kapcsolattörténeti kutatásoknak a könyvnyomdászat és könyvtörténet szerteágazó problematikájával kapcsolatos vitát. Elsősorban az elvégzendő interdiszciplináris és kapcsolattörténeti kutatások szükségességét hangsúlyozta. Az ülésszakhoz kapcsolódott a Biblioteka Narodowa által rendezett könyv- és nyomdatörténeti kiállítás a lengyel könyv 500 évéről. Ha elkésve is, föl kell figyelnünk erre a számunkra is fontos tudományos eseményre, s érdemes volna visszatérni rá a nemzetközi tudományos ülésszak anyagának várható megjelenése kapcsán.

Hopp Lajos

A Studia o Książce IV. kötete.[1] A színvonalas lengyel bibliológiai folyóirat negyedik kötete a korábbiakhoz hasonlóan változatos tartalmú elméleti tanulmányokat, könyv- és könyvtártörténeti dolgozatokat, a könyvterjesztés és a könyvértékelés módszertani kérdéseit tárgyaló cikkeket hoz. Andrzej Nowickinek *O sposobach istnienia czlowieka w książce* című tanulmánya két szemszögből vizsgálja az ember és a könyv pszichikai kapcsolatait. Egyrészt elemzi azt a hatást, amelyet a könyv létrehozásában közreműködők és az olvasók sugároznak ki a könyv témájának és hőseinek megelevenítése irányában. Másrészt áttekinti a könyvnek az ember világa formálására, az emberi életmód meghatározására gyakorolt befolyását. Krzysztof Migoń *Wspólczeszna nauka o książce* című cikke ismerteti a szovjet, lengyel, az NDK- és NSZK-beli könyvtudomány legújabb fejlődését és rövid szemlét nyújt több más országban (így Magyarországon) folyó bibliológiai tevékenységről is. Ugyanezen témakörben a szerkesztőség kompilációt közöl A. I. *Barsuk* szovjet bibliológus utóbbi éveiben megjelent tanulmányaiból. Karol Głombiowski írása *(Nauka o książce — nauka o czlowieku)* szembesíti egymással az informatika és a bibliológia céljait és feladatait, kiemeli a könyvtudománynak a szépirodalomhoz és az irodalomszociológiához való kötődését. A lengyel könyvtörténetből veszik témájukat Barbara Bieńkowska *(Kopernikus problémák a 16—18. századi lengyel iskolai könyv-*

[1] Studia o książce. Tom 4. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław, 1974. 308 l.

tárakban), Renata Żurkowa *(A heliocentrikus elmélet irodalma a 17. századi krakkói könyvtárakban)*, és Maria Wigłuszowa *(Varsó mint a lengyel mezőgazdasági könyvek kiadásának központja 1801—1830 között)*. Fontos társadalmi problémával foglalkozik Maria Przyweczka-Samecka, aki a vakok szükségleteire szolgáló zenei írásmód fejlődését tekinti át. Figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz Radoslaw Cybulski cikke *(Bevezetés a modern könyvpiac problémáiba)* a könyvkereskedelem eszmei feladataira, a célszerű könyvválaszték kialakítására és a könyvterjesztés gazdasági összefüggéseire vonatkozólag. Tereza Radwan-Wińska cikke az ifjúsági könyvek pszichológiai, pedagógiai és irodalmi szempontból való értékelése céljára vet fel gondolatokat. A szakirodalom recenziójával foglalkozó rendkívül gazdag fejezetből kiemelkedik Grazyna Talarnak a lengyel olvasásszociológiai irodalmat ismertető cikke.

Kindlovits Kálmán

Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnyomtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.) Már hozzászoktunk ahhoz, hogy a kiállítási katalógusok nemcsak a látogatóknak a termekben való könyebb tájékozódását elősegítő, jól-rosszul illusztrált füzetek, hanem a kiállított tárgyak által reprezentált téma igényes, tudományos összefoglalását is nyújtják. Példának kínálkozik az 1967-es *Gotik in Österreich*, magyar könyvtári anyagot is bemutató kiállítási katalógusa is. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár azonban a *Tudomány a középkorban* kiállítással sokkal nehezebb feladatot vállalt magára, mint egy művészeti irány vagy korszak bemutatása. A feladat főleg azért nehéz, mert a reneszánsz óta a klasszika és újjászületése között eltelt „középső korra" (= medium aevum), e kor tudomány- és művészettörténeti szerepére az ignorálás, félreértés, eltorzítás üledéke rakódott le, amelyekből nem egyszer világnézeti jelszó-klisék is váltak. Otto Mazalnak, a kézirattár vezetőjének a kötet[1] elé írt tudománytörténeti tanulmánya bölcsen, számolva a fent vázolt hangsúlyeltolódásokkal, de polémiai él nélkül jelöli meg a középkori tudományosság legfőbb feladatát: az antik tudomány- és műveltséganyag válogatott átvételét, őrzését, feldolgozását, a pogány antik kultúra és a kereszténység közötti szintézis-kísérletét és végül, a kor végefelé, ennek a rendkívül flexibilis szintézisnek kritikai vizsgálatát. Éppen a tradíciónak, a tekintélynek, az írott szónak: a könyvnek a tisztelete könnyíti meg a középkor szellemi törekvéseinek könyvtári állományon keresztül való bemutatását. Ebből adódott a kiállítás szerkesztésének egyik nagy problémája: Vajon egyenlő-e a középkori írásbeliség a középkori tudományos törekvésekkel?

Volt azonban a kiállításnak egy másik nagy kérdése is, amiről a bevezetésben nem sok szó esik. Amikor a 20. században középkori tudományosságról beszélünk, önkéntelenül azoknak a tudományágaknak előzményeit keressük, amelyeket a modern Európában tudományként tartunk számon. Tudományt keresünk sokszor ott, ahol a középkor embere csak mesterséget vagy művészetet, vagy még azt sem látott. Nem értjük viszont, hogy témák, amelyeknek boncolgatásával tudósgenerációk foglalkoztak elmélyülten, hogyan köthettek le annyi energiát. Hogy ne idegen, azaz jogtalan mércéket alkalmazzunk, ismét abból kell kiindulnunk, hogy mit jelentett ennek a kornak — mert minden kornak sokat jelentett, v. ö. E. R. Curtius vizsgálódásait — a görög-római antikvitás hagyománya, mit jelentett neki mint egyszer örömmel, másszor óckodva vállalt feladat.

[1] Wissenschaft im Mittelalter. Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal 22. Mai bis 18. Oktober 1975. Wien 1975. 296 lap, 16 tábla.

A látogató a „Prunksaal"-ban szembesül a középkori tudománnyal, a Hofbibliothek nagy barokk könyvtártermében, amely ugyancsak a maga módján rendszerezte — már az állomány felállításában is — az antikvitástól örökölt és továbbfejlesztett tudományokat. A kupola alatti, centrális helyen álló tárlókban a teológia kapott helyet a bibliai tudományoktól az egyházjogig. Már itt is feltűnik, hogy még a középkori teológiai irodalom is nehezen helyezhető el a középkor vége óta kikristályosodott teológiai szakokba (volt-e, vagy miért nem szerepel a „theologia pastoralis"?) A terembe belépőt az enciklopédikus művek fogadják, elsőként Martianus Capellanusnak a hét szabad művészete egy 10—11. századi kéziratban és egy, az ősnyomtatvány-kor utolsó évéből származó kiadványban, ezzel is érzékeltetve e tudomány-csoportosításnak messze a középkoron túlmutató érvényességét. (Hogy a retorika-szakban miért csak a klasszikus szépirodalom reprezentáns szerzői, ill. műfajai és nem a nemzeti nyelveké kaptak helyet, azt éppen a középkori „irodalomtudomány"-kategória hiánya, ill. más jellege szabja meg.) A trivium vezet a kupoláig, míg a hét szabad művészet felsőbb négy szakját a teremnek a kupola után folytatódó hossztengelyében állították fel (geometria, aritmetika, asztronómia, zene). Itt kerültek bemutatásra a „természettudományok" (fizika, zoológia, botanika, alkémia) is, amelyek kimaradtak a tudományok középkori rendszeréből, és valószínűleg ezért kevés exponátummal is képviseltetik magukat. (Kimaradt azonban a geometriával sokban érintkező, a késő középkorban már jelentős hadtudomány, pedig a Cod. Vind. 2952 az első német nyelvű, enciklopédikus összefoglalása ennek a tudományágnak!) Külön, kitűnően illusztrált szakcsoportot kapott a földrajz, amely a ptolemaeosi kozmográfiáktól a szentföldi zarándok-naplókig terjed. — Végül a kupola alól kiinduló kereszt-traktusokban a jog és az orvostudomány veszi közre a teológiát: az egyik az embernek mint társadalmi lénynek, a másik mint biológiai lénynek egészségét kívánván szolgálni.

Ha egy-két kéziratot szívesen is láttunk volna még (Cod. 2681 = a „bécsi Notker", vagy 223 = a legrégibb német próza-physiologus), tudomásul kell vennünk, hogy a nézőnek bizalommal kell lennie a rendezőkkel szemben, s talán egyik-másik kézirat állapota nem olyan, hogy alkalmas lenne a kiállításra, na meg a nagy barokk-terem férőhelye is korlátozott. A nyújtottakért így is hálás lehet a látogató.

A katalógus használója még valamiért hálás: A kézirattár munkatársai (Otto Mazal, Eva Irblich, Németh István) által írt kimerítő kéziratleírásokért, amelyek nemcsak a kodikológiai jellemzőket adják meg, hanem a megfelelő összefüggésben a szerző és a mű tudománytörténeti jelentőségét is vázolják.

Vízkelety András

The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europa 1572—1627. A 16. századi nagy könyvkiadók tevékenységének ismerete nélkül hiányos maradna a korszakról alkotott képünk. Közülük nem egy „dinasztiát" alapított: generációról generációra szállt át az alapítók üzleti és szellemi hagyatéka. Aldus, Froben, Plantin neve mellett nagy hírnévre tett szert a francia származású Wechel-dinasztia, mely minket is közelről érint. Evans tanulmányának[1] épp az a célja, hogy feltárja Wechelnek és örököseinek közép-európai (ausztriai, cseh, lengyel és magyarországi) kapcsolatait.

Az évenként kétszer megrendezett frankfurti vásár a könyvkiadók számára is roppant jelentőségű volt. A szellemi alkotások piacravetése valóságos versengést jelentett, mert

[1] R. J. W. Evans: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572—1627.* Past & Present Supplement 2. — Oxfordi 1975. 74 l.

e nemzetközi találkozón mindegyikük termékei legjavát sorakoztatta fel. A siker kivívásához nemcsak a népszerű és tudományos kiadványok arányos elosztása kellett, hanem a szemkápráztató külső forma is. Itt jelenik meg először tudatosan — mint feladat — kielégíteni a „szép könyv" iránti igényt! A szerző Wechelék frankfurti működése előtt a dinasztia megalapítóját mutatja be: Chrétien WECHELt, aki a század elején Párizsban hívta magára a figyelmet ERASMUS-kiadványaival, valamint nevezetes latin-görög auktorok kiadásával. A reformációhoz fűződő kapcsolata miatt családjának el kellett hagynia Franciaországot. Utódját, Andrást 1569-ben már Németországban találjuk. Európai hírűvé ő tette a WECHEL nevet. Halála után (1581) kiadványaikon nemegyszer a WECHEL név helyett — vagy mellett — a vőknek, unokaöccsöknek, később ezek leszármazottjainak neve szerepel. Ezt a kutatóknak jó megjegyezni, nem felejtvén el, hogy egy és ugyanazon dinasztia könyvkiadói tevékenységéről van szó. Kultúrtörténeti szempontból azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes kiadó-dinasztiák elkötelezték magukat bizonyos szellemi irányzatoknak, áramlatoknak, melyeknek szolgálatába álltak. Így WECHEL András és örökösei (Claude de MARNE, Jean AUBRI, Johann WECHEL) a reformáció egyetemes ügyének, a klasszikus irodalom terjesztésének, később a keleti népek történetének, kultúrájuk ismertetésének, sőt az okkultizmusnak is. Az említett örökösök nevén kívül útba igazít az embléma is. Jelen esetben a Pegazus figurája. A szerző a WECHEL családnak Frankfurtból kisugárzó hatását a 17. század elejéig kíséri figyelemmel. Ez a hatás 1620 után egyre gyengül, míg a harmincas években megszűnik.

A *The Wechels and their Authors* fejezetben összképet kapunk arról, hogy kikkel tartottak szoros kapcsolatot, hogy született meg egy-egy híressé vált sorozatuk, mi volt a módszerük kiadói vállalkozásaiknál, kik voltak a „lektorok", a nyomdai alkalmazottak? A kérdés rendkívül sokoldalú és fontos, mert ráirányítja a figyelmet arra a tudósokból, szakemberekből, vándor egyetemistákból álló gárdára, mellyel együtt dolgoztak. A klasszikus auktorok sorozatának sikerét pl. az Itáliából menekült Emilio PORTO (= Aemilius PORTUS) tevékenysége biztosította. A kötetek magyarázó szövegeit e tudós gárda mellett működő vándor egyetemisták készítették, amolyan „tudományos segéderő" minőségben, alkalmi szerződéssel. A WECHELék kiadói tevékenységét valóságos kozmopolita légkör vette körül. Nemcsak a szélrózsa minden irányából összegyűjtött tudósgárda összetétele miatt, hanem a szerteágazó témák miatt is, melyekkel foglalkozni kívántak a közszükséglet nemzetközi szinten történő kielégítésére. A több száz kiadványuk lajstromán ui. az akkori szellemi élet legkülönbözőbb — sokszor egymásnak ellentmondó — kérdései szerepelnek.

Külön ki kell emelnem a 2. és 3. fejezetnek ama részeit, melyekben a szerző kitér a magyarországi vonatkozásokat tartalmazó WECHEL-kiadványokra. (20—37., ill. 38—52. l.) A Magyarország iránti nyugati érdeklődést nem szabad önmagában vizsgálnunk, mert ez az akkori közvélemény számára az egész keleti világ felé fordulásnak csak egy része, — bár az Európa „védőbástyája" szerepe miatt mindenesetre lényeges része volt. A keleti orientációban jó üzletet is láttak. Ezzel magyarázható az a számtalan kötetből álló sorozat, melynek írógárdájában ott találjuk J. LEWENKLAU-t, O. G. BUSBEQUE-t, J. BONGARS-t gigantikus méretű művével, Uri ben SIMEON-t, G. B. PONTANUS-t, L. TUBERO-t, ... és így sorolhatnánk a többi szerzőt. EVANS e kiadványsorozat keretében említi ZSÁMBOKI BONFINI-kiadványát, SZAMOSKÖZY *Analecta*-jának 2. kiadását (1598 Frankfurt!), valamint W. LAZIUS, N. REUSNER, T. COLERUS és A. CRAVELIUS magyar vonatkozású műveit. A „keleti sorozat" érdekességéhez az is hozzátartozik, hogy WECHELék számos utazót, informátort foglalkoztattak, ezzel is biztosítva a tudósítások élményszerűségét és szavahihetőségét.

A frankfurti kiadó céggel való kapcsolataink adatai azonban ennél sokkal többről informálnak minket. WECHELék ui. Bécsben és Prágában is felállítottak egy-egy kiadói

irodát, hogy a Habsburg-birodalom e két fontos centrumából könnyebben tudjanak megrendelésekhez, vevőkhöz jutni, és — ami még fontosabb — együttműködésre tudjanak felszólítani olyan közép-európai tudósokat, akik növelnék kiadói hírnevüket. Több humanista került velük kapcsolatba, sőt a WECHEL-kiadón keresztül egymással is: a Kolozsvárról Morvaországba került JORDÁN Tamás, J. CRATO és a köréje gyülekező tudósok, vagy Philip SYDNEY és Hubert LANGUET. Fennmaradt levelezésük tanúskodik arról, hogy hányféle szállal kapcsolta össze a humanistákat a közös cél, a tudomány szolgálata és közkinccsé tétele. A WECHEL-kiadó bécsi és prágai „propaganda irodája" jól működött. Üzletet is látott abban, hogy e humanista becsvágyat kiszolgálja. A BÁTHORYak Erdélyben és Lengyelországban működő történészének, a „megtért eretnek" J. BRUTUSnak és pálfordulásának megértéséhez is nyújt némi segítséget ez a kiadói tevékenység. És nem lehet említés nélkül hagyni a skót T. SEGETnek nevét, nemcsak a WECHELlel, hanem a magyar humanistákkal való kapcsolata miatt is. Ezt követően EVANS rátér arra a rendkívül érdekes, el nem hanyagolható kapcsolatra, mely BATTHYÁNY Boldizsár és a WECHEL kiadó — név szerint AUBRI — között alakult ki. Bizonyítja ezt a kettőjük közötti többszöri levélváltás, könyvjegyzék, ill. számla-anyag. AUBRI rendszeresen informálta BATTHYÁNYT 1570 elejétől a megjelent könyvekről. A BATTHYÁNY családi levéltár segítségével össze lehet állítani a németújvári humanista főúr könyvrendeléseit, melyeket a WECHEL-kiadó bonyolított le. A tanulmány 35—37. lapján ezekről részletesen beszámol a szerző. Hogy AUBRI mennyire ismerte a bibliofil mecénást, mutatja az is, hogy a francia udvarban is forgolódó BATTHYÁNYt meg akarta nyerni a WECHEL-cég kiadásában megjelent francia politikai művek megvásárlására. Egyik levelében azt írja, hogy félre tette számára ezeket és hamar küldje el az árát. Ilyen téren nem volt máskor sem szerény. Ezt bizonyítja az a magas összeg, melyet az Expositio Catholica in Novum Testamentum számlája őrzött meg („Biblia magna Regia 8 vollum compacta f 103 k"). A rendkívül magas ár a szállítási költségeket is magában foglalja. BATTHYÁNY kapcsolata AUBRIval azért is fontos számunkra, mert közelebbről szemügyre vehetjük Németújvár jelentőségét, érdeklődési körét. A megrendelt könyvek arról tanúskodnak, hogy rendkívül sokoldalú, a tudomány, a vallás, a politika, a történelem, az okkultizmus minden rezdülésére élénken reagáló, nyílt szellemű gondolkodót kell BATTHYÁNY Boldizsárban látnunk. R. EVANS külön is felhívja figyelmünket arra, hogy a jelek szerint nem kívánt egyoldalú felekezeti korlátozást. Az okkult könyvek iránti nagy érdeklődése pedig előtérbe hozza a tanulmány harmadik részében tárgyalt kérdést, vagyis azt, hogy a WECHEL-kiadó is elősegítette a protestantizmus, nevezetesen a kálvinizmus krízisét. A fejezet címe: *The Crisis of intellectual Calvinism.*

A WECHEL-cég nagy utat tett meg a szabadelvűség irányában, amit különösen akkor veszünk észre, ha az alapító CHRETIEN magatartását összehasonlítjuk a késői örökösökéivel. Ne feledjük, hogy épp a reformációhoz fűződő erős szálak miatt kellett a családnak annak idején Franciaországból Németországba menekülnie. Az örökösök — bár sok hitújító könyvet adtak ki — eléggé indiferensek voltak. Még szabatosabban fogalmazva: könyvkiadói tevékenységüket nem kizárólag a reformáció szolgálatába akarták állítani. Az egyetemes, a vallás, a nemzet feletti kozmopolitizmus jegyében terjesztették kultúrájukat, a mindenkori igénynek megfelelően. Ez anyagiakban is biztosabb bázist jelentett. Olvasótáboruk, valamint író gárdájuk a „hovatartozás" szempontjából nézve, a skála minden árnyalatát képviselték. Erre egyik legszembetűnőbb példa, hogy az unitáriussá lett DUDITHnak nemcsak új arculatára jellemző műveit, de a tridenti zsinaton — mint még katolikus püspök — elmondott híres beszédét is közreadták, — de ! — halála után. Tehát nem az volt a cél, hogy egy szerzőt csupán egy oldaláról mutassanak be. Ugyanezt lehet elmondani WECHELék reformációhoz fűződő viszonyáról. Nemcsak CALVIN tanait és követőit mutatták be az olvasó közönségnek, megszólaltatták a többit is,

— és inkább a nagy közönséghez szóló gondolkodók írásait adták közre, mint egy-egy reformátor teológusét. Elsősorban P. RAMUS *Commentarii de religione Christiana* (1577, 1583, 1594) c. igen jelentős művére gondolok. A lutheranus szárnnyal szemben a kálvinizmus rokonszenvezett RAMUSsal, elveit elfogadta. Ez azért nagy jelentőségű, mert a 16. század végén alig találunk magyar diákot Wittenbergben (a század elején még a külföldre menők 35%-a oda járt!) Ehelyett kálvinista egyetemeket látogattak. Ezek legtöbbje viszont az ARISZTOTELÉSZ-ellenes RAMUS nézeteit vallotta. Az ARISTOTEL-ellenességen kívül RAMUS azzal is nagy hatással volt a századvégi diákságra, hogy megkísérelte a keresztény tanok összeegyeztetését a humanizmussal. Ez viszont magával hozta — Genf tiltakozása ellenére — a toleránsabb magatartást. Az egyetemisták világában is ennek volt nagyobb hatása. Genf — épp CALVIN szigorúsága miatt — elvesztette vonzóerejét. A szabadságot kedvelő fiatalság különben sem élezte ki egymásközött a felekezeti hovatartozás ügyét. RAMUS elveit magáévá tette az angol puritanizmus is, — és hatását érezni lehet a magyar reformációban is. A toleráns hangvétel mellett egyre több profán téma is kiadásra kerül a WECHEL cégnél. A krízisre legjellemzőbb az okkultizmust tárgyaló művek gyors elterjedése, nemcsak nyugaton, nálunk is. R. EVANS rámutat az egységében felbomlott reformáció krízisének és a szabadelvűségre hajló WECHEL-kiadó tevékenységének kölcsönhatására.

Ha szemügyre vesszük mindazt, amit WECHELék hazai kapcsolatairól eddig elmondtunk, és ha kiegészítésként épp csak néhány nevet említünk meg a tanulmányból — pl. SZEGEDI KIS István, LASKAI CSÓKÁS Péter, különösen pedig az AUBRInál megjelent SZENCI MOLNÁR könyveit —, akkor egész jelentőségében előttünk áll R. EVANS tanulmánya, melynek végén kronológia sorrendben megtalálható a WECHEL-kiadó eddig azonosított 392 műve 1573—1627-ig.

BARLAY Ö. SZABOLCS

SZEMLE

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. Humanizmus és Reformáció 4.

Négy önálló, csak tartalom és nézőpont szerint összefüggő munka van a kötetben: *Tolna reformációja és iskolája* (áttekintés Tolna XVI. századi történetéről, a reformáció térhódításáról, ezen belül a helvét irányzat felülkerekedéséről, a tolnai iskola művelődéstörténeti jelentőségéről); *A XVI. századi tolnai írók* (lexikális áttekintés a Tolnán tanult vagy hosszabb-rövidebb ideig működött írókról, elsősorban azzal a tanulsággal, hogy amit az előző fejezet mondott, az nem túlzás: a város egy időben csakugyan a hódoltsági reformáció legjelentősebb központja volt, a magyar hitújítás szellemi elitjének tekintélyes része megfordult, alkotott itt, többek között Eszéki Szigeti Imre, Szegedi Kis István, Sztárai Mihály, Méliusz Péter, Beythe István, Thuri Farkas Pál, Paksi Cormaeus Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Decsi Gáspár, Baranyai Decsi János, a későbbi katolikus Veresmarti Mihály, és rajtuk kívül még vagy félszázan írták be nevüket itt a hazai kultúra történetébe; e lexikon kiegészítéséül, magyarázatául, értékeléséül következik a legjelentősebbek munkásságának elemzése, a csatlakozó problémák áttekintése, részben megoldása, mellékesen Thuri Farkas Pál *Idea Christianorum Hungarorum in et sub Turcismo* c. levelének végre hozzáférhető latin szövege és magyar fordítása); a következő fejezet, *Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajza*, formailag ennek folytatása, hosszabb és igen alapos, az eddigi kutatás eredményeit összefoglaló és megrostáló bevezetővel adja a mű latin szövegét és magyar fordítását — pompás ajándékul az iménti Szegedi Kis-évfordulóra —; az utolsó fejezet *(Szegedi Kis István helye kora szellemi összefüggéseiben)* annyival mond többet címénél, amennyivel Szegedi Kis volt több reformátoraink egyikénél: annak kétségbevonhatatlan bizonyítása (elsősorban a *Loci communes* mélyreható elemzése segítségével), hogy tanainak kialakításában Kálvin mellett a svájci reformáció más személyiségei is — Musculus, Béza, Bullinger, Petrus Martyr, no és persze Melanchton — jelentékeny részt vállaltak, egyúttal a magyar kálvinizmus hittanának és ideológiájának új szempontú vizsgálatát is lehetővé teszi, bár maga a szerző megmarad a fölvett tárgy körében. Épp a *Loci communes* fontosságára és Skaricza ennek kiadásával — többek között a magyar könyvtörténetben — szerzett érdemeire való tekintettel talán nem lesz érdektelen, ha kiegészítésül közlöm Skariczának egy, a kiadásra vonatkozó levelét (hely és év nélkül, Batthyány Boldizsárhoz, a körmendi Batthyány-könyvtár anyagából; kiadását Iványi Béla tervezte, de kefelevonatban maradt, mely az Egyetemi Könyvtárban található; innen vettem):

„. . . I. Liceat me cum venia quaerere

1. An non recte censuerint pastores ecclesiarum ad viginti quinque milliaria mihi undique vicini opus hoc meum esse ordinis antea inexcogitati, laboris incredibilis et utilitatis inestimabilis?

2. An non, si haec omnia e Gallia, Helvetia vel Anglia et quidem a decrepitae aetatis authore profecta essent, raptim ab omnibus emerentur, ut quibus quinque vel sex in mundo libri praeferri nequirent?

3. An non semper ut multa legantur volumina, scopus aliquis proponitur, ad quem certis tramitibus perveniatur? Num item tramites illi ordinem numerumque requirunt et demum memoriam ad rite et perceptibiliter coram auditoribus ipsis declamandum?

II. Liceat me indulgenter impetrare

1. Ut memoriam mei horumque operum (quae adhuc pro sua immensitate

vix ad annos quinque vel sex colophone donare potero) vestra magnificentia nunquam oblivioni tradere velit.

2. Ut si quando magnifici alii domini, qui iam hos tomos viderunt et impressione dignos iudicarunt, de editione sermonem inter se instituerint, magnificentia quoque vestra suffragium eorum iuvet, cui et Paulus Florenius frater per omnia nostras etc. coram me se obstrinxit.

3. Ut detur mihi peregrino occasio commoda revertendi Papam versus et inde in patriam, praesertim cum iam non parvam temporis et sumptum iacturam fecisse videar.

Aut iubeat me V. Mag. ad se venire, ut de his coram pluribus queam, maxime cum incidisse me in heroa iudicii ac doctrinae profundissimae incredibiliter gaudeam etc.

Humillimae addictus Matthaeus Scaricaeus Kevinus, qui et locos communes Szegedini, ut vitam eius corrigere queat, videre cupit."

Az első fejezet tarthat számot a reformáció kutatóinak szűkebb csoportján kívül a legszélesebb körű érdeklődésre. Kathona megállapítja, hogy Tolna mezővárosi fejlődésének a XV. században nekilódult lendületét az 1543-ban bekövetkezett török megszállás egyáltalán nem törte meg. Sőt, népessége 1557-től 1570-ig 24%-kal gyarapodott, ezen belül az iparosok és a deákok száma is növekedett. A fellendüléssel egyidejűleg (vagy ebből következőleg?) terjedt a lutheri tan az 1540-es évek közepétől, amit aztán az 1552 és 1554 között ott működő Szegedi Kis István és utódai hatására lassan a helvét irányzat vált föl. 1569 táján érkezik Pécs és Székesfehérvár felől az antitrinitarizmus, amivel azonnal fölveszik a harcot, de amivel végérvényesen csak húsz évvel később sikerül leszámolni. Addigra Tolna többé-kevésbé tönkre is megy: 1570-től rohamos és tartós hanyatlás indul (a szerző ezt a török adópolitika mohóságának fokozódásával magyarázza, mely magyarázat helyességét azonban csak más alföldi városok példáján lehetne lemérni), és ezt tetőzi be aztán a tizenötéves háború, a lakosság Kecskemétre menekül, a hajdúk 1602-es támadása után a város teljesen elnéptelenedik. (Egykor virágzó könyvtára úgy elpusztul, hogy egyetlen kötete sem maradt ránk.) E konkrét történeti alapon vizsgálja Kathona a mezővárosi cívis-rétegnek XVI. századi szellemi életünk alakulásában játszott szerepét. Arra az eredményre jut, hogy (a nemesség mellett) ez a réteg vállalta magára a XV. században indult humanizmus fenntartásának, terjesztésének és popularizálásának feladatát, úgy azonban, hogy a humanista eszméket a reformált vallás szempontjai szerint fölül is vizsgálta.

A kötet tartalmának, felfogásának egészével aligha lehet vitába szállni. Szerencsésen és nagy ívben kerüli el a hasonló szempontú munkák legveszedelmesebb buktatóját: Tolna-centrikussága nem ferdül egyoldalúvá, nem Tolnáról nézi a magyar irodalmat, hanem a magyar irodalom szemszögéből Tolnát, és így eredményei könnyűszerrel lesznek kinyithatók a speciálisról az általánosra. Bárha helytörténeti kutatóink is követhetnék ebben! Az adatok szembesítése néhány mű esetében valószínűsíti vagy bizonyítja a tolnai keletkezést, más esetben — az eddigi feltevésekkel szemben is — kizárja azt (például megállapítja, hogy Sztárai munkája, *Az igaz papság tüköre*, nem keletkezhetett ott), és ez nemcsak egy bibliográfiai adat pontosabbá tételét szolgálja, hanem segítséget ad ahhoz is, hogy a reformáció ideológiatörténetének kusza szálait kibogozhassuk.

A Klaniczay Tibor szerkesztette sorozatnak — a *Humanizmus és Reformáció*nak — 1973-as indulása óta ez a negyedik kötete. Egy a XV., három a XVI. századi művelődéstörténet, ezen belül kettő a reformáció művelődéstörténete köréből veszi tárgyát. Úgy látszik, a kiadói terv szerencsésen találkozik — vagy inkább megfontoltan számol — azzal a nagyarányú fellendüléssel, amit az utolsó egy-másfél évtizedben a XVI. század hazai kultúrájára és ezzel szoros összefüggésben a reformáció történetere vonatkozó kollektív (jórészt a sorozat műhelye, a Reneszánsz Kutatócsoport körül buzgó) kutatás mutat. A hosszabb szünet után megindult munkálatok egyelőre még csak előmunkálatoknak tekinthetők. És épp ezek számára nyílt kitűnő fórum. Ha a hazai reformáció történetét, hittanát, ideológiáját és a XVI. század ezzel elválaszthatatlanul összekötött művelődéstörténetét modern igények szerint áttekintő szintézis valaha elkészül, téglái kétségkívül az itt tisztázott részletek lesznek.

Kulcsár Péter

Nova Posoniensia. 1721—1722. Martin, 1972. [1973], Matica slovenská.

A régi magyar(országi) művelődés egyik becses darabjának hasonmás-kiadásban való megjelenését csak örömmel üdvözöl-

hetjük. A jó papíron, ízléses kiállításban, pontosan előállított *Nova Posoniensia* így valóban hozzáférhetővé vált. Hiszen az egyáltalában meglevő példányokat két ország (Csehszlovákia és Magyarország) három könyvtára őrzi. Külön érdekes és értékes számunkra Dr. Ján Čaplovič, a neves szlovák bibliográfus, könyv- és irodalomtörténész tudós tájékozottságú utószava, amely az újság keletkezésének (előzményeinek, eszmei hátterének), fennállásának és megszűntének történetét adja. Igaz, előtte Dezsényi Béla már két dolgozatban összefoglalta mindazt, amit a pozsonyi lapról tudtunk, Čaplovič hivatkozik is e két értekezésre, de Čaplovič még Dezsényi cikkei után is tud újat, figyelemre méltót mondani. Különös hangsúllyal emeljük ki a lap eszmei hátteréről mondottakat. Čaplovič érzékletesen ábrázolja, hogy a pietizmus fellegváraiban (így Halléban) milyen szerepe volt az újságolvasásnak az oktatásban. Mert a Nova Posoniensia túl azon, hogy a magyarországi újságírás történetébe is besorolható, pedagógiai dokumentum, a latintanítás mellett a pl. földrajzoktatás historikumában is megvan a szerepe. Azt is érdekes tanulmányoznunk, hogy milyen képet adtak a világról a *Nova Posoniensia* számai (s ezen belül külön érdemes vizsgálnunk, hogy a viszonylag gyér magyarországi hírek mire vonatkoznak), de arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy milyen a latin nyelvük, azaz milyen stíluseszményt testesítenek meg, s általában milyen ismeretekkel gazdagították az újságolvasó tanulókat. Miután Čaplovič — egyébként joggal — a pozsonyi líceum tanárainak működéséhez, illetve Bél Mátyás kiválóan jelentős tevékenységéhez köti a *Nova Posoniensia* megjelenését, ezért a líceum történetének egyszer újra megírandó fejezetét is alkotja az újság kiadása körüli megannyi esemény. Čaplovič helyesen érzékelteti a pietizmus szerepét a pozsonyi líceum tanárai világnézetének, életszemléletének és pedagógiai módszerének jellemzésekor. Azt hangsúlyozza, hogy a *Nova Posoniensia* nem utolsó kísérletként igyekezett a pedagógiai célokat élvezetes formában elfogadtatni a tanulóifjúsággal. A pozsonyi líceumban a későbbiekben is jelentek meg latin nyelvű lapok, az *Ephemerides Statistico-Politicae Posonienses*-nek (1804—1838) egy ideig a későbbi neves cseh történész, Palacký is volt a szerkesztője.

Az előzmények és a későbbi események ismeretében világosodik meg a *Nova Posoniensia* igazi jelentősége, ezeknek fényében érződik magyarországi úttörő szerepe, kapcsolódása a németországi pietizmushoz, illetve példaadása, amely a XIX. századig kihatott. Az újságolvasás jelentőségére — olvassuk Čaplovičnál — már Comenius rámutatott, Francke iskoláiban főleg a lipcsei latin nyelvű újságot olvasták; lapunkról pedig már Institoris-Mossócsy Mihály írt méltatást, a pozsonyi szlovák-magyar lelkész, kinek értékes hagyatékát, levelezését a pozsonyi líceumi könyvtár őrzi. A *Nova Posoniensia* rövid ideig állt fenn, írja Čaplovič, de jelentősége nem volt csekély. Pedagógiai és sajtótörténeti szempontból egyaránt fontos számunkra; a régi Magyarország művelődésének becses fejezete. Kiadását ezért melegen üdvözöljük.

Fried István

Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. (Sec. XVI—XVII). Sibiu 1974. Biblioteca Muzeului Brukenthal. 230 l. + 8 tábla.

A nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárának rendkívül becses régi értékeit ismertető kiadványai közül elsőnek az ősnyomtatványok katalógusa jelent meg Veturia Jugăreanu gondozásában 1969-ben (vö. *Magyar Könyvszemle* 1973. 213—214.). Öt év elteltével most napvilágot látott e gyűjtemény erdélyi vonatkozású 16—17. századi nyomtatványainak katalógusa is, amelyet Doina Nägler készített. Tekintettel arra, hogy igen jelentős erdélyi könyvtár számunkra legfontosabb állományrészéről van szó, helyesnek, sőt szükségesnek látszik annak részletesebb ismertetése.

A román és német nyelvű bevezetőben rövid tájékoztató olvasható a gyűjteményről és a katalógus szempontjairól. Eszerint „Transsylvanica"-nak minősültek: az erdélyi szerzők művei, az Erdély területén készült nyomtatványok, erdélyi származású nyomdászok külföldi termékei, végül minden Erdélyről szóló munka. Erdélyen — külön meghatározás nélkül — a Kárpát-medencének ma Romániához tartozó részét érti a katalógus, vagyis odasorolja Nagyváradot és Nagybányát is.

A fenti gyűjtőkörbe tartozó és a Brukenthal Múzeum könyvtárában őrzött nyomtatványok katalógusának a most megjelent kötet csak az első része, amely az 1701 előtt készült művek leírását tartalmazza. A 18. századi kiadványok ismertetése a következő kötetben várható. A most közreadott rész 612 példányt ismertet, amelyeknek túlnyomó része (kereken négyszáz) a fentebb közölt gyűjtő-

köri szempontok második, vagyis a megjelenés helye szerinti csoportjába tartozik. Miután ezeket a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) c. kiadvány is bibliográfiailag feltárja, az alábbiakban elsősorban e vállalkozás szempontjából vizsgáljuk a nagyszebeni katalógust. A négyszáz erdélyi nyomtatvány közül 114 a 16. században készült. E korszakot a RMNy első kötete már feldolgozta így a „szembesítés" igen egyszerű. Megkönnyítette ezt az a gyümölcsöző kapcsolat is, amely Nagyszeben és Budapest között e területen már több mint egy évtizede fennáll. A Brukenthal Múzeum könyvtárának köteteiről a RMNy szerkesztősége részben levelezés, részben a helyszínen tájékozódhatott, míg a nagyszebeni katalógus az RMNy első kötetére szinte kivétel (176. tétel) nélkül hivatkozik (a 7. számnál RMNy 59. helyett 50. olvasandó). Ennek tudható be, hogy a két kiadványban közöltek túlnyomó része megegyezik egymással. Csupán néhány esetben mutatkozik eltérés. Így NÄGLER 11. és 12. sz. az RMNy szerint nem a *Reformatio ecclesiae Coronensis* (RMNy 52), hanem a HONTER-féle *Compendium juris civilis* (RMNy 54) példányai. Nem szerepel RMNy 469. szám alatt a NÄGLER-féle 116. sz. és RMNy 69. szám alatt a NÄGLER-féle 24. sz. példány, bár az utóbbi esetben a jelzet és az említett bejegyzések alapján ez talán azonos a NÄGLER 10. számmal. A RMNy két esetben egy további példányról is tudni vél, mint amit NÄGLER közöl: RMNy 82 = Tr.XVI/37 és RMNy 524 = Tr.XVI/124. (Lehetséges, hogy ezek időközben — talán csere útján — elkerültek a Brukenthal Múzeumból.)

Érdekes módon az új katalógus több esetben a RMNy-ben kifejtettek ellenére is a szakirodalomban korábbi meggyökerezett felfogást képviseli, bár ellenvéleményét nem indokolja. Így külön bibliográfiai egységekre bontva írja le a RMNy 122 (31.—33. sz.) és 304 (95.—98. sz.) tételeket, nem fogadja el a RMNy 254 (68.—69. sz.), 469 (116. sz.) és 202 (610. sz.) datálását sem, továbbra is erdélyi nyomtatványnak tekinti a RMNy Appendixében 43. sz. alatt a krakkói RODECKI (130. sz.) és az ugyanott 48. sz. alatt a lipcsei BEYER (156. sz.) műhely termekeként megállapított kiadványokat.

A fenti, az egészhez viszonyított kisszámú eltérés nyilván majd mind a nagyszebeni, mind a budapesti szerkesztőségeket arra fogja ösztönözni, hogy az eddigi, igazán jónak mondható kapcsolatukat a jövőben tovább fokozzák, és azt a kölcsönös előnyök alapján állandósítsák.

Az RMNy-vállalkozás most szerkesztés alatt álló második kötete az 1601—1635 közötti évek nyomdatermését dolgozza fel. Igen tanulságos és nagyon értékes volt az e korból származó 22 tétel kiértékelése a NÄGLER-féle katalógusból. Kiderült, hogy egy kiadvány (218. sz.) eddig teljességgel ismeretlen volt, két esetben eddig lappangó unikum előkerüléséről adott hírt (212. és 213. sz.), míg nem kevesebb mint hat tétel (203, 204, 206, 210, 219. és 220. sz.) eddig csak bibliográfiailag ismert mű példányáról tudósított. Mind az arány, mind az új ismeretek rendkívülinek mondhatók.

Az eddig bibliográfiailag ismeretlen erdélyi nyomtatványok sora az 1636—1700 közötti korszakból közölt 264 példánynál tovább folytatódik: viszonylag igen nagyszámú, összesen kilenc további ilyen igen fontos tétel akad (313, 328, 350, 414, 423, 462, 552, 553. és 600. sz.). Ezeknek az új adatoknak jelentőségét a RMNy-munkálatok szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A 17. századi kiadványoknál NÄGLER viszonylag kisszámú kivételtől eltekintve (275. sz. = RMK. II. 684, 292—293. sz. = RMK. II. 752, 460. sz. = RMK. II. 1434, 490. sz. = RMK. II. 1532. és 527. sz. = RMK. II. 1644.) következetesen és apróbb sajtóhibáktól (pl. 312. sz.) eltekintve helyesen hivatkozik SZABÓ Károly alapvető munkájára a „Régi Magyar Könyvtár"-ra. Az RMK-ban le nem írt nyomtatványok további részét a későbbi szakirodalom ismertette. Elsősorban éppen e folyóirat, a *Magyar Könyvszemle* korábbi évfolyamaiban találhatók ilyen leírások: 202. sz. = 1895.255, 337. sz. = 1898. 178, 340. sz. = 1916.94 és 611. sz. = 1913. 243. Akad azonban ismertetés további művekről az erdélyi szakirodalomban is. Így a 322. és a 400. sz. a Kolozsvárott megjelenő *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1963. évi (VII.) évfolyamának 107. lapján (az utóbbit különben a *Korrespondenzblatt des Vereins Siebenbürgische Landeskunde* 1886. évi 33. lapján is közölte már), ill. a NÄGLER által is általában hivatkozott VERESS nyomán SZTRIPSZKY az ő *Adalékok* c. kiadványában (598. sz. = SZTRIPSZKY II. 2691/239). Egy esetben (445. sz.) az RMNy szerkesztősége egy bibliográfiailag különben ismeretlen nyomtatvány egy másik példányát (Braşov Ev. 094.2/5) már korábban regisztrálta.

Doina NÄGLER katalógusa időrendben közli a nyomtatványokat és külön-külön azok példányait. E példányleírás külön értéke a kiadványnak, hiszen a bibliográfiai hivatkozáson, a sommás nyomdai

leíráson és a terjedelemközlésen túlmenően ez a megoldás lehetőséget nyújt a proveniencia, a korábbi tulajdonosok névbejegyzése, a kötés és a mostani gyűjteményi jelzet közlésére is. Mindez nagyban fokozza a kiadvány használhatóságát.

Nem világos azonban a szerepe a hivatkozásnak a leírások végén olyan gyűjtőkötetek első tagjára, amelyek nem rendelkezvén erdélyi vonatkozással, vagy már a 18. században jelentek meg, nem szerepelnek a most NÄGLER által megjelentetett kötetben (pl. 9, 30, 48, 61. stb.). A katalógusban leírt példányok egybekötött voltára (pl. 2, 3, 6, 7, 10, 14, 9 [recte 19], 22, 24, 26. stb. esetében) viszont talán egyszerűbb és világosabb lett volna a tételszámra történő hivatkozás. Szokatlan és saját irodalmi hivatkozásának (14. l.) is ellentmond a RMK. III. második felének RMK. IV.-ként történő említése (a 455. számtól végig).

A nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található 16—17. századi erdélyi vonatkozású nyomtatványok példányainak részletes leírását a katalógusban öt mutató követi: nyomdahely, ill. nyomdász, szerző, cím, az egykori tulajdonosok neve és végül városnév szerint. E segédletek lényegesen megkönnyítik a kiadványban található számtalan adat megtalálását.

Összefoglalóan a legnagyobb öröm hangján kell üdvözölnünk e katalógus megjelenését, hiszen az rendkívül értékes információkat tartalmaz a régi erdélyi nyomtatványokra vonatkozólag. Őszintén kívánjuk, hogy a következő kötet, amely a 18. századi kiadványokat fogja majd ismertetni, mielőbb napvilágot lásson. A magunk részéről ehhez még azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy miután a RMNy-vállalkozás felső időhatára is az 1800. esztendő és a 18. századi nyomtatványokra vonatkozó adatgyűjtés, ill. regisztrálás az utóbbi években örvendetesen előbbrejutott, készséggel állunk nyilvántartásaink adataival rendelkezésre a nagyszebeni katalógus második kötetének munkálataihoz már annak megjelenése előtt, a szerkesztés stádiumában is. Remélhetőleg az ilyen és ehhez hasonló, kölcsönösen előnyös kapcsolat mind a Brukenthal Múzeumban, mind az Országos Széchényi Könyvtárban folyó munkálatokat hathatósan támogatni fogja.

BORSA GEDEON

Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. „Series nova" (Neuerwerbungen). Teil 4. Cod. ser. n. 4001—4800. Wien 1975. Brüder Hollinek. XIII, 572 l. (Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek.)

A *Series nova* utolsó katalógusa 1967-ben jelent meg és 1963-ban az első. Összesen öt nyomtatott katalóguskötet 12 év alatt, és ezzel a még feltáratlan sorozat több mint egyharmada feldolgozást nyert. Irigységgel vegyes elismeréssel adózhatunk az Osztrák Nemzeti Könyvtárnak. Ez az ütem már magában is imponáló, hátha még hozzávesszük, hogy mindez azzal a töretlen igényességgel folyik, ami már a Series nova első köteteit is jellemezte. Ezt az igényes, körültekintő feldolgozási módot, a sokirányú tájékozódást elősegítő mutatókat, valamint a bécsi kéziratkatalógusok történetét BERLÁSZ Jenő már kimerítően ismertette a *Magyar Könyvszemle*ben (1966. 198—200.). Mindezt elismételni fölösleges volna. Otto MAZAL azonban, aki UNTERKIRCHER nyugalomba vonulása után már egyedül készítette el az új kötetet, a leírásokat és az indikálást több fontos pontban még részletesebbé tette. Pedig a feldolgozott anyag — a számsor növekedtével — mintha egyre heterogénabbá válna. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézirattárában ugyanis nem választották szét a kéziratokat sem kor (közép- és újkori), sem nyelvek, vagy formátum szerint, hanem egyetlen numerus currensba állították fel az állományt. Így aztán pl. Rudolf BEER 1912—16-ig terjedő naplója után (Ser.n.4634) egy IX. századi kódex áll (Ser.n.4635: AMPHILOCHIUSnak tulajdonított *Nagy Szent Vazul-Vita)*. Nyelvileg is — a latinon kívül — a Habsburg-érdekszférához tartozó összes nyelv képviselve van (német, magyar, horvát, cseh, olasz, spanyol stb.). Ezeknek a kéziratoknak a feldolgozása azután nemcsak a nyelv, hanem a megfelelő nemzeti kultúra ismeretét igényli. Természetes, hogy ilyen sokrétű anyag esetében sokszor nehéz eldönteni a részletezés mértékét. Találja azonban ezt a katalógus-használó túl soknak (Ser.n.4247: egy 1860-as kéziratos imakönyv leírása), vagy túl kevésnek (Ser.n.4156—57: emlékkönyv-bejegyzők hiánya), a célirányos kutatás megkezdéséhez mindig megkapja a szükséges információt, és ez a katalógus feladata. Minket természetesen a kötet magyar vonatkozású anyaga érdekel, és ezekre, a kitűnően szerkesztett és a *Könyvszemle* idézett helyén már ismertetett keresztkatalógus-mutató segítségével nem

nehéz ráakadni. Külön is ki szeretném azonban emelni az 1563-ból való kassai *Liber civitatist* (Ser.n.4644).

VÍZKELETY ANDRÁS

Hubay Ilona: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. Harrassowitz. XXIV, 569 l. 3. t.

Aki az ízléses és gondos kiállítású augsburgi ősnyomtatványkatalógust áttanulmányozza, az egy nagymultú német város XV. századi társadalmi-szellemi fejlettségének könyvészeti dokumentumait ismeri meg. A szakszerűen feldolgozott 2720 ősnyomtatvány többségét ugyanis a XV. század óta Augsburg tudósai, polgárai, kolostorai használták. Az Észak-Európa és Itália között fontos közvetítő szerepet betöltő kereskedelmi és művészeti központban 1537 óta működik városi könyvtár. Alapját a reformáció idején megszűnt helyi domonkos és karmelita rendház könyvanyaga vetette meg, majd ide került a szekularizáció után az augsburgi kolostorok régi állományának számottevő része. E helyi könyvtárak őrizték meg az augsburgi könyvgyűjtők XV-XVI. századi ajándékait, hagyatékait. Köztük azokat a köteteket, amelyeket a város legnevesebb ősnyomdásza, Erhard RATDOLT, vagy a hagenaui kiadó, Johann RYNMAN adományozott a helyi kolostoroknak, mint pl. TEMESVÁRI Pelbárt és LASKAI Osvát műveinek több kiadását. Konrad PEUTINGER humanista könyvtárából mintegy 200 kötet maradt fenn, a nürnbergi harangöntő családból származó id. Andreas BEHAMtól pedig 80 ősnyomtatványt őriz a mai állomány.

A szekularizáció során több ősnyomtatványritkaság — köztük GUTENBERG 1455. évi *Türkenkalender*jének egyetlen példánya — Münchenbe került, de az állományban ma is kimagasló nyomdatörténeti értékek vannak. Ilyen a katalógusban részletesen ismertetett, sokat vitatott *Missale speciale*, Gutenberg-típussal készült több *Donatus*, valamint a gyűjtemény legnagyobb értékeként méltatott, 1455-ben közreadott *Ablaßbrief zum Besten des Kampfes gegen die Türken* című pergamen, egyleveles Gutenberg-nyomtatvány. Helyi vonatkozása miatt is érdekes ritkaság az augsburgi városi tanács által 1499-ben kibocsátott *Wehrordnung*, amelyet RATDOLT 4 aranyért 420 plakátpéldányban hozott forgalomba.

A XV. századi magyar szerzők műveit az augsburgi *Thuróczy-krónika* A variánsa, a Palmerral ellentétben Szászsebesről származtatott GEORGIUS DE HUNGARIA *De ritu et moribus Turcoruma*, valamint TEMESVÁRI Pelbárt, LASKAI Osvát és MICHAEL DE HUNGARIA prédikációs-köteteinek több kiadása képviseli. A MICHAEL DE HUNGARIA *Sermones tredecim*-nél a katalógus a függelékként közölt további három beszéd angol vonatkozásaira is felhívja a figyelmet, akárcsak a British Museum ősnyomtatványkatalógusának újabb kötetei (VIII, IX. köt.). Megvan a gyűjteményben a *Legendae sanctorum regni Hungariae*, valamint a III. FRIGYES császár és MÁTYÁS király által kötött örökösödési szerződés latin és német kiadása, mégpedig a PEUTINGER-gyűjteményből. A MÁTYÁS halálát követő trónviszály még ritkább dokumentuma ANTONIUS GRATIA DEI admonti apátnak I. MIKSA érdekében a magyar nemesekhez intézett levele: *Epistola ad praelatos et proceres regni Hungariae* (1.VI.1490). Hazánkban egyetlen példánya sincs, de e katalógus is csupán egy további lelőhelyre utal.

Az állomány legtöbb kötete német és olasz nyomdákban készült. A XV. századi francia könyvkiadást mintegy félszáz, a németalföldit 26, a spanyolt 3, a portugált egyetlen ősnyomtatvány reprezentálja.

A korszerű gyűjteményi katalógusok egyik jellemvonása, hogy bibliográfiai leírásaikban s előszavukban sokoldalúan tárják fel az állomány nemzetközi és helyi művelődéstörténeti jelentőségét, ritkaságait, valamint a kötetek egyedi könyvművészeti jellegzetességeit. E katalógus összeállítója, HUBAY Ilona ilyen szerkesztési elvek alapján adta közre több bajor könyvtár ősnyomtatványait. Az augsburgi katalógusban is rövid bevezetőben ad áttekintést a gyűjtemény történetéről és kimagasló értékeiről, megbízható címleírásokban közli az ősnyomtatványok legfontosabb adatait és az alapvető bibliográfiai utalásokat. A GW és a HAIN-bibliográfián kívül az olaszországi és az amerikai központi ősnyomtatványkatalógusra, illetve a GW-ben még nem publikált műveknél a British Museum kitűnő katalógusára hivatkozik rendszeresen. Felhívja a figyelmet a variánsokra, könyvművészeti érdekességekre s ismerteti a példányok proveniencia-adatait, kötéseit. Hain- és GW-konkordanciákkal segíti elő a katalógus a kutató által keresett ősnyomtatvány meglétének gyors megállapítását.

Köztudomású, hogy a szerkesztési elvek mindig vitathatók, továbbfejleszthetők. Az ősnyomtatvány-bibliográfusok bizo-

nyára e kötetben is szívesen fogadtak volna COPINGER- és REICHLING-konkordanciát, valamint a nem latin nyelvű művekről tájékoztató mutatót is. Újszerű és vitatható a hol szerzői név, hol lelőhelyrövidítés alapján történő hivatkozás az idézett szakmunkákra, még inkább a lelőhely-rövidítéssel jelölt katalógusoknak a bibliográfiában a szerzői név betűrendjében történő besorolása. Az ilyen észrevételek, egyenetlenségek azonban mit sem vonnak le az alapvető művek jelentőségéből, hisz az ősnyomtatványkutató a „Cambridge" megjelölésből is tudja, hogy OATES művéről van szó. Ennek megállapítása legfeljebb az ősnyomtatványirodalmat kevésbé ismerőknek okoz némi időveszteséget, de a rokontudományágak művelői valószínűleg nem is ilyen adatokat keresnek e kötetben. Számukra a katalógus két mutatója tár fel értékes adatokat: az egykori könyvtulajdonosokról tájékoztató mintaszerű áttekintés, valamint a közel 800 középkori kötést városok, mesterek, illetve típuscsoportok szerint rendszerező index.

A katalógus előszavában Fridolin DRESSLER, a Bayerische Staatliche Bibliotheken főigazgatója a szerkesztő munkásságát méltatva egy figyelmet érdemlő „adatot" említ. Kissé kiegészítve így idézhetjük: HUBAY Ilona 13 év alatt négy ősnyomtatványkatalógust (Würzburg, Eichstätt, Neuburg/Donau és Ottobeuren, Augsburg) állított össze. Több mint 8000 ősnyomtatványt tárt fel szerzői, nyomdász, possessor- és kötéstörténeti áttekintésben, tehát speciális hely- és művelődéstörténeti kutatásokhoz is értékes útbaigazítást nyújtó kötetekben.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Fuks, L.—Fuks-Mansfeld, R. G.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Catalogue of the Manuscripts of Ets Haim/Livraria Montezinos Sephardic Community of Amsterdam. Leiden, 1975. XII, 291 l., 12 t.

Folyóiratunkban (XC. 384—385. l.) ismertettük az amsterdami közkönyvtárak héber és judaisztikus anyagának I. kötetét: a Rosenthalianát. Örömmel regisztráljuk a II. kötet gyors megjelenését, amely az Ets Haimról számol be.

Ez Hollandia legrégibb zsidó könyvtára. Az amsterdami három szefárd hitközség egyesülésekor létesült 1639-ben. Nem sokkal később az Ets Haim nevezetű zsidó akadémiának adták át a 246 tételből álló gyűjteményt. Nem tudni, hogy volt-e benne ekkor kézirat, vagy sem.

1672-ben már két könyvtárosa van. A zsidó könyvtörténetben először fordul elő, hogy fizetést kaptak. Amikor 1675-ben felavatják az új zsinagógát — most ünnepli fennállásának 300. évfordulóját —, a hozzá csatlakozó épületek egyikében kap helyet. Ott található mindmáig. 1764-ből való első írott, 1808-ból első nyomtatott katalógusa.

1866-ban az amsterdami születésű David MONTEZINOS lett a vezetője. Az európai zsidó könyvvásárnak itt lévén akkor centruma, vett sokat az Intézetnek és önmagának. 1889-ben a sajátját is ide ajándékozta s ezzel a világ legnagyobb Sephardica-gyűjteményévé tette. Halálakor — 1916-ban — a könyvtár felvette nevét: Ets Haim/Livraria Montezinos. Ekkor már 20 000 kötetből állt.

1944-ben Németországba vitték, hogy a Frankfurt am Mainban létesítendő Zsidókutató Intézetbe kerüljön annyi sok társával egyetemben. Az offenbachi apátságban őrződött meg felbontatlanul s 1946-ban visszajutott eredeti helyére. Csupán azok az ősnyomtatványok és ritkaságok tűntek el, amelyeket egy safe-ből raboltak el a németek.

Ma 458 kézirat található benne. Zömmel a XVII. századból. Akad ugyan néhány korábbi is: egy Narbonne-ban 1282-ben másolt, kétkötetes Májmúni-kódex (61. szám), vagy egy XV. századi olasz imádságos könyv (87. szám). Főként szefárd szerzők szerepelnek. Sok a polemikus irat, spanyol és portugál nyelven is. Ez érthető, hiszen a keresztségben nevelkedett és bevándorolt marranusok visszatérítésére és felvilágosítására törekedtek.

Hadd fűzzünk a kötethez néhány megjegyzést:

32. szám. Saul Levi MORTEIRA hét homiliája portugálul. Prédikációinak autográf héber kézirata öt kötetben az Orsz. Rabbiképző Intézet könyvtárában található (PINTÉR Márta: *Régi könyvek és kéziratok*. Bp. 1974. 259.).

167—169. szám. Az Ábrahám MÁJMÚNInak tulajdonított mesék három kézirata. Valójában nem tőle származnak (A. SCHEIBER: *Enzyklopädie des Märchens*. I. Berlin—New York 1975. 26—27.).

251. szám. JÁKOB B. REUBÉN *Milchámot Hásém*ének kritikai kiadását J. ROSENTHAL gondozta (Jerusalem 1963.).

286. szám. A magyar BÁRUCH SCHÖNFELD héber Schiller-fordításának *(An die Freude)* egy kézirata. Megjelent a *Bikkuré Háittim*-ben. VII. 100—104. l. (Vö. S. LACHOWER: *Yad-Lakore*. IV. 1956—57. 61. l. 39. szám).

411/XIX. szám. ARISTOTELES *De Causis* héber fordítása. Kiadta SCHREIBER Ignác (Bp. 1916.). GOLDZIHER Ignác kiadásra kerülő *Tagebuch*-ja elismeréssel szól a szerzőről.

426/V. szám. JÓZSÉF CÁRFÁTI Divánjáról lásd U. CASSUTO: *Gaster Anniversary Volume*. London 1936. 58—63. l.

431/III. szám. SAMUEL ROMANELLI budapesti kéziratáról CH. SCHIRMANN írt: *P'raqim*. II. Jerusalem 1969—1974. 78—82. l.

Az impozáns kötet csaknem egészében ismeretlen kéziratos anyagról tájékoztatja a tudományos kutatást. Hála érte a szerzőknek.

SCHEIBER SÁNDOR

Lapiński, Henryk: U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817—1834. Zakład Narodowy im. Ossolinskich Biblioteka — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1973. 231 l.

József Maksymilian OSSOLIŃSKIt, az osztrák uralom alatt álló Galícia hazafias érzelmű lengyel arisztokratáját, aki SZÉCHÉNYI Ferenchez hasonlóan gazdag könyvgyűjteményét nemzetére hagyta, az Ossolineum néven ismert bibliotheca patriaenek Lembergben (a későbbi Lwówban) történt megalapításán kívül a lengyel könyvkiadás egyik legfőbb szervezőjeként is számontartja hazája kultúrtörténete. A független állami lététől megfosztott Lengyelország számára a 19. század elején felbecsülhetetlen jelentőségű volt, hogy az alapító a könyvtár szabályzatában a mindenkori igazgató kötelezettségévé tette a könyvtár profiljába tartozó (elsősorban történelmi, lengyel és szláv irodalmi) művek kiadásának biztosítását. E feladat teljesítésében a könyvtár igazgatói Franciszek SIARCZYŃSKI, Ksawery WIESIOŁOWSKI, Konstanty SŁOTWIŃSKI az alapító példáját követve 1817—1834 között sajtó alá rendeztek és részben az Ossolineum nyomdájában kinyomtattak 46 művet és 32 folyóirat számot az osztrák cenzúra jóváhagyásával, 92 könyvet és 6 folyóirat számot pedig illegálisan. A könyvek főleg nyelvészeti, irodalmi, jogi, politikai és történelmi témájúak voltak, az összes példányszám megközelítette a 125 000-et.

Az illegális kiadványok az 1831. évi felkelés leverése után jelentek meg, többnyire annak eseményeivel és következményeivel, politikai bírálattal foglalkoztak, élesztették a nemzeti öntudatot. A szerzők között szerepelt MICKIEWICZ, KOŚCIUSZKO és SŁOWACKI is. A *Konfederatka* c. illegális folyóirat három ismert számán a francia Bourges városa szerepel kiadási helyként. A különösen az időszak utolsó évében megnövekedett kiadói tevékenység néhány illegális kiadvány felderítése, közvetlenül pedig SŁOTWIŃSKI igazgató letartóztatása és a nyomda elkobzása folytán szűnt meg. A lengyel kultúra szerencséjére maga az Ossolineum túlélte ezt a csapást és később a kiadói munkát is újra meg lehetett szervezni.

A mű első részében szerző, az igazgatók működési időszaka szerint tagolva áttekintést ad a kiadói tevékenység eseménytörténetéről. A második rész annotált jegyzéke az összes legális és illegális kiadványnak, ideértve a ma már csak irodalmi forrásokból ismert műveket is. A téma kimerítő feldolgozását nyújtó művet 48 kiadvány címlap-fotókópiája, bőséges grafikon és táblázat anyag, továbbá névmutató egészíti ki.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Korzon, Krystyna: Ludwik Bernacki, bibliolog i editor. Zakład Narodowy in. Ossolińskich Biblioteka — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1974. 303 l.

Ludwik BERNACKI (1882—1939) a második világháború előtti lengyel kulturális élet kiemelkedő egyénisége, aki mind bibliológiai, mind kiadói tevékenységével jelentős szolgálatot tett a lengyel irodalomnak. Az osztrák megszállás alatt álló Galíciában, jogász családból született, működése nagyrészben Lwów (a megszállás idején Lemberg) városához fűződik, ennek egyetemén szerzett lengyel és angol irodalomtudományi diplomát. Életútjának első felében mint a Józef Maksymilian OSSOLIŃSKI által 1817-ben alapított Ossolineum tudományos munkatársa, lengyel nyelvemlékek felkutatásával, irodalmi klasszikusok (pl. Ignacy KRASICKI: *Satyry i listy*-je) sajtó alá rendezésével, bibliológiai és irodalomtörténeti folyóiratok *(Pamiętnik Literacki, Książka)* szerkesztésével tette ismertté nevét. Legismertebb munkája a *Pierwsza książka polska)* („Az első lengyel könyv") című monográfiája, amely a HORTULUS *animae* Európa-szerte ismert imagyűjtemény lengyel változatának a *Raj duszny*nak (BERNACKI szerint megjelenésének ideje 1511—1514. évekre rögzíthető) kimerítő könyvészeti elemzése, ez utóbbi műfajnak szinte tudományos modellje. Összegyűjti és formai-tartalmi ismérvek alapján azonosítja az

ismert töredékeket a cseh és a német verziókkal, emellett gondos kutatásokkal tárja fel a gyűjteményből az idők folyamán kimaradt elemeket is. Klasszikussá vált módszere hármas bázison nyugszik: a könyv materiális karakterisztikájának pontos tipográfiai vizsgálata, a dokumentum tartalmának levéltári kutatásokkal való ellenőrzése, a provenienciának szövegelemzéssel való tisztázása.

Pályája második felében (1918—1939), a már független lengyel állam szolgálatában, a kiadói részleggel bővült Ossolineum, majd a könyvtár és a kiadó különválása után az Ossolineum könyvtár igazgatója. Az évszázados intézményt regionális nemzeti könyvtárrá fejlesztette, megszervezte a lengyel klasszikusok, MICKIEWICZ, SŁOWACKI, ŚIENKIEWICZ kiadását, megindította a *Monumenta Typographica Polonica* sorozatot, szerkesztette a *Pamiętnik Literacki*-t és a *Przewodnyk Bibliograficzny*-t. Érdemei közé tartozik a megszállás idején idegenbe került irodalmi ritkaságok jelentős részének visszaszerzése is. 1928-ban Magyarországon jártában előkészítette a sárospataki kollégium birtokában levő *Sárospataki biblia* (a lengyelek előtt Zsófia királynő bibliája néven ismert, 1455-ben készült első lengyel bibliafordítás ószövetségi része) fakszimile kiadását. A monográfia a wrocławi egyetem Bibliológiai Intézetében 1973-ban megvédett doktori disszertáció, amely közi BERNACKI irodalmi tevékenységének teljes (a kéziratban maradt művekre is kiterjedő) bibliográfiáját.

KINDLOVITS KÁLMÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. II. 26. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
76.2846 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Mátrai László: A második évszázad elé 1
Havasi Zoltán: A százéves Magyar Könyvszemle megindulása 3
Mezey László: Egy korai karoling kódextöredék 15
Soltész Zoltánné: Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi 25
Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban 42
Buday György: Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson"-betűk megalkotójáról 61
Kókay György: Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével 76
Fülöp Géza: Törekvések a nép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban 94
Turczel Lajos: A Magyar Nap szerepe a népfront-koszak progresszív Petőfi-kultuszában 103
Rejtő István: A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről 110

KÖZLEMÉNYEK

Bendefy László: Sabaria Anonymus „Gesta"-jában 120
Csapodi Csaba: Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben 126
Fallenbühl Zoltán: Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója 128
Móra László: Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegytani Lapok" 133
Csapláros István: Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz 137
Fabó Irma: A Hét krajcár Balázs Béla fordításában 144
B. Juhász Erzsébet: Elek Artur könyvtárának sorsa 145
Tasi József: József Attila és az Európai költők antológiája 149

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Holl Béla: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól 156
Soltész Zoltánné: Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza 170

FIGYELŐ

Dersi Tamás (1929—1975) 175
Kosáry Domokos: Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása 176
Fekete Csaba: Apáczai Csere János emlékkiállítás Debrecenben 179
Haiman György: Harry Carter életművéhez 181
Hopp Lajos: 500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás 183
Kindlovits Kálmán: A Studia o Książce IV. kötete 185
Vízkelety András: Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnyomtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban) 186
Barlay Ö. Szabolcs: The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europa 1572—1627 187

SZEMLE

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. *(Kulcsár Péter)* 191
Nova Posoniensia 1721—1722. Martin, 1973. *(Fried István)* 192
Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. Sibiu, 1974. *(Borsa Gedeon)* 193
Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der ÖNB. IV. Wien, 1975. *(Vízkelety András)* 195
Hubay Ilona: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. *(Soltész Zoltánné)* 196
Fuks, L.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. *(Scheiber Sándor)* 197
Lapiński, H.: U początków działalnosci wydawniczej Ossolineum 1817—1834. Wrocław, 1973. *(Kindlovits Kálmán)* 198
Korzon, K.: Ludvik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. *(Kindlovits Kálmán)* 198

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX: 25543

SOMMAIRE

László Mátrai: Au seuil du deuxième siècle 1
Zoltán Havasi: Le début de la Magyar Könyvszemle centenaire 3
László Mezey: Un fragment de codex de l'époque carolingienne 15
Elisabeth Soltész: La prophétie et les illustrations se rapportant au roi Mathias de la Pronosticatio de Johannes Lichtenberger 25
Gedeon Borsa: Des imprimés hongrois de XVIe siècle, à Stuttgart 42
György Buday: Quelques contributions ultérieures au Miklós Kiss 61
György Kókay: Les relations de József Hajnóczy et de Ferenc Széchényi avec C. D. Bartsch, rédacteur de Wiener Zeitung 76
Géza Fülöp: Des efforts en vue de cultiver le peuple et le rendre lecteur, à l'époque des Lumières et à l'„âge des réformes" hongrois 94
Lajos Turczel: Le rôle de „Magyar Nap" dans le culte progressiste de Petőfi à l'epoque du front populaire 103
István Rejtő: Sur les cinq premiers volumes de l'édition critique des oeuvres de János Vajda 110

CONTRIBUTIONS

László Bendefy: Sabaria dans les Gesta d'Anonymus 120
Csaba Csapodi: Le texte d'une prière superstitieuse de langue hongroise dans un codex du XVe siècle 126
Zoltán Fallenbühl: Sámuel Dobai Székely, le premier lecteur hongrois connu de Robinson Crusoe 128
László Móra: Vegytani Lapok (Feuilles de Chimie), la première revue de chimie hongroise 133
István Csapláros: La voie de Jókai au lecteur moyen de Pologne 137
Irma Fabó: Sept liards de Zsigmond Móricz dans la traduction de Béla Balázs 144
Erzsébet B. Juhász: La fortune de la bibliothèque d'Artur Elek 145
József Tasi: Attila József et l'Anthologie des Poètes Européens 149

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

Béla Holl: Les problèmes de l'histoire de la publication de l'oeuvre d'Imre Ozorai 156
Elisabeth Soltész: L'imprimeur de Wunderliche Prophezeyhung, publiée en 1630 avec un impressum faux 170

CHRONIQUE

Tamás Dersi (1929—1975) 175
Domokos Kosáry: La continuation de notre bibliographie d'histoire littéraire 176
Csaba Fekete: Apáczai Csere János. Exposition en Debrecen 179
György Haiman: A l'oeuvre de Harry Carter 181
Lajos Hopp: La typographie de Pologne a 500 ans 183
Kálmán Kindlovits: Le IVe volume de Studia o Książce 185
András Vízkelety: Wissenschaft im Mittelalter. (Une exposition de manuscrits et d'incunables à l'Österreichische Nationalbibliothek) 186
Szabolcs Barlay Ö.: The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572—1627 187

REVUE

Géza Kathona: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (Quelques chapitres de l'histoire de la réformation sous la domination turque.) Budapest 1974. *(Péter Kulcsár)* 191
Nova Posoniensia 1721—1722. Martin, 1973. *(István Fried)* 192
Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. Sibiu, 1974. *(Gedeon Borsa)* 193
Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil IV. Wien, 1975. *(András Vízkelety)* 195
Ilona Hubay: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. *(Elisabeth Soltész)* 196
Fuks, L.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. *(Sándor Scheiber)* 197
Lapiński, H.: U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817—1834. Wrocław, 1973. *(Kálmán Kindlovits)* 198
Korzon, K.: Ludwik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. *(Kálmán Kindlovits)* 198